TURSUN SALIMOV

JAHON XALQLARI ETNOLOGIYASI

63.5(0)
S 26

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI HUZURIDAGI
O'ZBEKISTONNING ENG YANGI TARIXI MASALALARI BO'YICHA
MUVOFIQLASHTIRUVCHI-METODIK MARKAZ

TURSUN SALIMOV

JAHON XALQLARI ETNOLOGIYASI

5120300 – Tarix bakalavriat yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
«Fan» nashriyoti
Toshkent–2018

UO'K: 572.9(=1/=8)(075)
KBK 63.5(0)
S 26

Mas'ul muharrirlar:

A. M. Malikov – tarix fanlari nomzodi

A. R. Qayumov – tarix fanlari nomzodi

K. K. Sagdullayev – san'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Taqrizchilar:

B. M. Ubaydullayeva – tarix fanlari doktori

M. X. Payziyeva – tarix fanlari nomzodi, katta ilmiy xodim

A. D. Bobobekov – O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi

O'quv qo'llanma O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha Jamoatchilik kengashi va O'zbekistonning eng yangi tarixi masalalari bo'yicha Muvofiqlashtiruvchi-metodik markazning yangi o'quv adabiyotlarini tayyorlash va chop etish vazifasi doirasida nashr qilindi.

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2018-yil 14-iyundagi 531-son buyrug'iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-19-497-7

© T. Salimov. Jahon xalqlari etnologiyasi, 2018-y.
© O'zbekistonning eng yangi tarixi masalalari bo'yicha Muvofiqlashtiruvchi-metodik markaz, 2018-y.
© O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2018-y.

SO'ZBOSHI

Tarix guvohlik berishicha, insonlar faqatgina o'z urug'-qabilasining hayot tarzi, an'analari va odatlari haqidagi bilimlar bilan cheklanmagan, balki ular atrofidagi xalqlarning turmushi va madaniyatiga ham qiziqishgan. Vaqt o'tishi bilan bu boradagi bilimlar boyib, xalqlarning etnik manzarasi bo'yicha to'laqonli tasavvur shakllanishiga zamin bo'lgan.

Hozirda jahondagi yetakchi ilmiy maktablarning an'analari bo'yicha etnologiyadan qator darslik va o'quv qo'llanmalar mavjud. Shu bilan birga O'zbekiston oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish yuzasidan islohotlar ta'lim jarayonini takomillashtirish hamda uni sifat jihatidan yangilashga yo'naltirilgan ekan, yangi o'quv adabiyotlariga ehtiyoj katta.

Qolaversa, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoev boshchiligida mamlakatda «oliy ta'lim tizimi taraqqiyotning lokomotivi bo'lish»iga erishishdek ezgu maqsad bilan amalga oshirilayotgan ishlar qatorida O'zbekistonning eng yangi tarixi masalalari bo'yicha Muvofiqlashtiruvchi-metodik markaz tomonidan «Arxivshunoslik», «Manbashunoslik» darsliklari, «Muzeyshunoslik» o'quv qo'llanmasi chop etildi. Bu kitoblarning barchasi oliy ta'lim muassasalarining tarix fakultetlari talabalariga mo'ljallab yozilgan. Ular orasida «Jahon xalqlari etnologiyasi» bo'yicha o'quv qo'llanma ham nashrga tayyorlandi.

Tarix fanlari nomzodi, dotsent Tursun O'sarovich Salimov tomonidan yaratilgan mazkur o'quv qo'llanma mazmuni jahon xalqlari haqidagi fanning zamonaviy nazariy-metodologik asoslariga tayangan holda tizimli bayon etilgan. Etnologiya tushunchalari va atamalarining aniq talqini, tarixiy va zamonaviy materiallar keng foydalanilishi ushbu o'quv adabiyotining yutug'i hisoblanadi.

O'quv qo'llanma muallifi O'zbekistonda etnologiya fani rivojlanishining zamonaviy ahvolini hisobga olgan holda dunyoning etnik manza-

rasini ko'rsatishga muvaffaq bo'lgan. Jahon xalqlari madaniyatining an'anaviy turmush madaniyatini tavsiflovchi materiallar ma'lum hududda yashovchi xalqlarning etnografik an'analari va madaniyatini tadqiq etishning zamonaviy muammolariga mos holda taqdim etilgan.

Muallif T.O'. Salimov etnologiya fani mutaxassisi sifatida katta tajribaga ega bo'lib, bu fanni oliy ta'lim muassasasida o'qitish muammolarini yaqindan biladi. Ayni vaqtda u kishi O'zbekistonning turli viloyatlarida amalga oshirilgan dala tadqiqotlarida ham ma'lum natijalarga erishgan. Bu esa o'quv qo'llanmani yozishda, nafaqat olim, balki pedagog, amaliyotchi sifatida yondashishga imkon bergan. Albatta etnologiya fanining ko'plab masalalari hozirga qadar munozarali jihatlarini yo'qotmagan. Shu ma'noda muallif O'zbekiston zamonaviy etnologiyasida shakllangan va umume'tirof etilgan tamoyillar doirasida ish tutgan.

Umuman o'quv qo'llanma bir-biri bilan mantiqan bog'langan o'n to'qqiz bobdan iborat bo'lib, uni yozishda mahalliy va xorijiy adabiyotlardan foydalanilgan.

O'quv qo'llanmadan, nafaqat tarix fakultetlari talabalari, qolaversa, ijtimoiy-gumanitar fanlar yo'nalishlari bo'yicha tahsil olayotgan boshqa yoshlar ham foydalanishi mumkin. Bu ularning jahon xalqlari etnologiyasi bo'yicha tasavvurlarining boyishi va bilimlarining mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Tarix fanlari doktori, professor, M.A. Raximov,
tarix fanlari nomzodi A.M. Malikov

ETNOLOGIYAGA KIRISH

1. **Etnologiyaning predmeti.** Etnologiya (xalqlarni o'rganuvchi fan) Yer yuzida yashaydigan barcha xalqlarni o'rganadi. Ma'lumki bugungi kunda dunyo aholisi 7 mlrd. kishidan oshdi. Insonlar ijtimoiy (jamoaviy) jonzot sifatida turli jamoalarga birlashadilar.

Tarixan eng erta vujudga kelgan odamlar jamoalari aynan etnik asosda birlashgan. *Etnik jamoalar* yoki *etnoslar* (sinonim tarzida xalqlar ham deyish mumkin) – tarixan ma'lum hududda shakllanib, o'z ko'rinishi bo'yicha odamlarning ko'p sonli birlashmasi hisoblanadi. Ularni umumiy til va madaniyat, ongi (o'zligi) birlashtirib, o'zlarini o'zgalardan farqlaydilar. Etnoslarning xarakterli xususiyatlari – tili, madaniyati avloddan avlodga o'tadi.

Bugungi kunda tadqiqotchilar yer yuzida 3 mingdan 4 minggacha turli xalqlar, elatlar borligini ta'kidlaydilar. Bundan aniqroq raqamni aytish murakkab. Sababi, aholi ro'yxati barcha hududlarda o'tkazilmagan, qolaversa qaysi etnik birlikni xalq, qaysisini elat yoki qabila deb atash masalasi ham oxirigacha hal etilmagan. Xususan, xitoyliklar 1 milliarddan ortiq bo'lsalar, Braziliyadagi botokudo yoki Argentinadagi yamanalar atigi bir necha yuz, hatto bir necha o'n kishidan iborat bo'lishi mumkin. Ayni paytda yirik xalqlar Yer kurrasining ko'pchilik aholisini tashkil etadi. Jumladan har biri 10 milliondan ko'p bo'lgan 70 ta xalq, jami Yer yuzi aholisining 80 foizini tashkil qiladi. Yirik xalqlar qatoriga xitoyliklardan tashqari hindistonliklar, AQSh amerikaliklari, bengallar, ruslar, yaponlar va boshqalar kiradi. Bu xalqlar insoniyat taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan va qo'shmoqdalar. Qolgan etnoslar jumladan eng kam sonlilari ham dunyo madaniyati fondini boyitishga o'z hissalarini qo'shdilar. Agar tibetliklar baland tog'larda yashash va xo'jalik yuritish ko'nikmalarini namoyon etishsa, eskimoslar, chukchalar, saamlar Arktikaning qahraton sovuqlarida qanday hayot kechirish mumkinligini ko'rsatmoqdalar.

Bugunga qadar etnologiya haqida XIX asrda shakllangan faqat antiqa xalqlar, qadimgi, arxaik jamiyatlar, taraqqiyoti jihatidan orqada

qolgan etnik jamoalarni o'rganuvchi fan degan eski tasavvurlar saqlangan. Lekin ushbu fikr butunlay noo'rin bo'lib, endilikda etnologiyada yuksak rivojlangan millatlar bilan bir qatorda Tinch okeanining uzoq orollarida yashayotgan ko'p sonli bo'lmagan etnik jamoalar ham tadqiq qilinmoqda.

Bugungi etnologiyaning dolzarb masalalari:

- xalqlarning kelib chiqishi yoki ularning etnogenezi;
- xalqlarning taraqqiyoti tarixi yoki etnik tarix;
- etnoslar moddiy va ma'naviy madaniyatining (qishloqlar, kiyimlar, taqinchoqlar, taomlar, xalq og'zaki ijodi yoki folklor, xalq san'ati) o'ziga xos xususiyatlari;
- dunyo dinlari va diniy tasavvurlar, udumlar, urf-odatlar, marosimlar, bayramlar va hokazolardir.

Etnolog olimlar odatda, an'anaviy, o'tgan ajdodlardan meros qolgan, madaniyatning xalq, eng avvalo dehqonlar (qishloqliklar)da saqlangan elementlarini o'rganishga alohida e'tibor qilishadi. Hatto, zamonaviy shahar aholisini o'rganganda ham etnolog an'anaviy udumlar, urf-odatlar, moddiy va ma'naviy madaniyatning qanday jihatlari saqlanganligini aniqlashga intiladi.

Ayni paytda etnologiya faqat etnik jamiyatlarning o'tmishi, uning bugungi kunga qadar saqlangan unsurlarinigina o'rganmaydi. Uni xalqlarning zamonaviy hayoti ham qiziqtiradi. Zamonaviy etnoslarning hayot faoliyatini so'nggi asrda vujudga kelgan qator yordamchi fanlar ko'magida tadqiq qiladi. Xususan, etnik sotsiologiya turli etnoslarning ijtimoiy toifalari, sinflar, tabaqalar, ijtimoiy birlashmalarini o'rganadi. Etnik ekologiya etnik jamiyatlarning tabiiy-geografik muhit bilan qanchalik o'zaro ta'sirini tadqiq etadi.

Bugungi dunyoda u yoki bu etnosning istiqboldagi taraqqiyoti, etnoslararo munosabatlarning qanday rivojlanishi haqidagi prognozlarning ahamiyati oshib bormoqda.

Shuni alohida ta'kidlash zarurki, etnologiya fani xalqlar – etnoslar haqida qayg'uruvchi fandir. Etnologlar zamonaviy insoniyatning asrlar davomida to'plagan etnik va madaniy xilma-xilligini imkon darajasida saqlash tarafdorlaridir.

Etnologlar doimo ishlatadigan tushunchalardan biri madaniyatdir. Bugungi kunda madaniyatning barchani qoniqtiradigan qoidasi (aniqlovchisi) mavjud emas. Zamonaviy etnologlar madaniyat deganda

insonlar aqli va qo'li bilan yaratilgan, ularning hayot faoliyatlari uchun zarur vositalar va usullar deb tushunadilar. Madaniyat – insonlarning hayot kechirishi uchun yaratilgan sun'iy muhitdir.

Bir xil ehtiyojlarni (mehnatda, taomda, uyquda, muloqotda, kiyimda) qoniqtirish uchun harakatlar turli xalqlarda turlicha bo'ladi. Masalan, zamonaviy o'zbeklarda ayrim toifa kishilari stol-stullarda o'tirib, qoshiq, vilka, pichoqlardan foydalanib taom yesa, boshqalari xontaxta atrofida o'tirib nonushta, tushlik, kechki ovqat tanovul qiladilar. O'zbeklar yostiqda yotishsa, Sharqiy Osiyo xalqlari yog'ochdan kichikkina moslamaga bosh qo'yib yotadilar. Etnik va hududiy tafovutlar odamlarning qanday qurollar vositasida mehnat qilishlari, qanday uy-joylarni, kiyimlarni, taomlarni ma'qul ko'rishlarida ham namoyon bo'ladi.

Xalqshunoslik ijtimoiy, shuningdek tarix fani qatoriga kirib bir qancha ilmiy sohalar – geografiya, lingvistika, folklorshunoslik, arxeologiya, san'atshunoslik va boshqalar bilan uzviy bog'liqdir.

2. Etnologiyaga oid bilimlarning rivojlanishi va fan sifatida qaror topishi. Ilk etnografik ma'lumotlar bizga Qadimgi Sharq sivilizatsiyalari yodgorliklari orqali yetib kelgan. Bobilliklar, ossurlar, misrliklar o'zlaridan toshlarga bitilgan odamlarning tashqi qiyofalari, kiyimlari tasvirlarini qoldirganlar.

Yunon-Rim dunyosi ham o'zidan keng miqyosdagi haqiqat tavsiflangan etnografik ma'lumotlar bilan birgalikda, ayrim xayoliy, buzib ko'rsatilgan ma'lumotlarni ham qoldirganlar. Gerodot va Korneliy Tatsitlar o'z asarlarida xalqlarning kelib chiqishi, ularning qarindoshligi masalalarini qo'yishgan. Dunyo xalqlari haqidagi tasavvurlar Buyuk geografik kashfiyotlardan keyin yanada kengayadi. X.Kolumb (1492) Amerikani kashf etishi, Vasko da Gama (1497-1499) Yevropadan Afrikaning janubi orqali Hindistonga dengiz yo'lini ochishi, F.Magellanning (1519-1522) dunyo bo'ylab ilk sayohat ekspeditsiyasi insoniyatni yangi xalqlar, madaniyatlar bilan tanishtirdi. Ayni paytda yevropaliklarning mustamlakachilik siyosati boshlanib, aynan shu jarayon etnologiyaning fan sifatida shakllanishiga zamin bo'ldi.

Etnologiya fani ilmning mustaqil sohasi sifatida XIX asrning o'rtalarida vujudga keladi. Bu davrda qator davlatlar (Buyuk Britaniya, Fransiya, Niderlandiya, Ispaniya, Portugaliya, Rossiya) yirik mustamlakachi davlatlarga aylanadilar. Turli etnoslarning tili, urf-odatlari,

madaniyatini o'rganish ko'pincha mustamlaka ma'murlarining amaliy ehtiyojlari, boshqaruv va xo'jalik faoliyati, shuningdek, savdo-iqtisodiy munosabatlarga kirishish bilan bog'liq tarzda bilish zaruratidan kelib chiqqan.

1839-yili Fransiyada Parij etnologiya jamiyatiga asos solindi. Shu vaqtdan boshlab Fransiya etnologiya tadqiqotlari bo'yicha markazlardan biriga aylandi. 1842-yili Amerika etnologiya jamiyati yuzaga keldi. Germaniyada XVIII asr oxirida Yevropadan tashqaridagi xalqlar va madaniyatlarni o'rganish maqsadini o'z oldiga qo'ygan ilmiy yo'nalish shakllandi. XIX asrning 30-yillaridan nemis sayohatchilari va olimlari tomonidan xalqlar haqidagi bayonlarni umumiy nomda atash uchun «etnologiya» atamasi qo'llanila boshlandi.

Inglizzabon mamlakatlarda xalqlar haqidagi fan – antropologiyaning, aynan uning ijtimoiy antropologiya, deb ataladigan ilmiy yo'nalishining tarkibiy qismi sifatida rivojlanib bordi. Ilmiy muomalaga bu nomlanish 1906-yili Angliya etnologiyasi asoschilaridan biri Jeyms Frezer tomonidan kiritildi. «Ijtimoiy antropologiya» tushunchasi keng tarqalib, «etnologiya»ning inglizcha muqobili sifatida ishlatildi. Angliyadan farqli tarzda AQShda etnologiya «madaniy antropologiya» nomi bilan rivojlandi. XX asrning 50-yillaridan boshlanib, mazkur yo'nalish xalqlarning madaniy o'ziga xos muammolarini o'rganish bilan kifoyalanmadi, balki etnomadaniy jarayon ham diqqat markazida bo'ldi.

Rossiya etnologiyasi XIX asr o'rtalarida yuzaga keldi. Bunda 1846-yili Rus geografiya jamiyati ta'sis etilishi muhim ahamiyat kasb etdi. 1849-yili Rus geografiya jamiyati tarkibida Etnologiya bo'linmasi ochildi. Rossiya etnologiyasi fani boshida XIX asrning 40-50-yillari etnologiya (etnografiya) fanining asosiy tamoyillarini shakllantirishga xizmat qilgan K.M.Ber, N.I.Nadejdin, K.D.Kavelin kabi rus olimlari turgan. Xalqlar haqidagi rus fani tarixida N.N.Mikluxo-Maklayning ilmiy faoliyati shuhrat qozondi.

Ilk etnologlar yuksaltirgan muhim g'oyalardan biri – madaniyat evolyutsiyasi, oila, din va ijtimoiy hayotning boshqa jihatlarini tadqiq etish bo'lgan. Etnolog-olimlar Yer yuzidagi madaniyat va jamiyat taraqqiyoti, umumiy ichki qonunlarga bo'ysunib soddalikdan murakkablikka tomon yuksala boradi, deya hisoblashadi. Evolyutsionizm g'oyasi jamiyat va uning tarixiga oid ilmiy tasavvurlarning tarqalishiga xizmat qiladi.

Evolyutsiya nazariyasining yirik vakillari qatorida: ingliz E.Taylor (1832-1917), amerikalik L.G.Morgan (1818-1881), N.N.Mikluxo-Maklay (1846-1888) va boshqalar bo'lgan. E.Taylorning asosiy asari «Ibtidoiy madaniyat» insoniyatning ma'naviy madaniyati, ayniqsa diniy tasavvurlarining taraqqiyotiga bag'ishlangan. Morganning butun ilmiy hayoti Amerika hindu qabilalarini o'rganish bilan o'tgan. Uning asosiy asarlari «Qadimgi jamiyat» va «Irokezlar (xodenasauni) ligasi»da olim urug'chilik jamoasi va davlat vujudga kelishi orasidagi bosqichni o'rganib, fanning eng mashhur kishilaridan biriga aylandi. N.N.Mikluxo-Maklay Yangi Gvineya papuaslari haqida ham ajoyib asarlar yozib qoldirgan.

Shuningdek, asli polshalik ingliz olimi B.K.Malinovskiy, ingliz A.R.Radkliff-Braun, amerikalik F.Boas, fransuz K.Levi-Stros, rossiyalik S.P.Tolstov va boshqa olimlar o'zlarining ajoyib izlanishlari bilan ilmiy yo'nalishlarga asos solishdi. Ingliz D.Livingston (1840), amerikalik G.Stenli (1871), nemis L.Frobenius (1903), ingliz B.Devidson (1940) kabi olimlar va sayohatchilarning ekspeditsiyalari Afrikaning qadimgi va zamonaviy madaniyatlari ochilishiga xizmat qildi.

1933-yili Moskva antropologiya va etnografiya muzeyi asosida Antropologiya, arxeologiya va etnografiya instituti faoliyat ko'rsata boshladi, keyinchalik u SSSR Fanlar akademiyasining Etnografiya instituti sifatida qaytadan tashkil etildi. Shu tariqa Ukraina, Belorussiya, Kavkaz, **O'rta Osiyo**[1] respublikalari va boshqa hududlarda etnografiya markazlari yuzaga kela boshladi.

SSSRda 1990-yillarga qadar ilmiy adabiyotlarda «etnologiya» atamasi deyarli ishlatilmagan (XX asrning 20-yillari bundan mustasno). Shu sababdan etnologiya etnografiya bilan birga rasman «etnografiya» nomi bilan rivojlandi. Etnografiya instituti Etnologiya va antropologiya instituti, deb qayta nomlangandan keyin «etnologiya» mustaqil ilmiy soha sifatida umume'tirof etildi va keng qo'llanila boshlandi.

1991-yildan keyin O'rta Osiyo mamlakatlari ilmiy adabiyotida *etnografiya* qatorida *etnologiya, ijtimoiy antropologiya, madaniy antro-*

[1] Ma'lumki O'rta Osiyo atamasi Markaziy Osiyo mamlakatlari deb atalishi siyosiy jihatdan XX asrning 90-yillari o'rtalaridan qo'llanila boshlandi. Barcha geografik va etnologik asarlar, darslik va qo'llanmalarda Markaziy Osiyo deb Mo'g'uliston, Oltoy, Janubiy Sibir hududlari tushuniladi. Talaba va o'quvchilarda anglashmovchilik bo'lmasligi uchun ushbu qo'llanmada O'rta Osiyo atamasidan foydalanildi.

pologiya atamalari ham qo'llanila boshlandi. O'zbekistonda oliy ta'lim tizimi va akademik fanda *etnologiya* atamasi ishlatiladi.

3. **Etnoslar klassifikatsiyasi turlari.** Dunyo xalqlari, elatlari bir necha mingta bo'lgani sababli ular haqidagi nisbatan aniq va to'liq manzarani faqat ma'lum jihatdan guruhlashtirilgan va tizimlashtirilgan ma'lumotlar bera oladi, xolos. Etnologiyada qator klassifikatsiyalardan foydalanib, ularning yig'indisi murakkab hodisa – etnosni tavsiflash, Yer yuzidagi har bir etnosning o'z o'rnini ko'rsatib berishga imkoniyat yaratadi.

Bu borada shuni alohida ta'kidlash lozimki, ilmiy etnologik tavsif – xalqlar hayotidan turli qiziqarli va g'ayriodatiy ma'lumotlarni tartibsiz keltirish emas. Har qanday fan, jumladan etnologiya ham o'zining ilmiy tili – maxsus atama va tushunchalarning butun bir tizimini yaratib, ularning yordamida turli hodisa va jarayonlarni tavsifi, tahlili hamda klassifikatsiyasini beradi.

Rasmiy klassifikatsiya turlariga: geografik, antropologik, til, tarixiy-etnografik, xo'jalik, diniy (etnokonfessional) guruhlashtirishlar kiradi.

Geografik klassifikatsiya. Qit'alar va regionlar bo'yicha xalqlar yoki ularning guruhlari yashaydigan joylarni aniqlaydi. Qo'llanma va darsliklarda Avstraliya va Okeaniya, Osiyo, Afrika, Amerika va Yevropa xalqlari qit'alar kesimida o'rganiladi. Ayni paytda qit'alar tarixiy-etnologik viloyatlarga bo'linadi. Jumladan Yevropa qit'asi: G'arbiy, Sharqiy Yevropa, Rossiya xalqlariga bo'lib o'rganiladi.

Antropologik klassifikatsiya insonlarning biologik (jismoniy) xususiyatlarini e'tiborga oladi. Yer yuzidagi barcha aholi bitta biologik tur – Homo Sapiens (Aql-idrokli kishi) bo'lib, uning alohida guruhlari jismoniy (biologik) belgilari, kelib chiqishi, ma'lum hududda tarqalishi bo'yicha farqlanadilar.

Jismoniy belgilari bo'yicha tarixan shakllangan odamlar guruhi **rasa**lar[2] deyiladi. Bunday belgilar vorisiy hisoblanadi. Bugungi kunda to'rtta rasa: negroid (Afrika), yevropeoid (Yevroosiyo), mongoloid (Osiyo-Amerika) va avstraloid (Okeaniya) mavjud. Rasa tavofutlari: badan rangi, ko'z qorachig'i rangi, sochi va bosh chanog'i va ularning

[2] Rasa atamasi frantsuz olimi F.Berne tomonidan 1684-yili kiritilgan bo'lib, barcha mamlakatlarda qo'llaniladi. O'zbek tilidagi darslik va qo'llanmalarda irq atamasi ishlatilgan.

shakli, tanasining uzunligi, nisbatan murakkab genetik xususiyatlar: qon guruhi, barmoq va kaft izlari kabilardan tashkil topgan. Bu xususiyatlar uzoq davr 40–20 ming yilliklarda shakllangan. Shu tariqa insonlar barcha tirik jonzotlar singari tabiiy-geografik muhitga tanalari bilan moslasha borganlar.

Insonlar rasa xususiyatlari xalqlarning shakllanishi tarixi qanday bo'lganini aniqlashga yordam beradi. Jumladan, biologik antropologiya Yer yuzidagi barcha aholining rasa bo'yicha aralash ekanligini aniqlagan.

Barcha rasa vakillari madaniyat va ijtimoiy hayotni rivojlantirish uchun bir xil biologik imkoniyatlarga egadir. Rasalarning jismoniy, psixologik va aqliy jihatdan noteng ekanligi haqidagi tasavvurlar noilmiy va gumanizmga qarshidir. Shu sababdan rasizm fan tomonidan, dunyo demokratik jamoatchiligi tomonidan doimo qoralangan.

Til klassifikatsiyasi xalqlarning kelib chiqishini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. U yoki bu xalqlar tillarini oilalarga bo'lishda ularning qardoshligi qiyoslash orqali aniqlanib guruhlashtiriladi. Tillarning o'xshashligi ushbu xalqlarning yaqin qardoshligi yoki uzoq madaniy aloqada bo'lganligidan dalolat beradi. Eng yirik til oilasi – Hind-Yevropaga bir-biridan ancha farqlanadigan ingliz, rus, eron, arman va boshqa tillar kiradi. Hind-Yevropa tillarida Yer yuzining 45 foiz aholisi so'zlashib, u yirik 5 ta guruhga bo'linadi: german, roman, slavyan, eron, hind-oriy. Ulardan tashqari letto-litov, kartvel, arman, yunon tillari ham ushbu til oilasiga kiradi. Ayni paytda hech qanday til oilasiga kirmaydigan: qadimgi shumer, nivx yoki bask tillari turli sabablarga ko'ra, izolyat (boshqa tillardan ajralgan) tillar hisoblanadi.

Ayrim tillarda bitta emas, bir necha o'nlab xalqlar so'zlashishi mumkin. Aksari bunday vaziyat mustamlakachilik siyosati tufayli vujudga kelgan. Ispan, ingliz, fransuz tillari keng yoyilishi aynan shu jarayon natijasidir.

Yer yuzida qancha til mavjudligi noma'lum. Mutaxassislarning fikricha, turli etnoslar tillarining 4 mingdan 6,5 mingtagacha ekanligi ehtimol qilinmoqda. Ayni paytda Yer yuzining 60 foizdan ortiq aholisi o'n bir tilda: xitoy, ingliz, hind, urdu, ispan, rus, arab, portugal, yapon, nemis va fransuz tillarida so'zlashadi.

Odatda ko'pchilik xalqlar bitta tilda so'zlashadilar. Mo'g'ullar mo'g'ul tilida, vengerlar venger tilida, xitoyliklar xitoy tilida va hokazo.

Lekin asrlar davomida aholisi aralash yashagan mamlakatlarda ikki tillik, ayrim holatlarda uch tillik etnoslar ham mavjud. Ikki tillik aholi Belgiya va Shveytsariyada, ayrim Afrika mamlakatlari, Hindiston, Indoneziya va boshqa davlatlarda tarqalgan. Rossiya imperiyasi va sobiq Sovet davlati doirasida ham ikki tillik (bilingvizm) keng tarqalgan edi.

Ko'plab xalqlar, etnoslar bugungi kunga qadar yozuvsiz qolib kelishmoqda. Ular qatorida Janubiy Amerikaning ko'plab hindu qabilalari, Afrikaning bushmen, pigmey va gottentot qabilalarini misol keltirish mumkin.

Tarixiy-etnografik (tarixiy-madaniy) oblastlar. Tillardagi qardoshlikdan tashqari xalqlar orasida tarixiy-etnografik yoki tarixiy-madaniy yaqinlik ham kuzatiladi. Bu xildagi jarayon ma'lum hududda qo'shni xalqlar bilan uzoq davom etgan xo'jalik, madaniy, iqtisodiy, siyosiy va boshqa sohalardagi o'zaro aloqalar tufayli qator umumiy xususiyatlarni shakllantirgan. Odatda bunday hududlarni tarixiy-etnografik yoki tarixiy-madaniy oblastlar va hatto regional sivilizatsiyalar deb nomlashadi. Bunga misol tariqasida Old (G'arbiy) Osiyo, Kavkazoldi, O'rta Osiyo hamda Qozog'istonni ko'rsatish mumkin. Bu xildagi viloyatlar va regional sivilizatsiyalarni Yer yuzasi **oykumena**sining[3] barchasida ko'rish mumkin.

Xo'jalik klassifikatsiyasi. Turli tillarda so'zlashuvchi va bir-biridan uzoqda yashovchi ko'pchilik xalqlar madaniyati qator umumiylikka ega bo'lishi mumkin. Etnologiyada bunday etnoslarni madaniyat tiplari yoki xo'jalik-madaniy tiplarga bo'lib, ular o'xshash tabiiy iqlim sharoitlarda bir xil xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanganlik asosida vujudga kelishi belgilangan. Xo'jalik-madaniy tiplar ilk taraqqiyot davridagi etnoslarning xususiyatlarini yorqin ifodalaydi. Xo'jalik-madaniy tiplari orasidagi tafovutlar, eng avvalo asosiy mashg'ulotlari va hayot kechirish usullari – qishloq xo'jaligi, mashg'ulotlari, hunarmandchiligi, ular bilan birga mehnat qurollari, uy-joylar, taomlar, ba'zida folklor va diniy e'tiqodlarda kuzatiladi.

Odatda uchta xo'jalik-madaniy tiplarni farqlashadi:

1. O'zlashtirish xo'jaligidagi etnik guruhlar. Ular qatorida ovchilar, terimchilar va baliqchilar bo'lib, ular uchun yovvoyi o'simliklar, mevalar, yovvoyi hayvonlarga ov aksari hayot manbaidir. Tarixan bu xo'jalik-madaniy tip eng qadimgisi bo'lib ilk paleolitda vujudga kelgan. Hozirda ovchi va terimchilar safida Shri-Lanka veddalari, Malakka yarim oroli semanglari, Filippindagi aetalar, Kongodagi pigmeylar va boshqa qabilalar kiradi.

2. Ishlab chiqarish xo'jaligiga o'tgan xalqlar va etnik guruhlar. Ularga qo'l dehqonchiligi va chorvachilik xosdir. Bu xildagi xo'jalikda hayot manbai madaniy o'simliklarni yetishtirish va uy hayvonlarini boqish bilan xususiyatlanadi. Ushbu xo'jalik-madaniy tiplarning shakllanishi neolitdan boshlangan. Bizning kunlarimizda qo'l dehqonchiligi Hindiston, Janubiy Xitoy, Indoneziya, tropik Afrika, Amazonka havzasi va Janubiy Amerikadagi kam sonli etnoslarida mavjud.

3. Rivojlangan ishlab chiqarish xo'jaligiga – plug (omoch) dehqonchiligi buyuk daryolar – Dajla, Frot, Nil, Hind, Gang, Amudaryo, Xuanxe vohalarida jez va temir asridan boshlangan. Amerika, Avstraliya, Okeaniya, Afrika (Sahroi Kabirdan janubda) bu xo'jalik-madaniy tip bo'lmagan va aksincha O'rtayer, Old va O'rta Osiyo, Shimoliy Hindiston, Shimoliy Xitoyning deyarli barcha xalqlarida ustunlik qilgan.

Dunyo xalqlari dinlari. Xalqlarni etnologik tavsiflashda ushbu etnoslarning e'tiqod qiluvchi qismining qanday dinga mansubligi muhim ahamiyat kasb etadi. Din o'tgan tarixiy bosqichlarda jamiyat hayotida katta o'rin tutib, moddiy va ma'naviy madaniyatga, ijtimoiy hamda oilaviy munosabatlarga sezilarli ta'sir etgan.

Dinning qadimgi turlari ilk urug'chilik davrida paydo bo'lib, hozirga qadar saqlangan. Ular quyidagilardir:

– «totemizm» – ma'lum guruh odamlarining (odatda urug'chilik jamoasining) va totemlar – ma'lum hayvon turlari, o'simliklar, ba'zida buyumlar orasida qarindoshlik mavjudligiga ishonch. Hozirda totemizm Avstraliya aborigenlarida nisbatan to'liq saqlangan.

– «animizm» – ruh va jonlarga e'tiqod – deyarli barcha dinlarning tarkibiy elementi.

– «shamanizm» – ayrim kishilarga (shomon, kohinga) marosimlar paytida ruhlar bilan muloqot qilishiga ishonch. Shomonlik Shimoliy va Sharqiy Osiyoning ko'plab xalqlari, Amerika hindularida keng tarqalgan.

– «fetishizm» – jonsiz buyumlarning g'ayritabiiy xususiyatlariga, jumladan, daraxtlar, g'orlar, mehnat qurollariga (masalan cho'ponning

[3] Oykumena – yunoncha so'z bo'lib, yer yuzasining insonlar yashaydigan qismi hisoblanadi. U insoniyat tarixi davomida kengayib borgan.

tayog'i) va maxsus tayyorlangan kult buyumlariga (niqoblar, but va sanamlar) ishonish.

– «afsungarlik» – odamning sehrgarlik xususiyatlariga ishonch, g'ayritabiiy usulda boshqa kishilarga, hayvonlarga, tabiatga ta'siriga e'tiqod ko'plab dinlarga singib ketgan.

Urug'chilik jamiyatidan davlatga o'tish bosqichida dinlarning nisbatan murakkab ko'p tarmoqli turlari vujudga kela boshladi. Ulardan uchtasi: buddaviylik, xristianlik va islom keng tarqalib, keyinchalik dunyo dinlari deb atala boshlandi.

Mil. avv. VI–V asrlarda buddaviylik Hindistonda paydo bo'lib, Janubiy-Sharqiy Osiyo va Markaziy Osiyo, qisman Sibirda tarqalgan. Dunyoda buddaviylik diniga e'tiqod qiluvchilar 499 millionni (2015) tashkil etadi.

Xristianlik – milodiy I asrda Falastinda vujudga kelib, IV asrdan Rim imperiyasida hukmron dinga aylandi. XI asrdan xristianlik rasman katolik va pravoslav mazhablariga bo'lingan. XVI asrdan katolik mazhabidan protestantizm cherkovi ajralib chiqqan. Xristianlik dunyo dinlari ichida eng keng tarqalgani bo'lib, Yevropa, Amerika, Avstraliya va Okeaniyada yashovchi 2 mlrd. 276 mln. kishi (2015) ushbu dinga e'tiqod qiladi.

Islom – dunyo dinlari ichida eng yoshi. VII asrda Arabistonda vujudga kelgan. Uning asoschisi Muhammad payg'ambarga «Qur'oni karim» nozil bo'lgan. Arablar istilosi orqali u Janubi-Sharqiy Osiyo va Shimoliy Afrikada, O'rta Osiyo, Eron, Afg'oniston va boshqa hududlarda tarqalgan. Ural – Volga bo'yi – Sibir, Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyoda, Afrikaning g'arbida islom dini targ'ibot orqali qabul qilingan. Yer yuzida 1 milliard 752 milliondan ortiq musulmon (2015) mavjud.

Yana bir yirik din – hinduiylik bo'lib, uning vakillari 800 millionga yaqin. Bu din dunyo dinlari qatoriga kirmaydi, sababi u faqat Hindiston va Nepalda tarqalgan.

Dunyo dinlaridan tashqari ko'plab boshqa dinlar, diniy oqimlar, sektalar, regional va mahalliy va hatto qabilaviy e'tiqodlar mavjud. Masalan konfutsianlik va daosizm asosan Xitoyda tarqalgan. Sintoizm – sof yapon dini, iudaizm – yahudiylar dini va shu kabilar. Afrikada va Okeaniyaning ayrim orollarida qabilaviy e'tiqodlar, kam sonli xalqlar orasida kichik hududlarda saqlanib kelmoqda.

Etnologiyada boshqa klassifikatsiyalar: uy-joylar, kiyimlar, taomlar, mehnat qurollari va hokazolar bo'yicha ham mavjud.

4. Oykumenaning kengayishi. Madaniy tafovutlarning vujudga kelishi va evolyutsiyasi. Etnologiya fanining ma'lumotlariga qaraganda, zamonaviy biologik (jismoniy tip) turdagi odamlar so'nggi paleolitda 50–40 ming yilliklarda shakllangan. Ushbu davrda ajdodlarimiz Osiyo, Afrika, Yevropaning katta qismini (muzlik qoplamagan hududlarni) o'zlashtirganlar. Aynan o'sha kezlarda Amerikaga ilk odamlar guruhlari shimoldan hozirgi Bering bo'g'ozidan o'ta boshlaganlar. So'nggi paleolitda insonlar Avstraliyaga ham o'tganlar.

So'nggi paleolit davri odamlarining etnik mansubligi haqida aniq fikr aytish mushkul, tadqiqotchilar ularning urug'-qabilalarga bo'linganligini ehtimol qilishadi.

Yuqori paleolitda bir-biridan farq qiluvchi bir necha yirik tarixiy-madaniy viloyatlar shakllana boshlagan. Yevroosiyo muzlikdan keyin murakkab iqlimi bilan xususiyatlanib, unda odamlar yirik hayvonlarni (jumladan mamontlarni) ovlagan, hayvon suyaklari va terilaridan chaylalar, turar joylar qurishgan. Sibir – Xitoy viloyati aholisi ham deyarli shu xildagi sharoitlarda yashagan. Afrika – O'rtayer dengizi mintaqasi iqlimi mayin bo'lib, unda yashovchilar kiyik, yirik hayvonlarni ov qilganlar, termachilikda turli o'simliklar va mevalarni terishgan. Janubi-sharqiy Osiyo neolit madaniyati ham ayrim xususiyatlarga ega, undagi aholi asosan termachilik bilan shug'ullanib, vaqtinchalik turar joylarda yashagan.

Neolit davrida (VIII–III ming yillik) insoniyatning madaniy tafovutlari bir necha baravar yuksaladi. O'zlashtirish xo'jaligidan (termachilik, ovchilik) ishlab chiqarish xo'jaligiga o'tish (dehqonchilik, chorvachilik) ro'y beradi. To'qimachilik, toshni silliqlash-teshish, sopol yasash o'zlashtiriladi. Dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanish aholi sonining tez sur'atlarda o'sishiga imkon beradi. Dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanuvchilar ovchi va termachilarning aholi kam yashaydigan hududlariga ko'chib, joylasha boshlaydilar. Olimlarning farazicha, ushbu paytda ayrim til oilalari: jumladan Hind-Yevropa tillari va oltoy tillarining turkiy til guruhi – Yevropa va Osiyoda, bantu va afro-osiyo tillari – Afrikada keng tarqalgan.

Mil. avv. IV–I ming yilliklarda Shimoliy Afrika va Old Osiyoning eng qulay janubiy hududlarida dehqonchilik xo'jaligi asosida, yirik daryolar havzalarida dastlab Misr va Mesopotamiyada, so'ngra Hind vohasi va Sharqiy Xitoyda, keyinchalik Meksika va Peruda ilk davlatlar

vujudga kelgan. Yirik sivilizatsiya markazlari: Bobil va Ossuriya, Urartu, Qadimgi Yunoniston, keyinchalik Qadimgi Rim shakllangan.

Ushbu davlatlarning hududlariga, qo'shnilari – ko'p sonli ko'chmanchi hamda yarim ko'chmanchi va dehqon, yarim ko'chmanchi va chorvador qabilalar hujumlar qilib turgan. Bu esa turli xalqlarning aralashuvi va ba'zida yangi etnoslarning vujudga kelishiga asos bo'ldi.

Yevropa, Osiyo va Shimoliy Afrika etnik tarixiga xalqlarning buyuk ko'chishlari ham (III–IX asrlar) katta ta'sir etadi. Bu davrda slavyanlar Sharqiy Yevropa va Bolqon yarim orolida, germanlar Markaziy va Shimoliy Yevropada, sobiq Rim imperiyasining lotinlashgan aholisi bilan aralashib, roman tilli xalqlariga asos bo'lgan. Janubiy Sibir va Markaziy Osiyodan turkiy xalqlarning ommaviy ko'chishlari boshlanib, ular Sharqiy Yevropa hududlarigacha tarqaladi.

XIII asrdan Osiyo va Yevropa hududlari mo'g'ul, turk va boshqa qabilalarning kelib chiqishi turli qabilalar bilan aralashuvi ro'y beradi. Taxminan shu paytda Afrikada bantu tilli aholining Sharqiy va Markaziy rayonlardan qit'aning janubidagi ulkan hududlarga tarqalishi sodir bo'ldi. Hozirda Yevropa, Osiyo va Afrikada yashayotgan xalqlarning aksari XV asrning oxirida shakllangan.

Yangi va eng yangi davrlarda migratsiya jarayonlari. Dunyo xalqlari etnik tarixida XVI–XIX asrlarda yevropaliklarning Amerika, Janubiy Afrika, Avstraliya va Okeaniyaga ommaviy ko'chishlari bo'lgan. Ushbu migratsiyalar dunyoning xaritasini butunlay o'zgartirib yubordi. Bir tomondan bu jarayonlar yangi afrikanerlar, angloavstraliyaliklar, anglokanadaliklar va shu kabilarni shakllantirgan bo'lsa, boshqa jihatdan migratsiyalar tufayli mahalliy aborigen aholining ommaviy qirilishiga olib keldi.

Urushlar, ommaviy qul savdosi, yangi hududlarni o'zlashtirish, iqtisodiy taraqqiyot ko'plab etnoslar va xalqlar hayotini keskin o'zgartiradi. Yevropada ko'plab ekinlar, xususan, makkajo'xori, kartoshka, tomatlar, tamaki, ziravorlar, choy va kofe tarqaldi.

Amerika, Afrika, Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyoda yevropaliklar ta'sirida yangi dinlar, xo'jalik faoliyati turlari vujudga keladi. Bu jarayonlar butun Yer yuzi aholisini savdo, iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalari jarayonlariga tortib, ularni mustahkam rishta bilan bog'lagan.

XX asr boshlarida dunyo xalqlarining joylashuvi barqarorlashib, ular orasidagi o'zaro hamkorlik, paroxod, parovoz, telegraf va radio-

ning ixtiro qilinishi tufayli birmuncha faollashadi. XX asr oxirida xalqlarning o'zaro aloqalari umumsayyoraviy xususiyat kasb etdi. Zamonaviy kompyuter tizimlarining joriy etilishi Yer yuzasining eng uzoq nuqtalari bilan tezkor aloqaga kirishish imkonini berdi. Jahonda ro'y berayotgan voqealarning o'zaro bog'liqligi, madaniy almashinuvlar faolligining keskin o'sishi global hamjamiyatning shakllanganidan darak bermoqda.

5. Etnologiyaning tadqiqot metodlari. Tadqiqotchi etnologlar qiziquvchan sayyohlardan farqli tarzda tanlagan aholisi haqida aniq va mukammal ma'lumotlarni olishga intilishadi. Dala tadqiqotlariga chiqishdan oldin har tomonlama tayyorgarlik ko'rish etnologning muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Bu borada tadqiqotchi o'zini qiziqtirgan xalq yoki aholi guruhiga oid hujjatlar, ilmiy ishlar, muzey kolleksiyalari va boshqalarni o'rganishlari lozim. So'ngra tadqiqotchi savolnoma tuzib, axborotchi bilan bo'lajak suhbati yo'nalishini belgilab oladi. Ekspeditsiya paytida o'rganiladigan mavzular, tadqiqot o'tkazish uchun turli texnik vositalar: foto, kino, audio, video apparatlar va boshqalar tayyorlanadi. Eng muhim bosqich etnologning o'rganilayotgan aholi bilan bevosita muloqot qilish uchun qisqa yoki uzoq muddatli ekspeditsiyalarga chiqishidir.

Dala tadqiqotlari aholi vakillarini kuzatish, ularning qanday ishlashi, dam olishi yoki faoliyatning yana qanday turlari bilan shug'ullanishini biror joyda (statsionar) yoki yo'nalishli ekspeditsiyalarda o'rganadi. Klassik statsionar kuzatuvlar qatorida N.N. Mikluxo Maklayning Yangi Gvineiya papuaslari orasida, ingliz antropologi B.K. Malinovskiyning Trobrian orollaridagi, E.Evans-Prichardning Markaziy Afrikadagi tadqiqotlarini ko'rsatish mumkin.

Etnologning aholini uzoq payt kuzatishi, ushbu xalqning tilini bilishi uning madaniyatini chuqur va keng o'rganishiga imkoniyat yaratadi. Tadqiq qilinayotgan aholini kengroq qamrab olish uchun so'rovnoma yoki anketa o'tkazish (bir necha o'ntadan bir necha mingtagacha) usuli qo'llaniladi. Olingan ma'lumotlar keyinchalik kompyuterlarda statistik ishlov orqali umumlashtiriladi.

Etnologlar tadqiqotning kartografik usulidan ham foydalanishadi. Kartografiyada moddiy va ma'naviy madaniyatlar (uy-joylari turlari, mehnat qurollari, urf-odat va marosimlar), til, din va boshqa jihatlari xaritaga tushiriladi. Bunday kartalar tahlili, ularni boshqa ma'lumot-

AXBOROT-RESURS MARKAZI № 39915/8 QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI

lar bilan qiyoslash, boshqa usul bilan aniqlash mumkin bo'lmagan etnoslar tarixining talay qonuniyatlarini aniqlashda yordam beradi.

Turli xalqlar vakillari bilan suhbatlarni yozib olish (intervyu) ham katta ilmiy ahamiyatga ega. Bu axborotchilar turli kasb egalari, odatda keksa yoshdagi kishilar bo'lishadi. Etnologiyada etnik ongni o'rganish uchun turli testlar ham qo'llaniladi.

Savollar va topshiriqlar

1. Etnologiya nimani o'rganadi, uning predmeti nimadan iborat?
2. Bugungi kunda etnologiyaning dolzarb vazifalarini nimadan iboratligini so'zlab bering.
3. Antropologik (rasa) klassifikatsiya nimalarga asoslanib tuziladi?
4. Lingvistik klassifikatsiyaning fanni o'rganishdagi ahamiyati nimada?
5. Xo'jalik-madaniy tiplar va ularning transformatsiyasi haqida gapirib bering.
6. Afsungarlikdan boshlab dunyo dinlarigacha qisqacha tavsif bering.
7. Oykumenaning kengayib borishi to'g'risida gapirib bering.
8. Etnologiya tadqiqot metodlari haqida nimalarni bilasiz?

I-BOB. AVSTRALIYA XALQLARI ETNOLOGIYASI

Hozirgi Avstraliya aholisining 95 foizini (25 mln. 27 ming 751 kishi, 2018) Yevropadan ko'chib kelganlarning (angloavstraliyaliklar) avlodlari va 2 foizi qit'aning tub aholisi vakillari – aborigenlar tashkil qiladi. Bu aholi guruhlarining madaniyatlari ham keskin farqlanadi: angloavstraliyaliklar G'arbiy Yevropa sivilizatsiyasiga mansub bo'lsalar, aborigenlar so'nggi paleolitdan mustaqil va hatto tashqi madaniy ta'sirsiz shakllangan madaniyat egalaridirlar.

1. Aborigenlar. Buyuk Britaniya qit'ani 1788-yildan o'zlashtira boshlagan. Dastlabki yevropaliklar kelganida tub aholi 300 mingdan ko'proq bo'lib, 500 ga yaqin tillar (filya)da so'zlashganlar. Avstraliyaliklar tillari aborigenlar, ovchilik va termachilik bilan shug'ullanuvchi aholining madaniy xususiyatlarini o'zida mujassamlagan. Ularda bilvosita tushunchalar haqidagi so'zlar nisbatan kam bo'lsa-da, tabiatda mavjud narsalarni izohlash uchun ishlatiladigan so'z hamda tushunchalar juda ham ko'p. Xususan, etnolog G.Shtrelovning kitobida, ma'lum bir fe'lning jadvali va izohi 45 betdan ziyod o'rin egallagan.

Avstraliya qit'asi minglab yillar davomida notekis tarzda o'zlashtirilgan va ushbu holat tabiiy sharoitlar bilan izohlanadi. Xususan, yog'ingarchilik mo'l, hayvonot va o'simlik dunyosi boy Yangi Janubiy Uels shtatida uzunasiga 450, kengligi 100-150 kilometrli sohilbo'yi hududida 12 ta qabila joylashgan. Boshqa hududlarda cho'l, yarim dasht yoki nam tropik o'rmon zonalarida aholi siyrak bo'lgan. Xususan, aranda qabilasi qit'a markazida, kengligi 650 kilometrli hududda yashagan.

Avstraliya aborigenlari alohida avstralo-veddoid rasasiga mansub bo'lib qoramtir-qo'ng'ir terisi, qora to'lqinsimon sochi, erkaklari qalin soqoli, keng yuzi (keng burni, qalin labi, qosh usti bo'rtig'ining turtib chiqqani), bo'yining o'rta yoki balandligi bilan xususiyatlanadi.

Fanda Avstraliya aborigenlarining kelib chiqishi muammosi uzoq davrlar hal etilmagan edi. Faqat XX asrning o'rtalariga kelib, aborigenlar etnogenezi haqida yetarlicha ma'lumot to'plandi. Qit'ada 30–40 ming yil avval yashagan odamlarning suyaklari, toshdan bo'lgan mehnat qurollari topildi. Qolaversa, Janubi-Sharqiy Osiyodan, Malay

arxipelagi orollaridan ham shunga o'xshash odamlarning qoldiqlari chiqqan. Demak, aholi Avstraliyaga Janubi-Sharqiy Osiyodan kelgani shubhasiz. Buyuk muzlik davrida okean suvlari sathi nisbatan past bo'lishi aborigenlarning qit'aga o'tishiga imkon yaratgan.

Aborigenlarga qit'ada katta miqdorda xaltali hayvonlarning bo'lishi, yirik yirtqich hayvonlarning yo'qligi qo'l keldi. Yarim yovvoyi itlar – dingo Avstraliyaga odamlar bilan kelgani ehtimol. Tadqiqotchilar Avstraliyadan dehqonchilik yoki chorvachilik izlarini topmaganlar. Demak barcha qabilalar a'zolarining asosiy hayot vositasi – ov, termachilik bo'lgan.

Mehnat qurollari – sodda va turi kam edi. Erkaklarda uchi tosh paykonli yog'och nayza, tosh pichoq, tosh bolta hamda bumerang (aksari otganda qaytadigan qurol) bo'lib, ular yordamida mayda hayvonlar va qushlar ov qilingan. Ayollarda turli meva va donlarni terish uchun o'simlik tolasi yoki daraxt po'stlog'idan xaltacha, ildizlarni kovlab olish uchun uchi o'tkir tayoqlar bo'lgan, xolos.

Avstraliya aborigenlari yashaydigan aksari hududlarda uy-joylar tushunchasi umuman bo'lmagan, faqat ayrim qabilalar shox-shabbalar, daraxt po'stloqlaridan chaylalar, shamoldan panalar qurishgan. Odatda aborigenlar manzili – ochiq osmon ostida, gulxan atrofida bo'lgan. Kiyim – umuman, hozirgi ko'rinishda bo'lmagan. Ba'zi qabilalarda o'simlik tolalaridan belbog'cha yasashgan. Qit'a janubi va Tasmaniyada iqlim sovuqligidan kenguru terisidan yopinchiq plashlar kiyishgan.

Aborigenlar an'anaviy turmushi – doimiy harakatda – daydi ko'rinishda o'tgan. Ular, oziq-ovqat izlab yurishlari sababli odatda bir joyda 1-2 haftadan ortiq yashashmagan. Bu ovchilik, termachilik bilan izohlanib, ko'chishlar tartibsiz ko'rinishda emas, balki ular asrlar davomida yo'nalishlar bo'yicha harakatlanganlar. Bu tadbirlar mavjud hududdagi flora va fauna imkoniyatlari bilan izohlangan. Har qanday aborigen erkak – qabilasi yerlarining qaysi joyida ov uchun qushlar borligi, ma'lum vaqtdan so'ng ular qayerga ko'chishini yaxshi bilgan. Ayollar yeyishga yaroqli o'simlik, ildiz yoki yovvoyi mevalar qayerda va qachon pishib yetilishini bilishgan. Aynan ana shu bilimlar aborigenlarning qaysi tomonga harakatlanishini belgilagan.

Etnologlarning tadqiqotlari aborigenlar zarur ozuqa to'plashlari uchun kuniga 2-3 soat vaqtlarini sarflaganlarini aniqlashi, aynan

shu ratsional bilimlar tufayli ekanligini tasdiqlaydi. Ozuqa doirasiga kaltakesak, hasharotlar, kenguru, opossum, o'simlik zaxiralaridan: yovvoyi boshoqli donlar, ildizlar va mevalar kirgan.

2. Aborigenlarning jamoa tashkilotlari: qabila, lokal guruh (jamoa) va oila. Avstraliyada o'rtacha 500 kishidan iborat guruh bo'lgan qabila ma'lum hudud, o'z nomi etnonimiga, tiliga ega bo'lib, ular o'zlarini alohida madaniy birlik deb hisoblashadi. Lekin ularda umumiy boshliq, hokimiyat tashkilotlari bo'lmay, qabilaning barcha a'zolari harbiy yoki ov harakatlarida ham to'planmaganlar. Nisbatan yaqin aloqa lokal guruhlarda kuzatilib ularning a'zolari soni 50 kishi atrofida bo'ladi. Bu xildagi guruh negizini katta yoshdagi erkaklar tashkil qilgan, ular mazkur hudud «merosxo'rlari» – ziyorat joylarini qo'riqchilari sanalgan. Ularning ayollari odatda boshqa etnik guruhlarga mansub bo'lib diniy marosimlarda ishtirok etishmagan.

Avstraliya aborigenlari oilalari poligam (ko'p nikohli) ya'ni erkaklarning bir necha xotini bo'lishi mumkin edi. Nikoh – erkaklarning o'zaro kelishuvi orqali tuzilib, erkak qizi, singlisini boshqa erkakka xotinlikka berishi mumkin bo'lgan. Ba'zida yosh qizini yoki tug'ilmagan qizini berish va'dasiga ko'ra «bo'lajak kuyov» 12-15 yil bo'lajak qaynotasi guruhida yashab, ovlarda ishtirok etgan. Avstraliya tub aholisida nikoh ekzogam, ya'ni boshqa urug'dan uylanish shaklida edi. Xususan, kamilaroi qabilasi urug'lari misolida quyidagi shaklda bo'lgan.

Kambo = Mari

Ippai = Kubi

Ikki chiziq shaklidagi belgi nikoh aloqasini, nomlanish ko'rsatkichlari ona va bola seksiyalarini birlashtiradi. Nikohga kirishda Kambo guruhiga mansub erkak Mariga kiruvchi ayolga uylanishi mumkin. Bu juftlikdan tug'ilajak farzandlar Kubi guruhiga kiradi. Kubi guruhi erkaklari faqat ippailik ayollarga uylanib, ularning farzandlari Kambo seksiyasiga kiradi va hokazo.

Aborigenlar uchun qarindoshlik munosabatlari muhim o'rin tutgan. Jumladan, aborigen «ona» deb faqat uni tuqqan ayolni emas, butun bir guruh ayollarini, ota, aka, opa deb ham shu tarzda ko'pchilikni atashi lozim bo'lgan. Hurmat ko'rsatish, o'z ov mahsuli bilan bo'lishishda yigit faqat o'z otasi emas, ota hisoblanuvchi butun bir guruh erkaklari bilan baham ko'rishi lozim bo'lgan.

Yuqorida keltirilgan udum-marosim, urf-odatlar odamlar orasidagi o'zaro munosabatlarning batartibligini, jamoachilik tartib-qoidalariga rioya qilinishini ta'minlagan.

Aborigenlar an'anaviy diniy tasavvurlari nihoyatda murakkab tusda bo'lgan. Avstraliya – «totemizm vatani» deb bejizga atalmaydi. Har bir lokal guruh, nikoh seksiyasi yoki urug' o'z «totem»iga ega. «Totem» – hayvon yoki o'simlik – guruh a'zolari uchun muqaddas bo'lib, ularning yaxlitligi ramzi hisoblangan. Maxsus alohida joylardagi totem markazlarida guruh a'zolari har-har zamonda afsungarlik (sehrgarlik) udumlarini o'tkazishgan. Maqsad – totem hayvon yoki o'simlikning muvaffaqiyatini ta'minlash va bu orqali o'zining kelajagini barqarorlashga ishonch, e'tiqod bo'lgan. O'z totemiga hurmat, ehtirom barcha qabilalarda kuzatilib, totem hayvonni ovlashga taqiq – tabu qo'yilgan. Erkaklar totemi, ayollar totemi, urug' totemi va shaxsiy totemlar aborigenlarda keng tarqalgan.

Aborigenlar tassavuriga ko'ra, bolalar, erkaklar – totemistik markazlarida o'tkazilgan afsungarlik udumlari tufayli tug'iladi. O'smirlar (12-15 yoshida) initsiatsiya marosimlarini to'la bajarganlaridan so'ng erkaklar safiga qo'shilganlar. Sinovlar jismoniy qiyinchiliklarga chidamlilik, o'z urug'-qabilasi hayoti bilan bog'liq afsona, rivoyatlarni tinglab, esda saqlash kabilardan tashkil topadi. Ularning tasavvurida insonning o'limi ham o'z-o'zidan bo'lmay, yovuz afsungarlik udumlari orqali qo'shni qabilalarning folbinlari tomonidan amalga oshiriladi, deb izohlangan.

3. Aborigenlarning taqdiri. Aborigenlarning inglizlar bilan to'qnashuvlari ko'pchilik qabilalar uchun fojiali tugagan. Dastlab Angliyadan surgun qilinganlar uchun qo'rg'on – Sidney 1788-yili bunyod etilishi bilan aborigenlar madaniyati parokandalikka uchradi. Ingliz kolonistlari tomonidan XIX asrning 20-yillaridan skvatterlik – qo'ychilikni kengaytirilishi mahalliy faunaning qisqarishiga, aborigenlar tomonidan qo'ylar ovlanishi ko'plab to'qnashuvlarga olib keldi. Oqibatda aborigenlar soni bir yarim asrda 300 mingdan 60 minggacha qisqardi. XX asr o'rtalarida ular yevropaliklar yashay olmaydigan qit'aning markazi va g'arbidagi cho'llarda, shimoldagi namli tropik o'rmonlarda mavjud edi, xolos. Avstraliyaning yashash uchun qulay janubi va sharqida – Yangi Janubiy Uels, Viktoriya, Janubiy

Avstraliyada, qisman Kvinslendda aborigenlar rezervatsiyalarda, shaharlar chetidagi sharoiti noqulay joylarda yashamoqdalar. Tasmaniyadagi so'nggi aborigen XIX asrning 70-yillarida vafot etgan.

Aborigenlarning hayot sharoiti Ikkinchi jahon urushidan keyin yaxshilana boshlandi. Ulardan J.Mak-Ginnes, K.Mensor kabi jamoat arboblari yetishib chiqib, aholi manfaatlarini himoya qilish harakatini boshqardilar. Bu jamoatchilik harakatlarida etnologlar: A.Elkin, T.Shtrelov va boshqalar ham qatnashib, 1967-yili o'tkazilgan referendum aborigenlarning rasman mamlakat aholisi deb tan olinishi bilan yakun topdi. XX asrning 70-80-yillarida tub aholiga saylov huquqi, yerga egalik qilish huquqini bergan qonunlar qabul qilindi.

Aborigenlarda ko'p bo'lmasa-da ziyolilar guruhi shakllandi. Albert Namatjira XX asrning 30-yillarida rassomlik maktabiga asos soldi. Ket Uoker «Biz ketmoqdamiz» deb nomlangan she'rlar to'plamini chop ettirdi. K.Jons 1965-yili aborigenlar hayotiga oid ilk roman – «Yovvoyi mushukning qulashi»ni nashrdan chiqardi.

4. Angloavstraliyaliklar millatining shakllanishi. Yangi millatning shakllanishi boshlanish sanasi – 1788-yilning 26-yanvari hisoblanadi. Bu kuni Avstraliyaga Britaniyaning o'n bir kemasi 736 nafar surgun qilinganni 194 nafar harbiy bilan keltiradi. Qit'adan 1851-yili oltin topilishi natijasida 10 yilda aholi 438 ming kishidan 1 mln. 168 ming kishiga yetadi. Bugungi kunda inglizlar aholining 3/5 qismini, irlandiyaliklar 1/4 qismini, shotlandiyaliklar 1/8 va uelsliklar 1,5 foizni tashkil etadi. Qit'adagi italiyaliklar 2 foiz, nemislar 1 foiz, gollandlar 1 foiz, yunonlar 1,5 foizdan iborat.

Avstraliya aholisi diniy mansubligi – anglikanlar, katoliklar, presviterianlik cherkovlari vakillari hisoblanadi. XX asrning boshlariga qadar mamlakatning ingliz tilli aholisi milliy ongi – Britaniya grajdani ekanligi bilan belgilangan. Hududlarning yaxlitligi uchun kurash 1901-yili Avstraliya ittifoqining tuzilishi va Britaniya dominioni deb e'lon qilinishi bilan yakun topdi.

Milliy o'zlik uchun sinovlardan biri Birinchi jahon urushi davrida ro'y berdi. Avstraliya qo'shinlari Britaniya qo'mondonligi tomonidan 1915-yilning 25-aprelida Dardanell bo'g'ozidagi Gallipolu yarim oroli sohiliga, turklarning pulemyotlari o'qlariga qarshi tashlandi. Minglab avstraliyalik askarlar halok bo'lgan ushbu kun hozirga qadar milliy motam kuni sifatida nishonlanadi.

Avstraliyaliklarning milliy ongi XX asrning 20-30-yillardagi iqtisodiy inqiroz tufayli yana katta sinovlardan o'tdi. 1949-yildan rasman «Britaniya grajdani» o'rniga «avstraliyalik» atamasi kiritildi. 1972-yilda Avstraliya pasporti, 1970-yillar oxiridan metr tizimi (ilgari funt bo'lgan) joriy etildi. 1984-yildan milliy madhiya – «Olg'a, sohibjamol Avstraliya!» ijro etilmoqda. Qirolicha Yelizaveta II 1986-yili Avstraliyaga qonun, ijroiya va sud hokimiyatlariga mustaqillik berdi.

Nisbatan qisqa davr mobaynida anglo-avstraliyaliklarning kundalik maishiy turmushida ko'plab o'ziga xos, avstraliyacha xususiyatlar shakllandi. Jumladan, qishloq uy-joylari an'anaviy asosda vujudga keldi. Farqli xususiyati – Avstraliyada qurilish g'isht emas, yog'ochdan amalga oshiriladi. Uyda katta ayvon, alohida oshxona va nihoyat suv uchun katta sisterna, hozirgi kunda basseyn (hovuz) bo'lishidadir. Farqli jihatlar tabiiy iqlim sharoitlari bilan izohlanadi.

O'tgan davr mobaynida avstraliyaliklar yuksak rivojlangan iqtisodiyotni, dunyoda eng yuqori hayot ko'rsatkichlaridan birini, milliy madaniyatlarini yaratdilar. Avstraliyalik Patrik Uayt adabiyot sohasida Nobel mukofotiga sazovor bo'ldi. Bugungi kunda Avstraliyada 140 dan ortiq etnos vakillari yashashadi. Ular aborigenlarni hisobga olmaganda, 90 ta tilda gaplashishadi.

Astraliyaliklarning ingliz tilida deyarli besh mingdan ortiq «yashil qit'a» va uning aholisi tili bilan bog'liq so'zlar mujassamlangan. Avstraliyaning sobiq Bosh vaziri R.Menzis XX asrning o'rtalarida nafaqaga ketguniga qadar qirolicha Yelizaveta II dan lord unvonini olishdan bosh tortishi ham millatning o'z g'ururi, ongining shakllanishi yuqori darajaga ko'tarilganidan dalolat beradi.

Savollar va topshiriqlar

1. Avstraliya aborigenlarining shakllanishi, tiplari, rasalari haqida gapirib bering.
2. Avstraliya va Tasmaniya xo'jaligi, jamoa tashkilotlari, dinlari.
3. Inisiatsiya nima?
4. Avstraliya aholisi an'analar va zamonaviy holati.

II-BOB.
OKEANIYA OROLLARI: MIKRONEZIYA, MELANEZIYA VA YANGI GVINEYA ETNOLOGIYASI

1. Umumiy ma'lumotlar. Melaneziya («Qora orollar»), Yangi Gvineya va Mikroneziya («Mayda orollar») – Okeaniyaning tarkibiy qismi hisoblanib, bu son-sanoqsiz orollar Tinch okeanida joylashgan. Mikroneziyaga Karolina, Mariana va Marshall orollari kirib, umumiy maydoni – 2,6 ming km^2, aholisi – taxminan 500 ming kishini tashkil etadi. Melaneziyaga Yangi Gvineya, Bismark arxipelagi, D.Antrokasto, Solomon orollari, Luiziada arxipelagi, Santa-Krus, Yangi Gebrid, Yangi Kaledoniya, Luayote, Fidji va yana qator orollar kiradi. Maydoni – 940 ming km^2, aholisi – 6,5 mln. kishi (2008)ni tashkil qiladi.

Melaneziya yaxlit birlikni tashkil etmay, iqtisodiy taraqqiyoti darajasi, turar joylarining turlari, diniy mansubligi xususiyatlari va boshqa jihatlari bo'yicha tafovutlanadi. Xususan, Papuasiya deb nomlanuvchi Yangi Gvineya aholisi Melaneziyada alohida o'rin tutadi. Okeaniya, xususan, Melaneziya aholisi turmushi va madaniyatining arxaik ko'rinishlarini saqlab qolgani sababli etnologlarda katta qiziqish uyg'otib kelmoqda.

Aholining shakllanishi. Olimlarning fikricha, bundan 30 ming yil avval dastlab, Janubi-sharqiy Osiyodan aholi guruhlari Yangi Gvineyaga kelib joylashgan. Ular avstraloid rasasiga mansub bo'lib, hozirgi papuas tillariga yaqin tillarda so'zlashgan. Ilk aholi xo'jaligi – ov va termachilik bo'lgan.

Mil. avv. VIII ming yillikda Janubi-sharqiy Osiyodan yangi aholi migratsiyasi to'lqini boshlanganida ushbu papuas tilli aholi iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti bo'yicha nisbatan yuqori pog'onada turgan. Aynan shu guruhdan ko'plab papuas xalqlari shakllangan.

Bundan 5 ming yil avval Yangi Gvineyaga migrantlarning yangi guruhi kela boshlaydi. Ular mongoloid rasasiga mansub bo'lib, avstroneziya tillarida so'zlashganlar.

Yangi aholining avvalgilari bilan aralashishi orqali hozirda Melaneziya orollarida yashaydigan melaneziyaliklar yuzaga keladi. Ularda

mongoloidlik xususiyatlari yo'qolib avstraloidlik ustun keladi, lekin avstroneziya tillari o'z ustunligini saqlab qoladi.

Mikroneziya – 4 ming yillar avval Indoneziya yoki Filippindan chiqqan aholi tomonidan o'zlashtirilgan. Okeaniyaning ushbu qismi aholisining tillari, madaniyatlari, antropologik tiplari murakkab etnik jarayonlar, rasa, tillar aralashuvi, assimilyasiyalar tufayli o'ziga xos rang-baranglikni yuzaga keltirgan.

2. Okeaniyaning yevropaliklar tomonidan kashf etilishi. Dastlab portugaliyaliklar 1511-1512-yillari Okeaniyaga kelganlar, lekin bu kashfiyot e'lon qilinmagan. Bu yerlarga yevropaliklar o'nlab yillardan so'ng yana kelishadi.

Tinch okeani orollarida XVI asrda ispan dengizchilari, keyingi asrda gollandlar, XVIII asrning ikkinchi yarmidan inglizlar faol harakat olib borganlar. XIX asrda Angliya va Fransiya, asr oxirida Germaniya va AQSh faol mustamlaka siyosatini olib bordi. XX asr boshlarida Okeaniyaning barcha orollari yirik davlatlar tomonidan egallandi.

Mustamlakachilarni iqlimi mo'tadil, tabiiy boyliklari mo'l bo'lgan orollar, xususan, Fidji va Yangi Kaledoniya o'ziga jalb etgan. Murakkab iqlimli Yangi Gvineyaga o'xshash orollarni o'zlashtirish nisbatan qiyin kechgan. Ushbu jarayonda ibtidoiy qabilalar yuksak texnologiyalarga ega aholi bilan aloqaga kirishgan. Yevropa madaniyati bilan birgalikda kelgan o'tochar qurollar, spirtli ichimliklar, turli kasalliklar mahalliy aholi orasida o'lim holatlarini kuchaytiradi.

Albatta yevropaliklar orollarga faqat arzon zeb-ziynatlar, matolar, oynalar olib kelmagan. Temirdan mehnat qurollari, yangi ekin turlari, uy hayvonlarini ham keltirishgan. Bu foydali yangiliklar Okeaniya bo'ylab tez tarqaladi. Lekin yevropaliklar kuch va aldash yo'li bilan ko'proq narsani undirib olishga intilganlar.

Xristian dinining protestant, presviterian, katolik va boshqa mazhablariga mansub missionerlar aholiga o'z dinlarini o'tkazishga intilganlar. Bu jarayonlar mahalliy aholining an'anaviy madaniyatiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Natijada ko'pchilik orollar aholisi ikki – an'anaviy va Yevropa madaniyatini o'zlashtirgan.

N.N.Mikluxo-Maklay Yangi Gvineyada. Rossiyalik N.N.Mikluxo-Maklay (1846-1888) ixtisosi bo'yicha zoolog, ilk bor orol sohiliga 1871-yilning 20-sentabrida qadam qo'ygan. Olim Yangi Gvineyada muhim ilmiy muammolar – insoniyatning kelib chiqishi, rasalarning shakllanishi, bu borada papuaslarning o'rnini o'rganishni o'zining asosiy maqsadi etib qo'ygan. U insoniyat vakillari rasa jihatidan bir-birlaridan farq qilsalar-da, yagona biologik tur ekanliklariga to'la ishongan.

Maklay papuaslar orolida deyarli to'rt yil yashab, ularning tilini o'zlashtirishga, shu orqali ularning udum-marosimlari, hayot tarzini o'rganishga intilgan. Olim papuaslarning turmush va mehnat faoliyatini o'rgangan, ularning turar joylari, kiyimlari, taqinchoqlarining rasmini chizgan. Papuaslarning taom tayyorlash jarayonini ikir-chikirigacha tavsiflagan. Ularning marosimlari, ziyofatlari, jamoaviy ovlarida bevosita ishtirok etgan. Mikluxo-Maklay fan uchun Yangi Gvineya papuaslarini kashf etgan, deb aytish mumkin.

3. Mikroneziyaliklar. *Antropologik tipi va tillari.* Mayda orollar aholisi rasalari bo'yicha avstraloidlar hamda mongoloidlarning aralashuvidan shakllangan. Mikroneziyaliklar o'rta bo'y, och-qo'ng'ir terili, qora (jingalak yoki tekis) sochli kishilardir. Orollarda yashovchi o'ndan ortiq xalqlar avstroneziya til oilasining turli tillarida so'zlashadilar. Mahalliy tillardan to'qqiztasi yozuvga ega bo'lsa-da, adabiy jihatdan yuksalmagan. Etnoslararo munosabatlarda ingliz tili ishlatiladi.

Aholining maishiy turmushi va xo'jalik mashg'ulotlari. Orollar aholisi baliqchilik va tropik dehqonchilik bilan shug'ullanadi. Asosan sotishga mo'ljallangan ekin – kokos palmasi, undan kopra (mevaning quritilgani) tayyorlanadi, kakao, ayrim sabzavot va mevalar, murch ham bozor uchun yetishtiriladi.

Chorvachilik nisbatan zaif rivojlangan, baliqchilik mahalliy ehtiyojlarni qondirishga mo'ljallangan. Orollarda mustamlakachilik turli davrlarda boshlangani Mariana orollari va Palauda an'anaviy madaniyat yo'qolishiga olib kelgan bo'lsa, Mikroneziya arxipelagining boshqa orollarida u birmuncha yaxshi saqlanishini ta'minlagan. Bu moddiy madaniyatda (uy-joylar, kiyimlar, taomlarda), shuningdek, ma'naviy madaniyatda (folklor, ashula, raqslarda) ham kuzatiladi. Jumladan, uylar toshlardan poydevor ustida, devorlar yog'och va palma barglaridan quriladi. Erkaklarning belbog'lari, ayollarning yubkalari o'simlik tolalari va barglardan yasaladi. Yap orolida aholi o'tmishda o'rtasi teshilgan va bir necha kishi ko'tara oladigan yirik toshlarni pul sifatida ishlatgan. Uni hovliga yaqin joyga qo'yishgan.

Mikroneziyaning boshqa hududlaridagi uylarda hozirga qadar ustunlar ustiga o'rnatilgan ikki yoqlama tomi palma yaproqlari bilan

yopilgan. Ayrim qishloqlarda devorsiz uylarni ham uchratish mumkin.

Ayni paytda Palau orollari aholisi kiyimlari, idishlari Yevropa tipida, uylarining tomlari tunuka bilan yopiladi.

Ijtimoiy tuzumi va diniy tasavvurlar. Ayrim orollarda ijtimoiy tartiblar butunlay o'zgargan bo'lsa, boshqalarida yaxshi saqlangan, xususan, qabila boshliqlari hokimiyati, aholining boy qatlamlari mavqeyining balandligi saqlanib qolgan.

Ayrim orollarning aholisi xristianlikni qabul qilgan, boshqalarida an'anaviy diniy tasavvurlar, ruhlarga e'tiqod saqlangan.

4. Melaneziyaliklar. *Antropologik tipi va tillari.* Yangi Gvineya orolidan boshqa hududlarda Melaneziyaning tub aholisi melaneziyaliklardan iborat. Rasa jihatidan melaneziyaliklar qora rangli badan, lablarining qalinligi, keng burun, mo'tadil jingalak soch, yuzining o'rtacha kengligi bilan xususiyatlanadi. Melaneziyaliklardan farqli rasa belgilari Yangi kaledoniyaliklarda bo'lib, ularning sochlari qisqa to'lqinsimon, uchinchi darajali badan tuklari qalin, nisbatan baland bo'ylari bilan xususiyatlanadilar.

Melaneziyada yashovchi uch yuzdan ortiq etnos ikki til – avstroneziya va papuas tillarida so'zlashadilar. Melaneziyaliklar (0,7 mln. kishi) orasida eng yirik xalq – Yangi Britaniya orolidagi tolailar 100 ming kishidan ortiqroq.

Aholining maishiy turmushi va xo'jalik mashg'ulotlari. Melaneziyaliklarning an'anaviy mashg'ulotlari – qo'l dehqonchiligi bo'lgan. Asosiy ekinlari – kokos palmasi. Kokos yong'og'ining ma'lum qismi sotuvga chiqarilsa, qolgani ichki iste'mol uchun qoldirilgan. Yams, taro, banan, batat, araxis (yeryong'oq), saga palmasi, tamaki ham ekiladi. Qisman yevropaliklar keltirgan kakao, soya, sholi, zanjabil (imbir), nilufar daraxti yetishtiriladi. Melaneziya orollarida dehqonchilikning daraxtlarni kesib, shox-shabbalarini yondirib ekin ekish usuli saqlanib qolgan.

O'z ahamiyati bo'yicha ikkinchi xo'jalik turi – dengiz baliqchiligidir. Kichik orollarda aksar hollarda bu yagona mashg'ulot hisoblanadi. Ov qurollari – to'rlar, qarmoqlar, sanchqilar, kamonlar, o'simliklardan olingan zaharlardan iborat. Yovvoyi hayvonlar bo'lmaganidan ovning ahamiyati past. Solomon orollarida timsohlarni ov qilish kuzatiladi.

Melaneziyaliklar to'ng'iz, parranda boqishadi. Yirik shoxli mol faqat plantatsiya tipidagi xo'jaliklarda mavjud. Hunarmandchilikda bo'yralar, xaltalar to'qishda o'simlik tolalari ishlatiladi. Yog'och o'ymakorligi, qayiqlar yasash (daraxt tanasini o'yib) yaxshi rivojlangan. Melaneziyaliklarning an'anaviy turar joylari to'g'ri burchakli, ikki yoqlama tomi bilan xususiyatlanadi. Asosiy ashyo – palma, banan, pandanus yaproqlari, yog'ochi hisoblanadi.

Melaneziyaliklarning kiyimlari belbog'cha, yubkalar tapa (yog'och bolg'a bilan ezib olingan daraxt po'stlog'i)dan tayyorlanadi.

Melaneziyaliklarning aksari o'z tomorqasi hisobidan yashaydi. To'ng'iz go'shti va boshqa go'sht mahsulotlarini kam iste'mol qilishadi. Aksincha, baliq ko'proq yeyiladi. Taomni yer o'chog'ida tayyorlashadi. Yevropaliklar kelishiga qadar olovni yog'ochga tayoqchani ishqalash orqali olishgan.

Ijtimoiy tuzumi va diniy tasavvurlar. Ijtimoiy tuzum taraqqiyoti darajasi bo'yicha melaneziyaliklar papuaslardan yuqori turadi. An'anaviy ijtimoiy tashkilotlari – qishloq jamoasi bir necha yirik oilalardan tashkil topgan. Yer butun qishloqniki hisoblansa-da, har bir oila o'z maydoniga ishlov berib, unga nisbatan egalik huquqini saqlagan.

Urug' ona tomonidan hisoblanadi. Yevropaliklar kelishiga qadar mulkiy va ijtimoiy tengsizlik shakllanib bo'lgan.

Hozirda Melaneziya aholisining ko'pchiligi xristianlik diniga mansub hisoblansa-da, amalda ushbu dinga e'tiqod yuzaki bo'lib, ularda mana deb ataladigan sirli kuchga, qudratli ruhga e'tiqod saqlanib qolgan.

5. Papuaslar. *Antropologik tipi va tillari.* O'zlarining tashqi jismoniy belgilariga ko'ra, papuaslar veddo-avstraloid rasasiga mansub, ularning badan terilari qoramtir, sochlari qora jingalak, ko'zlari jigarrang, iyaklari turtib oldinga chiqqan keng burun va qalin lablari, erkaklarida uchinchi darajali badan tuklari qalinligi bilan xususiyatlanadilar.

Yangi Gvineya orolining 85 foiz aholisi papuas tillarida so'zlashadi. Ularning umumiy soni 5 mln. 172 mingdan ortiq (2018). Orolda yashovchi papuaslar 600 ta alohida etnoslarga bo'linadi. Ulardan to'rttasi: dani, enga, chimbu va xagen bo'lib, har biri 100 mingdan ortiq kishini birlashtiradi.

Lingvist olimlar papuas tillarini odatda bir necha til oilalariga bo'lishadi. Ulardan eng yirigi – trans-Yangi Gvineya bo'lib, unda Yangi Gvineyada 2,8 mln. kishi so'zlashadi.

Aholining maishiy turmushi va xo'jalik mashg'ulotlari. Papuaslarning asosiy mashg'ulotlari dehqonchilikdir. Eng ko'p yetishtiradigan

mahsulotlari: yams, taro, batat (yer ildizli), banan, shakarqamish, kokos va saga palmalari, non daraxti. Xo'jalik natural shaklda bo'lib, ahyon-ahyonda tovar mahsuloti – kokos yong'og'i, kofe, kakao yetishtirilgan. An'anaviy mehnat quroli – toshdan bolta, uchi o'tkir tayoq va ensiz kurakcha (lopata) bo'lgan. Tosh va yog'ochdan qurollar hozirda temir qurollar tomonidan siqib chiqarilgan. Ayni paytda xo'jalik o'z an'analarini saqlagan, papuas qishloqlaridagi hayot tarzi ham yevropaliklar kelishiga qadar bo'lgan holatidan juda kam farq qiladi.

Erta tongda katta yoshdagilar o'z ishlariga yo'l oladilar. Ayollar daladagi ekinlar bilan shug'ullanadilar. Daladan bir kecha-kunduzga yetadigan batat keltiriladi. Erkaklar o'rmondagi daraxt-butalarni tozalab yangi ekin maydonlarini tayyorlaydilar. Kunduzi qishloqda faqat qariyalar va bolalar qolishadi. Kechqurunlari avval ayollar qaytadi. Ular keltirgan o'tinlardan gulxan yondirib, pechkada taom tayyorlaydilar. So'ng erkaklar qaytadilar, kechki taomdan keyin qayiqlarni tuzatish, bo'yra to'qish va boshqa yumushlar davom etadi. Har bir papuas oilasining 5-6 ta ekinzor yeri bo'lib, undagi hosil yil davomida navbatma-navbat pishib yetadi. Ekin ekilmay qo'yilgan maydonga 10-15 yildan so'ng qaytiladi. Chorvachilik yaxshi rivojlanmagan. Yevropaliklar kelishiga qadar it, to'ng'iz va tovuqlar bo'lgan. Tuxumni taom tarzida kam ishlatishgan. So'nggi yillarda yirik shoxli mollarni boqish kuzatilmoqda. Dengiz sohilida yashovchi qabilalar baliqchilik bilan shug'ullanadi.

Papuaslarning uylari – to'g'ri burchakli, uzun, ba'zida tuxumsimon yoki yumaloq ko'rinishda bo'ladi. Uning asosini yerga ko'milgan ustunlar tashkil etib, devoriga shoxlar, po'stloq, o'simliklar poyasi va bargi, ba'zida to'qilgan bo'yralar ishlatiladi. Kulbalar ichida pol tuproqdan, ayrim qishloqlarda ustunlar ustiga qurilgan pol bambukdan bo'lgan uylar uchraydi.

Melaneziya aholisida sovuqdan o'zini asrash uchun umuman kiyimga ehtiyoji yo'q. Belbog'cha etaklari – tapadan daraxt po'stlog'i tolalaridan qilingan. Taqinchoqlar sirg'a, bilakuzuk bo'lib, burunga sirg'alarni, asosan erkaklar taqishadi. Tatuirovka va badanni bo'yash ham bezaklar turiga kiradi.

Taomlar asosan o'simlik, sabzavot mahsulotlaridan bo'lgan. Go'sht kam iste'mol qilinadi. Taomni ochiq olovda, yer o'choqlarida tayyorlashadi.

Ijtimoiy tuzumi va diniy tasavvurlar. Papuaslar qabilalarga bo'linadi, lekin ular mustahkam tashkilotlar emas, sababi qabilani til va madaniyat umumiyligi birlashtirsa-da, unda qabila boshliqlari instituti shakllanmagan.

Papuas jamiyati asosini qarindoshlar guruhi tashkil etib, u uch-to'rt avlod vakillaridan iborat. Urug' patriarxal ko'rinishida. Urug'lar ittifoqi yevropaliklar kelishiga qadar eng yirik ijtimoiy tashkilot bo'lgan.

Hozirgi paytda Yangi Gvineya aholisining ko'pchiligi xristianlikning protestant va katolik mazhablariga mansub. Lekin xristianlikka e'tiqod kuchli asosga ega emas.

6. Okeaniya xalqlari XX asrda va hozirda. XX asrning 60-yillariga qadar butun Okeaniyada yagona mustaqil davlat – Yangi Zelandiya bo'lgan. Keyinchalik birgina Melaneziyada: Fidji (1970), Papua-Yangi Gvineya (1975), Solomon orollari (1978), Vanuatu (1980) mustaqillikka erishdi. Fransiyaning dengiz orti hududi – Yangi Kaledoniya tub aholisi va yana boshqa orollarda mustaqillik uchun kurash davom etmoqda.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Mikroneziyaning asosiy qismi BMT tomonidan AQSh boshqaruviga berilgan. Ularning ayrimlariga 1987-yili (Mikroneziya Federativ Shtatlari, Palau (Belau) Respublikasiga) AQShga assotsiatsiyalashgan davlatlar maqomi berildi. Butunlay mustaqillikka Nauru oroli (1968) erishgan. Yangi Gvineya orolida Papua-Yangi Gvineyasi hamda uning g'arbiy hududi Irian-Jaylar mavjud.

An'anaviy va zamonaviy madaniyati. Melaneziya xalqlari zamonaviy madaniyatiga an'anaviy madaniyatning Yevropa madaniyati bilan mujassamlashuvi xususiyatlidir. Tub aholi madaniyati o'zaro munosabatlar sust hududlarda, jumladan Yangi Gvineyaning markaziy hududlarida deyarli o'zgarishsiz qolgan. Yevropaliklar, amerikaliklar bilan bevosita aloqada bo'lgan orollarda (jumladan Yangi Kaledoniyada) an'anaviy madaniyatning ayrim elementlari qolgan, xolos. Fidji va yana bir qator orollarda nisbat teng bo'lib, yarim an'anaviy, yarim zamonaviy madaniyat qismlaridan iborat.

Okeaniya hududlari ijtimoiy jihatidan keskin farqlanadi. Xususan, Mikroneziyada bozor iqtisodiyotiga asoslangan munosabatlar hukm sursa, boshqalarida urug'chilik munosabatlari belgilarini ham uchratish mumkin. Papua-Yangi Gvineyada arxaik urug'chilik ijtimoiy tuzumi mustahkam saqlanmoqda.

Moddiy madaniyatda (uy-joylar, kiyimlar, zeb-ziynatlar, idishlarda) ijtimoiy hayotda (jamoaviy mehnat, umumiy bayram va marosimlar), san'atda (yog'och o'ymakorligi, musiqa, qo'shiqlar, raqslar, afsonalar) an'analar qat'iy saqlanmoqda.

Mavjud sharoitda mahalliy xalqlar madaniyatining eng yaxshi namunalarini saqlab qolinishi muhim vazifalardan, hisoblanadi.

Savollar va topshiriqlar

1. Mikroneziya, Melaneziya va Yangi Gvineya aholisining shakllanishi bo'yicha qo'shimcha ma'lumotlar to'plang va ular haqida gapirib bering.
2. Mikroneziyaliklarning rasalari va tillari haqida nimalarni bilasiz?
3. Melaneziyaliklarning etnik klassifikatsiya, xo'jaliklari, moddiy madaniyatlari.
4. Papuaslar haqida ma'lumotlar to'plab, so'zlab bering.
5. XX asrda Okeaniya qanday etnik jarayonlar ta'siriga uchragan?

III-BOB. POLINEZIYALIKLAR

Taniqli yangi zelandiyalik etnolog Te Rangi Xiroa polineziyaliklarni «tonggi shafaq dengizchilari» deb atagan. Mazkur nom bu xalqlarning hayot tarzi va tarixini o'zida ajoyib tarzda mujassamlashtiradi. Polineziya shimolda Gavayya, janubi-sharqda Yangi Zelandiya va janubi-g'arbda Pasxa (Rapanui) orollari orasida joylashgan minglab orollarni birlashtirgan tarixiy etnografik hududdir. Bu orollardan tashqari Polineziyaga yana Tonga, Samoa, Taiti, Markiz, Kuk, Tuamotu, Tubuai, Layn, Gambe kabi boshqa arxipelaglar va orollar kiradi.

1. Polineziya madaniyatining o'ziga xosligi. Okeaniya xalqlari an'anaviy madaniyatlarida ko'plab umumiylik mavjud. Asosiy xo'jalik faoliyati tropik qo'l dehqonchiligi barcha orollarda bir xil bo'lib, yerga uchi o'tkir tayoq (so'qa) bilan ishlov berishadi. Uy xo'jaliklarida tropik yer ildizli ekinlar (yams, taro, batat), kokos palmasi, non daraxti, banan ekiladi. Ular uy hayvonlaridan to'ng'iz, tovuq va hurmaydigan it zotini boqishadi.

Okeaniya aholisining kiyimlarida ham ko'plab o'xshashliklar bo'lib, ularning aksari daraxt po'stlog'i tolalaridan qilingan tapadan tayyorlangan. Uylari – tomi ikki tomonlama palma yaproqlari bilan yopiladigan kulbalar ko'rinishida bo'lib, devori kunduzi olib qo'yiladigan bo'yralardan iborat. Okeaniyaliklarning qayiqlari ham, asosan daraxt tanalaridan o'yib yasalib, balansirli kema yoki ikki qayiqning o'rtasini birlashtirgan katamaran shaklidagi kema ko'rinishida bo'ladi. Bu ishlarning barchasi tosh boltalar, pichoq va tosh qirg'ichlar yordamida biror-bir metall qism ishlatilmasdan yasalgan. Qolaversa, Yangi Gvineyadan boshqa barcha orollar aholisi til jihatidan bir – avstroneziya (malayya – polineziya) tillarida so'zlashadi.

Okeyaniyaning boshqa hududlaridagi aholisidan madaniy belgilari bo'yicha keskin farq qilmaydigan polineziyaliklar, ko'p jihatlariga ko'ra, okeaniyaliklar orasida alohida o'rin tutadi. Jismoniy belgilari bo'yicha polineziyaliklar badan rangi och qo'ng'ir, sochlari to'lqin-

simon, yuz tuzilishlari mongoloidlik xususiyatlariga ega. Ayrim tadqiqotchilar polineziyaliklarda yevropeoidlik belgilari ham borligini tasdiqlashadi.

Til birligidan tashqari, moddiy madaniyat, udum-marosimlar, din va afsonalarda ham polineziyaliklar dunyosi yaxlitdir.

Yana bir jihati ularda yevropaliklar kelishiga qadar davlatchilik, toifaviy – kasta tizimi, taraqqiy etgan kohinlar va e'tiqod – ibodat markazlari va hatto o'ziga xos yozuvi (Pasxa oroli) bilan xususiyatlangan. Ayni paytda savdo, natural almashinuv bo'lmagan.

2. «Tonggi shafaq dengizchilari». Polineziyada sohillar bo'ylab suzish uchun qo'llaniladigan balansirli qayiqlar va sollardan tashqari uch machtali to'g'ri va bugri o'rnatiladigan (paxi) yelkani bor yirik kemalar qurilgan, ularning uzunligi 40 metrgacha, eni 10 m. kengligida bo'lib, 300 ga yaqin kishi siqqan. Bu kemalar tezligi 10 uzel (soatiga 20 km.) bo'lgan.

Ushbu turdagi kema 50-60 kishi, zarur oziq va ichimlik suvi olib uzoq sayohatlarga chiqqan. Xususan, u Taitidan Gavayyaga qadar 4 ming km. masofani 21 kunda bosib o'tgan.

Dengiz kemalarida darg'achilik Polineziyada eng e'zozli kasb hisoblanib, u eng yuqori kastaga mansub oilalarda avloddan avlodga o'tgan. Unda kema darg'alari osmon yoritgichlari bo'yicha dengizda yo'l topa olishdan tashqari shamollarni farqlay bilganlar. Xususan, Tokelau orolida har bir dengizchi o'ttiz ikki shamolni bilishgan, ularning har birini o'z nomi, o'z xususiyati bo'lgan.

Polineziya navigatorlari suzish yo'nalishini – ko'rinishidan arzimagan belgilar –suvning harorati, sho'rligi, rangiga, qushlarning uchish yo'nalishiga, bulutlarning ko'rinishiga qarab belgilaganlar. Polineziyaliklarning navigatsiyaga oid bilimlari yevropaliklarni lol qoldirgan. Tupia ismli polineziyalik zodagon 1777-yili J.Kukga Polineziyaning ko'plab arxipelaglari haqida axborot bergan, ularni xaritaga tushirgan ingliz kapitani keyinchalik keksa oqsoqol ma'lumotlari aniq ekanligiga ishonch hosil qilgan.

3. Polineziyaliklarning vatanini izlab. Til va madaniyat borasidagi polineziyaliklar yaqinligini turli arxipelaglar orasida doimiy aloqalarni ta'minlagan dengizchilik san'ati yuksakligi bilan izohlash mumkin. Ularning madaniyatidagi, ijtimoiy tashkilotlaridagi va jismoniy tiplaridagi tafovutlar alohida tadqiqotlarga ehtiyoj borligini ko'rsatadi. Ushbu muammoni o'rganish – XVI asrda yevropaliklar kelganidan keyin boshlangan. Polineziyaliklarning kelib chiqishi borasidagi avtoxton (mahalliy), osiyolik va Amerikadan kelishgan, degan nazariyalar o'z tarafdorlariga ega. Dastlabki nazariya vakillari I. Forster, J. Dyumon-Dyurvil, M. Braun, L. Jakolio va boshqalar bo'lgan.

Osiyo – polineziyaliklar vatani g'oyasi V. Gumboldt, A. Shamisso va boshqalar tomonidan ta'kidlanib, buni ular til, madaniy o'simliklar hamda hayvonlarning birligi, g'arbiy shamollar hukmronligi kabilarga asoslanib bildirishgan.

«Polineziyaliklarning vatani – Janubiy Amerika» g'oyasining eng taniqli vakili Tur Xeyerdal 1947-yili balsa daraxtidan yasalgan solida Perudan Tuamotu orollariga qadar masofani suzib o'tgan. Olimning «Amerikalik hindular Tinch okeanida» asarida ushbu nazariya batat (kumar), qamishdan qayiq yasash va hokazolar birligiga asoslangan.

So'nggi o'n yilliklar davomida etnologiya fani katta hajmdagi arxeologik, lingvistik va antropologik ma'lumotlarga asoslanib, polineziyaliklarning kelib chiqishi muammosini asosan yechdi. Uning asosini Osiyo nazariyasi tashkil etsa-da, qolgan g'oyalar ham inkor etilmasdan, polineziyaliklar madaniyati mazkur hududda yaratilgani, ular ulkan masofalardagi orollarni o'zlashtirishlari davomida Janubiy Amerikagacha suzib borib, ayrim hindu madaniyati elementlarini o'zlashtirganlari ta'kidlanmoqda. Xususan, mongoloidlik belgilariga ega aholi guruhlari Polineziyaga bundan 5 ming yil avval Janubi-sharqiy Osiyodan kirib kelganlar. Mil. avv. II ming yillik o'rtalaridan Tonga va Samoa orollaridagi aholining yangidan ko'chishlar migratsiyasining to'lqini hozirgi aholi guruhlariga asos bo'lgani tasdiqlandi. Eng muhimi, polineziya madaniyati Polineziyada shakllangani, uning Osiyodan ham, Amerikadan ham tayyor holatda keltirilmaganidir.

4. Ijtimoiy tuzumi va dini. Tonga, Taiti va Gavayyadagi davlatlarning murakkab tuzumlari Polineziyaga ilk kelgan yevropaliklarni hayratga solgan. Polineziyaliklar jamiyati kastalarga bo'lingan. Taitida oliy kasta – ariklar bo'lgan. Ularning safidan qabila boshliqlari va hatto arxipelag hukmdorlari chiqqan. Ariklardan pastroqda yer egalari – raatiralar, ulardan ham pastda oddiy xalq – manaxune bo'lgan. Eng quyida qullar va qaram xizmatkorlar bo'lgan.

Yuqori darajadagi boshliqlar hokimiyati kuchli bo'lib, oddiy kishilarning bo'ysunmasligi odatda o'lim bilan yakunlanib, qarorni uning tan soqchilari amalga oshirgan. Hukmdor shaxsi ilohiylashtirilib, uning sharafiga diniy markazlarda marosimlar o'tkazilgan. U paydo bo'lishi bilan oddiy xalq kiyimini yechib yerga yotgan. Qirolga maxsus ramziy so'zlar bilan: saroyini – «havo buluti», kemasini – «kamalak» va hokazo deb murojaat qilish lozim bo'lgan. Qirol xalqqa to'g'ridan-to'g'ri murojaat qila olmas, uning uchun maxsus amaldor – notiqlar bo'lgan. Taomni ham maxsus kishi yedirib qo'ygan. Qirolni saroydan chiqishi bilan maxsus yigitlar taxtiravonda yerga qo'ymay ko'tarib yurishgan.

Mazkur udumlar polineziyaliklarda «tabu» va «mana» bilan izohlangan. «Mana» – muqaddas, ko'rinmas kuch bo'lib, u buyum va insonlarda mujassamlashadi. Tabiiy, qirolda eng kuchli mana bo'ladi. Agar inson bilib-bilmay jinoyat qilsa, kurashda mag'lub bo'lsa va shu kabi holatlarda uning manasi pasayib, odamlar undan chetlashadi. Hukmdorlar ham tabu doirasida bo'lib, ular bilan muloqot cheklangan.

Polineziyada toifaviy kastalar murakkab bo'lib unga mansublik otadan bolaga o'tib, bir kastadan boshqasiga o'tish mumkin emas. Faoliyatning barcha turlari kastalar orasida taqsimlangan. Xususan, yuqori kasta vakillari xalqni boshqarishdan tashqari kemalar qurilishi, dengiz ekspeditsiyalarini amalga oshirish, uylar qurilishi, badanga tatuirovka solish, ibodatxonalarda diniy xizmatni boshqarish bilan shug'ullanishgan. Quyi pog'onadagi kasta vakillari to'ng'iz boqish, farroshlik, idish-tovoq yasash va shu kabi yumushlarni bajarganlar.

Polineziyaliklarning dini. Politeizm – ko'pxudolilik bilan belgilanadi. Yuzlab xudolar orasidagi eng muhimlari: Tane – Quyosh xudosi, yaratuvchi iloh; Tu – urush xudosi; Rongo – dehqonchilik homiysi; Tangaroa – Yer va insonlarni yaratgan iloh. Barcha oliy ilohlarga atab ibodatxonalar qurilib, ularda ruhoniy – kohinlar xizmat qilishgan.

Polineziyada barcha orollar aholisi e'tiqod qiladigan ibodatxonalar majmualari bo'lgan. Xususan, Taiti arxipelagidagi Raitea orolida Opoa ibodatxonasi ana shu xildagi muassasa bo'lgan. Unda kohinlar maktabi bo'lib, uzoq orollardan zodagonlar o'z farzandlarini o'qishga keltirishgan. Opoada diniy marosimlarni o'tkazish uchun butun Polineziyadan kohinlar va zodagonlar to'planganlar.

Polineziyada Pasxa orolidan topilgan taxtachalarga bitilgan Koxau rongo-rongo piktografik rasmlarini hisobga olmaganda yozuv bo'lmagan. Undagi ayrim belgilarni Moxenjo-Daro va Xarappadan topilgan iyerogliflar bilan o'xshashligi aniqlangan. Ayrim olimlar ularni yozuv emas, kohinlar eslab qolishi uchun zarur bo'lgan uzundan-uzun duolarning belgilari deb hisoblashadi.

5. Polineziyaliklar Yevropa sivilizatsiyasi ta'sirida. Polineziya orollari yevropaliklarga XVI asr oxiridan tanish bo'lsa-da, asosiy arxipelaglar ispan, golland, ingliz, fransuz dengizchilari tomonidan XVII-XX asrlarda kashf qilingan. Ularning Polineziya orollari va ularning aholisi haqidagi tavsiflari Yer yuzidagi jannat, iqlimi mo'tadil, mevalari yil davomida pishadigan, odamlari xushfe'l va ochiq ko'ngilli ekanligi haqidagi rivoyatlarning yaratilishiga sabab bo'lgan. Ushbu afsonalar ma'rifatparvarlar J.J.Russo, D.Didro, yozuvchi va rassomlar R.L.Stivenson, J.London, P.Gogen va boshqalar tomonidan «oltin asr», «xayrli yovvoyi» kabi rivoyatlar bilan boyitilgan. XX asrning 30-yillarida Markiz orollarida yashash uchun yosh qaylig'i bilan kelgan Tur Xeyerdal Yevropada polineziyaliklar hayoti haqidagi tasavvurlari qanchalik noto'g'ri ekanligini avtobiografik asari – «Yo'qotilgan jannatni izlab»da tavsiflab bergan.

Polineziya sivilizatsiyasiga dastlabki zarbani 1797-yili Taitiga inglizlarning «Daff» kemasida kelgan protestant missionerlari bergan. Yangi din kuch bilan joriy etilib, oldingi dinlardan voz kechmaganlar qirg'in qilinib, ibodatxonalar vayron etilgan. XIX asrda Polineziyaning deyarli barcha orollari yevropaliklar tomonidan egallangan. Xristianlikni tarqatish davomida avvalgi dinlar, ular bilan bog'liq afsonalar, rivoyatlar, marosimlar va raqslar yo'qotiladi. Yevropaliklar bilan birgalikda spirtli ichimliklar, ilgari bo'lmagan infeksion kasalliklar tarqaladi. Natijada kanakalar soni (mahalliy aholi) bir necha baravar qisqaradi. Faqat O'rta Polineziyada XX asrning boshlarida ushbu jarayonlar to'xtatilib, an'anaviy madaniyatni o'zgargan holda bo'lsa-da saqlab qolishadi. Bu Polineziyaga yevropaliklar (Gavayya va Yangi Zelandiyadan tashqari) ko'p ko'chib kelib joylashmagani tufayli ro'y berdi.

Gavayya orollari XVIII-XIX asrlar chegarasida qirol Kameamea I tomonidan birlashtiriladi. Lekin, XIX asr oxirida u joylar AQSh tomonidan anneksiya qilingan. Erksevar, mag'rur va jangari polineziyaliklar plantatsiyalarda ishlashdan o'limni afzal ko'rishlari Amerika planta-

torlarini Gavayyaga xitoy va yapon qullarini (huquqsiz ishchilarni), shuningdek portugal, filippin va boshqa immigrantlarni keltira boshlashiga sabab bo'ldi. Natijada Gavayya – AQShning aholisi turli etnik birliklardan iborat o'ziga xos shtatiga aylandi. Hozirda sof gavayyaliklar 1 mln. atrofida, o'zlarini «gavayyaliklar» deb atagan 160 ming kishi aslida assimilyasiyalashgan yaponlar, amerikaliklar, fillippinlar bilan aralashgan aholi vakillaridir. Gavayyaliklarning an'anaviy madaniyati saqlangan, u rivojlangan turizm sanoati ta'sirida turistlarga xizmat ko'rsatish sohasiga aylangan. Turistlar uchun turli amaliy san'at buyumlarini yasashadi. Restoranlarda, ochiq osmon ostida raqslar, qo'shiqlardan iborat konsertlar keng tarqalgan.

Yangi Zelandiya tub aholisi – maorilar taqdiri o'zgacha tus olgan. Iqlimi subtropik va mo'tadil bo'lgan bu orollarga XIX asrning 40-yillaridan minglab ingliz fermerlari kelib hosildor yerlardan maorilarni surib chiqaradi. Natijada 1843-1872 yillari ingliz-maori urushlari bo'lib, uning davomida tub aholi soni 200 mingdan 40 mingga tushgan. Shimoliy orolda maorilar yerlarining 40 foizi, janubda esa 10 foizi qoladi, xolos. Xristianlik dini joriy etiladi. Inglizlar keltirgan bug'doy, kartoshka, makkajo'xori, o'z uy hayvonlaridan qoramol, qo'y, cho'chqalar ko'paytirilib, maorilarning xo'jaligi tubdan o'zgartiriladi.

O'n yillar davomida umumiy dushmanga qarshi kurash, o'nlab tarqoq maori qabilalarining mustahkam birligiga olib keladi. «Nui tireni» – «Qirol mamlakati» avtonom hududi 1837-yili tuziladi va uni inglizlar tan oladi. Maorilar Yevropa madaniyatining ijobiy jihatlarini o'zlashtirib boradilar. Maori yo'lboshchilari 1872-yili Yangi Zelandiya parlamentida, ularga ikki o'rin berilishiga erishadi. XIX asr o'rtalarida maori tilida bir necha kollej ochilishiga erishiladi. Mashhur etnolog Te Rangi Xiroa, vazir Apirana Ngata Te Aute universitetini tugatganlar, XX asr boshidan maorilar soni ko'payib, 300 mingdan oshdi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin polineziyaliklar hayotida milliy madaniyatlar yuksalishining yangi bosqichi boshlanadi. G'arbiy Samoa (1962), Tonga (1970), Tuvalu (1978), Kiribati (1979) mustaqillikka erishdi. O'z-o'zini boshqaradigan hudud maqomini Kuk orollari, Fransiya Polineziyasi oladi.

Yangi mustaqil davlatlar an'anaviy madaniyatni tiklash, ma'naviy qadriyatlarni yuksaltirish siyosatini olib bormoqdalar. Bu borada yosh Polineziya adabiyotining o'rni beqiyosdir. Maori yozuvchilari Viti Ixi-

maera, Xone Tuvare, Patritsiya Grays, samoalik Albert Vendt, tongalik Konan Xelu Tamoi va boshqalar Tinch okeani havzasida keng tanildilar. Ushbu yozuvchilar an'analarni tiklashdan tashqari zamonaviy jarayonlarni anglash, istiqbollarni aniqlashga intilmoqdalar.

Savollar va topshiriqlar

1. Polineziya xalqlari madaniyatining o'ziga xosligi haqida so'zlab bering.
2. «Tonggi shafaq dengizchilari»ga oid Internet ma'lumotlarini o'rganib, gapirib bering.
3. Polineziyaliklarning kelib chiqishi haqida qanday nazariyalar mavjud?
4. «Tonggi shafaq dengizchilari» kastalari, dinlari va an'analarini qiyosiy tahlil qiling.
5. Vesterinizatsiya ta'siri: ijobiy va salbiy oqibatlarini qanday izohlaysiz?

IV-BOB.
SHIMOLIY VA SHIMOLI-SHARQIY AFRIKA ETNOLOGIYASI

Yer kurrasining 20 foizini tashkil etadigan Afrika qit'asi orollar bilan birgalikda 30,3 mln. kv. km. hududni tashkil etadi. Madaniy belgilariga ko'ra, Afrika ikki qismga bo'linadi: O'rtayer dengizidan Savanna zonasigacha – Shimoliy Afrika. Uning madaniyati arab musulmon dunyosiga yaqin. Sahroyi Kabirdan janubda Tropik va Janubiy Afrika joylashgan. Bu hududlarni Qora Afrika ham deyishadi.

Shimoliy Afrika – Jazoir (38 mln. 87 ming kishi, 2014), Misr (97 mln. 41 ming kishi, 2017), Liviya (5 mln. 613 ming kishi, 2012), Mavritaniya (3 mln. 359 ming kishi, 2012), Marokko (33 mln. 848 ming kishi, 2014), Sudan (39 mln. 578 ming kishi, 2014), Tunis (10 mln. 982 ming kishi, 2014) dan tashkil topgan. Ushbu tarixiy-etnologik viloyatga Shimoli-sharqiy Afrika: Jibuti (818 ming kishi, 2009), Somali (9 mln. 330 ming kishi, 2010), Eritreya (6 mln. 86 ming kishi, 2012), Efiopiya (102 mln. 403 ming kishi, 2015) kiradi. Ikki hududning umumiy aholisi 224 milliondan ortiq.

Shimoliy Afrikada ko'plab xalqlar yashab ularni umumiy din – islom birlashtiradi. Uzoq davrlar davomida qo'shnichilik, o'xshash tabiiy iqlim sharoiti – umumiy xo'jalik, hayot tarzi va madaniyatning shakllanishiga olib kelgan.

Efiopiyaning janubidan XX asrning 70-yillarida topilgan avstralopiteklarning qoldiqlari – ushbu hududni antropogenez, zamonaviy qiyofadagi – Homo Sapiens shakllangan hududga kirishini tasdiqlaydi. Uzoq o'tmishda Sahro hududi ko'm-ko'k vodiy bo'lib, unda aholi zich yashagan. Jazoirning janubidagi Tassilin-Adjer va Amerdagi qoyatosh suratlari mil. avv. VIII-VI ming yilliklarga, eng keyingilari mil. avv. II ming yillikka mansubligi aniqlangan.

Hozirda ushbu hudud qumli (erg) yoki toshli (xamada) maydonlardir. Sahroyi Kabirda o'rtacha harorat soyada +35°.

Yog'ingarchilik kam, ba'zida yillar davomida yomg'ir bo'lmaydi. Birgina Nil daryosi (6670 km.) janubdan shimolga oqib, sersuvligini saqlab qolgan. Agar 1 kilometr kvadratga Sahroda bittadan odam to'g'ri kelsa, Nil vohasida 1000 tadan ortiq kishi yashaydi.

1. Antropologik va lingvistik tasnif. Shimoliy Afrikaning asosiy aholisi katta yevropeoid rasasining O'rta dengizi tipiga kiradi. Ushbu rasa vakillari bo'ylari baland, badan ranglari oq, to'g'ri burun, qo'ng'ir ko'zli, qora sochlari bilan xususiyatlanadi. Hududning eng janubida, Sudanning janubi va Efiopiyaning negroid rasasiga mansub xaratin, shilluk, nuer va boshqalar yashaydilar. Ular qora badani, keng burni va qalin labi, jingalak sochlari, prognatizm – iyaklarining oldiga turtib chiqqanligi bilan xususiyatlanadi. Hududdagi efiop rasasi yevropeoid va negroidlar qo'shni yashagan hududlarda aralashuvdan shakllangan.

Aholining tillari bir necha til oilasiga mansub. Afro-osiyo til oilasi somiy, kushit, barbar guruhlaridan iborat. Somiy tillarida barcha arablar, Misr qibtiylari (xristianlari), Mavritaniya mavrlari, Efiopiyaning amxara, gurage va boshqa xalqlari so'zlashadi. Barbar guruhida hududning g'arbiy qismidagi ko'plab etnik guruhlar, qabilalar kirib, shimoldagi va janubdagi tuareglar ulardan eng yiriklaridir. Tarixiy-madaniy viloyatning janubida niger – kordofan til oilasiga mansub azande, dinka, nuèr, shilluklar; Sudanning Janubiy Efiopiya bilan chegarasida nil – sahro til oilasining shari – nil guruhiga kiruvchi etnoslar yashaydilar.

Hozirgi kunda o'rganilayotgan hududda murakkab til vaziyati vujudga kelgan. Mustamlakachilik tuzumi tugatilgach, yangi mustaqil davlatlarda adabiy arab tili – davlat tili deb e'lon qilindi. Arab tili so'nggi yillarda fransuz, ingliz, italyan tillarini tobora surib chiqarmoqda. Ayni paytda ayrim barbar tillarining tan olinishi uchun kurash ketmoqda. Xususan, ayrim qabilalar bu borada o'z yozuvlarini, o'z tillaridagi adabiyotni yaratib ancha muvaffaqiyatga erishdilar. Efiopiyada davlat tili – amxara bo'lib, bu boshqa xalqlar, xususan, oromolar vakillari tomonidan noroziliklarni keltirib chiqarmoqda. Somali sobiq Italiya va Britaniya mustamlakalari asosida vujudga kelgan bo'lib, unda davlat tili – somali tilidir.

2. Etnik tarixi. Shimoliy Afrika eng qadimgi madaniyat o'lkalaridan biridir. O'zining ko'p ming yillik tarixi davomida o'lka aholisi turli madaniyatlar ta'siriga uchragan.

Shimoliy Afrikada dunyoning eng qadimgi madaniyatlaridan biri – Qadimgi Misr sivilizatsiyasi shakllangan. Misr haqida «Misr – bu pa-

pirus: unda Qur'on Injil ustiga, Injil Gerodot asarlari ustida yozilgan, lekin ularning ostidan Qadimgi Misr ierogliflari nur sochib turadi», – deyishadi. Misrdan g'arbroqda Finikiya koloniyasi Karfagen joylashgan. Puni urushlarida mag'lubiyatga uchragan Karfagen o'rnida Rim o'zining «Afrika» viloyatini tuzadi. Keyinchalik ushbu nom butun qit'a nomiga aylanadi. Misrni giksoslar, ossurlar, forslar istilo qilgan va nihoyat u Rim imperiyasi tarkibiga kirgan. Uzoq o'tmishdan qolgan yodgorliklar orasida «Dunyoning 7 mo'jizasi»dan Misr ehromlari, Iskandar mayog'i ushbu hudud bilan bevosita bog'liq. Shimoliy Afrikaning murakkab tarixiga qaramasdan asosiy aholisi barbarlar tilini, an'anaviy xo'jaligini, diniy qarashlarini va qadimda shakllangan urf-odatlarini saqlab kelmoqdalar.

Sudanning Ko'k va Oq Nil qo'shilgan hududida mil. avv. II va I ming yilliklar chegarasida Meroe davlati shakllangan. U Misr bilan yaqin aloqada bo'lib, uning ta'siriga uchragan. Meroe hududi ba'zida Misr tomonidan egallangan, ahyon-ahyonda, aksincha uning qo'shinlari shimoldagi qo'shnilar ustiga yurish qilib turgan. Mil. avv. X asrda ular, hatto Efiopiya sulolasi nomi bilan Misrni bir asrcha boshqarganlar. IV asrdan XI-XII asrlarga qadar Meroe o'rnida Alva, Mukurra nomli kichik davlatlar tashkil topadi. Aholi xristianlikni qabul qiladi.

Shimoliy Afrikadagi keskin o'zgarishlar 641-yildan arablar Misrni istilo qilib, islom dinini kiritishlaridan boshlanadi. Qisqa muddat ichida arablar butun Shimoliy Afrika va Sudanni bosib oladilar. Asta-sekin aholi arab tili va madaniyatini o'zlashtiradi. Misrdagi qibtiylargina monofisit oqimidagi xristianlik dinini saqlab qoladilar. O'rta asrlar arab musulmon madaniyati namunalari – Tunisdagi Qayruvon masjidi, Jazoirdagi Tlemsen saroy-qal'asi, Qohiradagi qal'alar hozirga qadar tashrif buyuruvchilarni hayratga solib kelmoqda.

Sudan Misr va Mag'rib mamlakatlaridan farqliroq xalifalik tarkibiga kirmagan. Uning hududida arab savdogarlari va Arabiston yarim orolida yashagan ko'chmanchi chorvadorlar bo'lgan. Hududdagi xristian davlatlari parchalanib, XV-XVI asrlarda ikki musulmon davlati – Sennar va Darfur vujudga keladi. Aynan shu paytdan Sudan – shimoldagi arab tilli musulmon hamda janubdagi negroid irqiga mansub majusiy dinli aholiga bo'linib, ichki mojaro vujudga keladi.

Shimoli-sharqiy Afrikada Efiopiya, Eritreya, Jibuti va Somali joylashgan bo'lib, ularning davlatchilik tarixi ham minglab yillarni tashkil

etadi. Mil. avv. I ming yillikda hududda o'ziga xos sivilizatsiya hukm surgan. Keyinchalik Aksum davlati vujudga kelib u Sharqiy O'rtayer dengizi va Yaqin Sharq bilan qizg'in aloqada bo'lgan. IV asrdan Aksumda ham monofisit oqimidagi xristianlik qabul qilingan. Efiopiyada ikki ming yildan buyon o'z alfaviti mavjud. VII asrdan hududda musulmonlar paydo bo'lib, XIV-XV asrlardan Eritreya va Qizil dengiz sohillarida musulmon sultonliklari shakllanadi. Mustamlakachilik davrida hududda Ispaniya, Angliya, Fransiya hukmronlik qilgan.

Jazoir tuareglarida tifinag nomli qadimgi yozuv saqlanib, uning asrovchilari ayollar hisoblanadi. Shimoliy Afrikaning (Efiopiya va Somalidan boshqa) barcha aholisi arab alfaviti, arab adabiyotida faoliyat yuritadi.

Qit'aning ko'pchilik hududlarida davlat chegaralari etnik chegaralar bilan mos kelmaydi. Xususan, tuareglar Jazoirdan tashqari Mavritaniya, Mali, Nigerda; somalilar Somali, Efiopiya, Keniya va boshqa joylarda yashaydilar.

3. Xo'jalik mashg'ulotlari va turmush madaniyati. Shimoliy Afrika xalqlarining madaniy, maishiy turmushidagi boshqa jihatlardagi o'ziga xosligi yashash sharoitlari hamda xo'jalik faoliyatlari bilan belgilanadi. Shaharlar talaygina bo'lsa-da ko'pchilik aholi qishloqlarda yashaganlar. O'rganilayotgan hudud geografik jihatdan quyidagicha tasniflanadi:

1) sohil bo'yidagi yumshoq iqlimli viloyatlar;
2) shimol va g'arbda-kontinental subtropiklar;
3) tog'li hududlar va vodiylar;
4) janubdagi yarim cho'l va cho'llar.

Shimol va g'arbda sohil bo'yi aholisi baliq ovlashda uzunligi 7,5 metrgacha bo'lgan qayiqlardan foydalanadilar. Undan tashqari, dehqonlar donli ekinlar (arpa, bug'doy, makka) yetishtiradilar. Uzum, sitruslar, sabzavot ekib, yirik shoxli mollarni saqlaydilar.

Tog' aholisi – chorvador, ular yaylov chorvachiligi yoki dehqonchilik bilan shug'ullanadilar, tog' etaklarida terrasa shaklidagi kichik-kichik maydonlarda suli, makka, sabzavotlar va mevalar yetishtiradilar.

Tog'oldi hududlari va vohalarda aholi sug'orma dehqonchilik bilan mashg'uldirlar. Suv manbalari atrofida zaytunzorlar, bog'lar barpo etadilar. Yerlar oriq, toshli bo'lganidan ularga yil oralatib dam berilgan. U

yerlarda ekin ekilmagan yili yaylov sifatida qo'y, echki, qoramollarni boqishgan.

Janubga tomon yarim cho'l hududlarda aholi dehqonchilik bilan suv bor yerlardagina shug'ullanadi. Asosiy ekin – xurmo bo'lib, yana sabzavot, donli ekinlar ham ekishadi. Ko'pchilik aholi – chorvador, aksari ko'chmanchi chorvachilikda tuya, qo'y va echki boqishadi.

Dehqonlar. Berber xalqlari (Marokkodagi riflar, Jazoirdagi qabilalar, shuningdek kelgindi arablar) ilgaridan dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lganlar. Eng qadimgi dehqonchilik madaniyati Misrda shakllangan, uni bejizga «Nil tuhfasi» deb atashmaydi.

Fallohlar (arabcha «yerni haydash» – falyaxa so'zidan) murakkab sug'orish inshootlari yordamida, ariq va shaduflarni qo'llab hosil yetishtiradilar. Donli ekinlar: makka, bug'doy, turli sabzavotlar, shakarqamish, zaytun, sitrus ekinlaridan mo'l hosil olinadi. Xurmo daraxti – ayniqsa, cho'l hududlarida muhim o'rin tutadi. Uning yog'ochi, bargi, mevasi xo'jalikda ishlatiladi. Inglizlar mustamlakachiligidan so'ng paxta yetishtira boshlanib, u hozirga qadar asosiy texnik ekin hisoblanadi.

Dalada ishlash erkaklar vazifasi hisoblanadi. Yerni haydashda plugdan foydalanishadi. Yerni yumshatishda ketmon, bug'doyni o'rishda o'roq ishlatiladi.

Fallohlar qishloqlari yirik bo'lib, ba'zida 15-20 ming kishi yashaydi. Markazda masjid, yonida bozor, kofe tayyorlaydigan kafelar joylashgan. Uylar somonli loydan bir xonali qilib quriladi. Tekis tomlarida o'tin, uy jihozlarini saqlashadi. Issiq paytlarda tomda oila a'zolari dam oladilar. Uyning sahniga bo'yra, boyroq oilalarda gilam to'shalgan. Hozirgi kunda dehqonlarning uylari maishiy texnika: sovutgich, televizorlar bilan ta'minlanmoqda. O'ziga to'q xonadonlar zamonaviy mebel olishmoqda. Taom hovlida, o'choqda tayyorlanadi. Ovqatni xontaxtaga qo'yib iste'mol qilishadi. Asosiy taomlari – sabzavot, bo'tqa, xurmo, non, baliq. Go'shtni odatda haftada bir marta yoki bayramlarda iste'mol qilishadi.

Erkaklar uzun ko'ylakni, keng ishtonni, galabi deb nomlangan oq yoki ko'k rangli, tovongacha tushadigan uzun ko'ylakni kiyadilar. Boshlariga yupqa qalpoqcha kiyganlar. Misrda qishloq ayollari yuzlarini yopishmaydi. Boy dehqonlar yevropacha, ularning xizmatchilari an'anaviy kiyimlarda yuradilar.

Qishloqlarda qarindosh va jamoa munosabatlari mustahkam o'rnatilgan. Ushbu hayot tarzi o'zaro e'tiborli bo'lish, kelishuvchanlik, mehmondo'stlik, hurmat qilishni taqozo etadi. Axloq me'yorlari – asabiya – qonli xun olish, o'zidan kattalarga bo'ysunish, yigitning oilasi oldida mas'uliyati singari qadriyatlarni tarbiyalaydi. Kuzen nikoh – amakivachchalar, xolavachchalar orasida nikohni yoqlaydilar. Mahrga katta e'tibor berilib, ajrashishlar qishloq joylarida juda kam uchraydi. Monogam nikoh hukmron, ikki xotinli erkaklar ko'p emas.

Misr qishloqlariga bozor munosabatlari tobora keng joriy etilmoqda. Natijada mulkiy tabaqalanish kuchli bo'lib, ko'plab fallohlar shaharlarga ishlagani ketmoqdalar.

4. Shimoli-sharqiy Afrika etnologiyasi. Aholisining ko'pchiligi dehqonchilik bilan shug'ullanadi. Amxaralar (Efiopiya) bug'doy, dukkakli ekinlar, arpa ekadilar. Efiopiyaning Kaffa viloyatida tog'da kofe daraxti o'sadi, bu joy kofening vatani bo'lib, ushbu eng yirik kofe plantatsiyasidan mahsulot eksportga jo'natiladi. Texnik ekinlardan paxta, so'nggi yillarda choy yetishtirish tobora kengayib bormoqda. Efiopiyada bananning boshqa hech joyda uchramaydigan navi mavjud. Efioplar uning tanasi va ildizidan olingan mahsulotni quritib tuyib, non, bo'tqa qilishadi. Suvsizlikka chidamli bu ekin qurg'oqchilik yillarida aholini ocharchilikdan asraydi. Efiop dehqonlari sabzavotlardan karam, piyoz, qovoq, bodring, mevalardan ananas, banan, o'rik va boshqalarni yetishtiradilar.

Somali va afarlar Efiopiyaning sharqida, Keniyaning shimolida yashab, ularning bir qismi mavjud soy hamda jilg'alar bo'ylarida daraxtlarni kesib shox-shabbalarini kundakov qilib yondirib dehqonchilik qilishadi. Aholining ko'pchiligi ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanadilar. Somali va afarlar makka, suli, shirin kartoshka, maniok, dukkakli ekinlar, papaya, banan, sezam va paxta ekib, yilda 2 marta (avgust va yanvarda) hosil oladilar. Dehqonchilik ov, termachilik va baliqchilik bilan qo'shib olib boriladi. O'troq dehqon somalilar turar joylari chorvador – somaliliklarnikidan farq qiladi. Dehqon somalilarning doirasimon derazasiz, konussimon somonli tomli uylari – **mandullo** deb nomlanadi. Bu uylarning devorlari sinch, ustidan loy bilan suvalgan.

Efiopiya amxaralari odatda yog'ingarchilik mavsumida, iyun-sentabrda ekin ekishadi. Noyabrdan fevralgacha hosilni yig'ib-terib olishadi. Amxara dehqonlarining yo'qsilligi 20-25 oilaga 1-2 ta ho'kizning bo'lishi, ularni an'anaviy qishloq xo'jalik qurollaridan foydalanishga majbur etadi. Yerni haydashda **marasha** – omoch, hosilni o'rishda o'roq, donni shamolda tozalashda belkurak va boshqalardan foydalanishadi. Efiopiyada kommunistik hokimiyat paytida (XX asrning 70-yillarida) dehqon xo'jaliklarini jamoalashtirish yaxshi natija bermadi.

Efiopiya xalqlarida to'qimachilik, ip yigirish, kashtachilik, kulolchilik, bo'yra, savatlar to'qish, temirchilik hunarlari yuksak rivojlangan. Ayrim hunarlar, xususan, ip yigirish xotin-qizlar ishi hisoblanib, e'zozli kasb sanalgan. Ko'pgina hunar turlari erkin kishilar, ayniqsa zodagonlar uchun past kasblar sanalgan. Xususan, g'isht teruvchilar, kulollar, zargarlar falasha xalqi vakillaridan bo'lgan. Aholi ularni olov va ma'danlar bilan ish ko'radigan afsungarlar deb hisoblashgan. Shunga o'xshash yana bir etnik guruh **azmarilar** – daydi qo'shiqchi va musiqachilardir. Ularni mamlakat yo'llarida hozir ham uchratish mumkin.

Efiopiya xalqlari taomlari asosini o'simlik va sut mahsulotlari tashkil etadi. Dondan non hamda yirik diametri 60-70 santimetrli injera deb nomlanuvchi chavati non, go'sht va tuxumdan turli qaylalar tayyorlashib, sabzavot va ziravorlar bilan iste'mol qilishadi. Bayram taomi – brindo qo'yni osib qo'yib undan kesilgan go'sht bo'laklarini achchiq qaylaga botirib yeyishadi. Kofe ilgari marosim taomi bo'lgan. Uning qovurilgan donini chaynashgan. Hozirda kofe – eng sevimli ichimlik hisoblanadi.

Uylari shimolda xidmo, janubda pikul nomi bilan ataladi. Bir xonali to'g'ri burchakli xidmoning devorlari mayda toshlardan bunyod etiladi. Tomi ikki yoki to'rt qator ustunlarga tayanadi. Ichki xona ikkiga bo'linadi. Bittasi yashash va mehmonlar uchun xizmat qilsa, ikkinchisi ombor, molxona vazifasini bajargan.

Tukul – bir xonali turar joy bo'lib, ichida o'choq bo'lgan.

Mebel an'anaviy uylarda krovat va mesobadan (to'qilgan, qopqog'i bo'lgan stolcha) iborat. Buyumlar oziq zaxiralari uzun qayishli yumaloq haltalarga solib osib qo'yiladi.

Yo'llar bo'ylab an'anaviy uylarni zamonaviy to'g'ri to'rtburchakli, ayvonli qurilish binolari surib chiqargan. Bir necha qishloq aholisi

uchun cherkov yoki masjid qurilgan, odatda u aylana shakldagi yengil bino ko'rinishida bo'ladi.

Habashlarning (efioplarning arabcha nomi) an'anaviy kiyimlari rang-barang. Amxara va oromo – Efiopiyaning eng yirik ikki xalqi oq rangli kiyim kiyishni afzal ko'radilar. Erkaklar shim – suri, uzun ko'ylak; ayollar yupqa matodan kashtalar bilan bezatilgan keng ko'ylaklarni, ilgari ishton kiyib, 6-10 metrli makanat nomli kashtalangan bel bog'ichini o'rashgan. Kiyim majmuasi yengil oq yopinchiq – shamma yoki natela bilan yakunlangan. Uni boshga, tana atrofiga yoki yelkaga tashlab yurishgan. Bu kiyim hozirda butun Afrika va bayram kiyimiga aylanib bormoqda. Efiopiyada 1974-yili imperator hokimiyati tugatilgach, kiyimlardagi tafovutlar ham bekor qilindi. Sher terisidan **lemd** – saroy a'yonlari, harbiylar kiyimi emas, ruhoniylar kiyimi qismiga aylandi.

Efiopiya aholisida kichik oilalar keng tarqalgan. Nikohning turli ko'rinishlari bo'lib, ularning barchasini oila kodeksi tan oladi.

Ko'chmanchi chorvadorlar. Cho'l ko'chmanchilari tuya, qo'y va echki boqadilar. Xususan, Jazoirning janubidagi tuareglarning manzillari katta bo'lmay, odatda 5-6 ta chodirdan iboratdir. Qabila sardori manzili, aksincha katta va aholisi ko'p bo'ladi. Yaylov imkoniyatlariga qarab bir joyda 10-30 kun bo'lishadi. Exan (chodir) balandligi 1,5-1,8 m. bo'lib, u yaxshi ishlov berilgan teri bilan yopiladi. Asosini yog'och sinch tashkil etadi. Eshik o'rniga bo'yra yoki kigiz osib qo'yiladi.

Chodirda bitta oila yashab, erkaklar qismida (sharqiy tomonida) egar, qurol-aslaha, ayollar tomonida uy-ro'zg'or buyumlari, oziq zaxiralari, kiyim saqlanadi. Oila hayoti chodirda emas, uning oldida uchta toshdan qilingan o'choq atrofida kechadi.

Chorvadorlarda oziqning asosiy turi – sut mahsulotlaridir. Undan qatiq qilishadi. Sariyog' olinadi, pishloq, qurut tayyorlanadi. Donni chorva mahsulotlariga almashishadi, undan non, kuskus (bo'tqa) qilishadi.

Asosiy oziqlardan biri xurmodir. Uni ho'l meva yoki quritilgan holda yeyishgan. Xurmoni yo'lovchilar uzoq safarga olishadi. Uni tuya sutiga qo'shib ham yeyishadi. Go'sht asosan bayramlarda iste'mol qilinadi.

Kechqurunlari aholi gulxan atrofida to'planib, turli hikoyalar, qo'shiqlar tinglashadi. Ayollar amzada deb nomlanuvchi qovoq po'stidan yasalgan torli asbobda musiqa chalishadi. Umuman, tua-

reglarda ayollar – shoira, qo'shiqchi, musiqachi, hikoyachi tarzida jamiyatning faol a'zolari hisoblanadi.

Uylanmagan yoshlar ahal deb nomlangan gashtakka to'planganlar. Odatda, bunday uchrashuvlar o'nlab kilometr masofadan kelgan yigitlar yig'ini bo'lib, uylanish, turmushga chiqishni aksari yoshlarning o'zlari hal etishgan.

Afrikadagi eng murakkab kiyim tuareglarga tegishlidir. Shalvorlari keng, ot va tuya minishga qulay, gandura – keng kashtali ko'ylak, shuningdek, yuzni yopish uchun yopinchiqdan iborat. Bu – dunyoda erkaklari yuzini yopadigan yagona xalqdir. Sevimli ranglari oq va ko'k. Sovuq paytlarda jundan burnus (plash yopinchiq) kiyib, salla o'rashadi. Oyoqlarida teridan poyabzal bo'lgan. Endilikda ko'pchilik yevropacha ko'ylaklarni ham kiymoqdalar.

Ayollar oyoqlarini oq mato bilan o'raydilar, gandura kiyishadi. Xotin-qizlar zeb-ziynatlarni xush ko'radilar, kumushdan uzuklar, bilakuzuklar, munchoqlar taqishadi.

Tuareglar hayotida ilgari tashqi savdo muhim o'rin tutgan. Vohalardan shimolga xurmo, u yerdan qand, choy, sanoat mahsulotlari tashilgan. Trans-sahro yo'li bo'ylab Marokashdan Senegalga, Mali va Nigerdan xurmo, jun, qurol-yarog', ulardan tuz, oltin, negr qullarni olib qaytganlar. Karvon savdosi inqirozga uchrashi tuareglar hayotiga salbiy ta'sir etadi. Endilikda ko'plab yoshlar janubiy Jazoirning neft konlarida ishlamoqdalar.

Tuareglar uy hunarmandchiligida gilamlar, jun matolar, xurjun, chaylalarning ustiga yopish uchun qalin matolarni to'qishadi. Tuareglarning kumush va mis simlar bilan bezatilgan pichoq va qilichlari, yog'ochdan chiroyli egarlari uzoq-uzoqlarda ham mashhur. Mahalliy ustalar yupqa, sifatli terilari bilan nom chiqarganlar.

Jazoir tuareglari qabilalar konfederatsiyasini tuzib, uning sardori – **amenokal** deb nomlangan. Jangchilar ichida alohida **imhar** deb atalgan toifa shakllangan. Ular **imrad** toifasi vakillari aholi chorvasini ulardan tug'ilgan qo'zi, bo'taloqlarning yarmi hisobiga boqishgan. Hunarmandlar (inad), yerga ishlov beradigan (xaratinlar) negr qullar va uy xizmatchilari (iklan) hech qanday huquqqa ega bo'lishmagan. Qulchilik bekor qilingandan keyin ushbu aholi vakillari neft sanoati korxonalarida ishlay boshlagan. Avvalgi harbiylar toifasi endilikda yuk mashinalari haydovchilariga aylanganlar.

Amhara bilan aralash yashayotgan oromolar XVI asrdan ko'chib kelib, o'zlariga ma'qul ekologik imkoniyatdan foydalanishgan va chorvachilik bilan shug'ullana boshlaganlar. Hozirda ular qo'shni amharalardan dehqonchilikni o'zlashtirib, qoramolchilik bilan ham mashg'ul bo'lmoqdalar.

Oromolarda urug'-qabila tizimi saqlangan, ayrim aholi guruhlari ko'chmanchi chorvachilik bilan yashab kelmoqda. Ularning moddiy madaniyati ko'chmanchi hayot va xo'jalik bilan bog'liq, an'anaviy diniy tasavvurlar saqlangan, mahalliy taqvim yaratilgan, yosh guruhlari, toifalar saqlangan. Erkaklarning an'anaviy kiyimi ikki bo'lak matodan tashkil topib, birini yubka singari tana atrofiga o'rashgan, ikkinchisi bilan ko'krak va yelkani yopishgan. Ayollar yo'l-yo'l yorqin ranglardagi mato bilan tanalarini o'raydilar. Erkaklar ham ayollar ham ishlov berilgan teridan yopinchiqqa ega bo'lib, u qauri chig'anoqlari bilan bezatilgan.

Somali xalqining ko'pchiligi ham ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanadi. Shimol va Janubdagi cho'l hududlarida tuya, qo'y va echki boqishadi. Iqlimi murakkab bo'lmagan, o't-o'lanlar yetarli joylarda qoramol ham boqilgan. Bolalar kichik shoxli mollarni, erkaklar tuyalar va qoramollarni boqadilar. Tuyani erkaklar, sigirlarni o'smirlar, qo'y-echkilarni ayollar sog'adi. Ko'chmanchilarni chorva kiyim, turar joy, poyabzal bilan ta'minlaydi. Ko'chmanchilar oziqlarining asosini sut mahsulotlari tashkil etadi. Ahyon-ahyonda qo'y-echki so'yishadi. Yirik shoxli molni bayramlarda so'yadilar. Don va sabzavotlarni ko'chmanchilar dehqonchilik aholisi bilan ayirboshlash orqali oladilar.

Somalilar faqat qishloqlarda emas, aksari shaharlarda ham an'anaviy kiyimlarni saqlab qolganlar. Ayollar uzun keng yubka, tepasida chiroyli gulli mato bo'laklarini o'rab, o'ng yelkalarida qistirib qo'yadilar. Erkaklar kiyimi tikilmagan, ikki bo'lak matodan birini beligacha, ikkinchisini yelkaga tashlab yuradilar. Oyoqlarida teridan yengil poyabzal, boshlarida qalpoqcha kafil, u ba'zida salla bilan o'ralgan.

Nikoh yoshi qizlar uchun 15-17, yigitlar uchun 20 yosh bo'lgan. Islom aqidalari an'anaviy dinlar bilan mujassamlashgan. Xalq og'zaki ijodi boy. Bosh qahramon molga, sevgi she'riyatida qizlarning go'zalligi tuyalarga qiyoslangan.

5. Shahar madaniyati. Afrikada qator qadimgi, o'rta asrlar madaniyat markazlari – shahar sivilizatsiyalari shakllangan. Shimolda barcha-

ga tanish Karfagen, Memfis, Aleksandriya, zamonaviy Sudan hududida Meroe, Napata, Efiopiyada Adulis va Aksumni keltirish mumkin. O'rta asrlarda Fes, Marokash, Qohira, Kayruvan, Shimoli-sharqiy Afrikada Sennar, Shendi (Sudan), Maris, Faras, Gonder, Ankobor (Efiopiya), Mogadisho va Brava (Somalida) bo'lgan. Shaharlarda qadimdan etnik aralashuv o'choqlari shakllangan. Ularda arablar, barbarlar, yahudiylar, turklar, armanlar yashab assimilyasiyalashganlar.

Shimoliy Afrika aholisi XIX asrdan Yevropa sivilizatsiyasi ta'siriga uchray boshladi. Yevropaliklarning aksari shaharlarda yashaganlar. Ammo Jazoirda 1 mln. fransuz bo'lib, ulardan talay qismi plantatsiya xo'jaligi yuritgan. Yevropa madaniyati me'morchilik, kiyim-bosh, xulq-atvorga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Musulmon oliy o'quv yurtlarida texnika, meditsina, agronomiya fakultetlari tashkil etilgan. Qohiradagi Al-Azhar universitetida ilk xotin-qizlar fakulteti ochilgan.

Hozirgi kunda hududda ko'plab zamonaviy yirik shaharlar mavjud. Jazoirda 3 mln, Kasablanka (Marokash) va Tunisda 2 mln. kishi yashaydi. Shimoliy Afrikaning eng yirik shahri – Qohirada 12 mln. aholi istiqomat qiladi. Misrda qishloq ahlining shaharlarga intilishi tufayli 51 foiz aholi shaharlarda yashamoqda.

Hozir shaharlar – zamonaviy sanoat, ilm-fan, boshqaruv, madaniyat markazlaridir. Shaharlarning yevropacha qismi XX asrning boshlaridan qurila boshlangan. Ayni paytda har bir shaharning madina – eski shahar qismida bozor, masjid va jamoat binolari saqlanmoqda.

Savdogarlar, amaldorlar, musulmon ulamolari oq jundan keng kiyimlar, hunarmandlar keng ishton, kalta kurtka kiyishadi. Barchalari orqasi ochiq naqshli teridan babushi – poyabzal kiyganlar. Shahar ayollari yengil shalvar (lozim), keng ko'ylak kiyib, yuzlarini oq, och qizil, nim-yashil matolardan yumshoq yopinchiq bilan bekitadilar. Ziyolilar orasida yevropacha kiyimlar keng tarqalgan. Islom ulamolari an'anaviy qora rangdagi paranji kiyimlarni yoqtirishadi.

Shaharning oddiy aholisi yashaydigan qismida uylar loydan qurilgan, ko'cha tomonga deraza butunlay qo'yilmagan yoki tom tagida kichik derazachalar bilan xususiyatlanadi. Ko'chalari – ilon izi, tor. Devorlarda pastqam eshiklar, ularga osib qo'yilgan mis bolg'achalari bilan ba'zida yog'ochdan o'ymakor eshiklar yasashgan. Bolg'a ba'zida temirchilik san'ati namunasi tarzida namoyon bo'ladi.

Shaharlarning yangi qismida sanoat yoki bandargoh zonalari, ma'muriy markaz, villalar mavzelari ajralib turadi. Shaharlar aholisi etnik rang-barang. Tub aholidan tashqari yevropaliklar, yahudiylar, armanlar, yunonlar jamoalari deyarli har bir shaharda mavjud. Ularda an'anaviy hayot tarzi o'zgarib, tobora yevropacha tus olib bormoqda.

6. Dinlari va xalq madaniyati. Shimoliy Afrika – qadimgi madaniyat hududi. Minglab yillik tarixda aholi ko'plab madaniyatlar ta'siriga uchragan.

Islom dinida tirik jonzotlarning tasvirini tushirish tavsiya etilmagani sababli Shimoliy Afrikada rassomlik va haykaltaroshlik yuksak rivojlanmagan. Norasmiy taqiqqa qaramasdan XX asrda san'atning bu sohalari ham rivojlanib bordi. Misrlik Mahmud Muxtor «Misrning tiklanishi» haykallar majmuyida Sfinks va uning yonida yuzi ochiq qizni tasvirladi.

Xalq madaniyati – yorqin rangli gilamlar, misdan o'ymakor naqshli ko'zalarda, yoritgichlarda o'z aksini topgan. Arab Afrikasi musiqa va qo'shiqchilik san'ati ham o'zining uzoq tarixiga ega. Xalq orkestrlarida urib chaladigan, puflab chaladigan, torli – noxunli musiqa asboblari yaratilgan. Shimoliy Afrika eng qadimgi yozuvlardan biri – Misr ierogliflari vatani hamdir.

Diniy tasavvurlari qadimgi ildizlarga ega. Xususan, misrliklar hozirga qadar Isidaga bag'ishlab **«Ko'z yoshi tuni»** bayramini o'tkazadilar. Xalig bayrami Nil suvi eng yuqori darajaga ko'tarilganida o'tkazilgan, unda kelinchak tanlash marosimi ham saqlangan. Hududning barcha xalqlarida daraxtlar, tog'lar ruhlariga, afsungarlikka ishonch mavjud. Ayrim mamlakatlarda bu e'tiqodlar islom hamda xristianlik bilan birgalikda yashab kelayotgan bo'lsa, Jazoirning janubida, Mavritaniya va Sudanda ular asosiy dinlar hisoblanadi.

Misrda aholining 6 foizi ilk xristianlar avlodlari – qibtiylardir. Ushbu diniy mazhab monofisitlik, ya'ni faqat Isoni o'zini iloh sifatida tan olishga asoslangan. Qibtiylar diniga yaqin xristianlik Efiopiya aholisi orasida ham tarqalgan. Ulardan tashqari Habashistonda – falashalar iudaizm diniga e'tiqod qiladilar. Ularning katta qismi Isroil mustaqillikka erishgach, unga ko'chib o'tganlar.

Shunga qaramasdan Shimoliy Afrikada hukmron din – islomdir. Mavritaniyada 100 foiz, ko'pchilik mamlakatlarda 90 foizdan ko'proq,

Sudanda 70 foiz aholi musulmon. Islomning sunna mazhabi asosiy e'tiqod yo'nalishidir.

Afsuski, XXI asrning boshlarida qator arab davlatlaridagi rangli inqiloblar faqat ijobiy emas, salbiy oqibatlarga ham olib keldi. Jazoirdagi islom fundamentalizmi, Liviyadagi ISHID harakatlari bunga yorqin misol bo'la oladi.

Savollar va topshiriqlar

1. Shimoliy va Shimoli-sharqiy Afrika aholisi til va rasa tavsifini bering.
2. Aholining shakllanishi haqida Internetdan ma'lumotlar topib, gapirib bering.
3. Aholining an'anaviy va zamonaviy xo'jaliklari, turmush tarzi haqida nimalarni bilasiz?
4. Arablar madaniyatidagi transformatsiyalar nimalardan iborat?
5. O'rganilayotgan hududlar aholisi, dinlari haqida gapirib bering?
6. Efiopiya va Somali aholisi, rasalari, tillari haqida gapiring.
7. Aholining xo'jaligi va moddiy madaniyatlaridagi o'ziga xosliklari qanday?
8. Tuareglar kimlar? Qo'shimcha ma'lumotlar to'plab, so'zlab bering?
9. Sharqiy Afrika aholisi dinlari haqida nimalarni bilasiz?

V-BOB.
TROPIK VA JANUBIY AFRIKA XALQLARI

Afrikaning Sahroyi Kabirdan janubida 242 mln. kishi yashaydi. G'arbiy Afrikaga Benin (aholisi 10 mln. 741 ming kishi, 2013), Burkina-Faso (17 mln. 692 ming kishi, 2013), Gambiya (1 mln. 878 ming kishi, 2013), Gana (25 mln. 199 ming kishi, 2013), Gvineya (11 mln. 176 ming kishi, 2013), Gvineya-Bissau (1 mln. 647 ming kishi, 2010), Kabo-Verde (523 ming kishi, 2012), Kot-d'Ivuar (23 mln. 740 ming kishi, 2016), Liberiya (4 mln. 294 ming kishi, 2013), Mali (15 mln. 968 ming kishi, 2013), Niger (23 mln. 470 ming kishi, 2015), Nigeriya (186 mln. 53 ming kishi, 2016), Senegal (13 mln. 300 ming kishi, 2013), Serra-Leone (5 mln. 363 ming kishi, 2011), Togo (7 mln. 154 ming kishi, 2013), Gabon (1 mln. 738 ming kishi, 2016), San-Tome va Prinsipi (163 ming kishi, 2009), Kamerun (20 mln. 549 ming kishi, 2013) mamlakatlari kiradi.

Markaziy Afrikada 5 ta mamlakat: Angola (29 mln. 310 ming kishi, 2017), Kongo Xalq Respublikasi (2 mln. 153 ming kishi, 2014), Kongo Demokratik Respublikasi (77 mln. 433 ming kishi, 2014), Markaziy Afrika Respublikasi (5 mln. 57 ming kishi, 2012), Chad (11 mln. 193 ming kishi, 2013) joylashgan.

Sharqiy Afrikada 12 ta davlat: Burundi (11 mln. 99 ming kishi, 2016), Zambiya (16 mln. 100 ming kishi, 2015), Zimbabve (16 mln. 150 ming kishi, 2015), Keniya (44 mln. 37 ming kishi, 2013), Komor orollari (900 ming kishi, 2010), Mavrikiy (1 mln. 295 ming kishi, 2013), Madagaskar (24 mln. 823 ming kishi, 2015), Malavi (16 mln. 777 ming kishi, 2013), Mozambik (28 mln. 829 ming kishi, 2016), Seyshel orollari (90 ming kishi, 2012), Tanzaniya (48 mln. 261 ming kishi, 2013), Uganda (34 mln. 758 ming kishi, 2013), Ruanda (12 mln. 12 ming kishi, 2013).

Nihoyat 5 ta mamlakat Janubiy Afrikani tashkil etadi. Botsvana (2 mln. 112 ming kishi, 2013), Lesoto (2 mln. 31 ming kishi, 2008), Namibiya (2 mln. 358 ming kishi, 2013), Svazilend (1 mln. 185 ming kishi, 2009), JAR (54 mln. 956 ming kishi, 2015).

1. Antropologik va etnolingvistik tavsif. Qit'aning bu qismi unda yashaydigan xalqlarning rang-barangligi, xo'jalik faoliyatlari xilma-xil-

ligi, diniy tasavvurlarining o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Hudud ikki irq – yevropeoidlarning O'rtayer dengiz tipi (Mali va Niger tuareglari) hamda janubdagi negroid irqi vakillarining to'qnashgan rayonlaridan boshlanadi. Lekin Sahrodan janubdagi aholining katta qismi negroid rasasiga mansubdir. Olimlar negroid rasasini Niger va Kongo daryolari havzasida shakllanib, V-XIX asrlardagi migratsiyalar orqali qit'aning keng hududlariga tarqalgan, deb hisoblashadi. Negroidlar – qora rangli badani (janubda och qo'ng'irgacha) qora jingalak sochlari, keng burni, qalin labi, prognatizm (iyagining turtib chiqqani) bilan xususiyatlanadi. Ruanda va Burundida bo'yi 2 metrgacha bo'lgan aholi yashasa, Gvineya sohilida insonlarning bo'yi 170 santimetrdan oshmaydi.

Baland bo'yli negroidlardan farqli tarzda pigmeylar va bushmenlar (saanlar) past bo'yli kishilardir. Xususan, pigmeylarning erkaklari o'rtacha bo'yi 150 sm., badanlari qoramtir, lablari ingichka, infantilizm (boshi katta, qo'l-oyoqlari tanasiga nisbatan kichkina) bilan xususiyatlanadi.

Saanlar badanlari «quriyotgan barg» rangida, kuchli epikantusli ko'zning bodomqovoqligi), steatopigiya (belidan pastida yog' to'planishi) bilan ajralib turadi. Olimlar pigmeylar va saanlarni uzoq payt mustaqil rasa deb hisoblaganlar. Lekin zamonaviy antropologlar ularda xos tashqi xususiyatlar suvsiz cho'l-sahro va ekvatorial o'rmonlarning doimiy qorong'iligiga adaptatsiya (moslashuv), deb ta'kidlamoqdalar. Mongoloidlik belgilari Madagaskar malgashlariga ham xosdir. Malgashlar chamasi ikki ming yil avval Janubi-sharqiy Osiyodan qayiqlarda to'lqinsimon migratsiya orqali Madagaskar oroliga kelib haqiqat kechirganlar. Endilikda ularning badanlari, sochlari qora, jingalak, lekin paytda yuzlari yumaloq, burunlari kichik, lablari ingichka, iyaklari ko'tarilgan, epikantuslari mavjud.

Qora Afrikaning etnik va til xaritasi ham murakkab, rang-barang. Bu holat uzoq davrlar davomida ko'chishlar, tabiat va tarixiy sharoitlarning ta'siridir. Qadim zamonlar Sahroyi Kabir – sersuv voha bo'lib unda aholi zich yashagan. Sahroning kengayishi, arablar istilosi, o'p asrlik qul savdosi – aynan qit'aning Tropik va Janubiy qismlariga oqadordir.

Migratsiya asosida etnik jarayonlar Qora Afrikada XIX-XX asrlarda ham davom etdi. Ushbu jarayonlar hozirda ham turlicha ko'lamda, goh bola» epidemiyasi, goh «OITS», goh etnik mojarolar, o'zaro urushlar aklida davom etib kelmoqda. Hozir ham Afrika aholisi etnik jihatdan

urug'-qabilachilik tuzumidan tortib, xalq millat darajasigacha bo'lgan etnoslardan tashkil topgan. Taniqli amerikalik antropolog J.Merdokning yozishicha, qit'ada hozir 7 mingta etnos yashaydi. Afrika etnik xaritasida 500 ta atrofida xalq borligi ta'kidlanadi.

Aholining ko'pchiligi to'rtta til oilasi: afro-osiyo, niger-kordofan, nil-sahro va koysanlarda so'zlashadi. Madagaskar malgashlari avstroneziya til oilasining malayya-polineziya guruhida gaplashadi. Afrikanerlar (burlar) hind-yevropa til oilasiga kirsalar, Hindistondan shartnoma bo'yicha ishlashga ko'chirib kelingan aholi guruhi hind-oriy tillariga mansubdir.

Hozirgi Afrika mamlakatlari chegaralari mustamlakachilik davridan qolgan meros bo'lganidan ko'plab xalqlar turli davlatlar tarkibida yashaydi. Xususan, eve xalqi Togo va Ganada yashasa, xausalar Niger, Nigeriya va boshqa mamlakatlarda, tuareglar Mali, Mavritaniya va Jazoirda, bakongolar ikki Kongoda, Angolada, Kot-d'Ivuarda yashaydilar.

Ayrim tillar uni yaratgan xalqlardan ancha yiroqdagi etnoslar uchun ham muloqot tiliga aylangan. Jumladan G'arbiy afrikalik xausalar tili, Markaziy Afrikadagi lingala tili, Sharqiy Afrikadagi suaxili tili – etnoslararo muloqot tillaridir. O'tmishda ma'lum ma'lumot va xabarlarni yetkazish uchun katta nog'oralardan foydalanganlar.

Qora Afrikaning ko'pchilik aholisi qishloqlarda yashaydi.

Shimoliy Afrika bilan qiyoslansa shahar aholisi ko'p emas. O'tmishdagi shaharlardan faqat Mogadisho, Uagadugu, Mombasa, Malindilargina yangi shaharlarga asos bo'ldilar. Yangi yirik shaharlar asosan XIX asr oxiri – XX asr boshlarida bunyod etilgan: Abidjon (Kot-d'Ivuar), Dakar (Senegal). Bu xildagi shaharlardan eng qadimgisi Luanda – Angola poytaxti XV asrda bunyod etila boshlangan. Ko'p millionli aholiga ega shaharlarga Nigeriya poytaxti Lagos, Kongo Demokratik Respublikasi markazi Kinshasalar kiradi.

Hind okeanidagi orol davlatlar aholisi (Mavrikiy, Seyshel, Komorlar) murakkab etnik tarixga ega. Ularni «rasa va sivilizatsiyalar chorrahasi» deb bejiz aytishmaydi. Qachonlardir bu orollar aholisiz bo'lib, ularda hind hamda arab dengizchilari suv, yoqilg'i hamda oziq zaxiralarini to'latish uchun vaqtincha to'xtab o'tishgan.

XVI asr boshlaridan yevropaliklar, avval portugallar, so'ng gollandlar, fransuzlar, inglizlar kela boshlaydi. Ular dastlab shakarqamishni, keyinchalik kofe, indigo, nilufar plantatsiyalariga asos soladilar. Qora

daraxt va boshqa daraxtlarning qimmatli navlari kesila boshlanadi. Ishchi kuchiga ehtiyoj qora tanli qullarning keltirilishini boshlab beradi. XIX asrning boshlarida qul savdosi taqiqlangach Hindiston va Xitoydan kontrakt bo'yicha ishchilar keltirila boshlanadi. Hozirda ushbu orollarda barcha rasa vakillari va kreollar (irqiy aralash nikohdan tug'ilganlar) yashamoqda. Aholining uchdan biri Hindiston yarim orolidan kelganlar. Ko'p sonli bo'lmagan afrikaliklar – qullar va ko'chib kelganlarning avlodlari o'z tillarini unutganlar. Madaniyatning yangi turi shakllangan. Kasb mashg'ulotlari etnik kelib chiqishiga mos: xitoyliklar savdo va tadbirkorlik; hindlar dehqon va qishloq xo'jalik ishlari; kreollar hunarmand va ishchi bo'lib kelmoqdalar. Ichki savdoda musulmon-hindlar band bo'lsalar, franko-mavrikiylar qand sanoatini egallashgan. Hind va Xitoy tillari saqlangan. Lekin hozirda kreol tili keng tarqalmoqda.

2. Qora Afrika xalqlari xo'jaligi va ijtimoiy tuzumi. Qora Afrika xo'jalik madaniy tiplari ikki yirik guruh bilan xususiyatlanadi. O'zlashtirish xo'jaligi saan (Janubiy Afrika bushmenlarida) va ekvatorial o'rmonlarda yashovchi pigmeylarda saqlangan. Ularda cho'l va quruq savannalar, shuningdek, ekvatorial o'rmonlarda sayyor ovchilik va termachilik xo'jaligi mavjud. Ishlab chiqarish xo'jaligi turlari xilma-xil va aynan ular Afrika xo'jaligining barcha jihatlarini namoyon etadi. Hududi bo'yicha tabiatiga qarab chorvachilik yoki ko'nchilik yuqori o'rin tutgan xo'jalik turlari shakllangan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlari «Yangi davr zonalari» yuksak rivojlangan tovar dehqonchiligi va chorvachiligi, tropik plantatsiyalari bunyod etila boshlangan. Dastlab bu xo'jalik tiplari yevropaliklar sektorida vujudga kelgan bo'lsa, hozir afrikaliklar sektorida ham mavjud. Dehqonchilik xo'jalik yuritishiga qarab turlichadir. Quruq savanna zonalarida yer ildizli ekinlar yetishtirilgan. Birinchi tipning yorqin vakillari G'arbiy Afrikada (Nigeriya, Niger, Kamerun va Chad) yashovchi xausalar qadimdan dehqonchilik bilan shug'ullanib keladi. Bu tipdagi asosiy ekinlarni don tashkil etadi. So'nggi yillarda xausalar ko'plab uzoq – yaqin mamlakatlarga o'tib, savdo, zobitlik, advokat, vrach, rassom, davlat amaldorlari kasblarida ishlamoqdalar.

Afrikada aksari qizil tuproqli yerlar ko'p bo'lib, ularning hosil qatlami (gumus) yupqa. Shuning uchun yerni so'qa bilan yumshatib, hosilni o'roqlar bilan yig'ib olishgan.

Dehqonchilikning an'anaviy usuli daraxtlarni kesib, shox-shabbalarini yondirib, yerdan bir necha yil foydalangach, yaylovga aylantirib mol boqishgan. Yerning unumdorligini uzoqroq asrash uchun texnik ekinlar, dukkakli, sabzavotlar bilan almashtirib ekishni qo'llashgan.

Yangi yerlarni ochishdagi og'ir mehnatni erkaklar bajargan. Qolgan barcha ishlar ayollar zimmasida bo'lgan. Xotin-qizlar yovvoyi meva va o'simliklar barglarini terish, ulardan salqin ichimliklar, dori-darmonlar tayyorlash bilan ham shug'ullanganlar.

Ekvator tasmasida dehqonchilikning asosini yer ildizlilar va yams, kassava (maniokaning bir turi)lar tashkil etadi. Xo'jalikda yog' palmasi alohida o'rin tutadi. Erkaklar daraxtlarni kesib, kundalarini qazib olish kabi yumushlarni bajaradilar. Bu zonada ham savannadagidek asosiy turmush og'irligi ayollar zimmasida qolgan.

Qizlar 7-8 yoshidan dala ishlarida onasi va katta opalariga yordam berishadi. Ekvatorial zonada odatda ikki marotaba hosil olinadi.

Quruq savanna zonasi aholisining kundalik taomlari asosini donli mahsulotlar tashkil etadi. Sulidan bo'tqa – fura va undan ham quyuq sorgo yoki guruchdan tuvo tayyorlanadi. Bo'tqaga achchiq ziravorlar hamda qaylalar qo'shiladi: sarimsoq, achchiq qalampir (pili-pili), pomidor va ziravorlar, ularni qatorida makka, bug'doy, suli unidan non ham qilishadi. Ekvatorial tasma aholisida donlilar o'rnida yams, manioka ishlatiladi. Ularning ayrim navlarini suvga bo'ktirib, zaharli moddalardan tozalab, yanchib so'ng pishiradilar. Maniokadan tapioka deb nomlangan non, bo'tqa qiladigan un olishadi. Go'shtli taomlar tovuq, baliq, ovda qo'lga olingan yovvoyi parrandalardan tayyorlangan. Oqsil yetishmasa chigirtka, chumoli va boshqa hasharotlarni iste'mol qilishadi.

Madagaskar malgashlarining asosiy mashg'uloti – sug'orma dehqonchilik bo'lib, bosh ekini sholi hisoblanadi. Yaqin-yaqingacha daraxtlar kesilib, shox-shabbalari yondirilib ekin maydonlari tayyorlangan. Sholini o'roq bilan o'rib, mollar tuyoqlari yordamida poyadan ajratganlar. Guruch – asosiy taom, uni go'sht, baliqdan tayyorlangan achchiq qaylalar bilan yeyishadi.

Qora Afrikaning chorvador aholisi yirik shoxli mol, qo'y va echki boqadi. Ilgari ularning barchasi nomadlar-ko'chmanchilar bo'lgan. Ular G'arbiy Afrikada fulbe, Janubda tsvana, zulu, koy-koin (gottentotlar), Sharqda masai va boshqalardan iborat. Ko'chishlar – yaylovlar-

ning mavsumiy davri, setse pashasining bo'lishi va boshqa omillarga bog'liq bo'lgan. Ko'chishlar yo'nalishlari asrlar davomida shakllangan. Shuning uchun hozir chegaralar buzilishga mahkum. Xususan, fulbelar Nigeriya, Niger, Burkina Fasodan ko'chib o'z mollarini boqadilar. So'nggi yillarda ko'chmanchilik an'analari tobora yo'qolib bormoqda. Nomadizmni faqat ayrim xalqlar saqlab, qolganlari chorvachilikni dehqonchilik bilan qo'shib olib bormoqdalar.

Ko'pchilik afrikaliklar ko'chmanchi chorvachilikdan molni haydab boqishga o'tishgan. Yog'ingarchilik mavsumi tugab, hosil yig'ilgandan so'ng mollarni janubga haydab va unda yilning quruq fasllarini o'tkazishadi. Yaylovda yengil chaylalar quriladi. Doimiy yashash joylarida qariyalar, ayollar va bolalar qolishadi. Yog'ingarchilik mavsumi boshlanishiga erkak cho'ponlar qaytib, yana dala ishlariga unnaydilar. Podaga bu paytda o'smirlar qaraydilar. Yil fasllari shu tariqa takrorlanib boradi.

Chorva – juda katta ijtimoiy boylik, shuning uchun chorvadorlar uni asrashga intiladilar. Asosiy taomlarini sut va undan olinadigan mahsulotlar, dehqonchilik oziqlari tashkil qiladi. O'tmishda chorvadorlar don va boshqa qishloq xo'jalik sabzavotlarini dehqonlar bilan ayirboshlaganlar. Hozirgi kunda bu narsalarni o'zlari yetishtirmoqdalar.

Dehqonlar va chorvadorlar ichida ko'plab mohir hunarmandlar mavjud. Ular to'qimachilik, temirchilik, yog'och o'ymakorligi, savatlar to'qish bilan shug'ullanadilar. G'arbiy Afrikaning eng mohir to'quvchilari xausalar hisoblanadi. Ilgari ular o'z matolarini faqat atrof hududlarga emas, butun Shimoliy Afrikaga sotganlar. To'qimachilik – erkaklar hunarmandchiligi, kasbi hisoblangan. Iplarni bo'yash uchun o'simliklardan olinadigan tabiiy bo'yoqlar: indigo, limon sharbati, qamishning ayrim turlari poyasi va hokazolar ishlatilgan. G'arbiy Afrikada gorizontal (yotiq) dastgoh ishlatilgan. Markaziy Afrikada vertikal (tik) dastgoh qo'llanilgan. Ekvator zonasida palma bargining po'stlog'idan olinadigan iplardan foydalanilgan. Palma yog'ochlaridan uy-joy qurilishida (bakuba, bakongolarda), uning kichik shoxlaridan savatlar, bo'yralar to'qishgan.

Chorvadorlar mohir terichilardir. Ular ko'ndan (oshlangan teridan) katta sumkalar, kitoblar uchun muqovalar (islom tarqalgan hududlarda), qayishlar, egarlar, poyabzal, chorvadorlar uchun etiklar, xausaliklar yupqa saxtiyon(safyan)larni tayyorlashgan. Ho'kiz terisidan

yupqa, lekin mustahkam asal va yog' saqlaydigan idishlar – tandu, g'iloflar yasaganlar.

Afrikaliklar turar joylari xilma-xil bo'lib, ularning turlari aholining xo'jalik madaniy tiplari, etnik an'analari, qurilish ashyolarining mavjudligi bilan xususiyatlanadi. Ko'chmanchilar yengil teri yoki bo'yralar bilan yopiladigan chaylalar qurgan. Yarim cho'l aholisi, dehqon va yarim o'troq chorvadorlar qurilishda loy, tosh, butalar shoxlari, savanna zonasida yog'ochlardan foydalanib, tomni suli poyasi, g'o'zapoya va boshqa o'simliklar bilan yopadilar. O'rmon hududlarida asosiy qurilish ashyolari – palma yog'ochi, bambuk, banan, fikus shoxlari-barglaridir. Uylar qurilishida og'ir ishlar erkaklarning, devor suvash, tom yopish, bezash ayollarning yumushlari sanaladi.

Oila bir necha kulbalar majmuasida joylashadi. G'arbiy, Markaziy, Janubiy Afrikada aksariyat uylar doira shaklida bo'lsa, Gvineya sohili, Kongo daryosi vohasida to'g'ri burchaklidir. Ayrim xalqlar ashanti va xausa (Ganada), vagogo (Sharqiy Afrikada) bir-biri bilan birlashib ketgan xonalar majmuyini qurishadi. Barcha kulbalarning eshigi hovli tomon chiqadi. Kirish maxsus joyda qoldiriladi. Janub chorvadorlari doira shaklida – kraal qurib, uning markazida mol qo'rasini joylashtiradilar. Oila odatda bir necha kulbani egallab, ayollar yosh bolalari bilan alohida, o'smirlar jinsiga qarab alohida, xo'jalik ehtiyojlari uchun yana bir boshqa xonalar bo'ladi. Xonalar, asosan uxlash uchun zarur bo'lib, hayotning katta qismi ochiq hovlida o'choq atrofida o'tadi.

Afrikada hozir ham ovchi-termachilik an'anasi pigmeylar va saanlar (bushmenlar) orasida saqlanib qolmoqda. Pigmeylar Markaziy Afrikaning ekvatorial o'rmonlarida yashaydilar. Ular hayvonlarni quvib, ov qilish san'atiga egalar. Ovda turli qopqonlardan ham foydalanishadi. Ov – erkaklar yumushi, ayollar oziqning 70 foizini beradigan termachilik bilan shug'ullanadilar. Ular turli meva, ildiz, qurt-qumursqalar, mayda hayvonlarni, yovvoyi asal, dorivor o'simliklarni terib, ayrimlarini dehqonlar bilan don, mato, idishlarga ayrboshlaydilar.

Pigmeylar yarim ko'chmanchi hayot kechiradilar. Odatda ov imkoniyatlariga qarab qarindosh bo'lgan 6-7 ta oila birgalikda harakatlanadi. Pigmeylarda faqat jamoa mulki mavjud, manzilgoh, topilgan mahsulot birgalikda baham ko'riladi. Ular tabiatga nisbatan juda ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lib, faqat zarur narsalarni olib, unga zarar yetkazmaslikka intiladilar. Hozirda pigmeylar hayoti birmuncha mushkul

kechmoqda. Sababi hayvonlarning aksariyati milliy bog'lar doirasida yashaydi, u yerda hayvonlarni ovlash cheklangan. Kamerun va Kongo hokimiyati pigmeylarni zamonaviy hayotga o'tkazishga intilmoqda.

Saan (bushmenlar) Janubiy Afrikaning yarim cho'l va cho'l hududlarida yashashga moslashgan. Ular chidamli ovchilardir. Kamon, nayza bilan ov qiladilar. Ularning tosh kamon o'qlarini shisha va temir o'qqa almashtirganlariga ko'p bo'lmagan. Ayollar urug', meva, o'simlik ildizlar, yovvoyi qovunlarni terishadi. Saanlarda turar joylar bo'lmagan. Ular butazorlarda yashab, shamoldan pana yasaganlar, xolos. Kalaxari cho'llarida ular 50-150 kishilardan iborat guruh bo'lib yashaydilar. Qurg'oqchilik va ocharchilik paytlarida 10-12 kishidan iborat oilalarga bo'linib jon saqlashga urinadilar. Saanlar suvsiz cho'l sharoitida suv topa olishlari bilan xususiyatlanadilar. Hozirda saanlarning ko'pchiligi Namibiya, JARning fermalari, konlarida ishlamoqdalar. Botsvana va Namibiyaning shimolida ham hali an'anaviy hayot tarzida yashovchi saanlar mavjud.

O'tmishda Qora Afrikaning ayrim xalqlari: malinke, songai, yoruba, ashanti G'arbiy Afrikada; bakongo, bakuba Markaziy Afrikada; suaxili va shon Sharqiy Afrikada siyosiy birlashmalar, ilk davlatlar yoki qabilalar ittifoqlarini tuzganlar. Boshqa etnik guruhlar, aksincha urug'chilik darajasida yashaganlar. Deyarli barcha xalqlarda yirik oilalar – klanlar bo'lib, jamoa mulki saqlangan. Afrika jamoalari faqat tiriklarni emas, marhum a'zolarini ham «tiriklar» qatorida hisoblaydi. Hozirgi kunda yirik oila munosabatlari aksari jamoalar doirasida saqlanmoqda. Qon-qarindoshlik o'zaro yordam, yaqinlik aloqalari – Afrika aholisining asosiy qadriyatlari hisoblanadi.

Qarindoshlik, asosan ota tomonidan belgilanadi. Lekin Gvineya sohilida va qit'a markazida qarindoshlikni ona urug'i tomonidan olib borishni saqlab qolganlar. Bu jamoalarda tog'a – onaning akasi yoki ukalari oila boshlig'i sanaladi. O'g'il va qiz bolalar o'n yoshidan tog'asinikida tarbiyalanadi, bu oilada esa erning jiyanlari boqiladi. Hozirgi kunda ona urug'i munosabatlari tobora yo'qolib bormoqda.

To'y – qarindoshlar kelishuvi natijasidir. Ota yoki tog'a kuyov hisobidan kelin tomonga qalin beradi. Chorvador aholi qalinni mol bilan, dehqonlar va shaharliklar – ko'pincha pul bilan to'laydilar. Ko'p mamlakatlarda poligamiya mavjud bo'lib, erkaklar bir necha xotin olish huquqiga ega. Ayollarning har biri odatda alohida uy va xo'jalikka ega. Qarindoshlar orasida nikoh tuzmaslik uchun qat'iy taqiqlar qo'yilgan.

3. Qora Afrikada diniy vaziyat. Afrikaliklarning an'anaviy dinlari. Qora Afrika aholisining dinlari xilma-xildir. Bu hududda urug'-qabilachilik e'tiqodlari bilan birgalikda, xristianlikning turli mazhablari (protestantlar, presviterianlar, adventistlar) va islom diniga mansub aholi guruhlari uchraydi. Ushbu dinlar asrlar davomida o'zaro tinch-totuv, kelishib faoliyat ko'rsatib kelgan. Ko'plab afrikaliklar an'anaviy dinlarini saqlab qolmoqdalar. Jumladan, Burkina-Fasoda 65 foiz aholi an'anaviy dinlarni saqlab kelishmoqda. Afrikaliklar e'tiqodlarida tabiat kuchlari: Quyosh, Oy, Yulduzlar, Yer, o'rmonlar, daryolar muhim o'rin tutadi. Yevropalik tadqiqotchilardan biri raqsga tushayotgan pigmeydan ajablanib, nega bir o'zi o'ynayotganini so'raganida, u ham hayron qolib: «Men bir o'zim raqsga tushayotganim yo'q, men o'rmon, ot bilan raqsga tushmoqdaman», – deb javob bergan.

Afrikaliklar arxaik e'tiqodlari orasida animizm alohida o'rin tutadi. Fetishizmda tog', daryo, o'rmon, tabiat kuchlariga sig'inish muhimdir. Totemizm ham afrikaliklar hayotida yaxshi saqlangan. Ko'plab chorvador xalqlar yangi tug'ilgan chaqaloqqa (o'g'il bola) buqacha sovg'a qilishib, unda bolaning ruhi mujassamlangan, deb hisoblashadi. Dehqonlar yangi tug'ilgan farzandlariga banan daraxtini bag'ishlaydilar. Bu daraxtning mevasini uzish taqiqlanadi. Hayvonlar bilan qarindoshlikka ishonch ularning afsonalari va ertaklarida o'z aksini topgan. Ularda odamlarning hayvonlar bilan nikohlari haqida ham ma'lumotlar bor. Ko'pgina Afrika xalqlari hayvonlarni, xususan, kiyik, piton, antilopa va jonivorlarni o'z ajdodlari totemi deb bilganlar. Sher, fil kabilar qabila boshliqlari va oliy hukmdorlarning ajdodlari hisoblanadi.

Afrikaliklar afsungarlikka ishonchni saqlab, turli tumorlarning shifobaxsh xususiyatiga inonganlar. Qora afsungarlik bu yovuz maqsadlarda yuboriladigan qarg'ishlar bo'lsa, oq afsungarlik davolashga yo'naltirilgan. Afrikaliklar e'tiqodiga ko'ra, o'lim hayotning uzilishi emas, boshqa shaklga o'tishidir. Ularning fikricha, marhumlar ma'lum vaqt o'tib yangi chaqaloqlarda o'z davomiyliklarini oladilar.

Afrikaliklar uchun ajdodlar ruhiga sig'inish ham muhimdir. Ajdodlar – o'limidan so'ng ruhga aylanadi, ular jamoadagi mavjud barcha narsalarning egasi sanaladi. Har bir muhim tadbir – ekin ishlari, bayram va to'ylarni boshlashdan oldin ajdodlar ruhlariga bag'ishlab duolar o'qishgan, ruhlardan qo'rqishgan, ulardan yordam so'rashgan.

Afrikaliklarda ruhlar aksari but va sanamlar shaklida uyda saqlanadi. Hozirgi kunda ajdodlar kulti nafaqat qabila dinlari, balki modernizatsiyalashgan shaklda xristianlik va islomda ham uchraydi. Mustamlakachilik davridagi Afrika davlatlarida oliy hukmdor kulti butun mamlakat darajasida nishonlangan. Mavjud e'tiqodlarga ko'ra, uning ruhi turli buyumlarda Gana ashantilarida, o'rindiqlarda joylashgan. U Kongo Demokratik Respublikasida haykalchalarda, Ruandada esa nog'oralarda mujassamlashgan. Ayrim xalqlarda politeizm – ko'plab ilohlarga e'tiqod qilish shakllangan. Xudolar panteoni ularda juda katta, jumladan yorubalarda 200 iloh nomi qayd etilgan. Asosiy ruhlar ichida Olorun – osmon ilohi, Obatala – yer ilohi, Olokun – suv ilohi, Odudua – dunyoni yaratgan iloh, Oloroza – uy o'chog'i homiysi, Ogun – urush hamda temir xudolari mavjud. Ayrim G'arbiy Afrika mamlakatlarida erkaklarning yashirin diniy ittifoqi – Poro va ayollarning Bundi tuzilmalari ham faoliyat ko'rsatgan. Barcha diniy marosimlar ochiq maydonlarda, dalalarda o'tkaziladi.

Zamonaviy Afrika davlatlarida an'anaviy e'tiqodlarga qimmatli madaniy meros sifatida qarashadi. Ularni asrab-avaylashga, unutilganlarini tiklashga intilmoqdalar. Xristianlik portugallar tomonidan «Qora Afrika»ga XV asr oxirida olib kelingan. Benin (Nigeriya) Kongo, Mono, Matapa (Zimbabve) hukmdorlarini cho'qintirishgan. Ulardan faqat Kongoda xristianlik uzoq muddatga saqlanib qoldi. Unda XVII-XVIII asrlarga qadar xristianlik davlat dini bo'lgan. Xristianlik XIX asrdan mustamlakachilik bilan birga keng tarqala boshladi. Missionerlar turli darajadagi shaxslar bo'lishgan, xususan, D.Levingston afrikaliklarga sidqidildan yordam berishga intilgan. U ko'plab geografik kashfiyotlar qilgan, uning yordami bilan ilk kasalxona, maktablar tashkil etilgan.

Ko'plab missionerlar qul savdosiga qarshi kurashgan. Lekin ular istamagan holda mustamlakachilikka yo'l ochib berishgan. Keniyadagi kikuyyular: «Ilgari oq tanlilarda Injil, bizda yer bo'lgan, endilikda bizda Injil, oq tanlilarda yer», – deyishgan ekan. Afrikaliklar uchun xristianlik ma'lum darajada mustamlakachilik dini bo'lgan. Shuning uchun Gvineya sohilida, Kongo daryosi havzasida, Janubiy Afrikada rasmiy cherkovdan alohida afroxristianlik cherkovlari shakllangan. Isoning qora tanli bo'lganligi, oq tanli ruhoniylarning inkor etilishi, yangi cherkov asoschilari o'zlarini payg'ambar deb hisoblashlari, hatto mustamlakachilikka qarshi qo'zg'olon rahbarlariga aylanganlarini ko'rish mumkin.

Afrikaliklar orasida o'z mavqelarini saqlab qolish uchun xristian cherkovlari, ayniqsa katoliklar afrikalashtirish siyosatini olib bormoqdalar. Endilikda qora tanli yepiskoplar, hatto kardinallar ham mavjud. Afrikaning xristian cherkovida ibodatlarni ochiq osmon ostida o'tkazishga ruxsat berilgan. Cherkov xizmatida mahalliy tillardan, an'anaviy musiqa asboblari hamda qo'shiq va raqslardan foydalanish mumkin. Xristos, Mariya va apostollar qora tanli bo'lganligi haqidagi rivoyatlar tobora keng tarqalmoqda. Abidjon (Kot-d'Ivuar) ibodatxonasida ular aynan shu tarzda tasvirlanganlar.

Qora Afrikada musulmonlar ham kam emas. Ularni deyarli barcha mamlakatlarda uchratish mumkin. Lekin islomga e'tiqod qiluvchilar G'arbiy va Sharqiy Afrikada ko'p yashaydilar.

Qora Afrikada islom dini xristianlikdan oldin paydo bo'lib, anchadan buyon «o'z dinlariga» aylangan. Mustamlakachilarga qarshi kurash aksari islomning yashil bayrog'i ostida bo'lgan. Jumladan, Somali va Malida aynan shu tarzda urushlar kechgan. Sahroyi Kabirdan janubda islom dini savdogarlar, ulamolar targ'iboti orqali yoyilgan. X asrdayoq G'arbiy Afrikaning savdo shaharlarida musulmon mavzelari bunyod etilgan. Yangi din dastlab yuqori tabaqa vakillari orasida, so'ng oddiy kishilarga tarqaladi. G'arbiy Afrika hukmdorlari Makkaga haj safarlarini uyushtirganlar. Tombuktu, Jenneda musulmonlar kutubxonalari, madrasalari, ilohiyotchi ulamolar, fiqhshunoslar paydo bo'ladi. Islom o'ziga qadar diniy tasavvurlarni o'zlashtirgan. Gvineyalik olim Ampate Ba islom haqida: «Islom bu – suv. U suv quyilgan idish ko'rinishini, yerga qo'ysangiz mavjud tuproq rangini oladi», – degan so'zlarni aytgan. Hozirgi kunda islom dunyoning boshqa hududlaridagi singari o'z safiga yangi musulmonlarni qabul qilib kengayib bormoqda.

4. Ma'naviy madaniyatning an'anaviy va yangi ko'rinishlari. Afrikaliklar dunyo madaniyati xazinasiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shganlar. Aholi cho'l-u biyobonlarda, ekvatorial o'rmonning g'ira-shirasidagi doimiy hayot va xo'jalik yuritishdek og'ir sharoitlarda yashab qolish ko'nikmasini yaratib, oziq uchun o'simliklar, xususan, Kalaxarida 300 dan ortiq o'simlik mevalari, ildizlari, barglarini iste'mol qilish mumkinligini aniqlaganlar. Afrikaliklar turli tropik kasalliklarni (bezgak va boshqa) davolash, ko'plab an'anaviy tabobat

usullarini yaratganlar. Ularning bu boradagi tajribalarini yevropalik vrachlar o'rganmoqdalar.

Afrikada ko'plab ekinlar (bug'doy, kofe va boshqalar) madaniylashtirilgan. Dehqonlar, chorvadorlar va terimchilarning ekologik tajribalari muhimdir. Jumladan, dehqonchilikda ananaviy usullardan voz kechish tuproq eroziyasiga, yerlarning yaroqsizlanishiga olib keldi. Bu esa nafaqat Afrika, balki butun Yer kurrasiga zarar yetkazadi. Afrika dehqonlari, konchilari, paxtakorlarining tajribalari Amerikani o'zlashtirilishida ko'maklashgan. Lotin Amerikasining qator rayonlarida (Vest- Indiyada, Braziliyada) shakllangan diniy ta'limot – «vuduizm», «Shango kulti» – G'arbiy Afrikaning yoruba va boshqa xalqlari dinlari bilan bog'liqdir.

Xalq og'zaki ijodi va Afrika adabiyoti hozir dunyoda keng tarqalgan. Barchaga ma'lum Quyonboy birodar yoki Anansi ismli o'rgimchakning sarguzashtlari ularni Amerikaga olib kelgan qullardan adib R.Xarris yozib olgan. Afrikaning barcha xalqlari qadimda, o'rta asrlarda va hozir ham ajoyib afsonalar, ertaklar yaratganlar hamda yaratmoqdalar. Xususan, Nigeriya yorubalarining ko'p sonli xudolar va ruhlari haqidagi hikoyalari Qadimgi Yunoniston miflaridan qolishmaydi.

Afrikada og'zaki ijodning turli janrlari: mifologik ertaklar, hayvonlar haqida ertaklar, sehrli ertaklar, maishiy mavzudagi ertaklar mavjud. Ularda xudolar yoki ruhlar, insonlar yoki hayvonlar qatnashadi. Ertaklar hamisha tinglovchilari va o'quvchilariga o'z ijodkorlari haqida, ular qanday yashayotganligi, nimalarni orzu qilishlari, qanday tashvishlari borligini hikoya qiladi. Ertaklar faqat estetik zavq bag'ishlamasdan, axborot yetkazish va tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Ulardan odamlar qanday qilib temirni erita boshlaganlari, dalada qanday ishlaganlari, uylar qurib ovga chiqqanlarini bilib olish mumkin. Ertaklar insonlarni yaxshilikka, ezgulikka yetaklagan, qo'rqoqlikdan nafratlanishga, do'stlikni qadrlashga o'rgatgan. Afrika ertaklarini o'rganish, nafaqat folklorchiga, balki etnologga ham boy ma'lumotlar beradi.

Ayrim xalqlar, Sharqiy Afrikadagi suaxili, G'arbiy Afrikadagi xausa va fulbelarning yozma adabiyotilari ham uzoq tarixga ega. Ular gimnlar, diniy asarlar, she'rlar, dostonlar, tarixiy yilnomalar, hukmdorlar hayotiga oid ma'lumotlardan iborat. Boshqa yozuvsiz xalqlarda yozuvlar nisbatan yaqinda shakllangan. Zamonaviy yozuvchilar ijodini folklor boyitadi. Xususan, Amos Tutuolaning (Nigeriya) «Marhumlar

shahriga sayohat», uning yurtdoshi Vole Shoyinkaning «O'rmon raqsi» va «Yo'l», Kot-d'Ivuardan Bernar Dadening «Afrika afsonalari» va boshqalarning asarlarda folklor syujetlari ustunlik qiladi. Boshqa yozuvchilar zamonaviy afrikaliklarning ehtiyojlari, muammolari haqida realistik asarlar yaratmoqdalar. Nigeriyalik Chinua Achebe va Kiprian Ekvensilar, Senegaldan Semben Usman, Leopold Sedar Sengor, Keniyalik Ngugi va Txiongo nomlari qit'adan chetda ham tanilgan. Qora Afrika yozuvchilari sobiq metropoliyalar: ingliz, fransuz, portugal tillarida yozadilar. Ayni paytda mahalliy tillarda, jumladan xausa va suaxilida ham asarlar nashr qilina boshlandi.

Og'zaki va yozma ijodiyot, shuningdek, marosim udumlar asosida o'z dramaturgiyalari va teatrlari, keyinchalik kino san'ati vujudga keldi. Folklor an'analari va syujetlari turli «milliy balet»larga asos bo'ldi. Afrika xalqlari hayotida bir-biri bilan bevosita bog'liq musiqa, qo'shiqlar va raqslar katta o'rin tutadi. Ular mehnat jarayoni, bayramlar, to'y va marosimlarning o'tishida katta ahamiyatga ega. Qora Afrika musiqasi Shimoliy Afrikanikidan boy va rang-barangdir. Musiqa asboblari ko'p, ammo katta-kichik nog'oralarnng ritmlari beqiyos tovushlarga ega.

Afrika kuylari dunyo musiqa madaniyatiga ulkan ta'sir etgan. Uning asosida jaz, spirichuel, samba ritmlari shakllangan. Ushbu fikrni lambada va makarena xususida ham aytish mumkin. Afrika hududida ham zamonaviy stillar – kongo, makossalar vujudga kelgan. Reggi musiqasi ham Afrikada paydo bo'lgan.

Tropik Afrikada uzoq o'tmishdan yog'och o'ymakorligi san'ati (Kamerun, Kongo) shakllangan. Toshtaroshlik (Zimbabveda), jezdan badiiy quymakorlik (Benin va Nigeriyada) san'atlari yuksak rivojlangan. Ular zamonaviy haykaltaroshlar Ganadan Kofi Antubam, Nigeriyadan Ben Envennular ijodiga ilhom bergan. Afrika yog'och haykaltaroshligi yevropalik rassomlar, san'at ishtiyoqmandlariga katta ta'sir etib, yangi tasviriy san'at yo'nalishi – kubizmning yaratilishiga turtki beradi.

Rassomlik – aksincha, Afrika mamlakatlari uchun butunlay yangi san'at sohasidir. Shunga qaramasdan Kongo poytaxti Brazzavildagi Poto-Poto rassomlik maktabi, Sharqiy Afrikadagi makonde haykaltaroshlarini dunyo tan olgan. Tropik Afrika me'morchilik san'ati namunalari kam saqlangan. Bunga sabab bir tomondan qit'aning fojiali tarixi bo'lsa, ikkinchi tomondan Afrikaning o'ziga xos iqlimidir. Yog'och-

dan me'morlik inshootlari uzoq saqlanmaydi. Mali, Senegalda loydan qurilgan masjid va uylar saqlangan. Zamonaviy Afrika me'morchiligida, an'anaviy doirasimon tarx, o'ymakor eshiklar, metaldan o'ymakor naqshli bezaklar ishlatilib, yangi banklar, saroylar, mehmonxonalar qurilmoqda.

5. Zamonaviy etnik jarayonlar. Davlatning milliy siyosati. XX asrning ikkinchi yarmida sobiq Afrika mustamlakalari mustaqil davlatlarga aylandi. Agar Ikkinchi jahon urushi arafasida qit'aning 3 ta mustaqil davlati bo'lsa, hozirda 53 ta Afrika davlatlari BMT a'zolaridir. «Qora Afrika»da ilk mustaqillikka erishgan Gana (1957) bo'lsa, so'nggisi Namibiyadir (1990). Ko'p millatli, elatli davlatlarda dastlabki davrlarda boshqaruv ma'lum bir xalq vakillari qo'liga o'tib qoladi. Jumladan, Kongoda kongo, Kot-d'Ivuarda baule, Serre-Leoneda temne, Nigeriyada – xausa va yoruba, fulbelar yetakchi mavqeda bo'lganlar. Ko'plab davlatlar ma'lum etnik belgisiga qarab qo'shin tuzish, ma'lum tilni davlat tili sifatida o'tkazish etnoslararo mojarolarning boshlanishiga olib keladi. Natijada Nigeriya, Ugandada davlat to'ntarishlari, grajdanlar urushlari avj oladi. 1963-yili tuzilgan Afrika birligi tashkiloti yangi mojarolarga yo'l qo'ymaslik uchun davlat chegaralarini qaytadan ko'rmaslikka qaror qiladi.

Deyarli barcha Afrika davlatlari mamlakatda o'z grajdanlaridan yagona millat yaratish maqsadini e'lon qilganlar. Hayotda bu shiorni amalga oshirish murakkabligi tez orada ma'lum bo'ldi. Sababi etnik jarayonlar bir xil yo'nalishda faqat assimilyasiya, konsolidatsiya, integratsiya shaklida namoyon bo'layotgani yo'q. Ayrim mamlakatlarda yuzlab etnoslarning bo'lishi mavjud holatida, siyosiy va ijtimoiy barqarorlikning bo'lmasligi ham muammolarni kuchaytirmoqda. Etnik yaqinlashuv odatda biror bir yetakchi etnos atrofida sodir bo'lishi lozim. Kot-d'Ivuarda bu vazifani baule, Malida bamana, Nigeriyada xausa, ibo va yoruba, Kongo Demokratik Respublikasida kongo va lubalar ushbu etnoslar qatoridadir. Konsolidatsiya va integratsiya jarayonlari etnoslararo munosabatlar uchun birorta tilni tanlashga, jumladan Tanzaniya va Keniyadagi suaxili singari qabul qilinishga erishiladi.

Etnik yaqinlashuvda polietnik muhitda birgalikda mehnat faoliyati olib borish muhim rol o'ynaydi. Aholining aralashuvi tobora faollasha boradi. Oldingi asrda boshlangan dastlab vaqtinchalik, so'ng qishloq xo'jalik ishchilarining doimiy migratsiyasi qo'shni mamlakatlardan

Ganaga, Gvineyaga, Kot-d'Ivuarga kofe va kakao plantatsiyalarida, Ugandaga banan plantatsiyalarida davom etmoqda. Mis tasmasi Kongo Demokratik Respublikasi, Zambiya, Zimbabve, JAR tog'-kon sanoati korxonalarini ham migrant ishchilarni o'ziga jalb etib kelmoqda. XX asrning so'nggi choragida boshlangan ko'p yillik qurg'oqchilik cho'l va dasht aholisini uzoq-uzoq hududlarga ko'chishga majbur etdi. Xususan, tuareglarni Gvineya sohili shaharlarida uchratish mumkinligi aynan qurg'oqchilik bilan izohlanadi.

Afrikada boshqa qit'alarga nisbatan shahar aholisining o'sishi tez bo'lmoqda. Qishloqlardan shaharlarga ko'chib o'tgan aholi vakillari dastlab o'zlarini begona his qilib, turli hamkorlik tashkilotlarini tuzadilar. Lekin urbanizatsiya jarayonlari ularni asosiy etnos milliy ongini o'zlashtirishga majbur etadi. Qolaversa, shahar hayoti aralash nikohlarga yo'l ochib, assimilyasiya jarayonlarini kuchaytiradi.

Xalq madaniyatining zamonaviy holati. Afrika xalqlari an'anaviy madaniyatida ikki o'zaro qarama-qarshi jarayon kechmoqda. Avvalo, xalq madaniyati o'zining etnik xususiyatlarini yo'qotib bormoqda. Madaniyatning ko'pgina turlari: kiyimlar, uy-joylar, taomlar yevropacha, aniqrog'i baynalmilal tus olmoqda. Ayrim holatlarda yevropacha kiyimlar an'anaviy deb qabul qilinmoqda. Jumladan gererolar – ayollar kiyimlari (Namibiya) bu yevropaliklarning XVII asrdagi kiyimlarining aniq nusxasi, Kongo Demokratik Respublikasida «Xalq libosi» deb uzun ayollar ko'ylagi va erkaklarning yengil yarim harbiy namunadagi kostyumi e'lon qilingan. Aksari hollarda mahalliy va yevropa liboslarining aralash ko'rinishi kiyiladi. Xususan, Somalida erkaklarda yevropacha ko'ylak va yubka, Zanzibarda uzun ko'ylak va pidjak, Ganada yevropacha kostyum va yengil yopinchiq – kente kiyilmoqda. Ayni paytda qit'adagi turli xalqlar madaniyatlari o'zaro ta'siri ham davom etmoqda. Ulardan birining xalq libosi – umummilliy, ba'zida umumafrika kiyimiga erkaklar bubusi va gvineya ayollari kostyumi tanlanishi mumkin. Faqat bu kiyimlar tantanali, qimmat va nufuzli tus oladi.

Afrika mamlakatlarida o'z modelerlari mahalliy an'analarni e'tiborga olib ishlamoqdalar. Etnik o'ziga xosliklar taomlarda, taqiqlarda (tabu), hayot bilan bog'liq marosimlarda uzoq saqlanadi. Lekin udum-marosimlar ham o'zgaradi. Ularning ayrimlari unutilsa, boshqalari diniy xususiyatini yo'qotadi. Ba'zida qo'shni xalqlar udumlari qabul qilinadi. Konakri shahrida (Gananing poytaxti) asosiy aholi – baga,

muomala tili – susu, moddiy madaniyatlarida fulbe va malinke xalqlari an'analariga taqlid qilishadi. Odat huquq qonunlarining me'yorlari o'zgarib bormoqda. Ona urug'i ota urug'iga o'rin bo'shatmoqda, oddiy huquq kodekslari yozib borilmoqda. Bu huquqlar, odatda ularga ma'lum o'zgarishlar kiritilganidan so'ng davlat grajdanlik va jinoiy qonunlari singari bajarilishi majburiy etib qo'yilgan. Afrika etnoslari hozirda xalq va millatlarning shakllanishi jihatidan turli bosqichlarda turibdilar. Etnik ong ko'p pog'onalidir. Ko'p mamlakatlarning aholisi Somali va Madagaskardagidek yaqin tillarda so'zlashsa jarayon tinch va osoyishta boradi. Etnik jihatdan rang-barang G'arbiy Afrika mamlakatlarida esa ma'lum muammolar vujudga kelmoqda. Jarayonlar yevropalik aholisi ko'p Janubiy Afrikada, ayniqsa muammoli kechmoqda.

O'zga millatli jamoalar. Afrikadagi yevropalik aholi taqdiri o'ziga xos tarzda kechmoqda. Hozirgi Angola va Mozambikda portugallar XV asr oxirlaridan paydo bo'lgan, gollandlar Janubiy Afrikaga 1652-yildan boshlab kela boshlaganlar. Hozirgi JAR, Zimbabve, Keniyaning yashash uchun qulay viloyatlariga inglizlar XVIII asr, ayniqsa XIX asrdan ko'chib kelganlar. Fransuzlarning aksari G'arbiy Afrikada, nemislar Namibiyada (XIX asr oxirida Germaniya Janubi-g'arbiy Afrikasida) joylashganlar. Ko'plab ko'chib kelganlar metropoliyaga qaytganlar. Namibiyada nemislar jamoalari, Keniya va Zimbabveda inglizlar yashaydi. Ular tarixiy vatanlari bilan aloqani uzmay, maishiy hayotda o'z odatlarini saqlab kelmoqdalar.

JARda ushbu guruhlar taraqqiyoti o'zgacha kechgan. Uch yuz yillik hayotlari davomida gollandiyalik va fransiyalik gugenot kolonistlar avlodlari alohida etnosga aylandi. Ularni dastlab burlar (gollandcha dehqonlar) o'tgan asrdan esa afrikanerlar deb atay boshladilar. XIX asrning boshlarida ushbu koloniya Angliyaga berilgandan so'ng inglizlar kela boshlaydi. Ularning avlodlarini angloafrikaliklar deyishadi. Ushbu ikki guruh JARning «oq aholisi»ni tashkil etadi. 1948-yil hokimiyatga afrikanerlar kelganida hukumat aparteid (rasalarning alohida yashashi) siyosatini boshlaydi. Unga ko'ra, oq tanlilar, ranglilar (metislar), osiyoliklar, qora tanlilar alohida mavzelarda yashab, «oq bo'lmaganlar» uchun ijtimoiy va siyosiy hayotdagi faoliyat butunlay inkor etildi.

Ushbu noinsoniy siyosatga qarshi qurolli kurashni Afrika Milliy Kongressi (AMK) boshqarib, u qora tanli aholining tashkiloti sifatida hokimiyat olib bordi. 1956-yili qabul qilingan «Erkinlik xartiyasi» Janubiy Afrika – unda yashovchi barcha xalqlarnikidir, deb e'lon qildi. Kurash g'alaba va 1994-yil prezident saylovlarini demokratik tamoyillarda o'tkazilishiga imkon yaratdi. Saylovda 26 yil qamoqda o'tirgan qora tanli aholi vakili Nelson Mandela g'alaba qozondi. Lekin Mandeladan keyingi saylovlarda hokimiyatga kelgan Zuma paytida mamlakatda murakkab vaziyat vujudga keldi. Afrikalashtirish ko'rinishidagi siyosat faqat JARda emas, 1980-yildan buyon Zimbabve prezidenti bo'lgan R.Mugabe tomonidan ham olib borilgan. JARda millatchilik kayfiyatlari faqat oq aholida emas, ayrim qora tanli xalqlarda (xususan, zuluslarda kuchayib bormoqda). Ushbu vaziyat 2018-yil o'z yechimini topib, har ikki prezident hokimiyatdan ketishga majbur bo'ldi.

Savollar va topshiriqlar

1. Tropik va Janubiy Afrika aholisining antropologik hamda lingvistik tavsifi haqida eslab qolganlariningizni so'zlab bering.
2. Hudud aholisining an'anaviy va zamonaviy xo'jaliklari qanday?
3. Pigmeylar va saanlar haqida Internetdan qo'shimcha ma'lumotlarni topib, gapirib bering.
4. Tropik va Janubiy afrikaliklar moddiy madaniyatlaridagi o'ziga xosliklar nimalardan iborat: turar joylar, kiyimlar, taomlar.
5. «Qora Afrika»dagi ijtimoiy munosabatlar qanday?
6. Aholining an'anaviy va zamonaviy dinlari haqida nimalarni bilasiz?
7. Ma'naviy madaniyatdagi an'anaviy va zamonaviylik nimalardan iborat?
8. Afrikaning tropik va janubiy qismi aholisidagi zamonaviy etnik jarayonlar haqida gapiring.

VI-BOB. OLD OSIYO ETNOLOGIYASI

G'arbiy yoki Old Osiyo Kichik Osiyo va Arabiston yarim orollari, O'rtayer dengizining sharqiy sohili, Mesopotamiya va O'rta Sharq (Eron va Afg'oniston) hududlarini ham o'z ichiga oladi. Aholisi 170 milliondan ko'proq. Old Osiyo hududining talay qismi yarim cho'l, cho'l, tog'lar qisman vohalardan iborat. Faqat tog'li vohalar, shuningdek, O'rtayer, Qora va Kaspiy dengizlari sohillarida nam subtropik iqlim hukmron. Sersuv daryolar faqat Frot va Dajladir. Bu mintaqada tabiiy sharoit qadim zamonlardan qulay bo'lib, aholi zich yashaydi. Cho'l va tog'li hududlarda aholi nisbatan siyrak joylashgan. Old Osiyo davlatlariga Afg'oniston, Bahrayn, Isroil, Iordaniya, Iroq, Eron, Yaman, Qatar, Kipr, Livan, BAA, Oman, Saudiya Arabistoni, Suriya va Turkiya kiradi.

1. Old Osiyoning etnik tarixi. Old Osiyoda odamlar o'nlab ming yilliklardan buyon yashab kelmoqdalar. Bundan 40-50 ming yil ilgari hududda zamonaviy qiyofadagi odamlar yashay boshlaganlar. Taxminan 10 ming yil ilgari Mesopotamiyada, O'rtayer dengizining sharqiy sohillarida, Kaspiy dengizining janubi-sharqiy rayonlarida ilk dehqonchilik va chorvachilik madaniyatlari shakllangan. Bu hududlarda odamlar sopol buyumlar yasashni, ma'danlarni eritish va ularga ishlov berishni o'zlashtirganlar, keyinchalik ular Shumer va Akkadda ilk shahar-davlatlarga asos solishgan. Old Osiyoning qadimgi aholisini etnik tarkibi haqidagi aniq ma'lumotlar ham aynan yozuv paydo bo'lganidan so'ng, mil. avv. IV-III ming yilliklarga tegishlidir.

G'arbiy Osiyo aholisining bir qismi Shumer va Akkad kaspiy tillarida so'zlashgan. Ulardan tashqari bobilliklar, ossurlar, yahudiylar, arablarning ajdodlari semit tillarida so'zlashsa, xettlar, midiyaliklar, parfiyaliklar, skiflar hind-yevropa tillariga mansub bo'lishgan. Asrlar davomida Old Osiyo semit tillarida, Eron va Afg'oniston hind-yevropa tillarida gaplashadigan etnoslar tomonidan egallanadi. Arablar istilosi (VII-VIII asrlarda) Old Osiyo xalqlari tarixi va madaniyatiga ulkan ta'sir o'tkazgan. Arablar bosib olgan xalqlarni islom diniga o'tkazib, ilm-fan, davlat boshqaruvida o'z yozuvlari va tillarini joriy etdilar. Arablardan bir necha asr o'tib Old Osiyoga ilgari Orol dengizi bo'ylarida Sirdaryoning quyi oqimida yashagan o'g'uzlar yurishlari boshlanadi. Ularning avlodlari zamonaviy turklar, ozarbayjonlar va yana qator etnoslardir. O'rta asrlar oxiridan Old Osiyo davlatlari inqiroz holatiga tushib, Yevropa davlatlariga mustamlaka va yarim qaram o'lkalarga aylanadi.

Mahalliy madaniyatlarning qadimgi ildizlari. Qadimgi tosh davrida Old Osiyoning aholisi ovchilik, baliqchilik, termachilik bilan hayot kechirganlar. Odatda ahyon-ahyonda yirik hayvonlarni ovlash ibtidoiy jamoalar vakillarining qorni to'yishiga imkon bergan, G'arbiy Osiyo iqlimi nisbatan mo'tadil bo'lsa-da, odamlar kulbalarida doimo olovni saqlashga intilganlar. Olov yog'ochni yog'ochga ishqalash yoki chaqmoqtoshlar yordamida olingan. Taxminan 10-12 ming yil avval Old Osiyoning iqlimi o'zgarib, ko'plab suv havzalari qurib qoladi. Asta-sekin o'simliklar, ov qilinadigan hayvonlar kamayib, baliq ovlash ham murakkablashib boradi. Hayot uchun kurash odamlarga oziq topishning yangi usullarini izlashga majbur etgan.

Mezolit davrida O'rtayer dengizining sharqiy sohili, Shimoliy Mesopotamiya, Kaspiy dengizining janubi-sharqiy hududlarida tabiatni kuzatish, tajriba to'plash, odamlarga hayvonlarni xonakilashtirish, ekinlarni madaniylashtirish imkonini beradi. Dastlabki domestikatsiya qilingan hayvonlar qo'y va echkilar bo'lgan. Keyinroq qoramol, cho'chqa, ot, tuya va eshaklar xonakilashtirilgan. Tovuq, o'rdak, g'ozlarni qo'lga o'rgatish yanada kechroq sodir etilgan. Bu ixtirolar qo'shni hududlar, eng avvalo, Qadimgi Misrga yoyiladi. Misrda mushuk xonakilashtirilib uy hayvoniga aylantiriladi. Odamzot madaniylashtirgan eng qadimgi o'simliklar bug'doy va arpa bo'lgan, asta-sekin hozirda ma'lum bo'lgan boshqa donli ekinlar, sabzavotlar, mevalar o'zlashtirilgan. Bularning barchasi Old Osiyo mamlakatlari aholisining o'zlashtirish xo'jaligidan chorvachilik va dehqonchilikka, ishlab chiqarish xo'jaligiga o'tishini ta'minladi. Ayni paytda tog' va cho'l aholisi o'zlashtirish xo'jaligi sharoitida yashashda davom etdi.

Yangi xo'jalik turlari xalqlar hayoti tarzida katta o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Aholi guruhlarining bir qismi daryo vohalari bo'ylab joylashib dehqonlarga aylanadilar. Issiq iqlim sharoitida odamlar sun'iy sug'orish inshootlarini qurish, dalalarni sug'orib dehqonchilik qilishga o'tishadi. Dastlab o'troq manzilgohlar bunyod etilib ular asosida keyinchalik shaharlar, davlatlar, sivilizatsiyalar shakllanadi.

Qurg'oqchil tog' oldi hududlarida, suv manbalari va unumli yerlar taqchil joylarda yashagan aholi qo'y va echkichilik bilan shug'ullanib cho'pon-chorvadorlarga aylana boradi. Aholi va uning chorvasi ko'paygach o'z manzillaridan uzoqroqqa, yaylovlar hamda suv manbalarini izlab ketishlariga to'g'ri kelgan. Bundan 3 ming yillar muqaddam ko'chmanchi chorvachilik – nomadizm vujudga keladi. Uning o'ziga xos xususiyati chorvadorlarda doimiy yashash joylarining bo'lmasligi hamda yil davomida mavsumga qarab bir yaylovdan boshqasiga ko'chib yashashga moslashganidir. Bu xildagi hayot tarzi ko'chmanchilarning o'troq dehqonchilik manzillariga talonchilik bosqinlari uyushtirish kayfiyatini yaratgan.

Qadimgi sivilizatsiyalar. Xo'jalikning yangi turlari katta madaniy o'zgarishlar amalga oshishi bilan xususiyatlanadi. Yirik qo'rg'onlar – katta va aholisi ko'p shaharlarga aylanadi. Yashash joylari, xo'jalik binolari yog'och, loy va toshlardan qurila boshlanadi. Ulkan podshohlar saroylari, mahobatli ibodatxonalar bunyod etilgan. Shaharlar mustahkam qalin devorli qal'alarga aylana borgan. Idishlarni loydan charxda yasash dastgohi ixtiro qilindi, shisha kashf qilindi. Ma'danlarni eritish va ishlov berish tobora takomillashib dastlab mis, so'ng jez va temirdan mehnat qurollari yasash usullari kashf etildi.

Odamlar g'ildirak, arava, jang aravasi, to'quv dastgohi, omoch va boshqa qishloq xo'jalik qurollarini yaratdilar. Ko'pgina xalqlar tomonidan kemalar yasash, dengizchilik ishi yuksaltirilib uzoq Afrika, Yevropa va Osiyo sohillariga sayohatlar uyushtirila boshlandi. Dehqonchilik jamiyatlari paydo bo'lishi bilan mulkiy va toifaviy tabaqalanish keskin ruchayadi. Harbiy boshliqlar, sarkardalar, shuningdek, jamiyatda yuqak mavqeli kohinlar toifalari vujudga keladi. Savdogarlar paydo bo'lib uzoq-yaqin mamlakatlar bilan xususan, ko'chmanchilar bilan mol ayirboshlashni yo'lga qo'yishgan. Bu toifalarning barchasi oddiy xalqni, dehqonlar va hunarmandlarni bo'ysundirib, ularning mehnatidan foydalana boshlaydilar.

Podshohlarni ilohiylashtirish ro'y beradi. Ayni paytda kambag'allar atlami ko'payib boradi. Nihoyat har bir davlatda qullar toifasi shakllanib, ular dastlab urushlarda asir olinganlar bo'lgan. Ulardan ibodatnalar va saroylar, yo'llar qurilishida, uy xizmatkorlari sifatida foydalanganlar. Dalalarda, hunarmandchilik ustaxonalarida ishlashgan, kin kishilarning hayoti ham qullarnikidan kam farq qilgan.

Old Osiyoning qadimgi davlatlarida turli hunarlar va san'at rivojlangan. Ko'plab shaharlarda vodoprovod bo'lgan, bundan 6 ming yil avval uch-to'rt qavatli uylar, mustahkam ko'priklar, yo'llar qurilgan. Oltindan, kumushdan, qimmatbaho, kamyob toshlardan ajoyib zeb-ziynatlar yasalgan. To'quvchilar jundan, zig'irpoyadan matolar, temirchilar mehnat qurollari, idishlar, qurol-aslahalar yasashgan. Haykaltaroshlar loy va toshdan ajoyib haykallar yasashsa, shoirlar dostonlar bitganlar, diniy bayramlarda afsona va rivoyatlar asosida sahna tomoshalari qo'yilgan.

Qadimgi ko'chmanchilar. Old Osiyoning cho'l, tog' aholisi – ko'chmanchilar hayoti dehqonlarnikidan o'zgacha kechgan. Nomadlar shaharlar va konlarni barpo etishmagan. Ular yaylovlarda ko'chma chodirlardan manzilgohlar tiklaganlar. Ot va tuyalarni xonakilashtirilgandan so'ng, uzoq masofalarga ko'chish boshlangan. Tuyalarda chodirlarni, ayollar va bolalarni olib yurishsa, erkaklar otlarni minib zarur paytlarda mudofaa, ehtiyoji tug'ilsa bosqinlar uyushtirganlar.

Ko'chmanchilar hayoti murakkab kechib, ular qishda sovuq va yog'ingarchiliklardan, yozda issiq va suvsizlikdan azob chekkanlar. Nomadlar chorvani asraganlari uchun oziq kam bo'lgan. Go'shtni faqat tantana va bayramlarda iste'mol qilishgan. Chorvadorlarning oziqlarida dehqonlardan ayirboshlangan (teri, yog', sut mahsulotlariga) don, sabzavotlar, mevalar ham ma'lun o'rin egallagan.

2. Old Osiyo xalqlari va ularning xo'jalik mashg'ulotlari. *Etnoslar.* Arabiston yarim orolida asosan arablar yashaydi. O'rtayer dengizining sharqiy sohillarida arablardan tashqari yahudiylar (Isroil), maronitlar (arab xristianlari) va druzlar (Livanda) mavjud.

Turkiyaning asosiy aholisi turklar bo'lib, ulardan tashqari, mamlakatning janubida turklarning subetnosi[4] – yuryuklar, markaziy va shimoliy hududlarda ayrim kavkazlik etnoslar va rus staroobryadchilari, g'arbiy hududlarda yunonlar joylashgan.

Eron aholisi ham ko'p millatli. Asosiy aholi forslar bilan bir qatorda mamlakat shimolida turkman va ozarbayjonlar joylashgan. Eronning markaziy va g'arbiy hududlarida o'troq qurdlar va boshqa ko'chmanchi qabilalar yashaydi. Eronning janubi-sharqida belujiylar istiqomat qiladilar.

[4] Subetnos – etnos ichida shakllangan, lekin xo'jalik, maishiy turmushi va boshqa xususiyatlari bilan tafovutlanadigan guruh, jamoa.

Afg'oniston aholisi ham ko'p elatli, xilma-xil. Uning janubiy va markaziy viloyatlarida mamlakatning eng yirik xalqi – pushtunlar yashaydi. Shimolda tojiklar, o'zbeklar va boshqa elatlarga mansub aholi joylashgan.

Old Osiyoning katta yevropeoid rasasining turli tiplariga mansub aholisining tillari uchta til oilasidan tashkil topgan: semit (arablar, yahudiylar, ossuriyaliklar), Oltoy (turklar, ozarbayjonlar, turkmanlar va boshqalar) hind-yevropa (fors, tojik, pushtun-afg'onlar va boshqalar).

Dehqonlar. G'arbiy (Old) Osiyo dehqonchiligi aksari sun'iy sug'orishga asoslangan. Vohalarda to'g'on va kanallar, ekinzorlarning suv manbalari balandda joylashgan yerlarda avvallari suvni ko'tarish moslamalari hayvonlar yordamida ishga tushirilgan. Hozirda suv ko'pincha elektr dvigatelli nasoslarda ko'tarilmoqda. Soy va jilg'alar, suvlarini to'sish usullari deyarli o'zgarmagan, ba'zida chig'irlardan hozirga qadar foydalanadilar. Sug'orish tizimini tartibda saqlash katta mehnatni talab qiladi. Lekin, issiq iqlim sharoitida sug'oriladigan maydonlar mo'l va sifatli mahsulot beradi. Sug'orma dehqonchilik O'rtayer dengizi sharqiy sohilida, Suriya, Iroq, Turkiya, Eron va Afg'onistonda daryo va soylar vohalarida tarqalgan.

Old Osiyoning ko'pgina mamlakatlarida tog' va tog'oldi hududlarida kichik suv manbalari bo'lib, ular unchalik katta bo'lmagan ekin maydonlarini namlash imkonini bergan. Tog'oldi adirlarida odamlar aynan suv yetishmasligi tufayli korizlar orqali yer osti suvlarini yuzaga chiqarib dehqonchilik qilishgan. Bu xildagi sug'orish inshootlari Eron va Afg'onistonda keng tarqalgan. O'zbekistonda ham XX asrning o'rtalariga qadar korizlardan Nurota va Sherobod tog'oldi hududlarida foydalanishgan. Korizlarni qurish og'ir mehnat va tajribani taqozo etadi. O'tmishdagi miroblar hech qanday maxsus bilimga ega bo'lmay bu tajribani avloddan avlodga o'tkazib kelganlar.

Old Osiyo dehqonlari bug'doy, arpa, sholi, dukkakli ekinlar, yog'li o'simliklar, paxta, tamaki yetishtiradilar. Ko'pgina arab davlatlarida hozirda kofe ekilmoqda. Mevalardan uzum, olma, nok, shaftoli hamda tarvuz va qovun barcha mamlakatlarda mo'l bo'ladi. Cho'lda yantoq tomiriga ekilgan tarvuz-qovunlarda ayniqsa qand moddasi mo'l va ular shirin bo'ladi. Arabiston yarim orolida eng ko'p yetishtiriladigan meva xurmodir.

Old Osiyoning ko'plab joylarida qishloq xo'jaligi ishlarida an'anaviy primitiv mehnat qurollari ishlatiladi. Ilgari yog'och omoch (tishi cho'yandan) hozirda temir plug, borona molalarga ho'kiz, ba'zida eshaklar qo'shiladi. Kichik tomorqalardagi yerlarni belkuraklar va og'ir, uchi o'tkir so'qalar bilan chopishadi. Donni o'rib olish ham an'anaviy tarzda o'roqlar ko'magida, yanchish zanjirlar va yirik shoxli mollar tuyoqlari yordamida amalga oshiriladi. Qishloqlarda don suv tegirmonlari yoki hayvon kuchi bilan yuritiladigan tegirmonlarda unga aylantiriladi. Shuni ta'kidlash lozimki, O'zbekistonning tog'li hududlarida ham so'nggi o'n yilliklarda ko'plab suv tegirmonlari tiklandi va ular aholiga beminnat xizmat ko'rsatmoqda. Old Osiyo aholisida donni kelida tuyish ham saqlangan.

Dehqonlar molni – transport vositasi yoki sut mahsulotlari manbayi sifatida imkoniyat darajasida boqishadi. Molni qishloqlarga yaqin yaylovlarda yoki yozda tog' yaylovlarida boqish uchun jo'natishadi. Qo'rg'onlardan uzoqdagi yaylovlarda mollarni boqtirish faqat boy aholi qatlami imkoniyati darajasida bo'lgan. Otlardan transport vositasi sifatida foydalanish imkoniyati ham boy-badavlat dehqonlardagina mavjud edi.

Chorvadorlar. Old Osiyoda cho'l, dasht va tog'li viloyatlarda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi chorvachilik hozirga qadar keng tarqalgan. Ko'chmanchi – nomadlar: Markaziy Arabiston, Suriya va Iroqning cho'l hududlaridagi badaviylar, Turkiya yuryuklarining bir qismi, qurdlar hisoblanadi. Eronda ko'chmanchi chorvachilik bilan turkmanlar, lurlar, baxtiyorlar, qurdlarning bir qismi, belujiylar mashg'uldir. Afg'onistonning janubida ko'p sonli nomadlar – pushtunlar yashaydilar.

Markaziy Arabiston badaviylaridan tashqari barcha ko'chmanchilar chorvachilikdan tashqari kichik yer maydonlarida sabzavot, ba'zida arpa ekadilar. Lekin bu mahsulotlar yetarli bo'lmagani uchun zarur miqdordagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini vohalardagi bozorlardan sotib olishadi. Chorvadorlar mollardan tashqari turli buyumlar – gilam, kigiz, jun matolar, teri va boshqa narsalarni bozorga chiqaradilar. Arab dunyosida XX asrning 70-yillaridan keskin sanoatlashtirish, neft qazib olish, undan kelgan daromadlarni bank-moliya tizimiga qo'yish orqali ulkan rivojlanishga erishildi. Ayni chog'da chorvachilik sohasida kasodga uchrash, o'z joylarini tashlab qishloq va shaharlarga ketish hollari ham keskin o'sdi. Natijada o'tmishda chorvador bo'lgan aholi hozir yollanma mehnatga o'tishga yoki ishsizlar qatorini to'ldirishga majbur bo'lmoqda.

Ko'chmanchi chorvadorlar yil bo'yi yaylovdan yaylovga ko'chib ko'jalik yuritadi. Tekisliklarda nomadlar odatda yozda shimolga, qishda anubga tomon yaylov izlashadi. Tog'li hududlarda ular qishni vohada, em-xashak, yoqilg'i topiladigan joylarda, bahor-yozni esa tog'lardagi lp o'tloqlarida o'tkazishga odatlanganlar. Shu tariqa mavsumlar al-nashadi. Ko'chish masofalari tabiiy sharoitga bog'liq bo'lib, Markaziy rabiston badaviylari tuyalari bilan bir yilda 2-2,5 ming km. masofani osib o'tadilar. Ayni paytda Suriya va Iroq qo'ychi-cho'ponlari aksin-ha, vohalar atrofida harakatlanib ulardan uzoqqa ketishmaydi. Yozda adaviylar tuya uyurlarini suv serob vohalarga yaqin joylarga haydab elishsa, qishda cho'lning ichki hududlariga olib ketishadi. Badaviylar uyaning bir o'rkachli – dromaderlar zotini boqishadi.

Janubiy Afg'oniston pushtunlari ham uzoq masofalarga ko'chishadi. urkiya va Eron nomadlari bosib o'tadigan masofalar esa aksincha nis-atan qisqa bo'lgan. Xususan, ayrim turkman chorvadorlari quduqlari evaragidan uzoqlashmasdan bir yilda atigi bir necha kilometrga sil-ydilar. Tog'li chorvadorlar ko'chishlari ham qisqa muddatli va qisqa asofalarga bo'ladi.

Ishlab chiqarishning xalq hayotiga ta'siri. Old Osiyodagi industrial shlab chiqarish XX asrdan boshlandi. Boy neft konlarining ochilishi orijiy investitsiyalarning ommaviy oqib kelishiga turtki berdi. Arab amlakatlari va Eronda neftni qayta ishlash bo'yicha sanoat korxo-alari bunyod etildi. Undan tashqari yengil sanoat, teri-ko'nchilik, qu-ilish ashyolarini ishlab chiqarish keng yo'lga qo'yildi. Ishchi, injener, shlab chiqarishdagi boshqa kasb-kor egalarining ko'payishi aholining urmush sharoitlariga ham keskin ta'sir etib, shaharlarda uy-joylar, ki-imlar, hayot tarzi o'zgarib borishiga zamin bo'ldi.

3. Old Osiyo moddiy madaniyati. Old Osiyoning ko'pchilik aholisi ishloqlarda yashashda davom etmoqda. So'nggi o'n yilliklarda sha-arlar va ularning aholisi soni keskin o'sdi. Poytaxtlar va yirik sha-arlarda zamonaviy Yevropa me'morchiligi uslubida osmono'par bino-ar, banklar, turistlar uchun mehmonxonalar bunyod etilmoqda. Ayni aytda kichik va o'rta hajmdagi shaharlar qiyofasida, ayniqsa ularning arkazida o'tgan asrdagi vaziyatni ko'rish mumkin. Bunday shaharlar arkazida masjid, jamoatchilik binolari, politsiya, qamoqxona, may-on atrofida savdo muassasalari, omborlar, boy hunarmandlarning o'konlari joylashgan. Sharq bozorlari har doimgidek shovqin-suronli.

Markazga tutash mavzelarda boylarning, amaldorlarning hovli-joylari joylashgan. Markazdan qancha uzoqlashsa, ko'chalar torayib qing'ir-qiyshiq tusga kiradi. Kambag'al va o'rtahol aholi mavzelarida devor-lari loydan, paxsadan qurilgan uy-joylar, xo'jalik binolari joylashgan. Vodoprovod, kanalizatsiya va elektr toki ham shaharlarning markaziy qismida bo'lishi mumkin. Suv yetarli bo'lsa hovlilarda daraxtlar soyasi, kichik ariqlar bilan salqin havo iqlimi yaratiladi.

Nomadlar muqim qo'rg'onlar yaratmaydilar, yaylovlarda ba'zida ko'p, ba'zida kam chodirlar yoki o'tovlardan iborat muvaqqat manzil-gohlarni barpo etishadi. Xususan, ayrim badaviylarda bir necha yuz chodirli katta manzilgohlar bo'lsa, boshqa nomadlar guruhlarida bir necha o'nta o'tovlar mavjud.

Uy-joylari. An'anaviy turar joylar dehqonchilik aholisida keng saqlangan bo'lib, voha va adirlarda ular to'g'ri burchakli, loy yoki toshdan qurilgan uylardir. Musulmon aholisida ichkari uyning ayollar uchun qismi va tashqari – erkaklar tomoni an'anasi ham yaxshi saqlan-gan. Kambag'al dehqonlarda agar uy bir xonali bo'lsa, u ham o'rtadan shartli ravishda ayollar va erkak qismlariga bo'lingan.

Qishloq uylarida mebel ko'p emas. Turklarda u krovat, xontaxtadan sal balandroq stol va sandiqlardan iborat. Old Osiyoning dehqonchilik aholisida mebel bundan ham kam. Pol oilaning imkoniyatlariga qarab kigiz, gilamlar bilan to'shalgan, uning ustida o'tirishgan, ovqatlanish-gan, uxlashgan. Yirik shaharlardagi boylarning uylarida sharq va g'arb an'analari mujassamlashgan.

Ko'chmanchilarning uylari turli xalqlarda turlicha. Jumladan, turk-manlar yog'ochdan sinchli, usti kigiz bilan yopilgan yig'ma o'tovlarda yashagan. Polga kigiz, gilamlar to'shashgan. O'tovning o'rtasida taom tayyorlash uchun o'choq qurilgan. Yozda osh-ovqat tashqarida, usti yopiq joyda bo'lgan.

Old Osiyoning boshqa barcha ko'chmanchilari chodirlarda yashay-di. Yog'ochdan ustunlar usti jun mato yoki brizent bilan yopiladi. Pol-ga kigiz va gilamlar to'shaladi. Chodirning egasi qancha boy bo'lsa u shuncha keng-mo'l bo'ladi. Uyning ichida qurol-aslaha, ot anjomlari va boshqa narsalar osib qo'yiladi.

Chorvadorlarning uy-ro'zg'or buyumlari dehqonlarnikidan deyarli farq qilmaydi. Sababi har ikkisi idishlarni bozorlardan xarid qiladilar. Bu – cho'yan qozon, sopol, mis idishlar, quritilgan qovoqdan idish-

lardir. Chorvadorlar teridan meshlarda yog' va qatiq saqlashadi. Undan tashqari har bir uyda, u chodir bo'ladimi yoki hovli-uy, uning ayollar qismida piyolalar, choynaklar yoki kofe qaynatish uchun idishlar, yog'ochdan kosalar bo'ladi.

Transport vositalari. An'anaviy transport vositalariga g'ildirakli aravalar va qayiqlar kiradi. Ot, tuya hamda eshaklardan ham foydalanishadi. Aravalar og'ir to'rt g'ildirakli yoki yengil ikki g'ildirakli bo'lib, ularning g'ildiraklari suv to'siqlardan o'tishni yengillashtirish uchun juda katta qilib yasalgan. Dajla va Frot daryolarida zamonaviy motorli dengiz va daryo kemalari bilan birgalikda yelkanli qayiqlar, ilk sivilizatsiyalar davridagidek daraxt shoxlaridan yasalgan va tabiiy asfalt bilan suvalgan qayiqlar uchraydi. Old Osiyo mamlakatlarida XX asrdan temir yo'l va avtomobil transportlari keng tarqaldi. Aviayo'nalishlarning taraqqiy etgan tarmoqlari mavjud.

Taomlari. Old Osiyoliklar taomlari – viloyatiga, aholisining mashg'ulotiga qarab xilma-xildir. Uning asosini bug'doy, arpadan turli usullarda pishirilgan non, o'simlik sabzavotlar, dukkakli donlardan taomlar tashkil etadi. Go'sht kam iste'mol qilinadi. Faqat boylar, o'ziga to'q shaharliklarni hisobga olmaganda oddiy aholi dasturxonida go'shtli taomlar bayramlardagina bo'ladi. Chorvadorlar ham, dehqonlar ham har kuni non bilan qatiq ichishadi. Kambag'alning tushligi odatda non bilan tarvuz yoki qovun bo'ladi. Ichimlik sifatida Arabiston yarim oroli va Turkiyada qora choy (yalpiz bilan), kofe, Eron va Afg'onistonda ko'k choy ichiladi.

Kiyimlari va taqinchoqlari. Old (G'arbiy) Osiyo xalqlari kiyimlari xilma-xil, lekin ularda ko'plab umumiylik ham mavjud. Ayni paytda kiyimiga qarab insonning shaharlik, dehqon yoki chorvador ekanini bilish mumkin.

An'anaviy erkaklar libosi (uni ko'pgina joylarda hozir ham kiyishadi) – keng, belgacha bo'lgan ko'ylak va ishtondir. Bu kiyimni qadimda dastlab chorvador-nomadlar ixtiro qilishgan. Ulardan ko'ylak-ishtonlarni dehqonlar o'zlashtirganlar. Ayrim xalqlar, jumladan turkmanlarda ishton tor, belujiylarda esa aksincha juda keng bo'ladi. Ulardan tashqari shoyidan, paxta gazlamasidan yoki jundan chopon kiyiladi. Boy chorvadorlarning chakmonlari tuya junidan tayyorlanib, ular umuman nam o'tkazmaydi. O'rta Osiyo xalqlarida, xususan, o'zbek chorvadorlarida ham chakmon eng zarur kiyimlardan hisoblanadi.

Bosh kiyimi ham libos majmuyining eng zarur elementidir. Ular turlicha, oddiy matodan ro'mol, salla, qishki mo'ynali telpaklar, qalpoqlar bo'lib, mavsumga qarab kiyiladi. Dehqonlar teridan ishlangan yengil sandallar, chorvadorlar ot va tuyada yurishga mo'ljallangan etiklarni kiyishgan. Uy sharoitida jundan paypoqlarda, teridan (hozirda rezinadan) kovushlarda yurishgan. Ko'chmanchi chorvadorlar qurdlar va pushtunlar o'zlari bilan qurol olib yuradilar.

So'nggi o'n yilliklarda an'anaviy kiyimlar nafaqat dehqonlar balki chorvadorlarda ham yevropacha, yarim harbiycha tus olmoqda.

Ayollarda an'anaviy xalq kiyimlari yaxshi saqlangan. Ko'pchilik xalqlarda ayollar ko'ylaklari uzun, to'pig'igacha tushib turadi. Yengsiz nimcha va xalatlar ham keng tarqalgan. Issiq, qishki kiyimlar odatda boy oilalardagina mavjud. Milliy va hududiy tafovutlar kiyimlar fasoni, matosining arzon-qimmatligi, rangida, gullarida, ayniqsa bosh kiyimlarida kuzatiladi.

Old Osiyodagi islom mamlakatlarida (Turkiyadan tashqari) ayollarni hijob kiyishlari, yuzlarini yopib yurishlari an'anasi mavjud. Ayni paytda o'troq dehqonchilik aholisiga oid bu qoida chorvadorlarda tarqalmagan. Begona erkaklar huzurida yoki qari kishilar bo'lsa ayollar ro'mollarining bir uchi bilan yuzlarini yopadilar. Ayollar kiyimi ayniqsa chorvadorlarda turli zeb-ziynatlar bilan, kumush va oltindan uzuk, bilakuzuklar, sirg'a, qimmatbaho toshli taqinchoqlar bilan to'latiladi. Ayollar xina bilan sochlari, tirnoqlarini bo'yaydilar. Qishloq xotin-qizlaridan farqli tarzda shaharlarda ziyoli oilalarda, xususan, Turkiyada yevropacha kiyinishadi.

4. Oila va ijtimoiy munosabatlari. *Oilaviy hayot.* Hayotning barcha qoidalari va odatlari Old Osiyoda din me'yorlari hamda udumlar bilan belgilanadi. Yagona istisno, Turkiyaning nisbatan o'qimishli aholisi diniy qoidalariga to'liq rioya qilmaydi. Islomga e'tiqod qiluvchi aholi oilaviy turmushi xristian pravoslav yunonlar, monofisit armanlarnikidan keskin farq qiladi.

Oila-nikoh munosabatlarida shariatga ko'ra, poligamiya – ko'p xotinlikka ijozat berilgan. Lekin amalda bu odatga munosabat bir xil emas. Xususan, Turkiyada xotin-qizlar qonunga ko'ra, erkaklar bilan bir xil huquqqa ega. Eron va arab mamlakatlarida ayollarning mavqeyi past. Qishloq aholisida qalin ham saqlangan bo'lib, uni to'lagan oilalarda ayollar huquqi yana ham past. Ko'chmanchi chorvadorlar oilalarida ayollar mavqeyi (ayniqsa o'g'il farzandlari bo'lsa) birmuncha yuqori.

Shariat ko'p xotinlikka ijozat bersa-da amalda bu qoidadan boy savdogarlar, hunarmandlar, ruhoniylar, boy dehqonlar, qabila boshliqlarigina foydalanishadi, ba'zida ayoli taklifi bilan uylanish hollari ham uchraydi.

Ijtimoiy munosabatlar. Nomadlarda an'anaviy va hatto arxaik jamoaviy munosabatlar yaxshi saqlangan. Mollari – har bir oilaning xususiy mulki, ayni paytda yaylovlar, suv manbalari – jamoat mulki sanaladi. Chorvadorlar orasida boy, o'rta hol kambag'allari ham bo'lib, ularning barchasi nisbatan erkin, o'z qabila boshliqlariga ular odatda xilof ish qilmasalargina bo'ysunadilar. Chorvadorlarda hech qachon davlat bo'lmagan, bosqinchilik urushlarida vujudga kelgan «ko'chmanchilar ittifoqlari» bosqinlar yakun topishi bilan parchalanib ketgan. Ko'chmanchilarda hozir ham qo'shnichilik o'zaro yordami, jamoa-qabila demokratiyasi hukm surib, barcha muammolar oilalar boshliqlari majlisida hal etiladi. Xun talab qilish, ko'plab eski odatlar saqlangan.

Old Osiyo mamlakatlari aholisi hayotida qishloq jamoalarining ahamiyati saqlanib qolmoqda. Odatda bitta yoki bir nechta qishloqlar aholisini birlashtirgan jamoalar asrlar davomida mahalliy boshqaruv vazifasini o'tab kelgan. Qishloq jamoasi faoliyatiga masjid mullasining, oqsoqollar, shariat sudining ta'siri katta bo'lib ularda oilaviy, oilalararo, jamoa hayotiga oid bahsli masalalar bamaslahat hal etiladi.

Ko'chmanchi chorvadorlar bir qismining o'troq hayotga o'tishi bilan qabilaviy tashkilotlar asta-sekin yo'qolib, faqat hayotning ayrim jabhalari, xususan, oila-nikoh munosabatlarida saqlanmoqda. Jumladan, nikohning endogam bo'lishi nazorat qilinadi. Bu qoidaning buzilishi qoralash va hatto jazolashgacha borib yetishi mumkin.

Shu tariqa ijtimoiy munosabatlar Old Osiyoning xalqlari va zamonaviy mamlakatlarida turlicha shaklda, ko'rinishda mavjud. Turkiya va Isroilda taraqqiy etgan kapitalistik munosabatlar shakllangan bo'lsa, Eron va Afg'oniston jamoa hayotida feodal-patriarxal munosabatlar namoyon bo'lishini kuzatish mumkin. Eski odat, udumlarning saqlanishiga musulmon ulamolari va ular bilan aloqadagi fundamentalistlar o'z hissalarini qo'shmoqdalar. Suriya va Iroqdagi grajdanlar urushlari, ISHIDning 2014–2017-yillardagi faoliyati yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi.

5. Din va ma'naviy madaniyat. *Dini.* Old Osiyo bir necha dinlarning vatanidir. Ulardan biri zoroastrizm qadimda va o'rta asrlarda Eron, Afg'oniston, O'rta Osiyo, Ozarbayjon va boshqa Yaqin va O'rta Sharq

mamlakatlarida tarqalgan. Hozirda otashparastlardan porslar Hindistonda, gebrlar Eronda yashamoqda. Zardushtiylarning muqaddas kitobi «Avesto», bosh ilohi – Axuramazda. Dinning asosiy g'oyasini dunyoda mavjud ikki kuch – ezgulik va yovuzlik orasidagi kurash tashkil etib, unda ezgulik g'alaba qilishi aytiladi. Zardushtiylarni otashparastlar ham deyishadi, sababi ularning marosimlarida olovning o'rni beqiyosdir.

Undan tashqari, Old Osiyo ikki dunyo dinlari – xristianlik va islom vujudga kelgan joydir. Qolaversa ilk monoteizm – yakka xudolikka asoslangan yahudiylar dini va uning muqaddas «Tavrot» kitobi ham Old Osiyoda yaratilgan.

VII asrning boshlarida Arabiston yarim orolida islom dini targ'ibot qilina boshlandi. Alloh Muhammad s.a.v.ga Qur'onni – islom dinining muqaddas kitobini nozil qildi. Arab xalifaligini tashkil etilishi bilan teokratik boshqaruv diniy va dunyoviy hokimiyatlarning qo'shilishi sodir bo'ldi.

Old Osiyoning ko'pchilik aholisi hozirda islomning turli mazhablariga e'tiqod qilishadi. Musulmonlar qator qoida va taqiqlarga rioya qilishi lozim. Besh vaqt namoz, ro'za tutish, faqat halol taomlar va oziqlarni iste'mol qilish kabilar shu talablar qatorida. Musulmonlar har yili diniy soliq – zakot to'lashlari, musallas ichmasliklari, imkon topilsa Makkaga haj safariga borishlari lozim.

Musulmonlarning ko'pchiligi islomning ikki mazhabi – sunna va shialarga mansubdir. Sunna yo'nalishiga arablar, turkmanlar, qurdlarning bir qismi va belujiylar, pushtunlar va yana qator xalqlar kiradi. Shialar – forslar, ozarbayjonlar, qurdlarning bir qismi, Suriya va Iroq arablaridan iborat. Saudiya Arabistoni va yana qator mamlakatlarda vahhobiylar – islom qoidalarini yanada qat'iy bajarish tarafdorlari yashaydilar. Diniy ulamolar boshqarishi kerak bo'lgan davlat tuzish g'oyasi, musulmon diniy fundamentalizmi aynan Old Osiyoda, ayniqsa, shialar ichida keng tarqalgan.

Old Osiyoda din madaniyat, maorifga, oilaviy turmushga, so'nggi o'n yilliklarda fundamentalizmning tarqalishi bilan siyosatga ham katta ta'sir etmoqda. Bu borada Turkiya alohida o'rin tutadi, sababi unda din davlatdan rasman ajratilib, diniy partiyalarning hokimiyatga kelishi Otaturk konstitutsiyasi bo'yicha taqiqlangan.

Old Osiyoda islomdan tashqari xristianlik, iudaizmga e'tiqod qiluvchilar ham mavjud. Isroilda iudaizm bo'lsa, qurdlar orasidagi yezidlar

dini o'zida zoroastrizm, xristianlik va islom dinlari xususiyatlarini jamlagan. Dehqon va chorvador aholida ayrim qadimgi ibtidoiy tasavvurlar va e'tiqodlar – arvohlar, tosh, daraxtlar, ruhlarga ishonch saqlangan. Yaqin o'tmishda ham professional meditsina bo'lmasdan, «xalq tabobati», folbinlar va tabiblar aholini davolaganlar.

Old Osiyoda diniy ta'lim juda ommalashgan. Ko'plab oliy diniy muassasalari ochilgan. Dunyoviy ta'lim faqat Turkiyada ustuvor. Shuning uchun o'g'il bolalar, ayniqsa boy xonadonlar farzandlari Yevropa va Amerika universitetlarida tahsil olishga intilishadi. Isroilda ta'lim yuqori darajaga yetgan. Ayni paytda juda ko'p qishloq aholisi hozirga qadar savodsiz. Umuman olganda Old Osiyo xalqlari hayoti ko'plab o'ziga xosliklarga ega, yevropaliklar va shimoliy amerikaliklar hayotidan sezilarli farq qiladi.

Ma'naviy madaniyati. Old Osiyo xalqlari jahon sivilizatsiyasiga bebaho madaniy hissa qo'shgan. U yozma, og'zaki xalq ijodiyoti, musiqa, qo'shiqlar, raqslar, tasviriy san'at va boshqlardan iborat.

Diniy taqiqlar tasviriy san'atning barcha usullarini (ayniqsa insonlar tasvirini chizishda) yuksalishiga yo'l qo'ymagan bo'lsa-da, Eron miniatyurasi (Hirotdagi Behzod maktabi), xattotlik, gilamdo'zlik, gulli mato to'qish va boshqalar yuksak cho'qqilarga erishgan.

Badiiy adabiyot qadimdan boyligi va o'ziga xosligi bilan ajralib turgan. Ulardan Umar Xayyom ruboyilari (XI-XII asr), Abulqosim Firdavsiyning (X-XI asr) «Shohnoma», Shamsiddin Hofizning (XIV asr) lirik she'rlarini eslash kifoya. «Ming bir kecha» ertaklari faqat Sharq emas, G'arb dunyosi ahlini ham lol qoldirib kelmoqda.

Savollar va topshiriqlar

1. Old (G'arbiy) Osiyo aholisining etnik tarixi, qadimgi svilizatsiyalari haqida nimalarni bilasiz?
2. G'arbiy Osiyoliklar rasa va til tavsifini so'zlab bering.
3. Aholining an'anaviy va zamonaviy xo'jaliklari xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Old Osiyoliklar moddiy madaniyatlariga etnik jarayonlar ta'siri qanday ko'rinishlarda ro'y bermoqda?
5. G'arbiy Osiyoliklarda oila, ijtimoiy munosabatlarning qanday xususiyatlarini bilasiz?
6. Old Osiyoda din va ma'naviy madaniyat haqida so'zlab bering.

VII-BOB. KAVKAZOLDI ETNOLOGIYASI

Etnologik klassifikatsiyada Kavkazoldi xalqlari doimo Rossiya imperiyasi, so'ng Sovet davlati, mustaqillikdan keyin ham Rossiya Federatsiyasi tizimida o'rganilgan. Kavkazorti atamasini ham ilmiy adabiyotlarga rus olimlari kiritgani biz uchun geografik jihatdan noto'g'ri. Geografik klassifikatsiya bo'yicha ushbu hudud Old Osiyoga tutash va Kavkazoldi deb nomlanishi to'g'ri bo'ladi.

Kavkazoldi va unga tutash hududlar Muqaddas kitoblardagi «Dunyoni suv bosishi (to'fon)» haqidagi rivoyat bilan bevosita bog'liq. Nuh payg'ambar dunyoni suv bosganida o'simliklardan, har bir jonivordan bir juftdan olib, o'z kemasida Arofat – Ararat tog'iga suzib kelib jon saqlaganligi yozilgan. Suv pasayib yer ochilgandan keyin Nuhning avlodlari – ko'plab xalqlar, shu jumladan Kavkazoldi xalqlariga ham asos bo'lganlar. Yana bir yunonlar rivoyatiga ko'ra, Zevs Prometeyni odamlarga uning ruxsatisiz olov bergani uchun jazolashi, Gefest tomonidan Kavkazda qoyaga zanjirband etilishi hikoya qilinadi. Yunonlarning «Argonavtlar» haqidagi afsonasida Yason va uning jangchilari Kavkazga oltin mo'ynani izlab kelishadi.

Kavkazning o'zida ham ko'plab afsona va rivoyatlar yaratilgan. Ulardan birida Elbrusga Kavkaz tog'larining eng baland cho'qqisiga gruzinlar Prometeyi – Amirani zanjirband qilingan.

Afsonalar va rivoyatlar asosida hududdagi etnoslar va ularning madaniyatlarini shakllanishi murakkab tarixini kuzatish mumkin.

1. Kavkazoldi respublikalari aholisining etnik tarkibi. O'lkada uchta yirik xalq: ozarbayjonlar, armanlar va gruzinlar yashab, ularning etnonimlari uchta mustaqil davlat (sharqdan g'arbga tomon) Ozarbayjon, Armaniston va Gruziya (yangi nomi Jorjiya) respublikalaridan iborat. Yuridik jihatdan 1992-yili o'z mustaqilligini e'lon qilgan, lekin asosan Rossiya qo'llayotgan Abxaziya respublikasi Gruziya tarkibida bo'lishi kerak.

Ozarbayjon hududi Kaspiy dengiziga tutash. Aholisining asosiy qismi – ozarbayjonlar (9 mln. 574 ming kishi). Ozarbayjonlar Kavkazning boshqa shaharlari, Rossiya shaharlari va yana 10 million-

dan ko'prog'i Eronning shimoli-g'arbidagi Eron Ozarbayjoni va boshqa qo'shni hududlarda yashaydilar. Respublikada yashovchi ozarbayjonlardan 50 foizdan ko'prog'i shaharlarda istiqomat qiladi. Ozar tili oltoy til oilasi, turkiy tillar turkumining o'g'uz guruhiga mansub. Yozuv 1991-yildan lotin grafikasida. Dinlari islom, ko'pchiligi shia mazhabiga e'tiqod qiladi.

Kavkazning janubi-g'arbiy qismida armanlar (3 milliondan ko'proq) yashaydi. Ular Armaniston respublikasining asosiy aholisini tashkil etadi. Ular Kavkaz, Rossiya, Old Osiyo, Yevropa, Amerika va ko'plab mamlakatlarning shaharlarida yashaydi. Arman diasporasi dunyo mamlakatlaridagi eng ko'p sonli, yiriklaridan biridir. Respublika armanlarining 66 foizi shaharlarda yashaydi. Arman tili hind-yevropa til oilasiga kirib qator shevalarga bo'linadi. Yozuvda armanlar IV asr oxirida Mesrop Mashtots tomonidan yaratilgan alfavitdan foydalanishadi. Armanlar xristianlikning monofistlik oqimini IV asrdan qabul qilishgan.

Kavkazning g'arbiy qismida Qora dengizga chegara hududda Gruziya respublikasi joylashgan. Respublikaning 3 mln. 729 ming (2018) aholisi gruzinlardan iborat. Gruzinlarning ma'lum qismi qo'shni respublikalarda, Turkiyada va Eronda yashaydi. Gruzinlarning 50 foizdan ortig'i shaharliklar. Gruzin tili kavkaz tillarining kartvel guruhiga kiradi. Gruzinlar tarkibida subetnik guruhlar: kartvellar, kartliliklar, aksarlar (gruzin musulmonlar), megrellar, svanlar mavjud. Yozuvi gruzin alifbosi asosida (uni oromiy yozuvidan shakllangani ehtimol qilinadi) yaratilgan. Ko'pchilik gruzinlar – pravoslav xristianlari, ma'lum qismi musulmon-sunniylaridir.

Eng g'arbiy hududda abxazlar joylashgan bo'lib, ularning soni 100 ming kishi atrofida, yarmidan ko'prog'i qishloqlarda yashaydi. Abxazlar ikki subetnik guruhga – bzibliklar va abjuylarga bo'linadi. Tillari kavkaz tillarining abxaz-adig guruhiga kiradi. Ushbu til unli tovushning ko'pligi bilan xususiyatlanadi. Diniy e'tiqodlari bo'yicha ular pravoslav xristian va musulmon sunniylardir.

2. Etnik tarix. *Ozarbayjonlar.* O'zlarini ozarbayjonlilar deb atashadi. Ozarbayjon tilini turkiy guruhga kirishi uning turk tiliga yaqinligi mazkur etnosning kelib chiqishi nisbatan sodda ekanligi tasavvurini tug'diradi. Aslida hudud uzoq o'tmishda ikki qismga bo'lingan. Kura daryosidan shimoldagi o'lka Albaniya deb nomlangan.

U etnik jihatdan rang-barang bo'lib aholisi: alban, utiy-udin, leg-lezgin (jami 26 ta qabila) tillarida so'zlashganlar. Qadimgi qabilalardan biri kaspiylar keyinchalik boshqa xalqlar bilan aralashib ketadi, o'zlaridan dengiz nomini qoldirganlar. Mil. avv. I asrda hudud Parfiya bosqiniga uchragan. Keyinchalik Albaniyada mahalliy davlat vujudga keladi. Uning g'arbiy qismida IV asrdan xristianlik tarqaladi. Yozuv V asr boshida paydo bo'ladi.

Kuradan janubdagi viloyatlar Atropatena deb nomlangan. III asrda Eron dastlab Atropatenani, so'ng Albaniyani bo'ysundirdi. O'lkada o'z mavqeyini kuchaytirish maqsadida forslar talaygina eron tilli aholini ko'chirib keltiradi. Ushbu aholi tatlar deb (turkiylar tomonidan turk bo'lmagan aholiga nisbatan qo'llangan atama) nomlangan. Qadimgi forslar ushbu mamlakatni Aderbadagan, armanlar Atrpatakan, arablar Aderbayjon yoki Ozarbayjon, «Olov mamlakati» deb nomlaganlar. Ushbu hududda qadimdan yashab, qadimgi ozarbayjon etnosiga asos bo'lgan aholi hind-yevropa til oilasining eron guruhiga mansub bo'lib, ularning tili hozirgi talish tiliga yaqin edi.

Arab halifaligi istilosi VII asrning boshidan islom dini, arab yozuvini joriy etilishiga olib keldi. Qarshiliklarga qaramasdan islom dini mustahkam o'rin oladi. Kavkazda XI-XII asrlarda saljuqiy turklar o'z hokimiyatini o'rnatadilar. Turklar hukmronligi davrida turkiy til mahalliy aholi hayotiga singadi. Natijada XIII asrda o'g'uz qabilalarining yangi to'lqinlari bilan birlikda hududda turkiy tilli ozarbayjon jamiyati uzil-kesil shakllanadi. Ozarbayjonlar tarkibida afsharlar, qorapapaxilar, shaxsevanlar va boshqa subetnoslar mavjud. Respublika hududida o'zga etnoslar: talishlar, qurdlar, kavkaz tilli-udinlar, buduglar, xinalugilar va boshqalar ham yashaydilar. Diniy jihatdan aholi musulmon, arman-grigorian va yahudiy (tog'li yahudiylar) diniy konfessiyalariga mansubdir.

Armanlar. (o'zlarini «xay» deb ataydilar) dunyodagi eng qadimgi xalqlardan biridir. Arman tog'lari qabilalarini birlashuvida armanlarning ajdodlari – Gomer dostonidagi arimilar muhim rol o'ynagan bo'lishlari ehtimol. Ular yashaydigan hududlar dastlab Xett podsholigiga kirgan. Xettlar frakiylar zarbalaridan (mil. avv. XIII asr boshlari) parchalangach, armanlarning qadimgi ajdodlari, xettlar va boshqa qabilalar bilan aralashib yangi qadimgi arman tilida so'zlashuvchi etnosga asos soladi. O'sha asrda ular Ossuriya viloyati Shupriyaga bostirib

kiradi. Bu hududda Armina nomi bilan qadimgi arman qabilalarining ikkinchi ittifoqi vujudga keladi. U Arman tog'laridagi qabilalarning qadimgi arman elatiga birlashishiga asos bo'ladi.

Ossuriya bilan urushlarda birlashgan qabilalar mil. avv. IX asrda kuchli Urartu podsholigini tuzadilar. Urart podsholari xalqlarni zo'ravonlik bilan ko'chirish siyosatini olib borganlar. Xususan, Arik-Shupriya viloyatining arman qabilalari Ararat vodiysiga ko'chiriladi. Bu xildagi siyosat armanlar yashaydigan hududlarni kengaytiradi. Van ko'li bo'yida poytaxti Tushpa shahri bo'lgan Urartu davlatini mil. avv. VIII asrda Ossuriya istilo qiladi. Urartuning butunlay tugatilishi mil. avv. 590-yili Eron Midiyasi bosqini bilan bog'liqdir.

Mil. avv. II – milodiy IV asrlarda Artashesidlar sulolasi boshchiligida Buyuk Armaniston davlati qayta tiklanadi. Lekin 387-yili bu davlatni qo'shni Sosoniylar Eroni va Vizantiya bo'lib oladi. Arab xalifaligi VIII asr boshida armanlar yashaydigan hududlarda noiblik tuzadi. Keyinchalik Armaniston Vizantiya, Saljuqiy turklari, so'ng mo'g'ullar, XVI-XIX asrlarda turk-eron hukmi ostida bo'ladi. Aynan ushbu davrda armanlarga qarshi siyosat ularni qochib butun dunyoga tarqalishiga olib keladi. Shunga qaramasdan, armanlar o'z tili, madaniyati va yozuvini saqlab qoladilar.

Sharqiy Armaniston (Yerevan shahri bilan) 1801-1828-yillari Rossiyaga qo'shib olinadi. G'arbiy Armaniston Turkiya tarkibida qolib, Birinchi jahon urushi paytida ularga qirg'in uyushtirilgani sababli armanlar yana qochib jon saqlashga majbur bo'ladilar. Turkiya 600 ming armanni uning tarkibida bo'lgan Iroq va Suriyaga ko'chirgan. Bir necha yuz ming arman turkiylashtirilib islomga o'tkazilgan. Uch yuz ellik ming arman Sharqiy Armaniston va Rossiyaning boshqa joylaridan boshpana topishgan.

Aynan tarixiy-siyosiy taqdir tufayli armanlarning cherkesogai (tog'li armanlar yoki cherkes armanlari) subetnos guruhlari paydo bo'lib, ularga eron tilli arman tatlari, franglari (arman katoliklari), arman yunonlari (satlar yoki xalkidonitlar), yangi naxichevan armanlari, tumbulliklar (arman darveshlar) va boshqalar kiradi.

Abxazlar. (o'zlarini apsua deyishadi) Kavkaz o'lkasining qadimiy xalqlaridan biridir. Ular haqidagi ilk ma'lumotlar Kichik Pliniy asarida apsillar qabilasi tarzida uchraydi. Mil. avv. V asrda qadimgi abxaz qabilalari Kolxida podsholigi tarkibiga kirgan. Ular yashaydigan hududlarda mil. avv. III-II ming yilliklarda toshlardan qurilgan dolmenlar – sodda inshootlar bo'lib, ularni qanday maqsadda qurganlari hali-hanuz o'z yechimini topmagan.

Milodiy asr boshlarida Abxaziya Vizantiyaning vassal davlati – Lazika tarkibiga kirgan. Bu mahalliy aholi orasida xristianlikning tarqalishiga olib kelgan. Antik davrda hozir Abxaziya joylashgan Qora dengiz sohilida yunonlarning Dioskuriya manzilgohi bo'lib, bugungi Suxumi shahri uning o'rnida joylashgan. Yana bir qadimiy shahar Pitiunt ham mil. avv. VI-V asrlarda yunonlar tomonidan asos solingan. Pitsunda yunoncha «pitius» – qarag'ay daraxti nomidan olingan, hozirda kurort shahar nomi hisoblanadi.

Qadimgi aholi manzilgohi Anakopiya (hozirgi Yangi Afon) – abxaz hukmdorlarining ilk o'rta asrlardagi poytaxti bo'lgan. Abxaziya keyinchalik Vizantiya, Eron tarkibida bo'lgan. XV asr oxiridan Usmoniylar davlatining uch yuz yillik hukmronligi boshlanadi. Islom dini aynan shu davrda tarqalgan.

Abxaziyadagi etnik jarayonlar va demografik vaziyatga qul savdosi katta ta'sir etgan. Bu jarayon antik davrda boshlanib turklar hukmronligi paytida keng tus olgan. Qulchilik faqat abxazlar emas, ularga qardosh bo'lgan abazin, cherkes, adig, shimoli-g'arbiy dengiz sohilida yashagan ubixlarga ham ta'sir etgan. Bosqinlarda chiroyli bolalar va qizlar asirga olinib, o'g'il bolalar yanicharlar, qizlar esa turk zodagonlari haramlariga olingan.

Kavkaz urushlaridan so'ng abxazlar va boshqa mahalliy xalqlardan islomni qabul qilganlar ommaviy ravishda Turkiya sultonligi ichki viloyatlariga emmigratsiyaga – muhojirlikka ko'chganlar. Natijada Abxaziya o'z aholisining talay qismidan ajraladi. Hozirda muhojir kavkazlik xalq avlodlari Turkiya, Iroq, Suriya, Iordaniya davlatlarida yashamoqdalar. Rossiya imperiyasi Abxaziyani 1877-yildagi Turkiya bilan urushdan keyin egallaydi. Abxaz yozuvi rus olimi P.Uslar tomonidan XIX asr oxirida yaratilgan. XX asrda sovet tuzumi davrida Abxaziya shaharlari butunittifoq kurortlariga aylantiriladi.

Gruzinlar. O'zlarini kartvellar, vatanlarini Sakartvelo deb atashadi. Qadimda gruzinlar iberlar, mamlakatlari Iberiya deb atalgan. Qo'shnilar ularni turlicha atashadi: armanlar – vratsi, eronliklar – vrnai (qadimgi forschada), arablar – jurz, suriyaliklar – gurzan, chechenlar – guriya, turklar – gurj, osetinlar – gurziag, adiglar – kurj, ruslar – gruzin.

Bir qancha adig xalqlari megrellarni tuballar deyishib, ushbu qadimgi gruzin etnonimi Choroxi, Qizil Irmoq, Frotning yuqori oqimi, Araks va Kura daryolari havzasidagi keng hududlarda yashagan, gruzinlarning tubal, musk, taoq, kolx va boshqalar qadimgi madaniyati o'chog'i joylashgan o'lka bilan bog'liqdir.

Undagi ilk davlat Kolxida podsholigi mil. avv. VI asrda vujudga kelgan. Argonavtlar yunonlar afsonasida oltin mo'yna (teri) ortidan aynan Kolxidaga safar qilganlar. VI asrda Sharqiy Gruziyada Iberiya (Kartli) podsholigi barpo etiladi. Uning rasmiy dini IV asrdan xristianlik bo'ladi. G'arbiy Gruziyadagi Laz podsholigida (Egrisi) xristianlik VI asrdan qabul qilingan. Gruzinlarning qadimgi yozuvi cherkov yozuvi asosida vujudga kelgan. Xristianlik dini va yozuv – gruzin etnosini konsolidatsiya etuvchi omil bo'lgan.

Gruzinlar o'zlarning tarixiy taraqqiyot xususiyatlarini aks ettiruvchi bir necha etnografik guruhlarga bo'linadi. Bu guruhlarning ayrimlari tili, madaniyati, nomining o'ziga xosliklarini saqlab kelmoqdalar. Kartvellar, megrellar, shonlar (Svanetiya) shular qatorida. Kartvellar yana qator lokal guruhlarga: Kaxetiya, Kartli, Mesxet-Javaxeti, Imereti, Lechxuma, Ajariya, Guriya, Tushetiya, Pshavi, Mtiuleti, Xoni, Racha aholisi tarzida bo'linadi. Bu xildagi ichki tarqoqlik Gruziyaning siyosiy va etnik tarixida birlashish va bo'linish jarayonlari tez-tez sodir bo'lib turganidan dalolat beradi.

Yuqorida aytilgan nisbatan yirik xalqlardan tashqari Kavkaz oldida asosiy yashash joyi o'rganilayotgan tarixiy-etnografik o'lkadan boshqa hududlarda bo'lgan etnoslar ham bor. Ulardan biri yunonlar, ular o'zlarini ellinlar yoki romeylar deb atashadi. Kurdlar diasporalari Turkiya, Eron, Iroq, Suriya, ossuriyaliklar Yaqin Sharq mamlakatlarida, shuningdek Kavkazda ham yashaydilar.

Kavkazoldidagi etnoslar muloqotda yashovchi hududlarda ikki va ko'p tillilik odatiy holdir. Jumladan Ingushetiyadan Gruziyaga ko'chirilgan batsbiytslar (tsova tushinlar) bir necha asr davomida assimilyasiyalashgan bo'lsalar-da, o'zlarining kelib chiqishlarini qisman saqlab, oilada o'z tillarini ishlatadilar. Salka daryosi havzasida yashovchi yunon-urumlar turk tilida so'zlashadilar, yunon-romeylar ham turkiy tilga o'tishmoqda.

3. Xo'jalik mashg'ulotlari va moddiy madaniyati. *Xo'jalik mashg'ulotlari.* Kavkazoldi xalqlari ko'plab umumiylikka ega. Bu yerda yashovchi barcha xalqlar – dehqonchilik bilan shug'ullanadi. Dehqonchilik ho'kizlar yordamida omoch bilan shudgorlash orqali amalga oshiriladi. Dehqonchilikning asosi donli ekinlar: arpa, suli, bug'doy, ba'zi joylarda sholidan iborat. Kavkaz – bug'doyning o'nlab navlari vatanidir. Dukkakli ekinlar, xususan, loviya ekiladi. Sabzavotlardan pomidor, qalampir, baqlajon, piyoz, sarimsoqpiyoz, ko'katlar kabilar yetishtiriladi. Lekin mahalliy dehqonchilikning asosiy xususiyatli jihatlari bog'dorchilik va uzumchilikdir. Subtropik mintaqalarda sitrus, shaftoli, tut, yong'oq va boshqa daraxtlar parvarishlanadi. Uzumchilik iqlim imkon beradigan barcha hududlarda mavjud. Lekin eng hosildor hudud Kaxetiya (Gruziya)da joylashgan. Abxaziya, Ajariyalarda choy ekiladi.

Chorvachilik ham yuksak rivojlangan. Vohalarda molni bog'lab og'ilxonada boqish, adir, tog'oldi va tog'li hududlarda cho'ponlar yordamida yaylovga haydab boqish usuli qo'llaniladi. Yirik shoxli mol, ot, qo'y-echki, eshaklar boqiladi. Xristian aholi to'ng'iz ham parvarishlaydi. Uy parrandalari qishloq sharoitida barcha aholi tomonidan saqlanadi.

Kavkazda qadim davrlardan hunarmandlikning yuzlab sohalari, jumladan, kulolchilik, temirchilik, to'quvchilik rivojlanib kelgan. Gilam to'qish barcha hududlarda, ayniqsa, Ozarbayjonda rivojlangan.

Barcha respublikalarda zamonaviy sanoat, jumladan qayta ishlash sanoati barpo etilgan. Ozarbayjonda neft va uni qayta ishlash, Gruziyada minerallar qazib olinadi. Armanistonda qurilish toshi tayyorlanadi. Ozarbayjon, Gruziya, Armaniston iqtisodiyotiga Qora va Kaspiy dengizi sohilidagi kurortlar va sog'lomlashtirish muassasalari katta daromad keltiradi.

Qishloq qo'rg'onlari. Tog'larda joylashgan aholi manzillari odatda yirik bo'lmasdan, rejali qurilmagan. Uylar bir-biriga jips qurilishi (tog'li Tushetiya kabi) yoki siyrak (Abxaziyadagi singari) joylashishi mumkin. Uylar o'z tarhi bo'yicha ham, ishlatiladigan qurilish ashyolariga qarab ham (tosh, bo'yra, yog'och) farqlanadi. Svanetiya va Tushetiyada o'tmishda toshdan mudofaa minoralari qurilgan. Kavkazoldi xalqlari majmuyining o'ziga xosligi ularda yashash va xo'jalik xonalarining ko'pligidir. Ozarbayjonda turar joylar atrofi paxsadan baland devor bilan o'ralgan. Bunda oilaviy hayotni begona ko'zlardan saqlash maqsadi ko'zlangan.

Kavkazoldi – shaharlar mamlakatidir. Mamlakatlar poytaxtlari – Boku, Yerevan, Tbilisi – qadimgi shaharlar, ular hozirgi millatlarni shakllantirishda katta rol o'ynagan. Misol tariqasida Gruziya poytaxti Tbilisini tavsiflash mumkin. Tbilisi IV asrda issiq suvli oltingugurtli buloq yaqinida (tbili – gruzincha issiq) qurilib, buloqdan shahar hammomlarida foydalanishgan. Ko'p o'tmay shahar hunarmandchilik markaziga, XIX-XX asrlarda sanoat, oliy ta'lim, ilm-fan va madaniyat shahriga aylanadi. Tbilisi gruzinlar shahri bo'lishiga qaramasdan unda armanlar, ozarbayjonlar, yunonlar, yahudiylar va boshqa millat vakillari yashaydi. U XX asrda turli millat vakillari bo'lgan hunarmand-ustalar ish topadigan joyga aylangan. Yunon sangtarosh ustalari, eronlik g'isht teruvchi va suvoqchilar, armani hunarmandlar, meshkopchilar – suv tashuvchilar shular jumlasidandir.

Aholining ijtimoiy tarkibi tarixan o'zgarib borgan. Knyazlar, ruhoniylar, boy savdogarlar shahardagi eng yaxshi hovlilar, bog'lar, ekin maydonlariga egalik qilganlar. Hunarmandlar shahar chekkalarida joylashganlar. Ular sexlarga birlashganlar. Shaharlar hayotida suv tashuvchilar katta o'rin tutganlar. Aholining o'ziga xos guruhi kinto – sayyor savdogarlar kiyimlari, jargonlari bilan ajralib turganlar.

Zamonaviy Tbilisi aholisi 1 milliondan ko'p, Yevropa hamjamiyatiga intilayotgan respublika poytaxti. Unda ko'plab sanoat korxonalari, ilmiy muassasalar, universitet, Fanlar akademiyasi, o'nlab oliygohlar, ko'plab kutubxona va muzeylar, ular qatorida ikkita etnografiya muzeyi ham mavjud.

An'anaviy kiyimlari. Ranglar jilosi, matolari, bichimlari, tarhi bo'yicha xilma-xildir. Liboslarda xalqning axloqiy me'yorlari, jinsiy va yosh tavofutlari o'z aksini topadi.

Ranglari xilma-xilligi, naqshlarining o'ziga xosligi bilan ham erkak, ham ayol xevsurlar (Gruziya) kiyimlari o'ziga tortadi. Erkaklar ko'ylagi dag'al jun gazlama yoki qizil-qo'ng'ir rangli bo'zdan tikilgan bo'lib, u tugmalar, gazlamadan uchburchak but aksi (krestik), sariq, qizil, oq va qora rangli jiyak bilan bezatilgan. Ustki kiyim choxa uyda to'qilgan jun gazlamadan tikilib, qizil, ko'k, nimqizil rangli jiyaklar bilan hoshiyalangan.

Ayollar choxasi yelka tomonida bir bo'lak jun matoga qadalgan tangalar va munchoqlar bilan bezatilgan. Ayollar quloqlariga juda katta sirg'a taqishgan. Xevsur ayollarini bosh kiyimlari ham o'ziga xos. Uning

asosini satauri deb nomlangan jun yoki zig'irpoyadan gazlama tashkil etgan, u aylanasiga kashta va munchoqlar bilan bezatilgan. Uning ustidan qora jun kashtalangan ro'molni shunday bog'lashganki, uning oxiri o'ng quloq ortida osilib turgan.

Erkaklar kiyimlari majmuasida hozirgi kunda cherkes yengil kamzuli, yengsiz yupqa kigizdan chakmon, boshliq (yelka yopinchig'i), telpak, oyoqlarida yumshoq yoki qattiq qo'njli etiklar kiradi. Albatta bu an'anaviy kiyim hozirda folklor ansambllarida, bayramlarda milliy kiyim tarzida foydalaniladi.

Zamonaviy kiyimlar umumevropanikidan deyarli farq qilmaydi. Ayrim an'anaviy kiyimlar elementlari uzoq tog'li hududlarda saqlangan, xolos. Gruzinlarni barcha an'anaviy kiyimlarini har yili o'tkaziladigan Tbilosoba – shaharga asos solingan sanani bayram qilinganida kuzatish mumkin.

Taomlari. Moddiy madaniyatning boshqa sohalariga qaraganda taomlar milliy va xalq an'analarini yaxshi saqlagan. Kavkazoldi xalqlarida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida taomlarning asosini o'simlik oziqlari, non va uni o'rnini bosuvchi don mahsulotlaridan bo'tqalar tashkil qilgan. Xususan, abxazlarda tuz solmasdan pishirilgan quyuq bo'tqa – abista bo'lib, unga qo'shimcha lobiodan go'shtdan, achchiq qaylalar tortilgan. Armanlarda bug'doyni chala yanchib, undan xashil deb nomlangan marosim taomi tayyorlangan. Ko'pgina Kavkaz xalqlari an'anaviy taomlari qatorida sulidan tayyorlangan bo'tqa bo'lgan.

Lekin asosiy oziq mahsuloti non-lavash bo'lib, uni maxsus tandirlarda pishiradilar. Arman lavashi eniga 50 sm., uzunligi 1 metrgacha, qalinligi bir necha millimetr bo'ladi. Lavashning bittasi dasturxon o'rnini bosib, uni tarelka o'rnida ishlatish ham mumkin. Lavashni qo'l bilan to'g'rab, qaylani suyuq-quyuq taomlarni yeyishda qo'llash mumkin. Odatda uning ichiga sariyog' surib, pishloq, ko'kat o'rab yeyishadi. Bu xilda taom yeyish arman, janubiy ozarbayjonlar, eronliklarga xosdir. Gruzinlar tandir noni-shoti ko'rinishi bo'yicha uzuncharoq, oy shaklida bo'ladi. Armanistonnig shimolida, Gruziyaning qator rayonlarida nonni pechkalarda pishirganlar.

Kavkaz nonlarida xamir achitiladi. Xamirturush solinmagan nonlarni maxsus marosimlar uchun pishiradilar. Tandirda nonni orasiga biror narsa qo'shib ham (ozarbayjonchada gutab, armanchada kotan) pishiriladi. Gruziyaning g'arbida va tog' qismida tvorog yoki pishloqni

nonning orasiga qo'yib pishirishadi, uni xachapuri (puri – non, xacha – tvorog) deb atashadi. Kavkazoldi xalqlari pishloqning bir necha turini tayyorlashadi. Mehmonga eng avvalo pishloq, asal va vino (Gruziya, Armaniston, Abxaziya) qo'yishadi. An'anaga ko'ra mehmonga go'shtli taomlarni uning huzurida qilishadi. Bu paytda mehmon ochlik sezmasligi uchun dasturxonga qo'yilgan oziqlardan tamaddi qilib oladi.

Qovurilgan go'sht – ozarbayjonchada kabob, gruzinchada mivadi, arman tilida horovats – hozirga qadar Kavkazda mehmonga qo'yiladigan va marosim taomi hisoblanadi. Qaynatilgan go'shtni, go'shtli taomlarni ziravorlar, achchiq qaylalar bilan yeyish ham umumiy taomilga aylangan. Mehmonlarga qaynatilgan go'shtni tortilganda an'anaga ko'ra, uning qaysi qismlari e'zozli bo'lsa oqsoqollarga yoki boshqalarga, ijtimoiy toifasiga, yoshiga qarab tortish odati saqlanmoqda. Qaynatmaning suvidan turli taomlar – sho'rvalar qilinadi.

4. Ijtimoiy munosabatlar. Kavkazoldi xalqlari ajdodlari uzoq tarixiy yo'lni – ibtidoiy jamiyat, qulchilik (bu haqda ayrim olimlar o'z shubhalarini bildirmoqdalar), feodalizm (barcha etnoslar emas) va kapitalizm bosqichlarini boshdan o'tkazdilar. Mahalliy xalqlarda XIX asrda feodal, hatto patriarxal munosabatlar unsurlari saqlangan. Xususan, Gruziyada krepostnoy qaramlik davom etgan. Kavkazoldida podsholik, xonlik va knyazliklar tarzidagi davlat tashkilotlari mavjud edi. Qishloqlarda feodal yer egaligi munosabatlari saqlangan. Ta'sirli savdogarlar toifasi (ayniqsa armanlarda) ilgaridan shakllangan. Hunarmandchilik ishlab chiqarish, ko'p sonli hunarmandlar toifasiga ehtiyoj tug'dirgan, ular sexlarga birlashganlar (Gruziyada), bir qismi esa qishloq dehqonlari jamoasiga kirgan.

Kavkaz xalqlarining barchasi uchun dehqonchilik jamoalari xususiyatli bo'lgan. Ayni paytda jamoa tizimiga ko'p sonli qarindoshlar jamoasini birlashtirgan murakkab tarzdagi oilaviy munosabatlar (patronimiya) chirmashib ketgan. Yirik patriarxal oilalar katta yoshdagi erkaklar hukmronligi tasavvurlari ruhida – tarbiya, qarindoshlik, o'zaro yordam muqaddas prinsiplari va majburiyatlari, qon uchun xun olish (o'ch olish)ning majburiy odatligi (masalan abxazlarda) haqidagi an'analarni saqlab kelishgan. Shimoliy Kavkazdagi singari Kavkazda ham otaliqlar odati tarqalgan. Bu odat bilan megrellar va abxazlar oilalari bog'langan edi. XIX asrdan otaliqlikning yangi turi yuksalib 9-10 yoshli bolalarni 1-2 yilga boshqa millat vakili oilasiga berishgan.

Bola ushbu davrda oila a'zolariga yordam berish barobarida ularning tillarini ham o'rgangan. XIX asr oxirida megrellar o'g'illarini rus oilalariga til o'rganishga berishgan.

Qo'noqlik (birodarlik) va milliy aralash nikohlar orqali XIX–XX asrlarda o'lkada madaniyatlar integratsiyasi jarayoni kechgan. Bunga deyarli ikki asr davomida davlatlar orasida chegaralarning bo'lmasligi ham ko'mak bergan. XX asrning 80-yillaridan boshlab Tog'li Qorabog' avtonom viloyatdagi etnik mojarolar kuchayib Armaniston va Ozarbayjon orasidagi ochiq urushga aylandi. Tog'li Qorabog' o'zining Armaniston tarkibiga o'tganligini e'lon qiladi. Ushbu muammo haligacha o'z yechimini topgani yo'q. Yuz minglab Qorabog'li ozarbayjonlar qochoq sifatida yashashga majbur bo'lib kelmoqdalar.

Oila yoshlarda o'zini tutish qoidalarini tarbiyalagan, erkak va ayollar turli ijtimoiy rollarni bajarishini singdirgan, urf-odat, udumlarga qat'iyan rioya qilish lozimligini uqtirgan.

To'y va dafn marosimlari, tug'ilish va bolaga ism qo'yish bilan bog'liq udumlarga ham rioya qilingan. Odatda nikoh to'ylari sovchilik orqali amalga oshirilgan. Lekin to'ydagi katta xarajatlarga qurbi yetmaydigan oilalarda kelinni olib qochish hollari ham uchragan. Ozarbayjonlarda chaqaloqligida unashtirish udumi ham bo'lgan. Ozarbayjonlarda yigitlarning nikoh yoshi 18-20, qizlarniki 17-18 yosh bo'lgan. Gruzinlarda har ikki jins vakillari uchun nikoh 19-25 yosh bo'lgan. Armanlarning ko'pchiligida nikoh yoshi ham deyarli shu tarzda bo'lsa-da erta nikohlar ham uchrab turgan. Xristianlikka mansub aholida oilalar monogam ko'rinishda bo'lgan. Musulmonlarda ko'p xotinlikka ruxsat bo'lsa-da amalda faqat boylar, savdogarlarda poligamiya holatlari uchragan.

Nikoh marosimi – ko'p vaqt davom etadigan va ishtirokchilari murakkab tarkibli marosimdir. Gruzinlarda to'y rahbari – ejibi tayinlangan. Ozarbayjonlarda kuyov tomon kelin uchun boshliq deb nomlangan qalin puli to'lagan. Bu haqda nikoh shartnomasi – kebinda kelishib olingan.

To'y va boshqa diniy marosimlar, bayramlar odatda jamoatchilik uchun muhim voqea hisoblangan. Ularda faqat qarindoshlar, qo'shnilar emas, jamoaning talay qismi, butun qishloq aholisi yoki mahalla ahli ishtirok etgan.

5. Dinlari, folklor va badiiy madaniyati. *Diniy e'tiqodlari.* Kavkazoldi xalqlarining rasmiy dinlari xristianlikning turli mazhablari va islomdir. Ayni paytda aholisining ma'naviy madaniyatida xo'jalik faoliyati bilan bog'liq arxaik diniy tasavvurlar va udumlar ham saqlangan. Xususan, armanlarda yil davomidagi 79 ta bayram kunlaridan oltitasi dehqonchilik ilohlari bilan bog'liq bo'lib, ular orasida Vardavar qadimgi majusiylik suv xudosi – Vardga bag'ishlangan. Abxazlar, gruzinlar (svanlar, xevsurlar) hozirga qadar ov va baliqchilikning homiy ilohlari nomlarini bilishadi.

O'rmon ilohi yoki ilohasi, o'rmon kishisi haqidagi xalq ertaklari o'tmish va hozirgi turmushning uzviy qismidir. Muqaddas o'rmonlar yoki alohida daraxtlar, toshlar, buloqlar hozir ham dunyo dinlarida ham e'zozlanadi. Ularning yonida, shoxlarida bog'langan iplar – tasmachalar, ro'mollar va boshqa narsalarni ko'rish mumkin. Insonlar ushbu joylarda o'z ehtiyojlariga chora so'rab qurbonliklar qilishadi. G'arbiy Gruziyada yaqin-yaqinlargacha qishloqlardan birining yaqinida aholining majusiy diniy bayramlari o'tkazilgan. An'anaviy arxaik dinlar bilan bog'liq muqaddas joylarni tartibda saqlanishi uning atrofidagi maydonga ishlov berish jamoaning vazifasi hisoblanadi.

Ozarbayjonlarda majusiy diniy tasavvurlar islom bilan chirmashib ketgan. Xalq e'tiqodiga ko'ra 21 fevraldan 21 martga qadar tabiatdagi barcha tirik va o'lik narsalar qishki uyqudan uyg'onadi. Avval havo uyg'onib iliq shamol esadi, u daraxtlarning kurtaklarini uyg'otadi. Undan keyin suv uyg'onib, uchinchi haftada yer, to'rtinchi haftada havo iliydi. Butun oy davomida seshanbadan chorshanbaga o'tar kechasi bayram qilingan. Aholi gulxanlar yoqib, yoshlar uning ustidan sakrab o'tganlar. So'nggi chorshanba Yangi yil – Navro'z bayramining xabarchisi sanalgan. Ozarbayjonlar olovni tabiatning eng toza va muqaddas hodisasi deb hisoblaganlar. Toshlarga davolash xususiyatini berib, suvni o'z ajdodlari deb hisoblashgan. XX asr boshlariga qadar su jedim (suv mening ajdodim) nomli bayram bo'lib, ular shu kuni bir-birlariga suv sepishgan.

Folklor. Kavkazoldi xalqlari og'zaki ijodi ildizlari qadim zamonlarga taqaladi. Gruziyada uning tarqalishiga mestvire-qo'shiqchi (xalq qo'shiqlarini stviri musiqa asbobi jo'rligida ijro etuvchilar) xizmat qilishgan. Ozarbayjonda xalq an'analarini asrovchilarni ashug, sazandari deb atashgan. Ularning ijodlari repertuari turli mavzularni natil

(ertaklar) va qo'shiqlardan: lirik, guzelleme (maqtov), ustadname deb nomlangan o'git, nasihat qo'shiqlaridan tarkib topgan.

Gruzin folklorining eng qadimgi namunaliridan biri – Amirani haqidagi doston. Unda bosh qahramon ovchilik ilohasining oddiy ovchidan tug'ilgan o'g'li haqida kuylaydi. Armanlar o'rta asr dostoni – «Sosun bahodirlari» ko'proq «Dovud Sosuniy» nomi bilan mashhur. Unda Arman tog'lari aholisining ossuriyaliklar va arablarga qarshi o'z erki va ona tuprog'ida, vatanida egalik qilish uchun uzoq davom etgan kurashi tavsiflanadi. Kavkaz xalqlarining tarixiy taqdiri umumiyligi – monumental doston «Kyor ogli»ning («Go'r o'g'li») turli variantlari ozarbayjonlarda, arman, gruzin, qurdlarda, o'rta osiyoliklarda ham mavjud.

Ziyofatlardagi qadah so'zlarini ham folklorga kiritish mumkin. Madaniyatning ushbu sohasi Abxaziya va Gruziyada ayniqsa rivojlangan. Yana bir ajoyib san'at turi gruzinlardagi erkaklarning jo'r bo'lib qo'shiq aytishlaridir. Xalq san'atiga armanlarning peylevani – ko'chma sirklari faoliyati (dorbozlar, gimnastlar, masxarabozlari)ni ham kiritish mumkin. Bu sohaning kichik guruhlari hozir ham badiiy havaskorlik sifatida saqlab qolingan. Shunga o'xshash sirk guruhlari Gruziya va Ozarbayjonda ham uchraydi.

Badiiy madaniyati. Kavkaz xalqlari ko'p asrlik tarixga ega. Dunyo madaniyati durdonalari qatorida XII asrda yashagan gruzin shoiri Shota Rustavelining «Yo'lbars terisini yopingan pahlavon» dostoni, Ozarbayjon xalqining buyuk shoiri Nizomiy Ganjaviyning (1141-1209) «Xamsa»sini ko'rsatish mumkin. Arman she'riyatining buyuk asarlari qatorida Xachatur Abovyanning (1805-1848) «Armaniston jarohatlari» romanini keltirish mumkin. Unda 1826-1828-yilgi rus-eron urushlari voqealari hikoya qilinadi.

Yozuvchi, rassomlar, musiqachilar va madaniyatning boshqa sohalari vakillarining ilgarigi va zamonaviy asarlari milliy ongning shakllanishi jarayonlarini o'zida mujassamlagan. Jumladan arman rassomi Martiros Saryan (1880-1935), ozarbayjon bastakori Uzeir Hojibekov (1885-1948) yoki gruzin shoiri Galaktion Tabidzelar asarlari o'z xalqlari, etnoslari, ularning madaniyatlari ramzi sifatida qabul qilinadi.

6. Etnoslararo munosabatlar. O'lkadagi etnoslararo munosabatlarning murakkablashuviga aholi etnik tarkibining xilma-xilligi, aholining ko'payib borishi tufayli yuzaga kelgan demografik muammo-

lar hamda ekin uchun yaroqli yerlarning tanqisligi asosiy sabablardir. Mutaxassislar tomonidan etnoslararo mojarolarning asosiy sababi sifatida iqtisodiy-demografik omillar ko'rsatilmoqda. Aholining tez o'sishi hech qaysi respublikada oldindan hisob-kitob qilinmaganligi, yangi ishchi o'rinlari yaratilmagani yashirin ishsizlik, norozilik kuchayib millatchilik tusini olishiga zamin bo'ldi. Hokimiyatdagi korrupsiya, xalqning keskin qashshoqlashuvi, siyosiy barqarorlik yetishmasligi va siyosiy irodaning taqchilligi mojarolarni to'xtatishga emas, ularni kuchayishiga olib kelmoqda.

Lekin, shuni ta'kidlash lozimki, etnoslararo mojarolar – murakkab etnik tarkibli Kavkaz uchun ham chorasiz hodisa emas, balki yechimni siyosiy iroda, iqtisodiy yuksalish, shuningdek, muammolarni hal etishga aholini jalb etish orqali topish mumkin. Mojarolar o'rniga konstruktiv xalqlararo hamkorlik boshlanishi lozim, axir Kavkaz aholisi bu borada yaqin-yaqinlargacha ko'pchilikka namuna bo'lganlar.

Savollar va topshiriqlar

1. Kavkazoldi aholisining etnik tarkibi va etnik tarixida qanday o'ziga xosliklar mavjud? Internet ma'lumotlaridan foydalaning.
2. Ozarbayjonlar, armanlar, abxazlar, gruzinlar rasa tiplari va tillari haqida nimalarni eslab qoldingiz?
3. Kavkazoldi aholisi xo'jaligidagi o'ziga xosliklar nimadan iborat?
4. Aholining an'anaviy kiyimlari qanday bo'lgan?
5. Kavkazoldiliklar taomlari, mehmonnavozligi haqida nimalarni bilasiz?
6. Kavkazoldi aholisida ijtimoiy munosabatlar: o'tmishda qanday bo'lgan? Zamonaviy holati.
7. Dinlari, folklor, badiiy madaniyati qaysi ko'rinishlarda rivojlangan?
8. Etnoslararo munosabatlardagi muammolarni Internet ma'lumotlari asosida so'zlab bering.

VIII-BOB. O'RTA OSIYO VA QOZOG'ISTON XALQLARI

1. Hududi va mamlakatlari. Yevroosiyoning ulkan hududlari Sharqda Pomir, G'arbda Kaspiy dengizi, Shimolda Orol–Irtish suv ayirg'ichi va Janubda Eron va Afg'oniston bilan chegaradosh o'lkalar O'rta Osiyo deb nomlanadi. Uning talay qismini Qoraqum va Qizilqum cho'llari egallaydi. O'lkaning shimol va sharqiy qismida ham cho'llar mavjud.

Janub va janubi-sharqda cho'l va dashtlar Tyan-Shan, Pomir va Kopetdog'larning tog'li mintaqalariga ulanadi. Tog' vohalari iqlimi cho'l va dashtlarga nisbatan mo'tadil bo'lganidan ular qadim zamonlardan odamlar tomonidan o'zlashtirilgan. Vohalarda subtropik o'simliklar ham o'stirilmoqda. O'rta Osiyo Jahon okeaniga chiqish yo'liga ega emas. Kaspiy va Orol dengizlari amalda yirik ko'llar xolos.

Daryolar ko'p emas. Yetarlicha suv manbalari Qozog'istonning shimoli-sharqidagina mavjud. O'rta Osiyoning asosiy daryolari Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshonlardir. Amudaryo va Sirdaryo o'lkani janubi-sharqdan shimoli-g'arb tomonga kesib o'tadi. Ilgari ular Orol dengiziga quyilgan. Hozirda Sirdaryo va Zarafshon suvlari deyarli to'liq sug'orishga taqsimlab olinadi. Daryolarning ko'pchiligi o'z suvini baland tog'lardan va muzliklardan oladi. Cho'llarda odamlar suvni chuqurligi o'nlab metrni tashkil etadigan quduqlardan olishadi. Daryolar bo'ylab, tog'oldi rayonlarida insonlar tomonidan o'zlashtirilgan eng unumdor vohalar joylashgan. Vohalar chegaralari doimiy bo'lmay, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar tufayli o'zgarib turadi.

Hozirda O'rta Osiyo hududi beshta davlat: O'zbekiston (aholisi 33,2 mln.), Qozog'iston (aholisi 18,7 mln.), Qirg'iziston (aholisi 6,3 mln.), Tojikiston (aholisi 9,2 mln.) va Turkmanistonga (aholisi 5,6 mln.) bo'lingan.

2. Etnik tarixi. O'rta Osiyoning qadimgi aholisi. Osiyo qit'asining bir qismi jahon sivilizatsiyasi shakllangan hudud bo'lgani olimlar tomonidan tasdiqlangan. Neolit davridan O'rta Osiyo aholisi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullana boshlagan. Bronza davridan

shahar ko'rinishidagi qo'rg'onlar, manzilgohlar vujudga kelgan. O'lkaning dasht-cho'l qismida ko'chmanchi chorvachilik, vohalarda esa dehqonchilik tobora keng tus ola borgan.

Seleng'urdan topilgan qadimgi odamlar manzilgohi o'lkada ilk odamlar bundan 1mln. yil ilgari yashay boshlaganini tasdiqlaydi. Ko'lbuloq yodgorligi ham 300-400 ming yillik tarixga ega ekanligi aniqlangan. Ilk odamlarning qaysi o'lkadan, Sharqiy Osiyodan yoki Mesopotamiyadan kelganligi hali fanda o'z tasdig'ini topganicha yo'q. Arxeolog olimlar eneolit davri yodgorliklari – Anov, Namozgoh, Oltintepaga Old Osiyodan kelgan olddravidlar asos solgan, ayni paytda shimolda Amudaryoning quyi oqimida ural tillarida so'zlashuvchi aholi yashaganini faraz qilishadi.

Mil. avv. II ming yillik oxirlarida O'rta Osiyoga kela boshlagan oriylar masalasi hozirgacha bahsli bo'lib qolmoqda. Qanday bo'lmasin mil. avv. IX-VIII asrlarda ilk davlatlar shakllanishi uchun sharoit yetilib, o'lkadagi birinchi davlatlar Qadimgi Baqtriya va Katta Xorazm paydo bo'lgan. Yozma manbalarda aynan baqtriyaliklar, xorasmiylar, sug'diylar haqida ilk eslatmalar uchraydi. Milodiy asr boshlaridan o'lkaga kirib kelgan yuejilar, xioniylar, kidariylar (toharlar), eftalitlar ham o'z davlatlarini tuzib etnik jaryonlarga birmuncha ta'sir o'tkazganlar.

O'lka aholisi haqidagi ilk yozma manbalar – xitoy yilnomalari, Eron ahamoniy shohlari bitiklaridir. Ularda o'lkada yashagan etnoslar nomlari, ayrim tarixiy voqealar yozilgan. O'rta Osiyoning mil. avv. VI-IV asrlarda ahamoniylar davlati tarkibida bo'lishi ham madaniyatda o'z izini qoldirgani arxeologlar tomonidan tasdiqlangan.

Mil. avv. 329-327-yillari O'rta Osiyoning janubiy hududlari Yunon-makedon podshosi Aleksandr tomonidan bosib olinadi. Yunonlar istilosi va O'rta Osiyoning Salavkiylar, Yunon-Baqtriya tarkibida bo'lishi mahalliy madaniyatga ijobiy ta'sir etgan. I-IV asrlarda yuejilar istilosi o'lkaning Kushon imperiyasi tarkibida bo'lishi, buddaviylikning tarqalishi, hind madaniyatining me'morlik va haykaltaroshlikka ta'siri olimlar tomonidan e'tirof etilib, O'rta Osiyo xalqlari tarixiga oid asarlarga kirgan. Ushbu davrda hukm surgan Qang' davlati (mil. avv. II – mil. III asrlar) asosini turkiy qavmlari tashkil etib undan mashhur «Qovunchi madaniyati» yodgorliklari saqlangan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, yurtimiz aholisi qadimdan turkiy va forsiyzabon elatlar hamda qabilalardan iborat bo'lgan.

Turklar. O'rta Osiyo aholisi etnik tarkibining turkiylashuvida katta bosqich Turk xoqonligi davri bo'ladi. Milodiy VI asrning o'rtalaridan VIII asrning boshiga qadar xoqonlik hukm surgan davrda o'lkadagi aholi faqat qishloqlarda emas, shaharlarda ham turkiy tilda so'zlashgan. Turk xoqonligi dastlab g'arbda Qora dengizdan sharqda Koreya yarim oroliga qadar ulkan hududlarni egallagan. O'rta Osiyo VI asrning oxiridan G'arbiy Turk xoqonligi tarkibiga kirgan. Ashina, dulu, nushibi, az, uz va boshqa elat va qabilalar tarixi aynan o'sha davrlardan boshlangan.

Arablar. O'rta Osiyo xalqlari etnik tarixining keyingi bosqichi VIII asrning boshida Arab xalifaligi istilosi bilan aloqador. Ushbu istiloning tarixga ta'siri masalasi hali oxirigacha tadqiq qilinmagan. lekin O'rta Osiyoning xalqlari ma'naviy madaniyatida o'lkada tarqalgan islom dinining ahamiyati beqiyosdir. Istilo oqibatida o'lkaning yirik shaharlariga Xurosondan o'n minglab arablar va arablashgan eroniylar ko'chirildi. O'tgan 13 asr davomida ushbu aholi turkiylar va tojiklar bilan assimilyasiyalashib hozir O'rta Osiyo arablari nomi bilan ayrim viloyatlarda kompakt, boshqalarida mahalliy aholi bilan aralash yashamoqda. Milodiy I ming yillik oxiri – II ming yillik boshida O'rta Osiyodagi ikki xo'jalik – o'troq dehqonchilik aholisi va cho'l-dasht ko'chmanchilarining yaqinlashuvi kuchayadi. Til ularda muammo bo'lmagan, aholi aralash yashagan hududda ham turkiy, ham forsiydoriy tillarini bilishgan. Doriy tili aksari vohalarda va shahar aholi o'rtasida kengroq tarqalgan.

Qoraxoniylar, saljuqiylar, mo'g'ullar. Arablar istilosidan ma'lum muddat o'tib o'lkada dastlab Somoniylar, so'ng Qorluq-qoraxoniylar, Xorazmshohlar davlatlari shakllangan.

Mamlakatda fan, san'at yuksalib xo'jalik barqarorlashadi.

Milodiy I ming yillik oxiri – II ming yillik boshida o'lka aholisining etnik mansubligi oxirigacha aniqlanmagan, sababi u turli qabila, elatlardan iborat bo'lgan. Aholi turkiy, sug'd, doriy tillarida so'zlashsa, ilmfan tili arab tili hamda yozuvi bo'ladi. X asrda O'rta Osiyodan g'arbga Kaspiy dengizining janubiy sohili bo'ylab ko'chmanchi o'g'uzlar harakati boshlanadi. Ular Saljuqiylar davlatiga asos solib (1038) ko'p o'tmay Eron, Iroq, Kavkazoldi, hozirgi Turkiya hududlarini bosib oladi-

lar. Istilolar mahalliy aholini turkiylashtirish siyosatining yuritilishi bilan xususiyatlanadi.

XIII asrning boshlarida O'rta Osiyo Chingizxon boshchiligidagi mo'g'ullar istilosiga uchrab, shaharlar dehqonchilik vohalari vayron qilinadi. Ayni paytda o'lkaga turk-mo'g'ul qabilalarining ko'chib kelib joylashishi davom etadi.

Aynan XIII asrdan aholining rasa jihatidan mo'g'ullashuvi haqida fikr mavjud. Hozirda qozoqlar, qirg'izlar, qoraqalpoqlar va qisman o'zbeklarda mongoloidlik xususiyatlari mavjud.

Amir Temur va Temuriylar davri. Turkiy tilli qabila va elatlarning O'rta Osiyoga kirishi keyingi asrlarda ham davom etadi. O'lkaning o'rta asrlardagi eng yuksalgan davri bu buyuk Amir Temur (1336-1405) faoliyati va u tuzgan ulkan davlat davri bo'ladi. O'lkamizdagi eng mahobatli madrasalar, saroylar, maqbaralar aynan Amir Temur va Temuriylar davrida bunyod etilgan. Fan va madaniyat yuksak cho'qqilarga erishgan xalqimizning etnik shakllanishida muhim bir bosqich, asrlar davomida faxrlanadigan jarayonlar davri bo'ladi.

O'rta asrlarda o'lkaning asosiy xalqlari: o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar, qoraqalpoqlar, qozoqlar, qirg'izlar va uyg'urlar shakllangan.

Antropologik jihatdan O'rta Osiyo aholisi ikki yirik rasa – yevropeoid va mongoloidlar chegarasidir, ularning aralashuvidan shakllangan. Ushbu rasalar o'zaro badan tuklari va soqollari qalinligi, iyagining turtib chiqqani (prognatizm) va ko'z usti bo'rtig'i (epikantusi) bo'yicha tafovutlanadi. Yevropeoid yirik rasasiga Pomir tog'li tojiklari mansubdir. O'rta Osiyoning shimolidan janubga tomon yevropeoidlik belgilari kuchayib boradi. O'zbeklar, tojiklar, turkmanlar Yevropa rasasining Pomir-Farg'ona tipiga mansub. Qozoqlar, qirg'izlar, qoraqalpoqlar mo'g'ul rasasiga kiradi.

Lingvistik jihatdan O'rta Osiyo va Qozog'iston aholisi ikki til oilasiga mansub. Pomir tog'li tojiklari, tojiklar, qurdlar hind-yevropa til oilasining eron tili guruhiga kiradi. O'lkaning aksari ko'pchilik aholisi Oltoy til oilasining turkiy til guruhidagi tillarda so'zlashadilar. O'zbeklar, uyg'urlar qarluq lahjasida, turkmanlar o'g'uz lahjasida, qozoqlar, qirg'izlar, qoraqalpoqlar qipchoq lahjasida gaplashadilar.

O'zbeklar. O'zbek xalqining shakllanishida ikki asosiy komponent – vohalarning qadimgi o'troq dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi turkiy va eroniy tilli aholisi hamda O'rta Osiyoning cho'l-dashtlaridagi chor-

vador turkiy tilli etnoslari qatnashgan. O'zbek xalqining shakllanishidagi o'ziga xosligi bu jarayonlarni o'zaro tutash hududlarda tojik xalqi bilan deyarli bir paytda (X–XII asr boshlari) sodir bo'lgan. O'rta Osiyo vohalarida o'zbek etnonimi XVI asrdan keng tarqala boshlandi. Tarixda shayboniylar, ashtarxoniylar davlatlarini o'zbek xonliklari deb atalishi ham shundan dalolat beradi. Demak etnonimning vujudga kelishi xalqimizning shakllanishidan bir necha asr keyin sodir bo'lgan.

O'zbeklar va tojiklar o'z asosida qadimgi o'troq dehqonchilik aholisi bo'lishi tufayli o'zaro yaqin madaniyat yaratganlar. Mavjud tafovutlar ko'pincha milliy emas, balki hududiy omillar tufaylidir. Ba'zida o'zbek va tojiklar orasida madaniy o'xshashliklar (masalan Farg'ona vodiysida), o'zbeklarning turli viloyatlari aholi guruhlarida (jumladan Xorazm yoki Janubiy viloyatlarda)giga nisbatan ko'proq. XX asrda aholi aralash hududlarda bilingvizm – o'zbek-tojik ikki tilligi shakllangan.

Tojiklar. Tojiklarning shakllanishida ham O'rta Osiyo ikki daryo oralig'ining – qadimgi o'troq dehqonchiligi aholisi sug'diylar, baqtriyaliklar, farg'onaliklar ishtirok etganlar. Hozirda tojiklarning ikki katta guruhi ajralib turadi. Ulardan biri shaharlar va pasttekislikdagi vohalar aholisi bo'lsa, ikkinchisi tog'liklardir. Tojiklarda bir necha etnografik guruhlar bo'lib ular xo'jalik-madaniy tiplari va madaniy taraqqiyoti bo'yicha farqlanadilar. Zamonaviy Tojikistonning eng katta muammolaridan biri ekinga yaroqli yerlarning cheklanganligidir. Demografik vaziyat, tug'ilishning yuqori ekanligi tufayli murakkab vaziyat vujudga kelmoqda. Xususan, Shimoliy Tojikistonda so'nggi yuz yilda aholi soni 11 martaga ko'paygani vaziyatga yetarlicha izoh beradi.

Turkmanlar. O'rta asrlarda O'rta Osiyoning g'arbiy hududlarida etnik jarayonlar turkman xalqining shakllanishiga olib keladi. Kaspiybo'yi cho'llari ko'chmanchi aholisi va Kopetdog'ning adirlari o'troq dehqonchilik aholisi, sharqdagi qo'shnilariga nisbatan turkiy tilli ko'chmanchilar ta'siriga ko'p uchramaydi. Zamonaviy Turkmaniston aholisi mo'g'ul irqi ta'siriga ham kam uchragan. Turk tili va mo'g'ul rasasi tipi Turkmanistonga bilvosita turkiy til va mo'g'ul qiyofali, o'tmishda eron tilli bo'lgan yevropeoid qiyofali ko'chmanchi chorvadorlardan o'tgan.

Qozoqlar. Etnik tarixi ham turli voqealar bilan boy qozoqlarning shakllanishida ham O'rta Osiyodagi xalqlarning vujudga kelishida qatnashgan etnik guruhlar, qabilalar: qipchoq, nayman, qo'ng'irot va bosh-

qalar faol qatnashgan. Qozoqlarning shakllanishi Kaspiy dengizidan Turkistonga qadar ulkan hududlarda bo'lgan. Geografik joylashuviga ko'ra ushbu mintaqa aholisi birinchi bo'lib sharqdan kelgan ko'chmanchilarning hujumlariga uchraganlar. Turkiy tilli keyinroq mo'g'ul qiyofali aholining bosiqinchilari aynan qozoqlar antropologik xususiyatlarida mo'g'ullik belgilarining ko'p bo'lishiga olib keladi. Qolaversa qozoqlarda qadimgi o'troq yevropeoid rasasiga mansub dehqon aholisi bilan aralashishi bo'lmagan.

Qirg'izlar. Ularning etnik tarixi birmuncha kam o'rganilgan va muammoli jihatlari ko'pdir. O'rta Osiyo xalqlari orasida mo'g'ullik xususiyatlari yaqqol ko'rinadigan xalq aynan qirg'izlardir. Qozoqlar va qirg'izlar orasida rasa tafovutlarini izohlash mushkul, sababi har ikki xalqning xo'jaligi ham, moddiy madaniyati ham ko'plab umumiylikka ega. Bu borada qirg'izlarni Osiyoning ushbu qismida mil. avv. II ming yillikda shakllangan yirik ko'chmanchilar mavzesining bir bo'lagi sifatida ko'rish mumkin. Unga qadar Qirg'iziston hududidagi turkiylashgan qabilalar mo'g'ul tilli guruhlarning kuchli ta'siriga uchragan. Ushbu qabilalar Qozog'istonning janubiy hududlarida ko'chmanchilik xo'jaligi yuritib, o'z xususiyatlarini uzoqroq saqlaganlar. Qirg'izlar ham qozoqlar singari o'tmishda ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanganlar.

Qoraqalpoqlar. Qoraqalpoqlarning xalq sifatida shakllanishi XVI-XVII asrlarda hozirgi Orol dengizi va Amudaryoning quyi qismida turkiy qabilalar: qo'ng'irot, qipchoq, qang'li, nukuz va boshqalarning birlashuvidan bo'lgan. XVI asrdan qoraqalpoqlar birlashmalari Sirdaryoning quyi oqimi tomon siljiy boshlaydi. Qoraqalpoqlar etnos sifatida XVIII asrdan shakllangan deb, hisoblash mumkin. Dastlab chorvachilik bilan shug'ullangan qoraqalpoqlar keyinchalik o'troq turmush tarziga o'tib dehqonchilik bilan ham shug'ullana boshlaydilar.

Uyg'urlar. Uyg'urlarni ham O'rta Osiyoning aborigen (mahalliy) guruhlari safiga kiritish mumkin. Ular tarixan Sharqiy Turkiston – Xitoyning Sinzyan-uyg'ur avtonom rayonida, Qozog'iston va O'rta Osiyoda yashaydilar. Uyg'urlar qadimiy yozuv madaniyatiga ega bo'lgan, turkiy tilda so'zlashadigan xalqdir. Ularning xo'jaligi asosini yuqori unumli sug'orish dehqonchiligi tashkil etadi. Uyg'ur etnonimi va xalqi ko'p asrlik tarixga ega bo'lib, hozirgacha turli transformatsiyalarga uchragan.

Boshqa etnik guruhlar. O'rta Osiyo va Qozog'iston aholisi etnik tarkibi o'lkani XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi istilo qilganidan so'ng katta o'zgarishlarga uchradi. O'lkaga ruslar, ukrainlar, beloruslar, boshqirdlar, Qozon tatarlari ko'chib kelib joylasha boshlaydi. Sovet davrida o'lkada deportatsiya qilingan xalqlar: koreyslar, nemislar, chechenlar, qrim tatarlari, ingushlar, qalmiqlar, qorachoylar joylashtirilgan.

1991-yili sovet davlati parchalangach rusiyzabon aholi Rossiyaga ko'cha boshlab, O'rta Osiyo va Qozog'istonda yetakchi etnoslar foizi ancha ko'tarildi. Sovet tuzumi davrida o'lkada rus tili xalqlararo muloqot tiliga aylangan edi.

2. An'anaviy xo'jalik mashg'ulotlari va zamonaviy jarayonlar. Etnolog olimlar O'rta Osiyoning XIX-XX asr boshlaridagi an'anaviy xo'jaliklarini uchta turga bo'lishgan: o'troq dehqonlar – o'zbeklarning katta qismi va tojiklar, turkmanlar hamda uyg'urlar, qoraqalpoq va qirg'izlarning bir qismi; cho'l-dasht ko'chmanchi chorvadorlari – qozoqlar, qirg'izlar, o'zbeklar va qirg'izlarni bir qismi; yarim o'troq – yaqin o'tmishda dehqon-chorvadorlar, vohalar chekkalarida yashovchi qoraqalpoq, o'zbek va turkmanlarning bir qismi, qozoq va qirg'izlarning bir guruhidir.

Sug'orma dehqonchilik. O'rta Osiyo arid (quruq-qurg'oqchil) mintaqasiga kiradi. Iqlim sharoiti hududning tekislik qismida sun'iy sug'orishsiz dehqonchilik qilish imkonini bermaydi. Natijada ekin maydonlariga suvni yetkazish uchun turli xildagi irrigatsiya inshootlari qurish talab qilinadi. Osiyoning ushbu qismiga dehqonchilik mil. avv. V ming yillikdan buyon ma'lum. Milodiy I ming yillik o'rtalariga qadar ekin yetishtirish mumkin bo'lgan barcha maydonlar o'zlashtirilgan. Suv kanallar va ariqlar yordamida o'nlab kilometr masofalarga olib borilgan. Ko'plab yirik kanallar V asrda qurilgan. Eng yirik kanallar sovet davrida bunyod etilgan. Katta Farg'ona kanali 345 km., Qoraqum kanali (Turkmaniston) 500 km., o'nlab suv omborlarining bunyod etilishi «Orol fojiasi»ga sabab bo'ldi.

Mahalliy dehqonchilik asosi doimo ko'p mehnat talab etadigan sug'orish tizimi bo'lgan. Tog'li va tog'oldi hududlarida sug'orish maydonlari bo'yicha ancha kichik bo'lsa-da, to'g'onlar, korizlar, suv omborlari qurish og'ir mehnatni talab qilgan. Hozirga qadar o'lkada, xusu-

san, O'zbekistonda lalmi dehqonchilik bilan aynan tog'oldi adirlarida shug'ullanishadi.

O'rta Osiyo dehqonlari turli qishloq xo'jalik ekinlarini yetishtiradilar. XX asrda asosiy ekin paxta edi. Mustaqillik yillarida paxta maydonlari qisqartirilib, meva, sabzavot, ayniqsa g'allachilik, sholikorlikka katta e'tibor qaratila boshlandi. O'lkaning mevalari uzum, olma, nok, gilos, anor, o'rik uzoq-yaqin mamlakatlar aholisiga yetkazib berilmoqda. O'rta asrlarda Xorazm qovunlarini Bag'dodga eltganlari manbalarda yozilgan.

Rossiya istilosiga qadar O'rta Osiyoda asosiy ekinlar: boshoqli bug'doy, arpa, suli, makka kabilar bo'lib, natural xo'jalik sharoitida eng avvalo oilani asosiy oziq non bilan ta'minlashi zarur edi. Paxta yakkahokimligi sovet davrida shakllanib, bu borada ayniqsa, o'zbek xalqi qattiq aziyat chekdi. Hozirda paxtaga ehtiyoj, bozor narxlari past-balandligiga ta'sir etadi. O'zbekistonda 1 mln. tonna atrofida paxta tolasi yetishtirilmoqda.

XX asrning boshlariga qadar qishloq xo'jaligi mehnat qurollari sodda va unumdorligi past bo'lgan. Xususan, yerni tayyorlash uchun bo'yiga va ko'ndalangiga omochni bir necha marta yurgizib, so'ng mola bosilgan. Qo'shga, molaga ho'kiz, ot, eshak ayrim joylarda tuyalarni qo'shishgan. Don qo'l bilan sepilib, hosil o'roqlar bilan o'rilgan. Dehqonchilikdagi asosiy mehnat qurollari: belkurak va ketmon hozirgi kunga qadar barcha yer ishlarini bajarish imkonini beradi. Sug'orma dehqonchilikda kanallar va ariqlar qurish, ularni ta'mirlash va tozalash, dalalarni sho'rdan yuvish, ikki-uch marta omochlash, sug'orish, lalmi dehqonchilikdagi mehnatdan olti marta ko'p kuch sarflashga to'g'ri kelgan.

Ko'chma chorvachilik. O'rta Osiyodagi ikkinchi xo'jalik faoliyati turi asr boshlariga qadar ko'chma chorvachilik bo'lgan. U xo'jalik sohasi sifatida cho'l-dasht mintaqalarida shakllangan. Ko'chma chorvachilik bilan qozoqlar, qirg'izlar, o'zbek va turkmanlarning bir qismi ulkan cho'l, dasht va tog'larda shug'ullanganlar. Ko'chmanchi chorvachilikda mavsumiy yaylovlar bo'ylab ko'chib yurish, butun yil davomida mollarni faqat yaylovdagi o't-o'lanlar bilan boqish nazarda tutiladi.

O'rta Osiyo va Qozog'istonda sohaning uch turi: meridional, vertikal va statsionar chorvachilik mavjud. Chorvachilikning turi jamoalardagi ijtimoiy omillar (xo'jalikdagi chorva soni, tabiiy geografik sharoitlar)

bilan belgilangan. Yashash sharoiti ba'zida ko'chma chorvachilik turini belgilovchi asosiy vosita bo'ladi. Ushbu nuqtai nazardan ko'chma chorvachilikni turlarga bo'lish shartli ravishda bo'lishi ravshan. Aksari tabiiy omillar ta'sirida chorvadorlar molni boqish tizimiga qator o'zgarishlar kiritishlari mumkin. Dala tadqiqotlari paytida axborotchilardan Xo'jaqul bobo Jo'liev 1917-yildagi qurg'oqchilik paytida otning jonini saqlab qolish uchun ajriqning tomirini kavlab berganlarini eslagan edilar.

Meridional ko'chmanchilikning mazmuni chorvadorlarnig qishki manzillari ular harakatlanadigan hududlarning eng janubida bo'lgan. Bahor kelishi bilan chorvadorlar shimol tomonga, yaylovlarning o't-o'lanlari o'sishiga qarab siljiganlar. Yozni eng shimoldagi o'tloqlarda o'tkazganlar. Kuz yaqinlashishi bilan janubga yuzlanganlar. Chorvadorlar uchun eng qadrli manzil mollarni eson-omon sovuqdan asrab qolishi zarur bo'lgan qishlovlar edi. Ko'chish yo'nalishi suv manbalari joylashishiga qarab aniqlangan. Eng uzun masofaga qozoqlar ko'chganlar. Ular qishni janubda o'tkazib, bahorda qo'zilatish kampaniyasi tugagandan so'ng shimol tomonga siljiganlar. Yaylovlardagi ozuqaning yetarli bo'lishi ot, qo'y, tuyalarning soni va turini belgilagan. Qishda yer muzlaganida yaylovlarga dastlab otlar qo'yilgan. Ular muzni maydalaganlaridan so'ng qo'ylar haydalgan. Odatda bitta ot tuyog'i bilan ochilgan maydon oltita qo'yga yemish bergan.

Vertikal ko'chma chorvachilik tog'li hududlarda qo'llanilgan. Qishni chorvadorlar sovuq shamollardan pana, chorva qorning ostidan yemish topa oladigan tog' vodiylarida o'tkazganlar. Kunlar isishi bilan chorvadorlar alp o'tloqlariga ko'tarilib unda yozni o'tkazadilar. Sovuq tushishi bilan mollar vodiylardagi qishlovlarga haydab tushiladi. Tog'li Pomir aholisi ushbu chorvachilik turini qo'toslarni boqishda qo'llashadi. Tog'da odatda tuyalar boqilmaydi.

Statsionar chorvachilik eng qurg'oqchil rayonlar – Turkmaniston, O'zbekistonning janubida, Mang'ishloq yarim orolida qo'llaniladi. Ushbu chorvachilik turida mollar eng kam harakatlanadi. Qishni chorvador qumliklar yoki tog' vodiylarida, yerda qor turmaydigan chorva yemish topa oladigan joylarda o'tkazadi. Yozda chorvani qishlovdan bir kunlik masofada boqib 1-2 kunda sug'orish uchun haydab kelishgan. Turkman chorvadorlarining faxri va alohida munosabati yilqilarga qaratil-

gan. Axaltekin yilqilari eng mashhur ot zotlaridan biridir. Yana bir ot zoti – yovmud axaltekin zotiga nisbatan kam tarqalgan.

Kompleks xo'jalik. Kompleks yoki yarim o'troq xo'jalikni yirik vohalar atrofida, ko'l va dengizlar sohillarida olib borishadi. Bu joylarda ko'chma chorvachilik dehqonchilik yoki baliqchilik bilan qo'shib yuritilgan.

O'rta Osiyo aholisiga yana bir unumdor kompleks xo'jalik turi – yaylov chorvachiligi ham ma'lum. Unda o'troq dehqonchilik aholisining bir qismi ixtisoslashgan chorvachilik, asosan qo'ychilik bilan shug'ullanadilar. Yozda aholining bir qismi chorva bilan tog' yaylovlariga jo'naydilar. Qolgan aholi dehqonchilik bilan mashg'ul bo'ladi. Qishda chorva qaytib qishloqlar tevaragida boqiladi. Chorvachilikning bu turida chorvaga qishda yedirish uchun yem-xashak tayyorlash kerak bo'ladi.

Hunarmandchilik. O'rta Osiyo xalqlarining ishlab chiqarish faoliyatlarida dehqonchilik va chorvachilik bilan bir qatorda uy va ixtisoslashgan hunarmandchilik alohida o'rin tutgan. O'lkada ikkinchi muhim mehnat taqsimoti hunarmandchilikni dehqonchilikdan ajralishi jez hamda temir asrlarida sodir bo'lgan. Hunarmandchilik ishlab chiqarishi shaharlarda, yirik qishloqlarda jamlangan, sababi bu joylarda haftasiga hech bo'lmaganda bir marta katta bozor o'tkazilgan. Shaharlarda har bir hunar ustalari alohida mavzelarda: to'quvchilar, temirchilar, ko'nchilar, etikdo'zlar, duradgorlar, misgarlar va boshqa kasb ustalarining mahallalalari bo'lgan. Hozirda ekologik jihatdan zararli hisoblangan ko'nchilar, temirchilar, duradgorlar, kulollar ustaxonalari shahar chekkasida joylashtirilgan.

O'rta asrlar hunarmandchiligi sohani juda kichik sohachalarga ixtisoslanishi bilan xususiyatlangan, jumladan kulolchilikda xumlar, ko'zalar yasash alohida, uy-ro'zg'or buyumlari – lagan, tovoq, choynak, piyolalar yasash boshqa ustalar tomonidan tayyorlangan. To'qimachilikda matoning ma'lum xilini tayyorlash yoki bo'yoqlarni ma'lum rangli iplarni tayyorlashga ixtisoslashuvi, temirchilikda taqachilar, o'roq yasovchilar, ketmon, omoch tishi tayyorlovchilar kasb-korlari shakllangan. Ustalar kasbiga qarab kasabalarga birlashgan. Kasaba boshlig'i – oqsoqol barcha hayotiy masalalarni yechishga mutasaddi bo'lgan. Kasaba faoliyati maxsus hunarmandchilik risolalari asosida olib borilgan. Odatda kasb otadan o'g'ilga o'tgan, farzand shogirdligi davomida o'z kasbini nozik jihatlarini egallagan. Hozir hunarmandlar birlashmalari o'z ahamiyatini yo'qotgan. Ayni paytda mustaqillikka erishilgandan so'ng turizm, to'y-tantanalari bilan bog'liq hunarmandchilik turlari yangi yuksalishini boshdan kechirmoqda. Xususan, O'zbekistonda zardo'zlik, pichoqchilik, kulolchilik sohalari yangi yuksalish davriga kirmoqda.

Ko'chma chorvachilik xo'jaliklarida alohida hunarmandchilik ishlab chiqarishi bo'lmagan. Uy hunarmandchiligi tarzida har bir oilada zarur buyumlar – kigiz, jun matolar tayyorlangan. Kiyimlar tikilib, otlar uchun egar anjomlar qilingan. Turkmanlarda gilamdo'zlik alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Gilamdo'zlik tarixi hali yaxshi o'rganilmagan. Lekin gilamlar saklar, skiflar davrida ham bo'lgani tasdiqlangan. Bu uy hunarmandchiligi mahsuloti yuksak baholanadi. Ehtimol gilamdo'zlik tog'oldi mintaqasida vohalar va cho'llar chegarasida yashagan aholida vujudga kelgandir. Bu borada gilamdo'zlikni paydo bo'lishi va yuksalishi uchun ko'chishlar nisbatan kam, lekin jun mo'l bo'lishi uchun ko'p sonli qo'ylar otarlari bo'lishi talab etilgan. XIX asrda gilamlar qabilalar tamg'asi edi. Gilam kashtasining asosiy elementi – guli har bir qabilada o'ziniki bo'lgan. Qabilalar urushida g'olib chiqqan tomon mag'lub qabilaga o'z gulini solishga majbur etgan.

Xo'jaliklararo munosabatlar. O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlari xo'jalik mashg'ulotlarining majmuyi o'lkaning tabiiy sharoitlaridan to'liqroq foydalanish imkonini beradi. Chorvador-ko'chmanchilar dehqonlar yetishtirgan don-dunsiz yashay olmaydilar. Chorvadorlarning oziqlari asosini ko'pchilik o'ylaganidek go'sht emas, sut-non mahsulotlari tashkil qiladi. Cho'llardagi yaylovlar barcha aholiga yetarli go'sht yetkazib beradigan chorvani boqish imkoniga ega emas.

O'z navbatida dehqonchilik vohalari chorva mahsulotlari, transport vositalari uchun ot, tuyalar, jun, terisi uchun qo'y va echkilarga doim ehtiyoj sezganlar. Chorva hisobiga ko'chmanchilar dondan tashqari temir buyumlar, paxta gazlama va boshqa hunarmandchilik buyumlarini olganlar. XX sanoat asrida dehqonlar va chorvadorlar orasidagi munosabatlar keskin o'zgardi. Hozirda oziq mahsulotlarining ko'pchiligi do'konlar, bozorlar orqali yetkazib beriladi, lekin bu xo'jalik aloqalari butunlay yo'qoldi, degani emas.

Etnodemografik muammolar. O'lkaning xo'jalik sohasidagi bir xilligi, hayotda ham o'xshash muammolarni tug'diradi. Bu eng avvalo aholi

sonida kuzatiladi. Rossiya istilosidan so'ng o'zaro urushlarga barham berilishi, o'lkaning bozor iqtisodiyotiga tortilishi xo'jalik faoliyatini jonlantirib, ocharchilik va epidemiyalar sonining kamayishi aholi sonini asta-sekin ko'payib borishiga olib keladi.

Sovet davrida turli yuqumli kasalliklar epidemiyalariga qarshi kurash, shaharlarda toza ichimlik suvi, kanalizatsiyalarning o'tkazilishi, meditsina xizmatining yaxshilanishi XX asrning ikkinchi yarmidan O'rta Osiyo respublikalarida «demografik portlash»ga olib keldi. Hozirda Tojikiston va O'zbekistonda yosh avlod vakillarining ko'p bo'lishi, mehnat resurslarining cheklanganligi yangi muammolarni vujudga keltirmoqda. Sug'oriladigan maydonlarning yetishmasligi, suv zaxiralarining kamayishi ham yaqin kelajakdagi yechimini kutayotgan keskin muammolar hisoblanadi.

4. Jamoa munosabatlari. Jamoa munosabatlarining notekis rivojlanishi asosiy sabablaridan biri O'rta Osiyo xalqlarida moddiy ehtiyojlarni qondirishning turli usullari mavjudligidadir. Dehqonlar jamoalarida ijtimoiy munosabatlar jez davridayoq paydo bo'ladi. Bu jarayon chorvadorlarga nisbatan dehqonlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Voha aholisi yerga nisbatan xususiy mulkchilikni bilishgan. Ayni paytda cho'l-dashtlarda yaylov, suv manbalari o'sha joyda yashaydigan urug'-qabilalarniki bo'lgan.

Dehqonlardagi munosabatlarning murakkabligi yer egasining dalalarni sug'orishga zarur bo'lgan suvga munosabati belgilanmaganligidan kelib chiqqan. Odatda suv u yoki bu qishloqning barcha aholisiniki hisoblanadi, amalda esa aksari suvga yirik yer egalari xo'jayinlik qilishgan. Shaharlarda ijtimoiy tengsizlik qishloqlarga nisbatan aniqroq ifodalangan. Umuman olganda O'rta Osiyo va Qozog'iston aholisining ijtimoiy stratifikatsiyasi murakkab ko'rinishda bo'lib, ko'plab mintaqaviy xususiyatlarga ega edi.

5. Davlat tuzumi. O'rta Osiyo va Qozog'iston Rossiya tomonidan istilo qilinishiga qadar mahalliy jamiyatlar ko'plab arxaik xususiyatlariga ega bo'lgan. O'lka uchta xonlik – Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklari tomonidan bo'lib olingan edi. Ushbu davlatlarda boshqa Sharq mamlakatlaridagi kabi barcha yerlar xon yoki amir mulki hisoblangan. Oliy hukmdor nafaqat dunyoviy, balki mamlakatda yashovchi barcha musulmonlarning diniy yetakchisi ham sanalgan. Boshqaruv ma'muriyati ko'plab amaldorlardan tashkil topib ularga faqat maosh beribgina qolmasdan qo'shimcha oziq mahsulotlari bilan ham siylashgan.

O'rta Osiyo jamiyatidagi asosiy birlik bu qo'shnichilik jamoasi bo'lgan. Dehqonchilik vohalarida jamoalar yer va suvning egasi hisoblangan. Jamoa ichida yer va suv oilalar orasida taqsimlangan. O'lkada «Hosilni yer emas, suv yaratadi» degan naql bejizdan vujudga kelmagan. Odat bo'yicha jamoaning har bir a'zosi o'z yeri, suvga huquqini istagan odamiga sotishi mumkin bo'lgan. Lekin amalda sotib oluvchining kelgusi hayoti osoyishta kechishiga hech kim kafolat bermagan.

Shariat bo'yicha jamoa yeridan tashqari mulk yerlari ham bo'lib, u dahlsiz sanalgan. Vohalarda ekin maydonlarining bir qismi vaqf sifatida diniy muassasalarga tegishli bo'lgan. Vaqf yerlari ham daxlsiz bo'lgan.

Chorvadorlar jamiyati qabilaviy asosga tayangan. Ko'chmanchi jamoa asosiy birlik bo'lgan. U bir necha qarindosh oilalarni birlashtirgan. Jamoalar qabila urug'lariga birlashgan. Yaylov, suv manbalari qabilaga tegishli bo'lgan. Qabilalar – muntazam, muhim ijtimoiy birlik bo'lmasdan, vaqt davomida ularda o'zgarishlar bo'lib turgan. Katta va kuchli qabilalar siyosiy yoki tabiiy ofatlar (masalan qurg'oqchilik, molga o'lat tegishi) tufayli kamsonli va zaif bo'lib qolsa, zaiflar aksincha ijobiy omillar ta'sirida kuchayishi hollari kuzatilgan.

Qozoqlar va qirg'izlarning chorvachilik jamiyatlarida aholini oqsuyaklar va qorasuyaklarga bo'lish mavjud edi. Birinchisiga xon, sultonlar, xo'jalar, sayidlar kirsa, ikkinchisiga barcha chorvador aholi taalluqli bo'lgan. Turkmanlarda zodagonlar iglar, avom aholi qul deb atalgan. XX asr davomida sovet davridagi qonunlar barchani teng deb e'lon qilishi ijtimoiy tengsizlikka barham berib, bu odatlar faqat oilanikoh munosabatlaridagina saqlanib qolgan.

Hozir barcha O'rta Osiyo davlatlari prezidentlik respublikalaridir. Ulardan ayrimlari Rossiya bilan MDH va Yevroosiyo hamkorligi doirasida yaqin munosabatda bo'lsa qolganlari betaraflik siyosatini olib bormoqda.

6. Moddiy madaniyat: an'analar va transformatsiyalar. *Qo'rg'onlar va uy-joylari.* O'rta Osiyo xalqlari moddiy madaniyatida etnik o'ziga xoslikka xo'jalik faoliyati va mintaqaviy xususiyatlar nisbatan ko'proq ta'sir etgan. Bu holat qo'rg'onlar va uy-joylarda ayniqsa yaxshi kuzati-

ladi. Qo'rg'onlar jez davridanoq shahar va qishloq turlariga bo'lingan. Shaharlar ko'pdan buyon mustaqil qo'rg'onlar toifasiga kirsa-da shaharliklar qishloq xo'jaligidan butunlay ajralmaganlar.

O'rta Osiyo va Qozog'istonda XX asrda aholining tez ko'payishi ularni turli ko'rinishdagi qo'rg'onlarga joylashtirishga majbur etdi. Yozma hujjatlardan ma'lumki bundan 150-200 yil avval o'lkaning qadimgi shaharlari hududida ko'plab mevali daraxtlar, polizlar va kichik-kichik dalalar bo'lgan. Ko'plab shaharlarning markazida qal'alar qurilib, ularda hukmdor yoki viloyat hokimlari saroylari joylashgan. Qal'a yaqinida bozor, jome masjidi va boshqa ma'muriy binolar bo'lgan. Aholi soni oshishi bilan shaharlardagi qurilishlar zichlasha boradi. XX asrning o'rtalarida ko'pchilik O'rta Osiyo shaharlari o'z bog'laridan ajraladi. Shaharlarning yangi «rus» qismidagina yashil maskanlar, istirohat bog'lari bo'lgan. Bu Buxoro, Xo'jand va boshqa shaharlar misolida o'z tasdig'ini topadi.

Qishloq qo'rg'onlarida ham keskin o'zgarishlar ro'y berdi. Ularning hajmi, rejasi ilgaridan mahalliy tabiiy iqlim sharoiti, xo'jalik faoliyati, suv bilan ta'minlangani – daryo, soy, quduqlarning mavjudligi bilan belgilangan. Xorazm vohasida suv manbalari yoqasida bir-biridan uzoqroqda uylar qurish odat bo'lgan.

O'rta Osiyoning ko'pchilik viloyatlarida shaharlar va qishloqlar mahalla, mavzelarga bo'linadi. Ulardagi aholi shaharlarda ma'lum kasb a'zolari bo'lsa, qishloqlarda ma'lum urug' yoki to'p vakillari bo'lishgan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida mahalla qo'shnichilik jamoasi sifatida: jamoa ishlari, suv taqsimoti tashkilotchisi va nazoratchisi bo'lgan. Qishloq qo'rg'onlarining kengayishi aholi sonining ko'payib borishi bilan izohlanadi. Ularning atroflari o'zlashtirilib yangi turar joylar quriladi. Yangi kanal, ariqlar bunyod etilib, yangidan-yangi mahallalar tashkil qilinadi. Hozir Farg'ona vodiysida xususan, Namangan viloyatining «Olmos», «Varzuk» qishloqlarida 18-20 mingdan aholi yashaydi.

Aholini qishloqlarda ushlab turuvchi muhim (boshqa sabablar qatorida) jihat qishloqda qo'lda bajaradigan mehnatning ko'pligi, tomorqadagi yerdan olinadigan mahsulotlarning minimal yashash talablarini qondirishi, shaharda zarur kasb-korlarga ega bo'lmaslikdir. Shu bilan birga ishga loyiq aholi qishloqlarda qolishi yoki qo'shni respublikalarga mehnat migratsiyasiga ketib yashashiga sabab bo'lmoqda.

O'rta Osiyo vohalari aholisi mehnatkash, har qanday vaziyatdan chiqish usulini topishga intiladi. Farg'ona vodiysida aholi kichik korxonalar, artellar tuzib kiyim, paypoq, sopol idishlar, laganlar, choynak-piyolalar ishlab chiqarishni yo'lga qo'ymoqdalar. Kichik biznes va tadbirkorlik hozirda 70 foiz mehnatda bandlikni ta'minlamoqda. So'nggi yillarda xususan, O'zbekistonda bog'lar yaratish, meva va sabzavotlarni qayta ishlash, mahsulotlarni xorijga chiqarishga katta e'tibor qaratilmoqda.

Tog'larda qishloqlar nisbatan yirik bo'lmasa-da, ularda ham bir necha ming aholi mavjud. Tog'li qishloqlarda yer yetishmasligi ayniqsa seziladi. Tog'li joylarda bo'sh yerning o'zi qolmaganidan aholi vohalarga ko'chib tushishga majbur bo'lmoqda. Tog'liklar shaharlarga ham kelmoqdalar.

O'rta Osiyo va Qozog'istonning cho'l-dasht mintaqalarida ilgari doimiy turar joylar bo'lmagan. Lekin har yili bir yo'ldan o'tilishi ushbu yo'nalishlar bo'yicha asta-sekin unchalik katta bo'lmagan qo'rg'onlar paydo bo'lishiga olib kelgan. Ularning dastlabkilari XX asrning 50-yillarida vujudga kelgan. Qishlovlar quduqlar tevaragida paydo bo'lgan. Sovet davrida chorvachilik rayonlaridan chiqqan migrantlar aksari shaharlarda joylashgan.

O'rta Osiyoda uy-joylarning ikki turi: o'troq dehqonlarda – loydan uy-joylar, ko'chma chorvadorlarda – kigiz yopiladigan yig'ma o'tovlar tarqalgan.

Qishloqlarda uylar xom g'isht, guvala va paxsadan tiklangan. Tog'li tumanlarda uylarning devorini qurish uchun toshdan ham foydalanilgan. Ayrim viloyatlarda xususan, Farg'ona vodiysida yog'ochlardan sinchli uylar quriladi, bu xildagi turar joylar zilzilaga chidamlidir.

Uy-joylarning tarhi (rejasi) so'nggi bir asrda katta o'zgarishlarga uchradi. Agar XX asrning boshlarida ham uylar bir xona, oshxona va ayvondan iborat bo'lsa, bundan 60-70-yillar avval uylarning hajmi, xonalari ko'payib bordi. Deyarli barcha uylarda alohida mehmonxona qurila boshlandi. Ilgari mehmonxonalar shaharliklarda, qishloq boylarida bo'lgan xolos. Hozir o'lkadagi qishloq uylari 3-4 xonali qilib: yotoqxona, mehmonxona, qishki oshxona, ayrim oilalarda bolalar xonasi qurilmoqda. Uyning oldida ayvon qurilib, oynavand bu xonada oila yozning iliq kunlarini o'tkazishadi. Uy yumushlarini ko'pincha ayvonda bajarishadi.

Shahar uylari qishloqnikidan, hajmining kattaligi va ichki-tashqi dekor (bezaklarining) boyligi bilan farqlanadi. Xususan, Shimoliy Tojikistonda uylarni naqshlar, ganch o'ymakorligi elementlari bilan bezatiladi. Boy oilalarda uy ichkari va tashqariga bo'linadi. Uy-joylar shahar va vohadagi qishloqlarda baland devor bilan o'rab olingan. XXI asrning boshlaridan Toshkentda hovlilar qurilishidagi transformatsion jarayonlar kuchayib, hovliga kirish yevropacha, hovli atrofi baland devorlarsiz, cho'yandan yasalgan panjaralar bilan o'ralmoqda. O'tmishda mahallalar yopiq mavzelar bo'lgan bo'lsa, hozir ko'chalar ravon, tungi yoritgichlar, oldi chiroyli gullar ekilib bezalgan hovlilardan iborat.

Hozirda faqat cho'ponlar qo'llaydigan o'tovlar mo'g'ul va turkcha ko'chma uylardan iborat. Bu borada turkmanlar o'tovlari gilamlar (uning ko'rinishi yumaloq) va bezaklarining boyligi bilan ajralib turadi.

Kiyimlari. O'rta Osiyo aholisining kiyimlari mazmun-mohiyatiga ko'ra ajoyib voqelikdir. Moddiy madaniyatning ushbu sohasida xo'jalik, milliy jihatlarning umumiylashgan ko'rinishi ko'pmi yoki mintaqaviy o'ziga xosliklar ko'pmi aytish mushkul. Tuzilishi, elementlari yig'masi jihatidan dehqonlar, chorvadorlar hamda erkaklar va ayollar kiyimlari bir xil. Erkaklar kiyimi asosini keng ko'ylak va ishton tashkil qiladi. Ayollar kiyimi erkaklarnikidan bichimining ayrim jihatlari, ko'ylagining uzunligi va rangi bilan farqlanadi. Erkaklar kiyimini oq matodan, ayollarnikini gulli matolardan tikishgan. Milliy va mintaqaviy o'ziga xosliklar ham bichimida uchragan.

Ustki kiyim o'lkaning barcha hududlarida oldi ochiq, uzun yengli bo'lgan. Choponlarning matosi va rangi etnik emas, viloyatlar kesimida farqlangan. Xususan, Farg'ona vodiysi, Xo'jand, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari aholisi to'nlari hozir ham bir-biridan ajralib turadi. Dehqonchilik hududlarida paxta solib qavilgan choponlar, chorvadorlarda jun matolardan tikilgan to'nlar kengroq tarqalgan. Yilning sovuq mavsumida erkaklar (aksari chorvadorlar) qo'y terisidan po'stin kiyishgan.

XX asrning 30-yillariga qadar milliy va mintaqaviy farqlanadigan buyumlardan biri – bosh kiyimi bo'lgan. Turkmanlarni qo'y terisidan juni tepaga qilib tikilgan katta telpaklaridan, qozoq va qirg'izlarni kigizdan tikilgan qalpoqlaridan tanish mumkin edi. O'zbeklar va tojiklar do'ppilari ham naqshi bilan farqlangan. XX asrning o'rtalarida matosi

qora naqshi oq ipaklardan tikilgan qushning stilizatsiyalashgan tasviri tushirilgan Chust do'ppilari keng tarqalgan.

Ayollar kiyimlari ko'proq an'anaviy xususiyatga ega bo'lsa-da ularning bichimida yevropacha elementlar uchraydi. Xotin-qizlarning kiyimlaridagi zamonaviy yevropacha xususiyatlar shaharlarda ko'proq tarqalgan. Kiyimlar ichida yosh, to'y va ta'ziya bilan bog'liqlarida an'anaviylik nisbatan yaxshi saqlangan. Ayollarning bayram kiyimlarida zeb-ziynat buyumlarining o'rni ham muhim. Taqinchoqlar kumushdan tayyorlanib, o'z ko'rinishida arxaik elementlarni saqlagan. Zeb-ziynatlarda milliy xususiyatlar, ularning majmuyida (to'plamida) kuzatiladi.

7. O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlari ma'naviy madaniyati. *Dini va diniy tasavvurlari.* O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlari qadim zamonlardan tabiat kuchlari, muqaddas toshlar, tog'lar, daraxtlar va buloqlarga sig'inib kelishadi. Ajdodlarning qabrlari O'rta Osiyoning ko'plab hududlarida asosiy ziyorat joylaridan sanaladi.

O'zbekistonda 2001-yili zardo'shtiylarning muqaddas kitobi «Avesto»ning 2700 yillik yubileyi nishonlandi. Otashparastlik an'analari O'rta Osiyo xalqlarida hali-hanuz saqlanib kelmoqda. Bu eng avvalo olovga ehtirom, nikoh va dafn marosimlari bilan bog'liq udumlardir.

Buddaviylikning aholiga ta'siri nisbatan kam bo'lgan. Kushon podsholigi davrida IV asrga qadar davlat dini bo'lgan buddaviylik ibodatxonalari qoldiqlari arxeologlar tomonidan O'zbekiston va Tojikistonning janubida qazib o'rganilgan.

Turkiy xalqlarning Ko'k Tangriga e'tiqodi mil. avv. I ming yillikka borib taqaladi. Ushbu diniy ta'limot so'nggi yillarda tangrianlik deb nomlanmoqda. Ushbu dinni qam yoki shomonlik ham deyishadi.

Milodiy VII asr oxiri – VIII asr boshlaridan o'lkani Arab halifaligi tomonidan istilo qilinishi yangi islom dinini yoyilishiga olib keldi. Islom dini bilan birgalikda arab yozuvi va tili maorif, fan, boshqaruv muassasalari tomonidan qabul qilinib XX asrning boshlariga qadar o'z ahamiyatini saqlab qoladi.

Islom dini Yevroosiyoning ushbu qismi aholisi turmush tarzining asosiy mezoniga aylanadi. Bu eng avvalo vohalarning o'troq aholisi va shaharlar aholisiga taalluqlidir. Chorvadorlar ichida islom mahalliy di-

niy tasavvurlar afsungarlik, shomonlik, ajdodlar ruhlariga e'tiqod bilan qorishib ketgani udum marosimlarida o'z aksini topgan.

Madaniy meros. Zamonaviy industriya bosqichiga O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlari boy madaniy merosga ega bo'lgan holda kirdilar. Aynan ma'naviy madaniyatda etnik xususiyatlar va an'analar yorqinroq namoyon bo'ladi. Lekin bu sohada ham umumiy manba va an'analar aniq seziladi. O'zbeklarning «Alpomish» dostoni qozoq va qoraqalpoqlarga yaxshi ma'lum. Turkman hamda tojiklarda «Go'ro'g'li» dostoni tarannum etilsa, uni boshqa qo'shni xalqlarning baxshilari ham sevib kuylashadi.

O'rta Osiyo xalqlarining avloddan avlodga o'tib kelayotgan madaniy an'analari haqida qadimgi qahramonlik dostonlari syujetlari guvohlik beradi. Bu O'rta Osiyo xalqlari etnogenezi umumiyligi, kelib chiqishi birligini ham tasdiqlaydi. Qolaversa bu zamonaviy xalqlarning ushbu hududda shakllangani hamda o'lkadagi qadimgi etnoslarni o'z tarkibida singdirganini ko'rsatadi. Mahalliy madaniy an'analarni qadimiyligiga qozoqlarning «Qoblandi Botir» dostoni va qirg'izlarning «Manas» dostonlari ham guvohlik beradi.

Madaniy yaqinlik faqat dostonlarda emas me'moriy obidalarda ham kuzatiladi. Hozir Samarqand, Marv, Ko'hna Urganch, Xiva, Buxoro, Turkiston shaharlaridagi madaniy obidalar dunyoga tanish, ularni tomosha qilishga keluvchi xorijiy havasmandlar soni kundan kunga oshib bormoqda.

Turkman gilamlari, Buxoro va Samarqand zebu-ziynatlari, zardo'zlik buyumlari, qozoq va qirg'izlarning naqshli kigizlari, tojiklarning sopol buyumlari, yog'och o'ymakorligi, kitob minatyurasi dunyo madaniyati xazinasini boyitib kelmoqda.

O'rta Osiyo ilm-fani, adabiyoti o'rta asrlarda dunyo sivilizatsiyasiga Abu Ali Ibn Sino (980-1037), Muhammad al-Xorazmiy (783-850), Umar Xayyom (1048-1123), Firdavsiy (940-1020), Alisher Navoiy (1441-1501), Mirzo Ulug'bek (1394-1449), Maxtumquli (1730-1780) va boshqalarni berdi.

Yangi davrda ham O'rta Osiyoda buyuk yozuvchilar, shoirlar, ma'rifatparvarlar va olimlar yashab o'tgan. Qozoq etnologi va yozuvchisi Ch.Ch.Valixonov, tarixchi, ma'rifatparvar Ahmad Donish (1827-1897), shoir Furqat (1858-1909), Muqimiy (1851-1903), Sadriddin Ayniy (1878-1954), Qoraqalpoq shoiri Berdaq (1827-1900), turkman shoiri

Kamina (1770-1840), Mullanafas (1810-1862), qirg'iz shoiri To'xtagul (1864-1933), qozoq yozuvchisi Oltinsarin (1841-1889), Abay Qo'nonboyev (1840-1904) va boshqalar ajoyib asarlar yaratganlar.

Mustaqillik yillarida O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlari yangi, bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik davlatlar tuzish yo'lidan bormoqdalar.

Savollar va topshiriqlar

1. O'rta Osiyo va Qozog'iston aholisining tarkibi va shakllanish tarixi haqida gapirib bering.
2. An'anaviy va zamonaviy dehqonchilik va chorvachilik xo'jaliklarini qiyosiy tahlil qilib bering.
3. O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlari professional va uy hunarmandchiligini Internet ma'lumotlari asosida so'zlab bering.
4. O'rta Osiyodagi etnodemografik muammolar va jamoa tashkilotlari haqida nimalarni bilasiz?
5. Qo'rg'onlar va uy joylardagi an'analar hamda zamonaviy jarayonlarni tahlil etib bering.
6. Aholining kiyimlaridagi transformatsion jarayonlar qanday kechmoqda?
7. Din va madaniy meros durdonalari haqida gapirib bering.

IX-BOB.
JANUBIY OSIYO ETNOLOGIYASI

Janubiy Osiyoda afsonalarda eng ko'p uchraydigan, G'arb va Sharq xalqlari diqqatini o'ziga qadim zamonlardan tortib keladigan mamlakat – Hindiston joylashgan. U dunyoga paxta, shakarqamish, ko'plab ziravorlarni, ayrim uy parrandalarini, shaxmat, matematikadagi o'nlik tizimini, nol raqamini bergan.

Mil. avv. IV asrda fotih Aleksandr Makedonskiyning istilolari tufayli Hindistonga ellin madaniyatining ta'siri boshlanadi. Hindistondan O'rtayer dengizi shimoliga fil suyagi, qimmatbaho toshlar, marjon, ziravorlar, yog'ochning qattiq turlarini, ekzotik hayvonlar va qushlarni, muslin – «shamol tomonidan to'qilgan mato»ni (uning 20 metr bo'lagi) tamaki qutisiga joylashgan. Hind zodagonlari saroylarida unon san'ati buyumlari paydo bo'ladi.

Hind madaniyati ta'sirini Volter, Gyote, Nitsshe, Bayron, Tomas Mann va boshqalar ijodida sezish mumkin. Yevropa olimlarining qadimgi hind adabiy tili – sanskrit bilan tanishishi ijtimoiy fanlarda inqilobiy o'zgarishlarga olib keldi. Sanskritning yunon, lotin va boshqa evropa tillari bilan qardosh ekanligining aniqlanishi yangi fan sohasi qiyosiy tilshunoslikni vujudga keltirdi. Fan siganlar – shimoliy hind nik guruhlari bilan qardosh ekanligini ham tasdiqladi.

Hindiston geografik nomi butun Janubiy Osiyoni egallagan yarim rolni va Himolay tog'lariga tutash hududlarni anglatadi. Ushbu hudda 1 mlrd. aholisi bilan Hindiston, 200 milliondan ortiq aholiga a Pokiston, 20 millionli Nepal, aholisi 2 milliondan ko'proq bo'lgan tan, 120 milliondan ortiq aholiga ega Bangladesh, aholisi 20 milndan ko'p Shri Lanka, 300 mingdan ortiq kishi yashaydigan Maldiv spublikasi joylashgan. Hududning Shimoliy chegarasi Himolay va raqurum tog'laridir. Janubda Hindiston yarim oroli Arabiston deni, Hind okeanining Bengal qo'ltig'i suvlari bilan tutashgan.

Janubiy Osiyo hududida qalin o'rmonlar, serunum vohalar, dunyogi eng baland tog' cho'qqisi – Jomolungma, tropik cho'llar (Tar, Txal, aston) mavjud. Hududda yirik daryolar Gang, Hind, Brahmaputra adi. Janubiy Osiyoning tabiiy yaxlitligi unda subekvatorial mussonli mga egaligidir. Unda aholi zich joylashgan, maydoni Yer yuzasining

3,3 foizni tashkil qilgan holda dunyo aholisining oltidan bir qismi yashaydi.

1. Hindistonning avstroloid aholisi. Dravid xalqlari – Janubiy Osiyoning eng qadimgi aholisi avlodlari hisoblanadi. Dravid tilli ushbu aholi hozirda Hindistonning Andxra-Pradesh, Tamilnad, Kerala, Karnataka shtatlarida, Nepalning markazida, Bangladesh, Shri Lanka, Maldiv orollarida yashaydilar. Dravid tillariga tamil, telugu, kannara va malayali tillari kirib, ularda 200 mln. atrofida aholi gaplashadi. Ularning vakillari o'ziga xos tashqi qiyofa bilan ajralib turadi: bo'yning baland emasligi, badan rangi qoraligi, boshning uzunchoqligi, keng burun, qalin lab, yirik tishlar. Ular rasa jihatidan avstraloidlarga mansubdir. Aynan ushbu xususiyatlar arxeologlar tomonidan Moxenjo-Daroda (mil. avv. IV-II ming yilliklar) bronzadan yasalgan raqqosa haykalchasida ham uchraydi.

Hindiston junglisida dravidlar va keyinchalik mamlakatga shimoli-g'arbiy tomondan kirgan va hind-yevropa tillarida so'zlashuvchi oriylar to'qnashgan. Oriylar dravidlarni yovuz ruhlar, iblislar, zulmat hosilasi deb tavsiflaganlar. Hind eposlari «Mahabxarata» va «Ramayana»larda ham ular haqida salbiy fikrlar bildirilgan. Jumladan «Ramayana»da yarim iloh Rama rakshas (iblis) Ravana dravid qabilalaridan birining sardori bilan jang qiladi. Dostonda Ravan Ramaning rafiqasi Situni o'g'irlab uzoq Shri Lanka oroliga olib ketgani, shahzoda uni qutqarish uchun qilgan qahramonliklari batafsil hikoya qilinadi.

Dravidlarda yirik (tamillar, telugular malayali, kannara) va kamsonli xalqlar (yanadi, panya, toda va boshqalar) mavjud. Ular tosh davri madaniyati elementlarini saqlab, Hindiston madaniyati rivojiga o'z hissalarini qo'shishgan.

Ichki hududlarda yashovchi qabilalarda eng qadimgi ov quroli sifatida puflab otuvchi bambuk poyasidan yasalgan miltiq va boshqa aslahalar mavjud bo'lgan. Bunday qurolni Amazoniya, Janubi-sharqiy Osiyo yoki Avstraliya aborigenlarida ham uchratish mumkin. Aynan dravidlarda hozirgacha saqlangan va bambukdan uchli qilib quriladigan, shoxcha va barglar bilan yopiladigan kulbalar – eng qadimgi turar joylardan biridir.

Ularning hayotida nog'oralar katta rol o'ynagan. Ulardagi matallardan birida «Yanadi uchun nog'ora, baliq uchun suv bilan barobar» deb bejiz aytilmaydi. Nog'oralardan raqsga tushishda, shuningdek, zarur

xabarlarni yetkazishda foydalanishgan. O'tmishdagi singari dravidlar kiyimlari hozir ham juda sodda, belbog'chalardan iborat. Faqat qabila boshliqlari yevropacha ko'ylak, shaharlardagi ishchilar ham yevropacha kiyim kiyishadi.

Dravidlar uzoq o'tmishdan ilon ushlash bilan shug'ullanishgan. Hindistonga nisbatan kech ko'chgan aholi (aynan dravidlardan) ilonlarga sig'inishni qabul qilganlar. Hozir ilon o'ynatuvchilik kasbi xavfli bo'lib, bu kasb egalari turistlarga arzimagan to'lovga mangustlarning kobralar bilan jangi yoki kobralarning musiqaga raqsini ko'rsatishadi.

Hozirgi kunda dravidlar o'z nonini og'ir mehnat: o'tin tayyorlash, ko'chalarni supirish, shahar boylarining hovlilarini tozalash, bog'lardagi daraxt va gullarni parvarishlash, veloriksha haydash kabi yumushlarni bajarish bilan topmoqdalar. Ko'plari sholi, choy, jut plantatsiyalarida ishlashadi. Ularga xo'jayinlar guruch yoki pul bilan xizmat haqini to'laydilar. Dravid xalqlari kofe, ziravorlar, kauchuk, tamaki va paxta yetishtiradilar. Janubiy Osiyo xalqlari taomlarida ham ular muhim o'rin tutadi. Xususan, imbir o'simligi ildizi sabzavotlar, go'shtni tayyorlashda, shamollaganda yo'tal, balg'am ko'chirishda, bosh og'riganda qo'llaniladi. Dolchin yurakni davolaydi, siydik yo'llariga shifodir. Koriandr, kardamon, imbir ildizi – kurkuma taomlar tayyorlashda, marosimlarda, guruchdan taom pishirishda, hinduiylar nikoh marosimida mayda talqon qilingan holatda kelinning yuziga surtishda foydaladiniladi.

Dravidlar hayot tarzi o'zgarmagan holda faqat Hindistonning janubi, Shri Lankada, Maldiv orollarida saqlab qolingan. Sababi, bu hududlardagi xalqlar keyingi migratsiyalarga uchramaganligidadir.

Hindistonning qator mashhur raqslari aynan dravidlarga aloqadordir. Shahar sahnalaridagi «patukxali», hinduiylik ibodatxonalaridagi ajoyib raqslar, jungli va tog'larning qoratanli qabilalarining qadimgi raqslaridan olingan. Raqqosaning har bir harakati, bosh burilishi, mimikasi, tanasining holati ma'lum ma'no-mazmun kasb etadi.

Dravid xalqlari diniy qarashlari – arxaik ko'rinishda. Ularning tasavvuri bo'yicha iloh va ruhlar barcha narsalarda: daraxtlarda, toshlarda, sopol tuvaklarda, yog'och but va sanamlarda, loy bo'laklarida, qoyalarda chizilgan rasmlarda mavjud. Ilohlar va arvohlar sharafiga shovqin-suronli bayramlar, tungi raqslar, tantanali qurbonliklar, murakkab tantanalar o'tkaziladi. Xudolar panteonida eng yuqori

pog'onani iloha – ona egallab, uning qudrati mehnatsevarligi bilan mujassamlashgan.

Dravidlarda o'ziga xos dafn marosimi, hind oriylaridagi marhumni gulxanda yondirish emas, yerga ko'mish odati saqlangan. Jasad «pan» barglari, kokos yong'og'i va mis tanga bilan birga dafn etilgan. Undan maqsad iloh va ruhlar marhumni qiyin, murakkab sinovlarsiz qabul qilishlarini xohlaganlar.

2. Hind-oriy xalqlari. Hindiston tarixi Hind vohasidagi qadimgi sivilizatsiyalar Xarappa va Moxenjo-Darolardan, mil. avv. IV-II ming yilliklardan boshlanadi. O'sha davrda ikki etnik oqim va madaniyat – O'rtayer dengizi va avtoxton avstraloid aholisining aralashuvi jarayoni boshlangan edi.

Navbatdagi yirik etnik oqim oriylar bo'lib, ular mil. avv. II ming yillikning o'rtalaridan Hindistonga shimoli-g'arbiy tomondan bostirib kiradilar. Oriylar («arya» – «oliyjanob» yoki «yer haydovchi») hind-eron tillarida so'zlashganlar.

Oriylar tili hind-yevropa til oilasiga kirgan, lekin ular Hindistonga kelgan birinchi hind-yevropaliklar bo'lmagan. Olimlarning fikricha mil. avv. IV ming yillikda bu hududga ilk «O'rtayer dengizi» aholisi guruhlari kelishgan. Hozirgi hind tillari o'zining kelib chiqishi bo'yicha veda shevalariga yaqin hamda hind-oriy tillari deb nomlanadi. Bu tillar – hind, urdu, bengali, marathi, gujarati, ariya, assam, rojastxoni, panjobi, sindxi va kashmir tillaridir.

Hind-yevropa xalqlari asta-sekin Hindistonning janubiy rayonlariga kirib bordi. Yangi brahmanizm dini shakllanib mil. avv. IX asrdan ruhoniy brahmanlar avstroloid aholiga qarshi harakat boshlaydi. Kshatriy jangchilari oriylarning ikkinchi toifasi sifatida qilich bilan harakat qilib, oddiy xalqni itoatda tutishga xizmat qildi. Aholini oriylar va oriylar bo'lmaganlarga bo'lish kasta tizimini vujudga keltirdi.

Ijtimoiy hayot xususiyatlari. Mil. avv. II ming yillik oxiri – I ming yillik boshlarida Shimoliy Hindistondagi jamiyatning ijtimoiy va siyosiy taraqqiyoti aholini to'rt guruhga: ruhoniylar (kohinlar), harbiylar, dehqonlar va hunarmandlar, xizmatkorlarga bo'linishga olib keladi. Varnalar: brahmanlar, kshatriylar, vayshilar va shudralar deb nomlanadi. Har bir kastaning ijtimoiy mavqeyi vorisiy bo'lib, faoliyat sohasi ham belgilangan. Ibodat va ta'lim brahmanlarda; jang qilish va boshqaruv kshatriylarda; mehnat qilish vayshilarda; uchta yuqori varnaga xizmat

qilish – shudralarga taqsimlangan. Varnalar orasida nikoh taqiqlangan.

Varna tizimi asosida murakkabroq tizim – jati shakllangan. Ma'lum hududda bir xil mavqega ega oilalar yopiq jamiyatlar – jatilarni tuzishgan. Jatining barcha a'zolari o'zaro qarindoshlik yoki birodarlik munosabatlarida bo'lishgan. Ularni iqtisodiy, diniy, urf-odatlar va marosimlar bog'lab turgan. Qishloq aholisi orasidagi an'anaviy munosabatlar kasta ierarxiyasi shaklida tuzilgan. Hunarmandlar dehqonlarga zarur buyumlarni yasab berishgan, lekin ular hunarmandlarga o'zlari yetishtirgan mahsulotlardan ma'lum qismini ajratishlari lozim bo'lgan. Har bir qishloq jamoasi o'zi uchun zarur narsalarni o'zi ta'minlagan va tashqi aloqalarga ehtiyoj sezmagan.

Mehnatkash aholining asosiy qismi – hunarmandlar, dehqonlar, savdogarlar vayshilar kastasiga kirgan. Ulardan pastroqda shudralar xizmatkorlar bo'lgan. Hindlar jamiyatida «hazar qilinganlar» – «chandallar» guruhi ham bo'lgan. Ularni shahar mavzelari va qishloqlarda yashashga qo'ymaganlar. Ular qishloqdan chetda, o'rmonlarda chodirlar qurib yashaganlar.

Kastalarning paydo bo'lishidagi muhim omil hindlar jamiyati ijtimoiy tizumiga yangi etnik birliklarning qo'shilishi bo'lgan. Ovchilar, termachilar va baliqchilar mashg'uloti oriylar tomonidan «toza bo'lmagan» faoliyat hisoblangan. Aynan dravidlar qabilalari vakillaridan adivasi (ilk aholi) – hazar qilinganlar kastasi shakllangan. Shudralarning past toifasi natlar – raqqoslar, akrobatlar, hayvonni qo'lga o'rgatuvchilar va tabiblar o'zlarining qora tanalari bilan farqlanadilar. Ular oriylar tomonidan kasta tizimiga kiritilgan dravid qabilalari avlodlaridir. Ular o'z birliklarini suvni idishdan ichish, umumiy trubkadan chekish orqali namoyish etadilar. Bu xildagi ishlarni boshqa toifalarda butunlay taqiqlashgan.

Past kastalar yuqori kastalarga qarshi o'z qoidalarini ishlab chiqqanlar. Masalan, past kastalar ayollari nisbatan ko'proq erkinlikka egalar – ular moddiy va ijtimoiy jihatdan mustaqildirlar. Eridan jahli chiqqanida ular haqorat qilishlari, urushishlari va hatto o'ldirishlari ham mumkin. O'rta va oliy kastalar ayollari erlariga sodiq va ularga so'zsiz bo'ysunadilar. Kinoteatrlar kassasida, vrachlar qabulida, avtobus bekatlarida yoki saylov uchastkalarida – ayollar hamisha erkaklardan alohida turib, ko'plari ro'mollarini yuzlariga tushirib, kamtarlik va itoatkorliklarini namoyish qiladilar.

Kshatriylar varnasida butun bir harbiylar toifasi vujudga kelgan. Hind harbiylarining faxri – rajputlar bo'lgan. Ushbu harbiy-feodal toifaning asosini ko'chmanchi xunnlar – eftaliylar va gurjarlar tashkil etgan. Ular milodning dastlabki asrlarida Hindistonga bostirib kirib, keyinchalik mahalliy zodagonlar bilan aralashib ketganlar. Asta-sekin hind zodagonlarining ko'pchiligi o'zlarini rajputlar deb atashga intila boshlaydilar. Boburiy Akbarshoh davrida rajputlar qo'shinning asosi va toju taxt tayanchiga aylanadi. Davrlar o'tib rajputlar shon-sharafi majmuyi shakllanib u «raso» – qahramonlik dostonlarida aksini topgan. Asarlardan eng mashhuri Chand Bardaemning «Pritxviraj Raso»si (XII asr oxirida)dir. Rajastonda (Hindistonning g'arbiy provinsiyasi) hozirga qadar «Rajput o'lsa ham o'z nomini sharmanda qilmaydi», «Qo'rqoqning tanasiga, hatto quzg'un ham o'tirmaydi» yoki «Vatan tortib olindi, din toptaldi, ayol sharmanda qilindi – demak zodagonlar va oddiy kishilarning o'limi vaqti kelibdi» degan iboralar uchraydi. Rajputning tarbiyasida sanskrit va mahalliy tillarni bilish, muqaddas kitoblarni o'qish, siyosiy va she'riy asarlarni anglash talab qilingan. Rajput saxiy bo'lishi, pulni asrab xarajat qilish esa savdogarlar, hunarmandlar va dehqonlar ishi deb hisoblangan. Rajputlar xotinlari uchun yuksak sharaf – sati, ya'ni erining dafn gulxaniga o'zini tashlashi bo'lgan.

Rajputlar qo'shini – og'ir qurollangan otliq bo'linmalardir. Hindistonda XIV-XV asrlardan paydo bo'lgan o'tochar qurollarni rajputlar qo'rqoqlar quroli deb hisoblaganlar. Endilikda rajputlar shon-shuhrati xalq xotirasidagi tarixga aylandi. Davrlar o'tib kasta tuzumi jamiyat taraqqiyotiga to'siq bo'la boshladi. Shoir Narosinx Mexti (XV asr) gumanizm, turli kastalar orasida tenglikka, diniy jamoalarni yaqinlashishiga chaqirgan. Mahatma Gandi «hazar qilinganlarga» nisbatan keng qo'llagan «xudo odamlari» atamasini birinchi bo'lib Mexti aytgan deyishadi.

Hind qishlog'i ijtimoiy tashkiloti asosi – qo'shnichilik jamoasi hozirgi davrgacha saqlab qolingan. Ekin maydonlari alohida oilalar orasida taqsimlanib, har bir xo'jalik faoliyati ularning kuchi bilan yuritilgan. Ayni paytda dehqonchilikka yaramaydigan yaylov, bo'sh joylardan barcha foydalangan. Uy va yer sotib olgan kishi jamoa a'zosi hisoblangan. Jamoa o'z a'zolariga jamoaviy yordam berishdan tashqari ulardan yo'llar, suv inshootlari, ibodatxonalarni tartibda saqlashda ishtirok etishlarini talab qilgan. Qishloq jamoasi to'y, bayram va marosimlarni

ham birgalikda o'tkazadi. Qishloq jamoasi rahbari davlat hokimiyatining quyi bo'g'ini vazifasini bajaradi.

Jamiyatda, shuningdek, oilalarda an'anaviy brahmanlarga, ayollarga, yuqori kastalar a'zolariga, umuman katta yoshdagilarga hurmat munosabati saqlangan. Salomlashish, xayrlashish, brahmanga murojaat pranamsiz – boshni egib ko'krakka keltirish, iyakka yoki peshonaga bir-biriga qo'yilgan kaftlarni qo'yishsiz tasavvur etish mumkin emas. Murojaat qilinayotgan shaxs qanchalik yuksak mavqeli bo'lsa qo'llar shunchalik yuqori ko'tariladi.

Muloqotda tabassum ham bo'lishi lozim. Hindistonda «tabassum – qalbni tinchlantirib, muloqotda o'zaro yaqinlik munosabatlarini yaratadi», deyishadi. Shuning uchun muhim suhbat olib borilayotganda ham, vaqti-vaqti bilan tabassum qilish tavsiya etiladi.

3. Musulmonlar hindlar yerida. VIII asr boshlarida Hindiston xalifalik qo'shinlari hujumiga uchraydi. Iroq va Suriyadagi ko'p minglik qo'shin Hind daryosi etaklariga bostirib kiradi. Bosqin hududdagi ko'plab qabilalar hayotiga ta'sir etib, ularni ko'chishga majbur etgan, qolganlari islomni qabul qiladi. Mahmud G'aznaviy istilolari, so'ngra Dehli sultonligi hukmronligi o'rta asrlarda mamlakat shimolida islom mavqeyini yanada kuchaytiradi. Musulmonlar dastlabki paytlardanoq aralash nikohga kirishganlar. Bu esa ularni mahalliy aholi bilan yaqinlashtirib, o'z tillarini unutishlariga olib kelgan.

Islomning ta'siri Boburiylar hukmronligi davrida (1526-1858) ayniqsa kuchaydi. Sulolaga ajoyib shoir, iqtidorli lashkarboshi va mohir diplomat Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) asos solgan. Boburiy podshohlarning ko'pchiligi din masalasida bag'rikenglik siyosatini yuritib mamlakatda tinch-totuvlikni saqlashga intilganlar. Yillar o'tib ular ham hind knyazlari qizlariga uylana boshlaganlar. Imperiya zodagonlari ichida O'rta Osiyo, Eron, Afg'oniston, Turkiyadan, arab mamlakatlaridan chiqqan musulmonlar, rajput hinduiylari bo'lgan.

Boburiylardan Avrangzebning (1658-1707) hindlarni islom diniga o'tkazishga harakati Panjob va Maharashtra knyazliklarida unga qarshi konsolidatsiya jarayonlarining kuchayishiga olib keladi. Panjobda Dehlidan amalda mustaqil davlat tuzildi, marathilar – Maharashtra aholisi harbiy toifaga aylanadi.

Marathilar yetakchisi Shivaji 1674-yil mustaqil marathlar davlatini tuzadi. Inglizlarga qarshi milliy ozodlik harakati rahbarlaridan biri

B.Tilak (1856-1920) keyinchalik Shivaji xotirasiga bag'ishlab bayramlar, teatrlashtirilgan tomoshalar, harbiy-sport musobaqalarini o'tkazgan.

Musulmonlar ta'sirida hind tilining qator shevalari (xususan, kxari-boli – Shimoliy Hindiston shahar shevasidan), Eron va turkiy tillar ta'sirida urdu tili shakllanadi. Hind tili uchun xususiyatlisi – sanskrit leksikasining ko'pligi bo'lsa, urduda arab-fors so'zlari mo'lligidir. Hindlar devanagiri alifbosidan foydalansa, urduda arab grafikasi ishlatilishini ta'kidlash lozim. Urdu – Pokistonning rasmiy davlat tili, unda Hindistonda yashovchi musulmonlar ham so'zlashadi.

Musulmon sulolalari hukmronligi davrida Janubiy Osiyoda yangi me'morlik uslubi tarqalib, masjidlar, madrasalar, minoralar, maqbaralar, saroylar bunyod etilgan. Ulardan eng mashhuri Toj-Mahal bo'lib u Agrada boburiylar hukmdori Shohjahon tomonidan (1592-1666) rafiqasi Arjumand bonu (Mumtoz Mahal)ga bag'ishlab qurilgan. Hukmdorning yana bir inshooti – Dehlidagi Qizil Fort saroyi boburiylar qarorgohi bo'lgan. Saroyning xususiy qabullar zali (Devonxona) arkasida «Yer yuzida jannat bo'lsa, u shu yerda, shu yerda, shu yerda...» so'zlari bitilgan. Aynan shu qal'a ustida Javoharlal Neru 1947-yili mustaqil Hindiston bayrog'ini ko'targan.

Boburiylar imperiyasining behisob boyliklari zamondoshlarini hayratga solgan. Ulardan eng mashhuri «Kohi-Nur» olmosi bo'lib unga birinchi ishlov berilganidan so'ng 186,1 karat qolgan. Olmos Boburiylar taxtining tepasida porlab turgan. Hozirda olmos qirol Georg VI ning qizi, qirolicha Yelizaveta tojini bezab Tauer saroyida saqlanmoqda. Hindiston 1933-yili Buyuk Britaniyadan brilliantni qaytarishni talab qilganida rad javobi beriladi.

Boburiylardan «muglai» nomi bilan san'at stili, musiqa, kiyim va taomlar majmuyi saqlangan. Islom dini Pokiston Islom respublikasida, Maldiv respublikasida, Bangladeshda keng tarqalgan. Ularning an'analarida farqlar mavjud. Masalan haj safaridan keyin Bangladesh musulmonlari qo'y kam bo'lganidan qoramol yoki echkini qurbonlik qilishadi.

4. Sikhlar. Hindistonning shimolida tarixiy viloyatlaridan biri Panjobda sikh etnokonfessial jamoasi shakllanib uning markazi Amritsar shahridir. Sikhizmning diniy-axloqiy ta'limotga aylanishi XVI asr boshlariga oid. Unda shoir va targ'ibotchilar shahar maydonlari bozorlarida oddiy xalq tilida o'z va'zlarini aytganlar. Ular «Agar daryodagi tahorat

gunohlardan foriq etsa, eng muqaddas narsa bu qurbaqalardir», «Agar sochi olingan kalla insonni muqaddas qilsa, eng muqaddas, xudoga yaqin qo'ylardir» singari qochirimlarni tez-tez takrorlaganlar. Sikhlar kasta tuzumini va diniy tafovutlarni inkor etishgan.

Targ'ibotchilardan sikh (o'quvchi) ta'limoti asoschisi Nanak (1464-1538) o'zini guru (ustoz) deb e'lon qilgan. Nanak Bobur mirzoning zamondoshi bo'lgan. Nanakning vatani Panjob hozirgi Hindistonning shimoli-g'arbi va zamonaviy Pokistonda bo'lgan. Panjob hinduiylar va musulmonlar yashaydigan viloyat aholisi dehqonchilik bilan shug'ullangan. Nanak ta'limoti kasta tuzumini inkor etgan, shuningdek, xudoning tasviri, xudo sharafiga ibodat, rohiblik va qanday bo'lmasin har qanday udumlar taqiqlangan. Xudoga yaqin bo'lish uchun uni sevish yetarli. Ibodatxonalarga borish, udumlarni bajarish, muqaddas joylarni ziyorat qilish shart emas. O'z tarafdorlarini birlashtirish uchun Nanak jamoa bilan birgalikda ziyofatlar o'tkazgan. Hinduiylarda boshqa kasta vakili huzurida yoki uning qo'lidan taom iste'mol qilish qat'iyan man etilgan. Sikhlar jamoasidagi ziyofatlar hozirga qadar ularning tengligi ramzi bo'lib kelmoqda. XVII asrning boshida sikhlar «Adi Grantx» – «Ilk kitob» tuzishib, undagi gimnlarni sikhlar hozirga qadar o'zlarining ibodatlarida kuylaydilar.

Panjobda guru Gobind Singx (XVII asr oxiri – XVIII asr boshi) boshqargan davrdan sikhlar jamoasi harbiy-teokratik tashkilot tizimiga ega. Uning barcha a'zolari erkaklar, jangchilar hisoblanib, dastlabki chaqirishdayoq yurishga tayyor bo'lishi kerak. Gobind va'zlaridagi aforizmlar: «barcha vositalar tugagan bo'lsa, qo'lga qilich olmoqqa izn beriladi», «bir qo'lingda kambag'allar uchun taom, ikkinchisida zolimlarga qarshi qilich bo'lsin» hozir ham ommaviy shiordir.

Sikhlarda erkaklar ismiga «Singh» qo'shimchasi qo'yilib, u sher, ayollarda «kaur» qo'shimchasi ishlatilib, u urg'ochi sherni anglatadi. Erkak sikhlarning sochi (uni alohida ko'rinishda turmaklashadi), soqoli olinmaydi, o'ziga xos salla – pagri o'rab yurish tavsiya etiladi. Sikhlar yonida doim xanjar bo'ladi.

Ular 1799-yili o'z davlatlarini tuzganlar. Sikhlar davlati XIX asrning 30-yillari oxirida inglizlarga qarshilik ko'rsata boshlagan, eng so'nggida Britaniya imperiyasi uning qarshiligini sindiradi.

Ingliz mustamlakachilari sikhlar jangari tashkilotini Hindistonda o'z hukmronliklari tayanchi sifatida foydalanishga intilib, ulardan,

musulmonlardan, Nepal gurxalaridan ingliz-hind qo'shinining alohida polklarini tuzishgan. Bu sikhlar ongining yuksalishiga xizmat qilib, 1919-yili sikhlarning ilk siyosiy tashkilotlari tuziladi. Hozirda sikhlarning yuqori toifalari Panjobni Hindistondan ajratib, alohida mustaqil davlatga aylantirishga intilmoqdalar. Bu kurash fanatik tus olishini 1984-yili Indira Gandining, 1991-yili esa Radjiv Gandining o'ldirilishida ko'rish mumkin. Sikh yetakchilarining mustaqillikka intilishi Hindiston xalqlari va dunyo hamjamiyati tomonidan qo'llab-quvvatlanmadi. Panjob – umumhind iqtisodiga integratsiyalashgan hudud. Sikhlar esa boshqa shtatlarda ham yashaydilar.

5. Hinduiylik. Mahatma Gandi: «Hinduiylik – bu haqiqat ortidan tinimsiz quvish» degan edi. Hindistonda hinduiylik asosiy diniy – etika tizimiga aylandi. Bu brahmanizm yoki veda dinining yangi ko'rinishi edi. Vedalar oriylarning adabiy ijodlari bo'lib, ular hind yerlariga mil. avv. XIV-XII asrlarda kirib kelgan. Veda dini haqida tasavvurni «Rigveda»dagi mingta gimnlar beradi. Veda dinidan farqliroq hinduiylik qonli qurbonliklarni talab etmaydi, hatto taqiqlaydi ham (masalan sigirlarni so'yishni taqiqlanishi barchaga ma'lum).

Hinduiylikka kirgan ayrim animistik tasavvurlar qadimgi dravid asosiga ega. Ularga daraxt, tog', suv havzalariga, hayvonlarga (ilon kulti, sigirlarga, maymunlarga, fillarga ehtirom) e'tiqodni ko'rsatish mumkin. Hinduiylikka dravidlarning yozning kirishi bilan bog'liq udumi osongina kiritilgan. Unda ulkan teatrlashtirilgan tomosha taklif etilib, barcha rollarni marosim niqoblarini kiygan erkaklar o'ynaydi. Hinduiylikdan iloha – ona siymosiga e'tiqod ham o'rin olgan.

Hinduiylik uchun oliy yaratuvchi iloh g'oyasi ham xususiyatli bo'lib, u turli tarzda namoyon bo'ladi. Hinduiylikning ko'plab a'zolari uchun bu xildagi oliy iloh: Vishnu – haqiqat, ezgulik va qonun ilohidir; Vishnu – hayvonlar: to'ng'iz, baliq, toshbaqa yoki inson (odatda qora tanli shoh va cho'pon Krishna) siymolarida namoyon bo'ladi. Vishnu Rama va Buddada namoyon bo'lishining tan olinishi buddaviylikning assimilyasiyalashuviga turtki berdi. Odatda Vishnuni shoh tojini kiygan ilonning ustida yastanib yotgan holda tasvirlashadi.

Hinduiylarning yana bir qismi Shivani oliy iloh hisoblashadi. Shiva yaratuvchilik va vayronagarchilik ilohi. Odatda bosh suyaklarini ilib olgan yoki raqsga tushayotgan holda tasvirlanadi.

Hiinduylik kulti panteonida 13 ta asosiy va 12 ta ikkinchi darajali akxar – ko'p minglik birodarlik guruhlari mavjud. Akxarlar Shiva va Vishnuga e'tiqod qiluvchilarga bo'linadi. Vishnuitlar o'z navbatida ramaitlar va krishnaitlarga bo'linishadi. Akxar yo'lboshchilari odatda xalq oldiga boy bezatilgan filda, otda yoki maxsus palankin, yelkada ko'tarib yuriladigan moslamada chiqadilar. Hinduiylikda ibodatxonalarda e'tiqod yig'inlari o'tkaziladi.

Bayram marosimlarining muhim qismi tantanali yurish va oldinda xudoning haykali, tasvirini ko'tarib olish tashkil etadi. Qonli qurbonliklar asta-sekin taomildan chiqdi. Uning o'rniga ilohning rasmi ustiga gulchambar ilish, turli iforli shamlarni yondirish, yoritgichlar va boshqalar kirib keldi. Bu udumlar aksari raqslar, musiqa, dostonlardan qo'shiqlar ijro etish bilan kuzatib boriladi. Ibodatxonalarda kohinlardan tashqari raqqosa va musiqachilar ham yashaydilar.

Hinduiylikning asosiy mafkurasi dharma goyasida yorqin namoyon bo'ladi. Dharma – har bir insonning jinsi, yoshi, eng asosiysi tug'ilgandan qaysi kastaga mansubligiga qarab berilgan huquq va majburiyatlari yig'indisidir. Hinduiylikning muhim qoidalari karma – faoliyat, harakatda mujassamlashgan. Agar sen kamsitilgan, kambag'al, xo'rlangan bo'lsang, demak, sening karmang bunga sababchi. Demak, sen avvalgi hayotingda o'zingni yomon tutgansan, ilohlarni e'zozlamagansan, keksalarni hurmat qilmagansan va hokazo.

Hinduiylik diniy ta'limotida reinkarnatsiya, qaytadan tirilish, ya'ni o'limdan so'ng insonning ruhi o'zga moddiy tanaga o'tishiga ishonch katta o'rin tutadi. Uni qanday jonlanishi insonning bu dunyodagi faoliyati, kasta qoidalariga rioya qilganligi va shu kabilar asosida bo'ladi.

Hinduiyning bosh hayotiy maqsadi – makshi, ya'ni qayta jonlanish zanjiridan xalos bo'lib, Oliy Ruh bilan qo'shilib ketishidir. Bunga erishish uchun inson ko'p kuch sarflashi, ma'lum harakatlar qilishi, kamsuqum, kamtarin bo'lishi, qurbonliklar va homiyliklar qilishi lozim edi. Bu borada eng keng tarqalgan xizmat ko'rsatish usuli ziyoratlardir. Har yili muqaddas joylarga ziyoratga otlangan hindlarning aniq sonini hech kim hisoblay olmaydi. Tadqiqotchilar ziyoratchilarni 30-80 mln. atrofida deb aytishadi.

Dharmadan tashqari insonning hayoti maqsadlari qatorida artxa va kamalar ham bor. Artxaning mo'ljali bo'yicha inson o'zi, o'z oilasini moddiy jihatdan ta'minlashi, davlat qonunlariga bo'ysunishi, dunyoviy

vazifalarni bajarishi lozim. Kama – his-tuyg'ularidagi zavq-havasni qondirish, keng ma'noda adabiyotdan, san'atdan, insonlar bilan muloqotdan, tor ma'noda o'z sevgilisi bilan yaqin munosabatdan zavq-rohat olish tavsiya qilinadi. Bu mavzuda Vatsyanna tomonidan III asrda «Kamasutra» risolasi yozilgan.

Ijtimoiy munosabatlar masalasida hinduiylik insonlar orasida muloqotlar, ular mansub bo'lgan ijtimoiy doira bilan cheklangan. Turli kastalar orasida faqat nikoh emas, hatto birgalikda taom iste'mol qilish ham taqiqlanishi, kasta bo'yicha kasbni o'zgartirishning mumkin emasligi va boshqa tartiblar amalda bo'lgan. Yosh bolalar orasida nikoh keng tarqalgan. Bevalarning qayta turmushga chiqishi yoqlanmagan. Bevalarga eng yaxshi narsa sati – o'zini olovga tashlashi hisoblangan.

Hinduiylik tarafdorlari muqaddas hayvonlarga: sigirlar, buqalar, zebular (Hindistonda yelkasi turtib chiqqan qoramol zoti), maymunlarni e'zozlaganlar. Hindiston shaharlari ko'chalarida yuz minglab sigirlar hech qanday nazoratsiz daydib yuradi. Sigirni o'ldirish yoki uning go'shtini iste'mol qilish katta gunoh sanaladi. Oliy kastalarga vegetarianlik (go'shtsiz taom iste'mol qilish) tavsiya qilingan. Ko'p joylarda kobralarni e'zozlash, ular koinotning tayanchi degan tasavvurlar mavjud.

Hind qishlog'ini pandit – hikoyachisiz tasavvur etish mushkul. Odatda bu vazifani mahalliy brahman bajaradi. U kuniga buloq boshida ikki marta tahorat, uch marta ibodat qilib, bo'sh vaqtlarini kitob mutolaa qilish bilan o'tkazadi. Dehqonlarning brahman bilan suhbati odatda uning uyi yaqinida, kundalik yumushlar bajarib bo'lishganidan so'ng kechqurun o'tkaziladi. Tinglovchilar huzuriga chiqishdan avval brahman peshonasiga muqaddas kul sepib, uzun sharfga o'raladi. Pandit «Ramayana»ning barcha 24 ming misrasini, «Mahabharata»ning 100 ming misrasi va «Bhagavadgita»ning 18 ming qator baytini yoddan bilishi talab etilgan.

Hindlarda Gang daryosi muqaddas sanaladi. Hindistonda ushbu daryoni Ganga deyishib, bu qadimgi Ona iloh kulti bilan bog'liq. Hozir ham Ganganing sohiliga, yuz minglab kishi uning suvlarida tozalanish – Kumbxa-mela uchun keladi. Ziyoratchilar faqat o'zlarining gunohlarini emas, o'tgan 80 ajdodlarini turli mavjudotlar qiyofasida, keyingi qayta tug'ilishlardan xalos etadi. Tahorat turli shaharlarda amalga oshirilsa-da, eng muqaddas shahar shuhratini Uttar-Pradesh shtatidagi

Allohobod shahri egallagan. Sababi u hinduiylar yuksak qadrlaydigan Ganga va Jamna daryolari qo'shilgan joyda joylashgan.

Hozirgi kunda Kumbxa-mela ulkan shou singari qabul qilinib Hindistondan boshqa mamlakatlarga ham televideniye orqali namoyish qilinmoqda. Zamonaviy Kumbxa-mela siyosiy kurash maydoniga ham aylangan. Xususan, 1967-yili Allohobod Kumbxa-melasida yangi jamoatchilik tashkiloti «Vishva hindu parishad» (VXP – «Hinduiylarning butunjahon kengashi») tuzilgan. VXP 1989-yili «Xudo Ramaning tug'ilgan joyi»ni, Ayodx'ya shahridagi Bobur masjidi o'rnini qaytarib olish haqida qaror qabul qiladi. 1992-yil 6 dekabrda bu qaror amalga oshiriladi. Masjidning buzilishi musulmon va hinduiylarning kuchli qarama-qarshiligini vujudga keltirdi. Asli italiyalik va katolik diniga mansub, Hindiston Milliy Kongressi partiyasi yetakchisi, Radjiv Gandining bevasi, Indira Gandining kelini Soni Gandi 2002-yili Kumbxa-mela bayramiga tashrif buyurishi, uning siyosiy tus olganiga bir misoldir.

6. Himolayoldi hududlaridagi madaniyatlarning o'zaro ta'siri. Hindiston yarim orolining shimoli-sharqida Janubiy Osiyo, Sharqiy Osiyo va Janubi-sharqiy Osiyo tarixiy-madaniy viloyatlari to'qnashgan hududlarda faqat Janubiy yevropeoidlar emas mongoloid rasasiga mansub aholi ham yashaydi. Gap Nepal qirolligi va Butan aholisi haqida ketib, ular Tibet-Birma til oilasining qator (ladakxi, bxoti, nevari) tillarida so'zlashadilar. Mongoloidlar Bangladesh respublikasida, Hindistonning shimoli-sharqiy shtati – Assamda ham bo'lib, ulardagi aholi Tibet-Birma va mon-kxmer (kxasi) tillariga mansub. Ular qatorida ushbu hududlarning tekislik qismida assamliklar va bengallar istiqomat qilib, ularda yevropeoidlik xususiyatlari hukmron.

Xo'jalik mashg'ulotlari va turmush madaniyati. Hududlarning tog' relefi mahalliy aholining rang-barangligi, ba'zida qo'shni vohalar aholisining tili, xo'jalik – madaniy tiplarining bir-biridan farqlanishiga olib keldi. Toqqa ko'tarilgan sari sun'iy terrasalarda dehqonchilik (sholi, no'xot, makkajo'xori) chorvachilikka o'z o'rnini bo'shatadi. Voha qishloq aholisining an'anaviy kiyimlari dxoti (erkaklar kiyimi) va sari (ayollarning o'rama kiyimi) o'rnida jundan kiyimlar va etik, hinduiylik dini o'rnida buddaviylik keng tarqalgani xususiyatlidir. Shimoliy tog'li vohalar erli ayollari peshanalariga tika (sun'iy xol) qo'ymaydilar, sochlari o'rtasini o'simlik bo'yog'i bilan bo'yamaydilar. Ular burunlariga katta tillo uzuk taqib, qo'l va oyoqlarini tatuirovka qiladilar. Qachonlardir vohalarni egallagan tog'li aholi jamoa urug'chilikka asoslangan turmush tarzini saqlab, kasta tizimi va hinduiylikni qabul qilmasdan, qadimgi dinlari va buddaviylikka sig'inishgan. Ularning ma'lum qismi xristianlik diniga o'tgan. Ular qadim zamonlardan daraxtlarni kesib, shox-shabbalarini yondirib dehqonchilik qilishadi. Natijada ilk tropik o'rmonlar deyarli yo'qotilib o'rnida butun dunyoga mashhur choy plantatsiyalari yaratilgan.

Issiq nam iqlim, daryolarning ko'pligi (Gang, Brahmaputra kabi), ko'llar va hovuzlar yil davomida uch marta – kuzgi, qishki va yozgi sholi hosilini olish imkonini beradi. Guruch – hududda asosiy oziq mahsulotidir. Qadimgi hind tillarida «taom» so'zi aniq – «qaynatilgan guruch» ma'nosini bergan. Sharqiy Hindistonning yirik xalqlari shudgor dehqonchiligi bilan shug'ullanadilar. Lekin kichik xalqlar, munda va dravidlar qo'l dehqonchiligini saqlab, daraxtlarni kesib yoki terrasalar qilib xo'jalik yuritishda davom etishmoqda. Hudud tabiiy qazilmalar bilan boy. Hozirda Sharqiy Hindiston sanoat borasida eng yuksak taraqqiy etgan hududlardan bo'lib, endilikda mahalliy kasta tizimiga kirmagan qabilalarni xo'jalik va ijtimoiy hayotga jalb etish – muhim vazifadir.

O'lka aholisi hayotida qadimdan O'rta Osiyo mamlakatlari bilan tranzit savdo katta ahamiyat kasb etgan. Uning shaharlari va vohalari orqali Buyuk Ipak yo'li karvonlari harakatlanib ushbu savdoda mahalliy aholi vositachi (savdogarlar, yo'l ko'rsatuvchilar va tuyachilar) bo'lib xizmat qilishgan.

Zamonaviy oilaviy turmush asosida qadimgi an'analar yotib, ular jamoaning har qaysi a'zosining hayotini tartibga soladi. Ular hali-hanuz ertalab va kechqurun, ota-onasining poyiga boshi tekkuncha egilib ta'zim – hurmat bajo etishadi.

1963-yili yangi qonunlar majmuyi qabul qilinib rasmiy tarzda kasta tizimi bekor qilindi. Nepal va Butanda brahmanlar va boshqa kastalar a'zolari orasida keskin professional tafovutlar bo'lmagan. Sababi bu mamlakatlarga Hindistondan immigratsiya qilgan brahmanlarning faqat ayrimlarigina yangi joyda kohinlik qilgan.

Nepal poytaxti Katmanduda hozirga qadar tirik iloha Kumari kulti saqlangan bo'lib, uni eng chiroyli va jasur 4-5 yoshli qizaloqlar ichidan saylashadi. Kumari alohida uyda, tashqi dunyo bilan aloqasiz yashaydi. Yilda bir marta Kumarini Jatra bayramida aravaga o'tkazib

shahar ko'chalaridan olib o'tishadi. Qiz nikoh yoshiga yetganida uning alohida uyda yashashi yakuniga yetib, yana yangi iloha – Kumari saylanadi.

«Haqiqatning sof nilufari»: buddaviylik Janubiy Osiyoda. Bu hududda buddaviylik hukmron dinga aylangan. Budda mil. avv. 623-yili oddiy ayoldan – Janubiy Nepaldagi unchalik katta bo'lmagan davlat hukmdori rafiqasidan tug'iladi. Bu asr Xitoyda Lao Szi va Konfutsiy, O'rta Osiyo va Eronda – Zoroastr, Yunonistonda Pifagor davri edi. Shahzodani Siddxartxa Gautama deb atashdi. Yoshi ulg'ayib Gautama odamlarning kasal bo'lishi, o'lishini ko'rib hayotning mazmuni haqida o'ylana boshlaydi. U insonlarga haqiqatni izlab topishda ko'maklashish uchun 29 yoshida Hindiston tomonga sayohatga chiqadi. U 6 yil davomida Ganga vohasida yurib, 35 yoshlarida ezgulikning yaqinlashganini sezib, meditatsiyaga tushadi. Shu holatda u Budda – nirvanaga erishib, unga dunyo hayot qonunlari ayon bo'ladi. Hindistonda 45 yil yurgan Budda o'z ta'limotini ikki tilda – kali va sanskritda targ'ib qiladi. U sakson yoshida hayotdan ko'z yumadi. Buddaviylik Hindistonning hayot tizimiga moslasha olmay, amalda yo'qolib, qisman mamlakatning shimoliy viloyatlari, Bangladeshning janubiy hududlarida, Nepal, Butan, Shri-Lankada saqlanib qoladi.

Buddaviylikning ayrim ramzlari va buyumlari uning o'zidan ancha qadimiyroq. Masalan, Siddxartxa meditatsiyada o'tirgan daraxt qadimgi daraxtlar kultiga mansub. G'ildirak – quyoshning va podsho hokimiyatining qadimgi ramzlaridan. Buddaviylik ta'limoti «Dharma g'ildiragini burilishi» deb nomlangan.

Asosiy ibodat markazi sun'iy qo'ng'iroqsimon tepalik bo'lib, uning tepasi zont bilan yopilgan. Hindistonning ayrim hududlarida buddaviylikdan oldingi davrlarga oid qo'ng'iroqsimon tepaliklar uchraydi. Ularda uzoq o'tmishda marhumlarni o'tirgan holda «yoga» tana holatida ko'mishgan. Buddaviylik me'morchiligida eng keng tarqalgan usullardan biri dzong – ulkan hajmdagi monastir qal'alardir. O'tmishda xavf tug'ilsa atrofdagi barcha aholi dzongda yashiringan.

Buddaviylik ibodatxonalari devorlariga yog'ochdan ko'plab nog'oralar, ularga bitilgan diniy matnlar mahkamlab qotirilgan. Bu dindorlarni ibodatga kelganlarida ularni qo'llari bilan aylantirsalar duolarni ko'p martalab o'qiganliklarini anglatgan. Buddaviylik monastirlari siyosiy hayotda muhim o'rin tutgan.

Hinduiylikka e'tiqod qiluvchilar singari buddaviylikda ham jasadlarni gulxanlarda yondirishadi. Muqaddas daryolar ayniqsa Bagmati bo'yida krematsiya faxrli hisoblanadi. Marhumning qarindoshlarini motam kiyimi oq rangli bo'lib, marhumning o'g'illari soqollarini, mo'ylovlarini olishadi.

Buddaviylik uchun ruhoniylarning ko'pligi xususiyatli. Lam – ba'zi joylarda erkak aholining beshdan birini tashkil etadi. Bu faqat ma'naviy ehtiyojlarga bog'liq bo'lmay, qadimgi ijtimoiy institut poliandriya (ko'p erlilik) bilan ham izohlanadi. Bu hududda tarqalgan yirik oilalarda katta o'g'il odatda o'z xotinini ukalari bilan bo'lishadi. Bunday jamoaviy nikohdan tug'ilgan farzandlar umumiy hisoblanadi. Olimlarning fikricha poliandriya qalin to'lash odati tufayli shakllangan. Odatda kichik o'g'illar oiladan voz kechib ibodatxona va monastirlarga lam bo'lib, xizmatga ketishgan. Hozir ham to'yda kuyov yonida uning ukasi yoki jiyani o'tiradi. Agar kuyov o'lsa aynan shu shaxs uning o'rnini egallaydi.

7. Hindistonda yevropaliklar bosqinlari. Yevropaliklardan Hindistonga dengiz orqali ilk bor portugaliyaliklarning Vasko da Gama boshchiligidagi ekspeditsiyasi arab lotsmani yordamida yetib keladi. Bu yevropaliklarning muhim yutug'i portugallarni noqulay holatga tushiradi. Afrikadagi aborigenlar bilan muloqotda arzimagan narsalarni sovg'a qilishga o'rgangan portugallar Kalikut rojasiga sovg'a tarzida o'z mollari namunalari, bir necha idishda asal, bir necha bo'lak dag'al mato va bir-ikki shoda marjon olib kelishgan. Portugallarning arzimagan sovg'alarini ko'rib roja kulib qo'yadi. Rojaning taqinchoqlari portugallarni barcha kemalaridan qimmatroq turardi. Yevropaliklarni eng avvalo ziravorlar qiziqtirardi. Portugallar Hindistonga katolitsizmni keltirib, hindlarni inkvizitsiya bilan tanishtirdilar. Minglab kishilarni gulxanga tashladilar. Holbuki Hindistonning janubida Suriya xristianlari jamoalari milodning dastlabki asrlaridan yashab kelgan.

Portugallarning Hindiston bilan savdo aloqalari qaroqchilikdan boshlangan, sababi ularda hind savdogarlarini qiziqtira oladigan darajadagi va hajmdagi buyumlarning o'zi yo'q edi. Aynan portugallar Hindistondagi Yevropa mustamlaka bosqinlarini boshlab berdilar. Endilikda bu o'tmish, lekin portugallarning Hindistondagi koloniyalari – Goa, Diu va Damanlar XX asrning 60-yillaridagina ozod qilindi. Endilikda Goa butun dunyoda dong'i ketgan kurort. Hind tarixining ushbu davridan esdalik sifatida turli geografik nomlar qolgan. Masalan mam-

lakatning yirik port shahri Bombey, portugalcha «bom boie», ya'ni «yaxshi qo'ltiq» so'zlarining buzib aytilishidan vujudga kelgan.

Portugallar ortidan, gollandlar, fransuzlar kelganlar. Topivale – «bu shlyapadagilar» – o'rta asrlar, yangi davrning boshlarida hindlar yevropaliklarni shunday ataganlar.

Mahalliy aholiga nisbatan mensimaslik munosabati yevropaliklarga o'z odatlarini o'zgartirish, iqlimga mos yashashlariga xalaqit bergan. «Bu shlyapadagilar» og'ir movut yoki barqutdan bo'lgan kiyimlarda yurishgan, ko'p ichganlar, rostbif va cho'chqa go'shtidan kolbasa yeganlar. Uylar, mavzelar qurilishida mahalliy me'morchilik an'analarini e'tiborga olmaganlar. Natijada Madrasdagi Sent Jorj fortidagi ingliz qabristoniga kirilsa, ellik yoshini nishonlaganlar kam bo'lganiga shonch hosil qilish mumkin. Hindistonga inglizlar bosqini ayniqsa og'ir oqibatlarga olib keldi.

Hindiston deyarli ikki asrga «Britaniya imperiyasi tojining maridi»ga aylandi. Inglizlar uchun Hindiston agrar xom-ashyo bazasi, z sanoati mollarini sotish bozori bo'ldi. Angliya mamlakatning tabiiy oyliklari va tashqi savdosini qo'lga olib, Hindistonni texnik qoloqlika umrbod qoldirishga intildi. Arzon ingliz mollarining sotilishi hind unarmandchiligini inqirozga uchratib, shaharlar mavqeyini pasaytiri. Mustamlakachilar muntazam yer solig'ini joriy etib, minglab gekr yerlarni oziq mahsulotlari yetishtirishdan texnik o'simliklar – sharqamish, jut (poyasidan tola olinadigan o'simlik) ekishga o'tkazdir. Natijada Hindistonda millionlab kishilar ocharchilik qurboni bo'la shladi.

Ingliz mustamlaka ma'muriyati Hindiston ustidan o'z hukmrongini umrbod qilish maqsadida unda yashayotgan xalqlarni bir-biri yaqinlashtirmaslik siyosatini olib borganlar. Xususan, ingliz-hind shiniga, asosan sikhlar va gurkxlarning jalb etilishi ham shu siyosat ayli edi. Shu sabablarga ko'ra, kasta tizimi mustahkamlangan, diniy noalar orasida mojarolar kuchaytirilgan, ko'p sonli qabila guruhlarig tarqoqligini saqlashga harakat qilingan. Ularning yerlarini ingliz muriyati yordamida feodallar, boylar egallagan. Britaniya mustamachiligi yakuni ham o'ziga xos tarzda amalga oshirildi. Inglizlar ketidan so'ng mamlakat ikkiga bo'linib, Hindiston va Pokiston – hinylar va musulmonlar jamoalari orasida qonli to'qnashuvlar, urush- bo'ldi.

Angliyaning Janubiy Osiyo xalqlariga madaniy ta'siri cheklangan va ziddiyatli tusda amalga oshib, Britaniya hukmronligi hind madaniyatining taraqqiyotiga to'siq bo'lib, qator masalalarda uning yutuqlari yo'qolishiga olib keldi. Hindistonni inglizlar istilo qilishlari arafasida mamlakat bu borada Yevropadan deyarli ortda emasdi. Mamlakatning mustamlaka etilishi savodxonlikni pasaytirib, hind jamiyatida mavjud qoloqlik unsurlarining saqlanishiga, maorifning mustamlakachilar manfaatlariga xizmat qilishiga sabab bo'ldi va boshqa salbiy jihatlarni kuchaytirdi. Ko'plab milliy madaniyat yodgorliklari barbod qilindi. Osori atiqalar talanib metropoliyaga olib chiqib ketildi. Ijobiy jihatlari, inglizlar Hindistonning tabiiy boyliklarini qayta ishlash sanoatini barpo etdilar. Meditsina xizmati, maorif tizimi ingliz tajribalariga suyanib maktab ta'limi, kollejlar va universitetlar tarzida rivojlantirildi. Ingliz tili Hindistonda milllatlararo muloqot tili, ikkinchi davlat tiliga aylandi.

Janubiy Osiyo uchun yevropalashish jarayoni xususiyatli bo'lib, u hind jamiyatining eng muqaddas narsasi – oilaga ta'siri ayniqsa aholining o'rta va yuqori toifalarida sezilmoqda. Er va xotinlar bir-birlariga ismlarini aytib murojaat qila boshladilar.

Erlar ayollarini begona erkaklar oldiga olib chiqishi, er-xotin yevropacha birgalashib, to'ylar va boshqa tadbirlarga borishlari, qizlarga turmush o'rtog'ini tanlash imkoniyati berilishi kabi jihatlar bu hind jamiyatidagi o'zgarishlardir.

8. Yangi davr – yangi tamoyillar. *Iqtisodiyot va etnik guruhlar.* Zamonaviy Hindistonda milliy madaniyatlar insoniyatning baynalmilal madaniyati bilan chatishib ketmoqda. Hindiston va u bilan qo'shni mamlakatlarning savdo va sanoati XX asr boshlariga qadar juda sekin yuksalgan. Xususiyatlisi ushbu xo'jalik sohalari asrlar davomida vorisiy bo'lib kelgan. Jumladan, Ahmadobod tekstil sanoatining yangi markazi – Boburiylar davrida ham, hatto undan avval ham hunarmandchilik va savdo markazi bo'lgan. Gujoratlar orasida qadim paytlardan ko'plab savdogarlar, hunarmandlar, dengizchilar bo'lgan. Ulardan ko'plab sanoat va savdoning taniqli rahbarlari yetishib chiqdi. Marvarilar (rajputalar) ichki savdo va moliyani nazorat qilganlar. Ular hozirgi kunda ham yirik pul kapitali vakillari hisoblanishadi, ayni paytda sanoat bilan ham shug'ullanmoqdalar.

Sikhlarda (Hindiston va Pokistondagi yirik etnos) ham eski savdo an'analari bo'lib, o'z markazlari – shaharlar yoki Haydaroboddan faoli-

yatlarini Old Osiyo va boshqa mamlakatlarga yoymoqdalar. Kalkutta – ingliz kapitali va sanoatini yirik markazi bo'lib qolmoqda, lekin so'nggi paytlarda inglizlarga marvari va gujoratlar raqobatchilik qilmoqda. Mumbay (Bombey) hindlarga mansub sanoat, savdo, bank ishi, sug'urta va boshqa faoliyat turlari markazi hisoblanadi. Bu ishlarda forslar yetakchi, gujarot, marathlar ular qatorida. Marathlar meditsina, advokatura, ilm-fanda muvaffaqiyat bilan ishtirok etmoqdalar. Ulardan yaxshi harbiylar, tekstil sanoati ishchilari yetishib chiqmoqda. Panjobliklar kichik savdoda va kichik sanoatda faol qatnashmoqdalar. Hindistonning sanoati Birinchi jahon urushi davrida ingliz tovarlari oqimi to'xtaganida rivojlana boshladi.

Mustaqillikdan so'ng (1947) mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy sohada sezilarli taraqqiyotga erishdi. Hindiston iqtisodiyotining bosh sohasi – qishloq xo'jaligi 65 foiz aholining hayotini ta'minlab, eksportning ham asosiy qismini tashkil etadi. Dehqonlar hali-hanuz barcha dala ishlarini qo'lda bajarishadi. XX asrning ikkinchi yarmidan mamlakatda sanoatlashtirish boshlandi. Uning bosh maqsadi – ishlab chiqarishni yuksaltirish, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, bozor iqtisodiyoti mexanizmlarini joriy etish, xorijiy kapitalni kirituvchilar bilan aloqalarni yuksaltirish, yangi texnologiyalarni kiritish bo'ldi. Hindistonning yirik savdo hamkorlari qatorida AQSh, Yaponiya, Yevropa hamjamiyati hisoblanadi. Xorijga eksportning asosiy mahsulotlariga tekstil, kompyuterlar uchun dasturiy ta'minot, farmatsevtika va boshqa mahsulotlar kiradi.

Hindiston 1974-yili birinchi, 1998-yili ikkinchi yadro sinovini o'tkazdi. Yadro yoqilg'isi mamlakatga elektr quvvatini bermoqda. Ushbu ududda Pokiston ham yadro quroliga ega. Bu ikki mamlakat orasida uzoq davrlardan buyon Kashmir masalasida mojaro davom etmoqda.

Sanoatlashtirish yirik millatlarning shakllanishi borasidagi jarayonlarni tezlashtirdi. Bunga javoban mamlakat ma'muriy bo'linishini qaytadan ko'rib chiqish talab etildi. Ilgarigi o'ta mayda bo'linish (mustamlaka paytida Hindistonda 600 dan ortiq knyazliklar bo'lgan) mayli, aholisi orasidagi keskin tafovutli ma'muriy birliklar, lingvistik tizim asosidagi hind etnoslari joylashishiga nisbatan mos keladigan shtatlarga almashtirildi. Ularni barpo etishda mahalliy yetakchilar, yirik milliy partiyalar katta rol o'ynadilar. Ular qatorida Assam xalq Kongressi, Manipur federal partiyasi, Kerala Kongressi, Jamnu va Kashmir

milliy konfederatsiyasi va boshqa tashkilotlar bor. Hozirgi kunda shtat tili asosidagi tushunchalar tarqalib bormoqda: «bengallik», «assamlik», «gujarotlik».

Tillar va etnik jarayonlar. Qadimgi hind adabiyoti doirasida ayrim lokal adabiyotlar, bo'lajak milliy adabiyotlar xabarchilari shakllana boshlandi. Ayrim mahalliy tillar – hind, bengali, gujaroti, marathi, urdu, tamil va telegu ancha oldindan adabiy tilga aylanib, ularda badiiy va boshqa (dostonlar, qo'shiqlar to'plamlari) asarlar yozilgan. Ulardan marathlar tili – XIII-XVII asrlarda o'rta asr shoirlari, targ'ibotchilarining Vithoba (Krishnaning mahalliy siymosi) go'zalligi va rahmdilligi kuylangan qo'shiqlari orqali shakllangan. Ilmiy asarlarni odatda sanskrit yoki fors tilida bitishgan, har bir ma'lumotli kishi ulardan birini bilishi tabiiy hol hisoblangan. Bu ikki klassik tillar uzoq vaqt jamiyatda yetakchi rol o'ynab, hind provinsiyalaridagi xalq tillarini yuksalishiga yo'l qo'ymagan. Kitob va gazetalarni nashr qilinishi klassik tillarning ta'sirini pasaytirdi.

Har bir mamlakat uchun turli millatlararo muloqot tilining bo'lishi muhimdir. Hozirga qadar ushbu til hind tillaridan biri bo'lishi kerakligi fikri o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Umumhind tilini shakllanishida kinematografning roli katta. Aynan filmlarga hind tilida ovoz berilishi uning hatto Hindistonning janubida Tamilnadda tushunishlariga olib kelmoqda. Hind kinematografiyasi sanskrit va fors tillaridan olingan so'zlarning kam bo'lishiga intiladi. Ro'znomalar va badiiy adabiyotda ham hind tilini tozalashga harakat qilinmoqda. Birlashtirish vazifasini qisman ingliz tili bajarmoqda. Shu tariqa hozirgi kunda Hindiston uchun bilingvizm (ikki tillik) – maishiy turmushda va ishda mahalliy tillarni ishlatish, boshqa elat va xalq vakillari bilan muloqotda ingliz yoki mamlakat aholisining 25 foizining tili – hind tilini ishlatilishi kengayib bormoqda.

Etnoslararo mojarolar. Janubiy Osiyo mamlakatlari – polietnosli. Ularning siyosiy hayotida hokimiyat va turli ijtimoiy imkoniyatlarni alohida etnoslarga taqsimlash muammosi dolzarb. Milliy siyosat umummamlakat miqyosida mojarolarsiz ijtimoiy-siyosiy integratsiyani ta'minlab bera olmadi.

Bu borada Shri Lankadagi singal-tamil mojarosini ko'rsatish joiz. Bu mamlakat aholisining 75 foiz qismi singallar, 20 foiz atrofida tamillar, 7 foiz mavr va malaylar, 0,3 foiz byurgerlar (gollandlar avlodlari) tashkil

etadi. Millatlararo mojaro 1950-yillarda, mustaqillikka erishilganligining dastlabki davrida boshlansa-da, uning ildizlari uzoq o'tmishga ega.

Etnosning o'z-o'zini anglashida aksari din muhim o'rin tutadi. Shri Lankada milliy jamoalarning qarama-qarshiligiga etnik va konfessional mansublik asos bo'lmoqda. Singallarning 95 foizi buddaviylar, tamillarning 90 foizi hinduiylikka e'tiqod qilishadi.

Mamlakatda hokimiyatga millatchilik ruhidagi singal yetakchilarining kelishi va singallashtirish siyosatini boshlashi, singallarga siyosiy, iqtisodiy, madaniy sohalarda qulay sharoitlarni yaratish mojaroni kuchayishiga olib keldi. Singal tili yagona davlat tili deb e'lon qilinib, davlat xizmatiga kirish uchun uni bilish majburiy etib qo'yilib, tamillarni ma'muriy sohadagi ishlardan chetlata boshlashdi.

Shri Lankadagi mojaroni bartaraf etish uchun Hindiston 1985-yildan vositachi bo'lib 1987-yili kelishuvga erishadi. Lekin keyiinchalik tamillarning «Tamil-Ilamni ozod etish yo'lbarslari» tashkiloti o'nlab yillar davomida singallarga qarshi qurolli kurash olib bordi.

Diniy mojarolar ham etnik tus olishi mumkin. Shimoliy Hindistondagi Panjob shtatida yashayotgan sikhlar muammosi aynan etnokonfessional xususiyatga ega. Ayni paytda konfessional tafovutlarga iqtisodiy masalalar ham qo'shilgan. Hindiston mustaqillikka erishgach, sikhlar shaharlarda tadbirkorlik faoliyatlarini olib borishlarida jiddiy raqobatga uchramoqdalar.

Sikhlar yetakchilari panjob tilli lingvistik shtat tuzish uchun kurash boshladilar. Panjob 1960-yili ikki tilli shtat deb e'lon qilindi. Lekin bu sikhlar rahbarlarini qoniqtirmadi. Hukumat 1966-yili sikh aholisiga ona hududlarni Panjob, hindlar yashaydigan hududlarda Xaryana shtatini tuzdilar. Sikhlar bunga ham qoniqmasdan XX asrning 80-yillarida Xoliston nomli sikh davlatini tuzish harakatini boshladilar. Markaziy hukumatga qo'yilgan talablar iqtisodiy, hududiy va diniy-ramziy masalalarga tegishli edi. Sikhlarni alohida millat deb tan olib, ularga keng avtonomiya berish talab qilindi.

Ekstremistik harakatlar kuchaya bordi. 80-yillarning o'rtalaridan hukumat ikki tomon kuch ishlatishga o'tdi. Markaziy hukumat sikhlarga nisbatan qator harbiy choralarni qo'lladi. Amritsardagi sikhlarning «Oltin ibodatxona»sini ekstremistlardan tozalashda ko'plab sikhlar halok bo'ldi. Sikhlar bunga javoban Indira Gandiga suiqasd uyushtirdilar.

Panjobning Hindistondan ajralishi deyarli mumkin emas. Sikh yetakchilarini o'z siyosiy maqsadlariga terror va harbiy harakatlar orqali erishish maqsadlari Hindiston ahli tomonidan qo'llab-quvvatlanmaydi. Qolaversa, sikhlarning talay qismi Panjobdan boshqa shtatlarda yashaydi. Shuning uchun toza sikhlardan iborat Xoliston davlatini tuzish shiori xalqaro tashkilotlar tomonidan ham qo'llab-quvvatlanayotgani yo'q.

Savollar va topshiriqlar

1. Janubiy Osiyoning qadimgi avstraloid aholisi haqida nimalarni bilasiz?
2. Hind-oriylar kim? Ularning ijtimoiy hayotining xususiyatlarini so'zlab bering.
3. Janubiy Osiyoda musulmonlar va sikhlarning shakllanishi haqida gapiring.
4. Hinduiylik haqida qo'shimcha ma'lumotlar topib, mustaqil ish tayyorlang.
5. Hindiston yarim orolidagi rasalar, tillar va xo'jalikdagi xususiyatlar nimalardan iborat?
6. Himolayoldi hududlarida o'zaro madaniy aloqalar – rasalar, tillar, tabiati haqida gapiring.
7. Janubiy Osiyoliklar oilaviy hayotining xususiyatlai nimada ko'rinadi?
8. «Hindiston yarim oroli yevropaliklar mustamlakasi davrida» mavzusida gapirib bering.
9. Yangi davrdagi tamoyillar haqida nimalarni bilasiz?
10. Janubiy Osiyodagi etnik mojarolar haqida gapirib bering.

X-BOB.
MARKAZIY VA SHARQIY OSIYO MAMLAKATLARI

1. Antropologik va lingvistik tavsif. Markaziy va Sharqiy Osiyo ulkan hududlarni egallab, Yevroosiyo qit'asining to'rtdan birini (12 mln. kv. km.) tashkil etadi. Bu hududda Mo'g'uliston xalq respublikasi (MXR, 3 mln. 119 ming kishi, 2016), Xitoy xalq respublikasi (1 mlrd. 430 mln.), Koreya (KXDR, 25 mln. 564 ming kishi, 2018) va Koreya respublikasi (74 mln. kishi, 2013), shuningdek Yaponiya (126 mln. 225 ming kishidan ortiq, 2018) joylashgan.

Yevroosiyoning bu katta qismi tog' tizmalari bilan qoplangan. Dengiz bo'yining g'arbiy tomonida tekisliklar, xususan, Buyuk Xitoy tekisligi joylashgan. Yapon orollari va Koreya yarim orolida tekisliklar yana ham kam. Sharqiy Osiyoning janubi-g'arbiy qismini Yer yuzidagi eng yirik yassi tog'lik – Tibet egallab turibdi. Bu joydan ko'plab yirik daryolar, ular qatorida ikki buyuk Xitoy daryolari – Yanszi va Xuanxelar boshlanadi. O'lkaning g'arbiy qismida iqlim keskin-kontinental, yog'ingarchilik kam bo'ladi. Hududda eng kam suvli – Takla-Makan va Gobi cho'llari mavjud. Yog'ingarchilik miqdori okeanga yaqinlashgan sari ko'payib boradi. Xitoyning iqlimi shimoli-sharqda mo'tadil, janub tomonda subtropik va tropik iqlim kuchayib boradi.

Markaziy va Sharqiy Osiyoda odamlar juda qadimdan yashaganlar. Chjoukoudyan (Pekin yaqinida) g'oridan topilgan ibtidoiy odam suyaklari – sinantrop bundan 600-500 ming yil ilgari yashagan. Mil. avv. III ming yillik oxiri – II ming yillik boshlarida Xuanxe daryosi vohasida Osiyoning ushbu qismidagi ilk davlat – Shan vujudga keladi. Mil. avv. 221-yili Xitoy hukmdori o'zini imperator deb e'lon qiladi. Xitoy imperiyasi tarixida shimoldan ko'chmanchilar xususan, xunnlar bilan doimiy urushlar bo'lgan. VI asr o'rtalarida Markaziy va Sharqiy Osiyoning shimoliy tomonida kuchli Turk xoqonligi tashkil topib, VII asrda Xitoy u bilan uzoq davom etgan urushlar olib boradi. Turklardan so'ng kidanlar bilan, XIII asrdan mo'g'ulllar bosqiniga qarshi, XVII asrda manchjurlarga qarshi urushlar olib boriladi. Xitoy XIX-XX asrlarda Yevropa davlatlari va Yaponiya ekspansiyasiga

uchraydi. Bu voqealarning barchasi nafaqat Xitoyning balki Markaziy va Sharqiy Osiyoning boshqa xalqlarining siyosiy va madaniy taraqqiyotiga ta'sir etgan.

Antropologik jihatdan Markaziy va Sharqiy Osiyoning barcha xalqlari katta mongoloid rasasini turli tiplariga mansubdir. Faqat uyg'urlar qisman mongoloidlik belgilari bo'lgan yevropeoidlardir.

Hudud aholisining tillari oltita yirik til oilasiga kiradi. Oltoy til oilasida uyg'urlar (7 mln. kishi) turkiy til guruhiga kiradilar. Mo'g'ul tillarida Xitoyda (4 mln.), MXRda (2,2 mln.) va oyratlar gaplashadi. Oltoy tillarining tungus-manjur turkumida manjurlar (10 mln.)ning ko'pi hozirda Xitoy tilida so'zlashadi. So'nggi tadqiqotlar bo'yicha koreys va yapon tillari ham oltoy til oilasiga kiritildi.

Sino-tibet (xitoy-tibet) til oilasi ikki guruhga bo'linadi. Xitoy guruhiga deyarli 1 mlrd. 200 mln. xitoyliklar va dunganlar (8 mln.) mansub. Tibet-birma guruhiga tibetliklar (5 mln. kishi) va itszular (6 milliondan ortiq) kiradilar.

Tay til oilasiga chjuanlar (15 mln.) mansub. Bu xitoyliklardan keyingi eng katta etnosdir.

Bir necha tillar avstro-osiyo til oilasiga mansub, ulardan eng yirigi – myao (6 mln.) va yao (2 mln.).

2. Oltoy til oilasidagi xalqlar. *Mo'g'ullar.* Oltoy til oilasi mo'g'ul turkumida uchta o'zaro yaqin xalqlar: xalxa, mo'g'ul va oyratlar so'zlashadi. Mo'g'ullar XXR va Mo'g'ulistonda yashab ularning tili ham, madaniyati ham yaqin.

Mo'g'ullar haqidagi dastlabki yozma ma'lumotlar IX asrga mansub. O'sha davrda ularning xo'jalik mashg'ulotlarida muhim o'zgarishlar bo'lib, ular ovchilik va termachilikdan ko'chmanchi chorvachilikka o'tganlar. Hozirgi mo'g'ul chorvadorlari mollari qo'y, yirik shoxli mol va yilqilardan iborat. Yuklarni tashishda ikki o'rkachli tuyalar ishlatiladi. Mo'g'uliston sharoitida chorva yil davomida yaylovda boqiladi. Hayvonlar asrlar davomida qishda, qorning tagidan ozuqa topib yeyishga o'rgangan. Mo'g'ul ko'chmanchi chorvadorlari odatda mollarini qor qalin bo'lmagan yaylovlarda boqishga intiladilar.

Ko'chmanchilarning uylari yengil o'rnatiladigan va yig'iladigan o'tov bo'lib, u doira shaklida, ustiga yomg'ir-qorlardan himoya uchun jundan kigiz yoki mato yopilgan. O'tov ichi yog'ochdan panjaralari, o'qlari, keragasi turkiy qabilalarnikiga o'xshash. Tafovuti mo'g'ul o'tovlari uchi

gumbazsimon emas, konussimon bo'ladi. Poliga ham kigiz to'shaladi. O'tov o'rtasida ikkita ustun o'rnatilib sinch yoki o'tovning suyagi ana shu ustunlarga bog'lab mahkamlanadi. Kirish doim janub tomonga qaratiladi. O'tov ko'chish uchun qulay, lekin Mo'g'ulistonning sovuq qishlarida, unda ustki issiq kiyimdagina jon saqlash mumkin.

O'tovni ichidagi bo'shliq qat'iy taqsimlangan. Chap tomon xotin-qizlarniki, o'ngi – erkaklarniki. Kirishga qarama-qarshi to'r – eng hurmatli o'rin hisoblangan. O'tov markazidagi ochiq o'choqda taom tayyorlanadi. Ko'chmanchilar hayotida mebel kam ishlatiladi. Sandiqlarda idishlar, zaxira kiyimlar saqlanadi. Past stol – ovqat yeyish uchun, kichkinagina shkaf – idishni taxlab qo'yish uchun ishlatilgan. Har bir oilada albatta qozon bo'lib, unda ovqat va choy tayyorlanadi. O'tmishda asosiy idishlar teri va yog'ochdan qilingan. Sopol buyumlarni ishlab chiqarish ko'chmanchilarda bo'lmagan. Hozirgi kunda chorvadorlar aksari zamonaviy idishlardan foydalanishadi.

Mo'g'ullarning kundalik kiyiimlari ko'chmanchi turmush tarziga moslashgan. Paxtadan yoki jun matodan o'ng tomonida tugmalari qadalgan uzun chopon kiyishgan. Boy chorvadorlar bayram choponlarini ipak matodan tiktirganlar. Keng ishtonni pasti etikka tiqiladi. Bichimi bo'yicha erkaklar va ayollar kiyimlari farq qilmaydi. Mo'g'ullar cho'ntakni bilmaganlar. Qishda po'stin, qalin, issiq etik kiyilgan. Har bir etnik guruhning bosh kiyimlari o'ziga xos bo'lgan.

Mo'g'ullar taomlari chorvadorlar uchun xususiyatli. Sut mahsulotlari, go'shtdan ko'proq qo'y go'shti iste'mol qilingan. So'nggi paytlarda mo'g'ullar ovqatlarida unli taomlar ko'payib bormoqda. Mo'g'ullarda choyga alohida e'tibor qaratiladi. Uni qozonda qaynatishadi. Choyga sut va yog' qo'shib, tuzlashadi.

Mo'g'ullar oilaviy turmushida kattalarni hurmat qilishadi. Yoshi kichiklar ularga doimo diqqat va hurmat ko'rsatishlari lozim.

Mo'g'ullar dinida eski an'analar, shomonlik, XVI asrdan buddaviylik ham bo'lib, aynan buddaviylik – hukmron din hisoblanadi.

Mo'g'ullar hayotida bayramlar katta o'rin egallaydi. Cho'l-dasht aholisi uchun bayram bu qabiladoshlari, qarindoshlari, qo'shnilari – do'stlari bilan muloqot hisoblanadi. Tantana joylarida musiqa jaranglaydi, bayram taomlari tayyorlanadi.

Bayram kulminatsiyasida – an'anaviy sport musobaqalari – otda poyga, kurash, kamondan o'q otish musobaqalari o'tkaziladi. Pastqam,

lekin o'ta chidamli mo'g'ul otlarida 12-14 yoshli o'smirlar egarsiz, bitta yugan bilan poygada ishtirok etadilar. Kurashda o'smirlar va yoshlar, yosh erkaklar qatnashadi. Kurashda tizzasi, tirsagi, yelkasi yerga tegsa yutqazgan hisoblanadi. Kamondan o'q uzishda juda tarang mo'g'ul kamonidan o'q uza oladigan barcha ishtirok etishi mumkin. Musobaqa g'oliblari doimo hurmat, ehtiromga sazovor bo'lishgan.

XX asrning boshlaridan Mo'g'ulistonda chorvachilik bilan birgalikda sanoat ham rivojlana boshladi. Mamlakatda shaharlar, temir yo'llar, avtomobil yo'llari qurilgan. XX asrning 90-yillaridan Mo'g'uliston Xalq Respublikasi bozor munosabatlariga asoslangan iqtisod yaratish ishlarini olib bormoqda.

Uyg'urlar. O'lkaning turkiy xalqlaridan eng yirigi uyg'urlardir. Ularni Turk xoqonligi avlodlari, deyish mumkin. Xoqonlik yemirilgach Sharqiy Turkistonda Qarluqlar davlati, so'ngra Qoraxoniylar davlatlari tuzilgan. Uyg'urlarning ajdodlari ko'chmanchi chorvador bo'lganlar. Xoqonliklar davrida ular o'troqlashib mahalliy aholiga o'z tillarini o'tkazganlar.

Uyg'urlar asrlar davomida shakllangan madaniyat an'anasiga ega. Ular o'z yozuvlariga ega bo'lib, u yozuv qo'shni mo'g'ul va manchjurlar yozuvlariga ham asos bo'lgan. Hozirgi kunda Sinszyan Uyg'ur avtonom rayoni aholisi sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanmoqda.

Manchjurlar. Tungus-manchjur tillarida so'zlashuvchi xalqlar Xitoyning shimoli-sharqida yashaydilar. Bu manchjurlar va yana kam sonli xalqlar (sibo va boshqalar), ularning ajdodlari Amur daryosi havzasida yashab o'troq baliqchilik bilan shug'ullanganlar. Ushbu xo'jalik faoliyati ularda hozirga qadar saqlangan.

Manchjurlar (10 mln. atrofida) Xitoy tarixida katta rol o'ynagan. Ular XVII asrda Xitoy qo'shinini yengib Pekinni egallaydilar va so'nggi imperiya Sin sulolasini tuzadilar. Istilochilar tezda xitoyliklar bilan aralashib ketganlar. Hozir manchjurlar madaniyati Xitoynikidan ko'p farq qilmaydi.

3. Xitoy-tibet til oilasi xalqlari. *Xitoyliklar (Xan).* Xitoy – ulkan tarixiy-etnografik o'lka. Xitoy-tibet til oilasiga mansub xalqlar bitta davlatda Xitoy Xalq respublikasida yashaydi. XXR – ko'p millatli mamlakat. Olimlar unda 56 ta xalq mavjudligini ta'kidlashadi. Xitoyliklar (o'zlarini xan deyishadi) aholining 93,5 foizini tashkil etadi. Bu xalq dunyodagi eng ko'p sonli etnosdir. Xitoyda biror bir viloyat yoki avtonom ra-

yon yo'qki unda xanlar kamchilikni tashkil qilsa. Madaniyati bo'yicha xanlarga yaqin xalq – dunganlardir. Lekin, ular islomni qabul qilganlari uchun konfessial tafovut mavjud. Etnologlar bir necha tarixiy-madaniy (yoki etnografik) hududlarni ko'rsatishadiki, ularda til-madaniy o'ziga xosliklar mavjud. Bu xususiyatlar xanlarni XXRning turli hududlariga turli davrlarda ko'chib borib joylashishiga qarab shakllangan.

Ikki ming yildan buyon Xitoy Yer yuzining aholisi eng ko'p mamlakati bo'lib kelmoqda. Hozirda xanlarning soni 1 milliarddan ko'proq. XXRda aholi notekis joylashgan, hududning o'ndan bir qismida aholining 80 foizi yashaydi. Ayrim joylarda, masalan Buyuk Xitoy tekisligi va janubi-sharqda aholi zichligi 1 kv. kilometrga 700 kishidan to'g'ri keladi. Shaharlar yuksak sur'atlar bilan rivojlanayotgan bo'lsa-da Xitoy hali qishloqlar mamlakatidir. Xitoydagi yerlarning o'ndan biri – ekinzorlar, sakkizdan biri – o'rmonlar va uchdan biri yaylovlardir. Eng ko'p shudgor yer – Buyuk Xitoy tekisligida, sharqda barcha ekinzorlarning o'ndan to'qqiz qismida joylashgan.

Xitoy dehqonchiligining asosiy xususiyati yerga zimdan ishlov berib, seleksiya orqali eng serunum o'simliklarni yetishtirishdir. Xitoy dehqoni yerdan maksimal hosil olishga intiladi.

Xitoy dehqonchiligida ilgaridan sof qo'l mehnati ko'p ishlatilgan. Yerga ishlov berishda mehnat qurollari sodda, lekin qishloq xo'jaligida omoch dehqonchiligi asos bo'lgan. Dehqonchilik lalmi va sug'orma shaklda yuritiladi. Sug'orma dehqonchilik juda katta mehnatni talab qiladi. Xitoydagi eng katta Buyuk kanal mamlakatning sharqiy qismida qurilgan. Uning uzunligi – 1700 km. Kanalni deyarli 600 yil qurishgan. Kanallardan faqatgina dalalarni sug'orish uchungina foydalanilmaydi, balki kemalarda yuklarni ham tashishadi.

Xitoydagi eng keng tarqalgan ekin – sholidir. Xitoy dehqonlari sholining ko'plab navlarini yaratganlar. U ikki, eng qulay iqlimli hududlarda – yiliga uch marta hosil beradi. Sholini yetishtirish ko'p mehnat va suvni talab qiladi: yerni haydash, uni ekishga tayyorlash, sholi ko'chatlarini suv ichida yerga qadash, parvarishlash, sholi pishgach o'rib yanchishning barchasi mehnat talab etadi. Muhimi u juda serhosil ekindir.

Ahamiyati bo'yicha ikkinchi ekin – kuzgi bug'doy. U ham aholining ozuqa ratsionida muhim o'rin tutadi. Xitoyliklar qishloq xo'jaligida sabzavotchilik va bog'dorchilikning o'rni ham muhimdir.

Chorvachilik ham xitoyliklar qishloq xo'jaligida muhim o'rin tutadi. Yirik shoxli moldan xo'jalik yumushlarini bajarishda – omoch, mola, aravaga qo'shishda foydalaniladi. Yirik shoxli mol, asosan Xitoyning shimoliy hududlaridan keltiriladi. Ularni mo'g'ullar, uyg'urlar, qozoqlar va boshqa xalqlar yetishtiradi. Xanlar aksari cho'chqachilik bilan shug'ullanganlar. Xitoyliklar cho'chqaning juda sermahsul zotlarini yetishtirganlar. Bu boradagi tajribalardan yevropaliklar ham foydalanganlar.

Xanlar taomlarida muhim o'rinni dengiz mahsulotlari ham tashkil etadi. Xitoyda ham dengiz, ham daryo baliqchiligi qadimdan rivojlangan. Baliqdan tashqari taomga mollyuskalar, dengiz tipratikanlari, trepanglarni ham ishlatishadi. XXR baliqchilik sanoati taraqqiyoti va yetishtirilgan mahsuloti bo'yicha dunyoda uchinchi o'rinda turadi. Yaqin-yaqinlargacha baliqchilikda ichki suvlar (daryolar, kanallar, ko'llar, suv omborlari) hissasi sezilarli edi. Endilikda suv havzalarining sanoat chiqindilari bilan bulg'anishi baliqchilikning qisqarishiga olib keldi. Xitoy dehqonlari Yevropa olimlaridan ancha avval Yer yuzidagi o'rmonlarning yo'qotilishi ayanchli oqibatlarga olib kelishini tushunganlar. Ular qo'lda o'rmonlar yaratishga ancha avval kirishganlar. Ular zarur xususiyatga ega daraxt navlari – massion qarag'ayi va ignabargli kuningamil daraxtini keng maydonlarda ekkanlar. Bu daraxt juda tez o'sib, u 25-30 yilda qurilish va boshqa ehtiyojlar uchun qattiq va chirimaydigan yog'och bo'lib yetiladi. Undan kemalar, temir yo'l shpallari, uy-joylar qurishda foydalaniladi. Shunga qaramasdan Xitoyda ham o'rmonlar kamayib bormoqda.

Hunarmandchilik. Xitoy hunarmandchiligi ham ko'p asrlik tarixga ega. Xitoyliklar mustaqil ravishda sopol yasash, mis eritish, jez va temir ishlab chiqarish sohalarini o'zlashtirganlar. Qolaversa, butun insoniyat xitoylik hunarmandlardan qog'oz, ipak, farfor (chinni), kompas va porox (o'q dori) va boshqa narsalarni yasashni o'rgangan.

Qog'oz to'g'risidagi ilk ma'lumotlar II asrga oid. Xitoyliklarning yozishicha, uni Chai Lun ismli kishi kashf etgan. Birinchi qog'oz bambuk tanasi va tut daraxtining po'stlog'i aralashmasidan yaratilgan.

Tut daraxti inson faoliyatining yana bir turi – ipakchilikda muhim rol o'ynagan. Xitoyda ipak matosi haqidagi ma'lumotlar mil. avv. III ming yillikka borib taqaladi. Xitoyliklar ipak tayyorlash sirlarini uzoq vaqtlar sir saqlaganlar. Buning uchun ipak qurtini mamlakatdan

olib chiqishga yo'l qo'yilmagan. Ipak matolar tuya karvonlariga ortilib Buyuk Ipak yo'li orqali Osiyo va Yevropa mamlakatlariga olib borilgan. Karvon yo'li o'z ahamiyatini XV asrda Yevropadan Hindistonga dengiz yo'li ochilishigacha saqlagan.

Xitoy insoniyatni farfor idishlari bilan ham boyitgan. Chinni haqidagi ishonchli ma'lumotlar VI-VII asrlarga oid. U ipak singari Xitoyning eksport savdosida muhim o'rin tutgan. X-XIII asrlarda qizil rang bilan qoplangan Xitoy chinnisi ayniqsa yuksak baholangan. XVII asrdan chinni idishlarni yarim xrom (ko'k rangli) naqshlar bilan bezatish keng tarqaladi.

Xitoyliklar ixtiro qilgan turli buyumlarni lak bilan qoplash san'ati ham butun dunyoga tarqalgan. Laklarni turli mineral bo'yoqlar – oltin kukuni bilan qoplash o'zlashtirilgan. Bir necha qatlam lak bilan qoplangan buyumlar suvga chidamli, mustahkam bo'lishidan tashqari juda chiroyli tus olgan. Xitoyda mil. avv. III asrda tayyorlangan, laklangan buyumlar hozirgacha muzey va saroylarda tomoshabinlarning ko'zlarini quvontirmoqda. Xitoyda porox ixtiro qilinib undan dastlab mushakbozlik maqsadlarida foydalanilgan.

Hunarmandchilikning yuksak darajasi o'z ta'sirini qurilish sohasida ham namoyon etadi. Xanlarning klassik turar joylari rang-barang va ratsional bunyod etilgan. Uylarning tarhi va tuzilishi tabiiy-iqlim sharoitiga bog'liq bo'lgan. Masalan shimoli-g'arbda Sinszyan-Uyg'ur avtonom rayonida uylar sinchsiz ko'tarilgan, devorlari xom g'ishtdan bo'lgan. Xitoyning markaziy va sharqiy rayonlarida xanlar uylarini maxsus tuproqdan ko'tarib mustahkamlangan maydonchalarda, yog'ochdan sinchli qilib qurishgan. Sinch orasiga xom g'isht urilgan. Kirish odatda janub tomonga qaratilgan, tom aksari sopol bilan yopilgan. Xitoy uylarining milliy xususiyati kam. Uyning ichida uning uchdan birini egallaydigan ,60 santimetrgacha baland supa ostida tutun o'tadigan tuynuklar tizimi qilingan. Olovni uning kirishida yondirib, tutun issig'i yordamida isitilgan. Oilaga ana shu supa ishlash, ovqatlanish, mehmonlarni qabul qilish, uxlash imkonini bergan. Hozirda xonalarni aynan pastdan isitish texnologiyasi dunyoda keng tarqalmoqda.

Xitoyda qurilish san'ati ajoyib yutuqlarga erishmoqda. Grajdanlik va diniy inshootlar, ko'p sonli ibodatxona va buyuk saroylar ko'rkamligi, qiyofalari betakrorligi bilan insonni lol qoldiradi. Masalan, Xuanxe daryosining o'rta oqimidagi qoyada qurilgan Lun-men ibodatxonasida minglab barelef va haykallar toshdan o'yib ishlangan.

Dunyo mo'jizalaridan biri – Buyuk Xitoy devoridir. Uning asosiy yo'nalishidagi uzunligi 4 ming kilometrdan ko'proq. Devorning qurilishi mil. avv. IV-III asrlarda boshlanib, III asrda yakunlangan. Devorning ustidan yo'lak kengligi urush paytlarida qo'shinni dushmanga qarshi jo'natishga xizmat qilgan. U Xitoyni shimoldagi ko'chmanchilar bosqinidan ko'p marta xalos etgan.

Xitoyliklar o'z qo'shnilarini yaxshi bilganlar. Geografik xaritalar haqidagi dastlabki ma'lumotlar VII asrga oid. Xitoy va unga tutash hududlarning XI asrga oid xaritalari bizga qadar saqlanib qolgan.

Xitoy matematiklari «Pi» – aylana uzunligining diametriga nisbati (3,14) ekanligini aniqlaganlar. An'anaviy Xitoy tibbiyotining yutuqlari barchaga ma'lum. Xitoy tabiblari ko'plab yuqumli va boshqa kasalliklarga qarshi kurash usullarini bilishgan.

Yozuvi. Ieroglif yozuvi Xitoyda mil. avv. II ming yillikdan ma'lum. Xitoy tilida ko'plab shevalar bo'lib, ular fonetika va grammatikasiga ko'ra farq qiladi. Shimoliy Xitoy xanlarining og'zaki so'zlashuvi janub xanlariga tushunarli emas. Faqat ieroglif yozuvigina ma'lum til yaxlitligini saqlashga xizmat qiladi.

Xitoy uchun umumiy til – putunxua hozir davlat darajasida keng qo'llanilmoqda. Uning asosida poytaxt (Pekin) shevasi yotadi. Putunxua yozuvi an'anaviy ieroglifga nisbatan ancha soddalashtirilgan. Ushbu rasmiy davlat tili maorif, mamlakat qo'shini, ishlab chiqarishda qo'llaniladi. Xitoydagi til birligi hozirgi kunda aynan ieroglif yozuvi ko'magida saqlanmoqda.

Dinlari va diniy ta'limotlar. Xitoydagi diniy vaziyat ham o'ziga xos. Mamlakatda mil. avv. VI asrdan ikki falsafiy tizim shakllanib, ular asta-sekin dinga aylangan. Deyarli bir paytda vujudga kelgan konfutsiylik va daosizm mana ikki yarim ming yildan buyon o'zaro tinch faoliyat yuritib kelmoqda. Konfutsiylik (Kun Fu-Tszi mil. avv. 551-449) asosan davlat tuzumidagi axloqiy etik tartiblarga bag'ishlangan. Konfutsiy ta'limoti uning shogirdlari tomonidan «Lun yuy» asarida yozilgan. Unga ko'ra, davlatpanoh hokimiyati – muqaddas, adolatning umumiy qonuni – odamlarning oliy va past toifalarga bo'linishidir. Har bir inson jamiyatda egallagan lavozimiga qarab ish yuritishi lozim. Konfutsiy bo'yicha, boshqaruv bu har bir kishini «o'z joyiga qo'yish», inson faqat o'zi uchun belgilangan ish bilan shug'ullanishi lozim. Jamoaviy hayot-

da insonning yangi o'rinlarga ko'tarilishi uning ma'naviy yuksalishi va ilmlarni egallashi orqali amalga oshmog'i zarur.

Ikkinchi ta'limot – daosizm. Uning asoschisi Lao Szi (asl ismi Li Er mil. avv. IV-III asrlar) aksari falsafa, oilaviy hayot me'yorlari va uni tashkil etish masalalariga to'xtalgan. Ushbu ta'limot tarafdorlari tabiat bilan yaqinlashishni targ'ibot qilishgan. Ular keyinchalik alohida ovqatlanish tartiblariga rioya qilib, jismoniy mashqlar orqali uzoq umr ko'rish sirlarini ochishga intilganlar.

Lao Szi buqa ustida o'tirgan qariya sifatida tasvirlangan. Daosizm asoschisi haqidagi rivoyatlar Lao Szini umrboqiylar yetakchisi sifatida tasvirlaydi. Daosizm to'liq holda «Saxiylik yo'li haqida kitob»da tavsiflangan. Daosizm tarafdorlari orasida Lao Szi Buddaning otasi ekanligi haqida rivoyat ham mavjud.

Milodning ilk asrlarida Xitoyda buddaviylik, VIII asrdan islom dinlari tarqalgan. O'rta asrlardan Xitoyga xristian missionerlari kela boshlaydi.

Konfutsianlik va daosizmning shakllanishiga xanlarning qadimgi dinlari katta ta'sir etgan. Masalan, xalq udumlarining qadimgi qo'shiqlari to'plami – «Qo'shiqlar kitobi» (Shi szin) muallifligini Konfutsiyga berishadi. Qishloq joylarida ajdodlar ruhiga e'tiqod keng saqlangan.

XXRning tashkil topganiga 70 yil (1949) bo'ldi. Ushbu davr davomida Xitoy jamiyati an'analariga hayot ko'plab o'zgartirishlar kiritdi. Xitoyning iqtisodi o'zgarib, u tez sur'atlarda industrial mamlakatlar qatoriga qo'shilmoqda. Lekin, ushbu sharoitlarda ham eng aholisi ko'p mamlakat o'z an'analariga hurmat, sadoqat bilan yondashadi.

Udumlar, folklor qo'shiq-raqslar asta-sekin transformatsiyalanib, professional teatr sohalariga – musiqali drama teatrlariga aylandi. Bunday truppalar I ming yillik oxiri – II ming yillik boshlaridan ma'lum. Xitoy musiqali dramalarining klassik ko'rinishlari XIV asrdan shakllangan. Professional teatr XIX asrda uzil-kesil vujudga kelgan. Hozirda u «Pekin operasi» nomi bilan mashhur.

Badiiy adabiyot ham juda qadimiy tarixga ega. Unda she'riy janrlar faolroq rivojlangan. Xitoy professional she'riyatining otasi Syuy Yuan mil. avv. III asrda yashagan. Xitoy adabiyotining eng qadimgi yodgorliklaridan biri – «Sakkiz umrboqiy donishmand»larga bag'ishlangan asar hisoblanadi. Ularning hayot faoliyati tavsifi faqat XIII-XIV asrlarda yakuniy ko'rinish oladi.

Tibet-birma tillariga mansub xalqlar. Ushbu til guruhida XXRning janubi-g'arbida yashaydigan bir necha xalqlar gaplashadi. Nisbatan yiriklari – tibetliklar (4,5 mln.) va itszu (5 mln.)lardir. Tibetliklar Tibetning baland tog'li hududlarida yashaydilar. Ular, asosan chorvachilik va tog' dehqonchiligi (vohalarida) bilan shug'ullanadi. Chorvadagi asosiy mollari qo'toslardir. Ular tibetliklarga sut, go'sht, jun, teri beradi. Juni va terisi kiyim, gilamlar, yozgi chaylalar ustini yopishga ishlatiladi. Unchalik ko'p bo'lmagan qoramol va otlar ham boqiladi.

XXR tuzilishiga qadar (1949) Tibet yarim qaram teokratik (sof diniy) davlat bo'lib, uni dalay-lama boshqargan. Uning qarorgohi Lxasa shahrida bo'lgan. Dalay-lama buddaviylik cherkovi hamda davlat rahbari sanalgan.

Xitoyning janubi-g'arbiy hududlari ham etnik rang-barangligi bilan xususiyatlanadi. Mamlakatda taraqqiyotning turli bosqichlarida ko'plab etnoslar yashab, ularning tillari turli lingvistik guruhlariga mansubdir. Ulardan eng yirigi – itszular Xitoy va Myanma chegarasida joylashgan. Bu hududda yashovchi aholi sharoitiga qarab so'qa dehqonchiligini olib boradilar. Itszular qishloq xo'jaligidan tashqari hunarmandchilikning temirchilik sohasi bilan ham shug'ullanadilar. Itszularning ayollari – malakali kashtado'zlardir.

Tay tilidagi xalqlar. Sharqiy itszular V'etnam bilan chegarada yashaydilar. Tay til oilasiga mansub aholi soni – 21 mln. kishi bo'lib, ulardan eng ko'p sonlisi chjuan (15 milliondan ortiq)lardir. Chjuanlar – mohir dehqonlar va hunarmandlardir. Ular metalga ishlov berish, chinni yasash, ipak matolar tayyorlash bilan shug'ullanadilar.

Janubi-g'arbning boshqa xalqlari ham ko'p sonli. Ular etnologiya uchun maishiy turmushlarida ko'plab an'anaviy xususiyatlarni saqlab qolganlari bilan qiziqarlidirlar.

4. Yaponiya va yaponlar. Yaponiya to'rtta: Xokkaydo, Xonsyu, Sikoku va Kyusyu orollarida hamda aksariyati aholisiz bo'lgan 40 ming mayda va o'ta mayda orollardan tashkil topgan.

Arxeologik ma'lumotlarga qaraganda, Yaponiya orollariga odamlar nisbatan erta o'tganlar, lekin sopol buyumlar mavjud madaniy qatlamlar yoshi taxminan 10 ming yildan iboratligini ko'rsatadi. Ularni aynlarning ajdodlari qoldirgan bo'lishlari ham ehtimol. Aynlar hozirda Xokkaydo orolining shimolida yashashadi (16 ming kishi atrofida), ular o'zlarining an'anaviy madaniyatlarini yo'qotganlar. Aynlar

klassik madaniyatini tadqiq etish shuni ko'rsatadiki, ularning qadimgi ajdodlari Sharqiy va Janubi-sharqiy Osiyoning janubiy hududlari bilan ko'proq muloqotda bo'lgan. Mil. avv. II ming yillikda Yaponiya orollarini avstroneziya tillarida so'zlashadigan aholi egallagan. Qadimgi yapon tilli aholi orollarga mil. avv. V asrdagina Koreyadan o'tib joylasha boshlaganlar.

Zamonaviy Yaponiya – bir millatli mamlakatdir. Uning 99 foizga yaqin aholisi yaponlardir. Ular orasida bir necha etnografik guruhlarni ajratishadi. Bu etnografik guruhlar qachonlardir madaniyatida o'ziga xosliklariga ega bo'lishgan. Hozirda Ryukyu orolidagi bir etnik guruhgina aynan etnografik xususiyatlarini saqlagani bilan ajralib turadi. Yaponiyada til vaziyati juda murakkab, mamlakatda uchta yirik shevalar va yana ko'plab mayda shevalar mavjud. Har bir yapon odatda ikkita muloqot tilini (biri davlat tili, ikkinchisi mahalliy tilni) biladilar. Shevalardagi fonetik tafovutlar muloqotda qiyinchilik tug'diradi.

Yaponiya yozuvi Xitoy ieroglif yozuvi asosida yaratilgan. Yapon matnlarini o'qish ancha murakkab ishdir.

Yaponiyaliklarning an'anaviy xo'jalik mashg'ulotlari dehqonchilikdir. O'rta asrlarda yer maydonlarining haddan tashqari maydalashib ketishi so'qa dehqonchiligini vujudga keltiradi. Yaponiyada an'anaviy qishloq xo'jaligida hozirga qadar ko'pchilik ishlar qo'lda bajariladi.

Yapon klassik jamiyati hayot faoliyatini ta'minlashda baliqchilikning o'rni muhimdir. Bu yerda o'tmishda hatto alohida xo'jalik madaniy tip, sohil baliqchiligi va termachiligi shakllangan. Ayni paytda baliqchilar hamisha aholining eng kambag'al qismi bo'lgan. Ayollarning suvning chuqur joylarida yashaydigan mollyuskalarni ovlash sohasi shakllangan.

Moddiy madaniyati. An'anaviy xususiyatlar taomlarda nisbatan yaxshi saqlangan. Unda 2 qism: 1) syusyoku – «bosh taom» – guruch yoki boshqa donli oziq hamda kesilgan xamir; 2) fukusyoku – «qo'shimcha taom» – unga turli baliqlar, sabzavotlar va go'shtli qaylalar kiradi. Yaponlar go'shtni kam iste'mol qilishadi. Ilgari ular ham xitoyliklar singari sigirni sog'maganlar va sutini ichmaganlar.

Yaponlarning bir qavatli sinchli, devorlari suriladigan, poliga bo'yra to'shaladigan an'anaviy qishloq uylari – tatami hozirgi kunda ham deyarli o'zgarishsiz qolgan.

Yaponlar kiyimlarida ham o'tmish madaniyatidan saqlangan jihatlar ko'p. Agar ish kiyimi sifatida zamonaviy maxsus kiyimlar yoki yevropacha kostyum kiyilsa, uyda yaponlar kimono – yengil xalatni (to'g'ri bichilgan) kiyishadi. Bichimi bo'yicha erkaklar va ayollar kimonosi bir xil. Erkaklarda faqat yengi ancha kalta bo'ladi.

Ijtimoiy hayot xususiyatlari. Yapon jamiyatining zamonaviy ijtimoiy tizimida o'tgan davrlardan ko'plab xususiyatlar saqlanib qolgan. Minamoto (XII asrda) o'zini syogun deb e'lon qilishidan boshlab, samuraylar Yaponiya siyosiy hayotida sezilarli mavqega erishadi. Ritsarlik shon-sharafi qoidalari – «Busido» («Jangchi yo'li») ishlab chiqilib, unda samuraylar xulqi, qilgan gunohi uchun harakiri (o'z joniga qasd qilishi) tartiblari izohlangan.

Jamiyat xulqiy me'yorlari, asosan yapon xarakteri an'analariga tayanadi. Patriarxal munosabatlar, oila a'zolarining barchasi oila boshlig'iga bo'ysunishi saqlanib kelmoqda. Ayollarning nisbatan tengsizligi holati davlat darajasida ham saqlangan. Erkaklar bilan teng mehnat evaziga xotin-qizlar kamroq maosh oladilar.

Amalda yapon jamiyatini kastaga bo'linishi saqlab qolgan. Burakumin yoki eta kastasi jamiyatda kamsitish, tengsizlik holatidadir. Mamlakatda ularning soni 3 mln. kishi atrofida. Burakuminlarning har 600 ga yaqini alohida qo'rg'onlarda yashaydilar. Ular axlat yig'uvchilik, terichilik va boshqa ishlar bilan shug'ullanadilar. Rasman ular boshqa yaponlar bilan teng, amalda esa ularning huquqdagi tengsizligi saqlab qolingan. Burakuminlarni boshqalar bilan nikohlari jamiyat tomonidan qoralanadi. Ularga ma'lumot olish, yaxshi kasb egallashlarida norasmiy to'siqlar mavjud.

Zamonaviy xo'jalik talablari ta'lim tizimining shakllanishiga ta'sir etadi. Yaponiyada to'qqiz yillik majburiy ta'lim joriy etilgan.

Diniy e'tiqodlari. Ikki dinning bir paytda hukm surishi mamlakatdagi konfessional vaziyatning o'ziga xosligini ko'rsatadi. Ulardan biri sintoizm (yapon tilida sinto – «xudolar yo'li») quyosh ilohasi Amaterasuga va uning «avlodlari» – imperator xonadoniga e'tiqodga asoslanadi. Ikkinchi jahon urushi tugashiga qadar sintoizm davlat dini, to'g'rirog'i barcha uchun majburiy mafkura bo'lgan. Ikkinchi din ko'plab a'zolarga ega bo'lgan buddaviylikdir. Maishiy turmush sharoitida bu ikki din mojarolarsiz «sig'inuvchilar»ni bo'lib olishgan. Buddaviylik dafn marosimlarini boshqarsa, sintoizm – yaponlarning kundalik diniy amali-

yoti bilan shug'ullanadi. Yapon jamiyatida ham kosmopolitlar – dinga e'tiqod qilmaydiganlar yetarlicha.

Hozirgi davrda Yaponiyada zamonaviy texnologiyalar konservativ bilaviy turmush bilan murakkab tarzda chirmashib ketmoqda. Hozir yapon ikki standartda: ishlab chiqarishda u «zamonaviy», turmushda – «an'anaviy» inson ekanligini namoyon etmoqda. Bu faqat «kunchiqar mamlakatda» yashovchi yaponlargagina xos bo'lmasdan xorijiy mamlakatlardagi yapon diasporalari vakillariga ham taalluqlidir. Faqat chetda an'anaviy xususiyatlar innovatsiyalarga ko'proq o'rin bo'shatmoqda.

5. Koreya va koreyslar. Koreyslar Yevroosiyo qit'asidagi eng qadimgi xalqlardan biri bo'lib (68 mln.) Koreya yarim orolida istiqomat qilishadi. Yarim orolda aholi zich – o'rtacha 1 kv. kilometrda 250 kishi yashaydi. Ko'plab koreyslar arzigulik hayot kechirish maqsadida chetga emigratsiya qilgan. Hozir Koreyadan boshqa mamlakatlarda 4 mln. koreys yashaydi.

Koreya yarim orolida odamlar juda erta ilk paleolitdan yashay boshlaganlar. Arxeologik qazishmalar koreyslarning ajdodlari dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganligini, xususan, yilqi boqqanligini ko'rsatadi. Mil. avv. VII-II asrlarda Koreya hududida qulchilik davlatlari vujudga kelgan. Milodiy VII asrda qadimgi tarqoq koreys qabilalari birlashib elatning shakllanishi yakun topadi. Ehtimol, o'sha davrdan yagona koreys tili to'g'risida gapirsa bo'ladi. Yaqin-yaqingacha koreys tili hech qaysi til oilasiga kirmaydigan izolyasiyadagi til hisoblanardi. Lekin so'nggi lingvistik tadqiqotlar koreys tilining oltoy til oilasi bilan qarindosh ekanligini aniqladi.

Koreys yozuv tizimi – idu VII asrda vujudga kelgan. Unda Xitoy ieroglifikasi ishlatilgan. XV asrda koreys fonetik xati yaratilgan. Dastlab unda yigirmata harf bo'lgan, hozirgi kunda ularning soni qirqtaga yetgan. Koreys tilida bitilgan yozma meros juda ko'p. Koreyslar XI asrdayoq kitob bosishni (ksilografik usul bilan) yo'lga qo'yganlar.

Koreyslarning an'anaviy xo'jaliklari – sug'orma dehqonchilikdir. Terni haydashda yirik shoxli moldan foydalanish, sholi ko'chatlarining jo'yaklarda o'tkazilishi Janubi-sharqiy Osiyo bilan uzviy aloqalar bo'lganligidan darak beradi. Asosiy qishloq xo'jalik ekini sholi bo'lib bolmoqda, yarim orolning shimolida havo salqin bo'lganidan aholi boya, bug'doy, makkajo'xori yetishtiradi.

Koreyslar qishloq xo'jaligida ham hali-hanuz qo'l mehnati ko'p ishlatiladi. Eng avvalo, bu xususiyat sug'orish inshootlari bilan bog'liq. Suvni ko'tarishda ishlatiladigan charxparraklar qo'l bilan harakatlantiriladi. Dehqonchilikdan tashqari koreyslar xo'jaligida ayniqsa baliqchilik katta o'rin tutadi. Baliqni yakka holda yoki artel bo'lib ham ovlashadi. Koreyada ham chuqur joylardagi dengiz mollyuskalarini ovlash bo'yicha ayol sho'ng'uvchilar mavjud. Bu dengiz jonzotidan koreys oshxonasida kamyob taom tayyorlashadi.

Tog' aholisi yaqin davrlargacha ov va tog' o'simliklari, mevalari, giyohlarini terish bilan shug'ullanganlar. Umuman olganda, koreyslar taomnomasida o'simlik, sabzavot va dengiz mahsulotlari yetakchilik qiladi. Koreyslar soyadan tayyorlangan turli qaylalar, achchiq qalampirli salatlarni sevib iste'mol qilishadi. Sut va sut mahsulotlarini umuman yeyishmaydi, choyni ham kam ichishadi.

Koreys hunarmandlarining buyumlari qadimdan shuhrat qozongan. Koreys temirchilari 770-yili buddaviylik ibodatxonasi uchun ulkan qo'ng'iroq quyishgan. U eniga 2,3 m., balandligi 3 m. Koreys ustalari metall buyumlarga, taqinchoqlarga inkrustatsiya usuli bilan turli toshlar va rangli emal bilan bezashni bilganlar. Koreyada XVI asrda harbiy kemalar qurishgan va ularning sirtini misdan tunuka bilan qoplashgan. To'qimachilik, qog'oz ishlab chiqarish, kulolchilik, chinni tayyorlash yuksak rivojlangan. Koreya chinnisi hozir ham butun dunyoda yuksak qadrlanadi.

Koreyslar qadimdan daryolar bo'yida yashashga intilganlar. Ko'pchilik shaharlar daryolarning quyi oqimida qurilgan. O'rta asrlarda vohalarga kiradigan joyda qurilgan harbiy qal'alar keyinchalik shaharlarga asos bo'lgan. Koreys quruvchilarining yuksak san'atidan yarim orolga kirishga yo'l qo'ymaslik uchun X asrda bunyod etilgan 500 kilometrli mudofaa devorini ko'rsatish mumkin. Ushbu devor kidanlar hujumiga qarshi qurilgan.

Koreyslar uy-joylar qurilishida ham katta yutuqlarga erishganlar. Ularning sinchli uyi muhim xususiyatga, pastdan isitiladigan pol (ondol)ga ega bo'lgan. Ondol xitoyliklar kaniga o'xshash asosga ega. Koreys oilasining butun hayoti – uyqu, ovqatlanish, turli mashg'ulotlar bilan shug'ullanish ana shu – ondol ustidagi joyda o'tadi. Ondolning oshxonadagi o'chog'i ustida taom tayyorlanadi. Koreyslar uyida mebel ko'p emas. Ovqatlanish uchun pastroq stol – ular ichida eng muhimidir.

Koreyslar buddaviylikka e'tiqod qilganlar. Bu din IV-VII asrlarda o'shni Xitoydan o'tgan. An'anaviy diniy tasavvurlar, ajdodlar ruhiga onfutsiylik odati bo'yicha e'tiqod ham saqlangan. XX asrda xristian issionerlar faoliyati faollashib aholining bir qismi ushbu dinni qabul lgan.

Markaziy va Sharqiy Osiyo xalqlarining jahon sivilizatsiyasi- qo'shgan hissalari beqiyos. Ushbu hududda qadimdan o'ziga xos adaniy areal shakllangan. XIX asrga qadar hudud Xitoy madaniyati stunligi ta'sirida bo'lgan. Hozirgi kunda ham ushbu hududning aholi- dan (xitoyliklar, yaponlar, koreyslardan) xalq, millat an'analariga diqlik, ehtirom borasida ko'plab narsalarni o'rgansa arziydi.

Savollar va topshiriqlar

1. Markaziy va Sharqiy Osiyoning geografik, rasa hamda tillari tav- ini bering.
2. Markaziy Osiyoning oltoy tilli xalq va elatlari haqida so'zlab be- ng. Savolga javobni Internet saytlaridagi ma'lumotlar bilan to'ldiring.
3. Xitoy-tibet til oilasiga mansub millatlar, xalqlar, elatlar haqida ni- alarni bilasiz?
4. Xitoyliklarning an'anaviy hunarmandchiligi va moddiy madani- tlaridagi o'ziga xosliklar nimada?
5. Xo'jalik va moddiy madaniyatdagi transformatsion jarayonlar nday kechmoqda?
6. Xitoyliklar dini: konfutsiychilik va daosizm xususiyatlarini so'zlab ring.
7. Tibet-Birma tillariga mansub xalqlar haqida nimalarni bilasiz?
8. Yaponiya va yaponlar etnologiyasi haqida gapiring. Javobni Inter- t ma'lumotlari bilan boyiting.
9. Koreya va koreyslar etnologiyasi. Xo'jaligi, hunarmandchiligi, oddiy va ma'naviy madaniyati haqida so'zlab bering.

XI-BOB.
JANUBI-SHARQIY OSIYO XALQLARI

Janubi-sharqiy Osiyoga Hindixitoy yarim oroli, uning davomi bo'l- gan Malakka yarim oroli, Indoneziya (Malayya) va Filippin arxipelaglari kiradi. Osiyoning ushbu qismi aholisi tarixiy taraqqiyotning turli yo'llarini o'tab hozirgi kunda turli davlatlarda yashashadi. Ular har xil antropologik qiyofaga ega bo'lib, ko'plab tillarda so'zlashadilar. Janubiy dengizlar xalqlari tarixi va madaniyatini o'rganishning qiziqarli tomoni shundaki, ushbu hududda zamonaviy industrial taraqqiy etgan aholi bilan birgalikda, o'tish murakkab bo'lgan o'rmon zonalarida hali sivilizatsiya darajasiga yetmagan urug' va qabila jamoalarini uchratish mumkin.

Janubi-sharqiy Osiyoda Myanma (Birma 52 mln. 885 ming kishi, 2013), Tailand qirolligi (70 mln. 498 ming kishi, 2013), Laos Xalq Demokratik respublikasi (6,5 mln. kishi, 2012), Vyetnam Sotsialistik respublikasi (92 mln. 477 ming 857 kishi, 2013), Kambodja qirolligi (10 mln.), Malayziya Federatsiyasi (30 mln. 987 ming kishi, 2015), Singapur respublikasi (5 mln. 889 ming 117 kishi, 2017), Indoneziya respublikasi (266 mln. 357 ming 297 kishi, 2018), Bruney sultonligi (401 ming 890 kishi, 2011), Sharqiy Timor (1 mln. 291 ming 358 ki- shi, 2016), Filippin respublikasi (102 mln. 921 ming 200 kishi, 2015) mavjud.

Hududning relefi ham xilma-xil: unda keng daryo vohalari, baland tog'lar, ko'plab vulqonlar, o'rmonlar, chakalakzorlarni uchratish mum- kin. Iqlimi – issiq tropik, subekvatorial va ekvatorial zonalarga bo'lina- di. Yil davomida faqat ikki mavsum – quruq va yog'inli davrlar bir- birini almashtiradi. Janubi-sharqiy Osiyoda daryolar serob, yiriklari: Mekong, Menam, Iravadi, Barito. Hududda botqoqlashgan yerlar ham ko'p. Qadimda butun Janubi-sharqiy Osiyo o'rmonlar bilan qoplangan. Lekin asrlar davomida inson faoliyati o'rmondagi daraxtlarni kesib, ekinzorlar barpo etishi hududning qiyofasiga o'zgarishlar kiritgan. Hayvonot va o'simliklar dunyosi boy. Hududda yirik yirtqichlar, fillar, begemotlar, ilonlar, turli qushlar mavjud.

Janubi-sharqiy Osiyo tabiiy qazilmalarga boy. Qimmatli metallar va toshlar, ruh, uran, neft va shu kabilar qazib olinadi. Dengizlardan mar- jonlar va baliqlar ovlanadi.

1. Janubi-sharqiy Osiyoning orollaridagi xalqlar. Dunyodagi va Janubi-sharqiy Osiyodagi eng yirik orol-davlat – Indoneziyadir. Undagi 14 mingga yaqin orollardan 6 mingtasida odam yashaydi. Eng yirik orollari: Sumatra, Yava, Kalimantan, Sulavesilardan tashqari ko'plab o'rtacha va mayda orollar (Bali, Timor, Malakka va boshqa) joylashgan. Indoneziya tarkibiga Yangi Gvineya orolining g'arbiy qismi – Irian-Jay ham kiradi.

Olimlarning fikricha, qadimgi muzlik paytida arxipelag Osiyo va Avstraliya orasidagi ko'prik vazifasini o'tagan. Keyinchalik yer qa'ridagi siljishlar, okeanlar suvining ko'tarilishi tufayli quruqlikning katta qismi suv ostida qoladi. Indoneziya aholisi uchun dengiz muhim rol o'ynaydi. Malayya tilida «Vatan» so'zi ona zaminnigina emas «yer va suv»ni anglatadi.

Indoneziya hududi – inson shakllangan uchta viloyatdan biridir. XIX asr oxirida gollandiyalik E.Dyubua Yava orolidan bundan 700-600 ming yil avval yashagan pitekantrop qoldiqlarini topgan. Keyingi tadqiqotlar davomida Indoneziyadan neandertal va kromanon davri odamlari manzilgohlari ham topilib, hududdagi antropogenez jarayoni to'liq ko'rinish oladi.

Indoneziya arxipelagi orollari inson madaniyati qanchalik notekis rivojlanishi mumkinligini ko'rsatadi. Xususan, Yava va Sumatraning janubi-g'arbida mil. avv. I ming yillikning ikkinchi yarmida davlatlar shakllana boshlagan va bunga Janubiy Hindistondan ko'chib kelgan aholi guruhlari ko'maklashgan. Ular o'zlari bilan turli bilimlar, xo'jalik tajribasi, yozuv, buddaviylik va hinduiylik dinlarini olib kelishgan. Shu bilan birgalikda XIX asrda ham ayrim o'rmon zonalarida ibtidoiy jamoa tuzumi darajasidagi urug'-qabilalar yashaganlar.

Ilk o'rta asrlardan Janubi-sharqiy Osiyoga arab va fors savdogarlari joylasha boshlaydilar. Ular asosan Yava va Sumatra orolida joylashganlar. Aynan ularning ta'sirida orollarda islom dini tarqala boshlaydi.

Indoneziya arxipelagi XVI asrdan yevropaliklar, xususan, portugallar va ispanlar, ulardan keyin gollandiyalik ziravorlar ishqibozlari ekspansiyasiga uchraydi. Oqibatda Indoneziya 350 yil Niderlandiyani Ost-Indiya kompaniyasining mulkiga aylanadi. Mustaqillik uchun uzoq davom etgan kurash 1949-yili Indoneziyani suveren davlat deb e'tirof etilishi bilan yakun topdi.

Antropologik, lingvistik tasnif hamda aholining etnik tarkibi. Jismoniy antropologik belgilariga ko'ra, Indoneziya, Malay arxipelagi aholisi – janubiy mongoloidlardir. Faqat Irian-Jayda papuas-avstroloidlar yashaydilar.

Orollarning yirik va mayda xalqlari hamda qabilalari ko'plab tillarda so'zlashadilar. Ko'pchiligi malay tillarida gaplashishadi. Xususan, Indoneziyaning davlat tili – baxasa indonesia, Malayziyaning davlat tili – malaya, ushbu til guruhiga oiddir.

Eng ko'p sonli iqtisodiy va madaniy jihatdan taraqqiy etgan etnos yavaliklar va sundlar (Yava orolining g'arbida yashaydi). Ayni paytda Yava orolining tog'li hududlarida tenger va badui qabilalari ibtidoiy tuzum unsurlarini saqlab qolganlar.

Sumatra aholisi tarkibi bo'yicha murakkab. Sohil bo'yidagi hududlarni madaniyati va xo'jaligi yuqori rivojlangan minangkabau, bataklar egallaganlar. Ular qatorida orolning o'tish murakkab bo'lgan o'rmonlarida kam sonli ibtidoiy ovchilar va terimchilar guruhlarini (kubu va boshqa) uchratish mumkin.

Kalimantan sohillari – malayyalar, banjarlar, xitoyliklar joylashgan hududlardir. O'rmonlar va botqoqlarda, daryoning pastki qismlarida yuzlab etnoslar va qabilalar yashab, ularni yig'ma nom bilan dayaklar deyishgan. Dayaklar o'zlarini nimaga bunday ataganliklarini bilishmagan ham, ular urug'-qabila nomlarini ishlatmaganlar. So'nggi o'n yilliklarda dayak nomi tobora ommalashib bormoqda. Kalimantanning o'tish murakkab bo'lgan ichki hududlarida punan va bukit qabilalari yashab, ular ham urug'chilik tizimi bosqichida hayot kechirgan.

Sulavesi orollari aholisi etnik tarkibi ham murakkab. Uning shimolida minaxaslar yashasa, janubda, sohil bo'yida buglar va makassarlar o'rta asrlardayoq mustaqil knyazliklar tuzishgan. Sulavesining ichki hududlarida torajlar guruhidagi xalqlar yashaydi. Sulavesining ichki rayonlaridagi aholi XIX asrda ham o'z taraqqiyoti bo'yicha qo'shnilaridan ancha orqada edi. Eng kam sonli qoloq qabila tolanlar g'orlarda yashab, tosh asri darajasida bo'lganlar. Hozirda bu xalqlarning turmushi va madaniyati qo'shni xalqlarnikiga yaqinlashib qoldi.

Yava orolidan sharq tomondagi Kichik Zond orollari (Nusa Tenggara)da baliliklar, sumbavanlar va boshqa o'ziga xos madaniyat yaratgan xalqlar yashamoqdalar.

Yana ham sharqroqda Molukku orollari yastanib yotadi. Ularning ayrimlarini tub aholisi o'rta asrlarda deyarli qirib bitirilgan yoki qullikka sotilgan. Ispan va portugal qul savdogarlari bu yerlarga ziravorlar, iforli o'simliklar izlab kelganlar. Shuning uchun Molukkuning zamonaviy aholisining ko'pchiligi Indoneziyaning g'arbiy viloyatlaridan chiqqan aholidir.

Indoneziyaning eng sharqiy viloyati – Yangi Gvineya orolining g'arbidagi Irian-Jayda aholining bir qismi – papuaslardir. So'nggi o'n yilliklarda Indoneziyaning aholisi zich joylashgan g'arbiy qismdan sohildagi yerlarga ko'chirilmoqda.

Indoneziyaning orollaridagi (Yava, Sumatra, Kalimantan) shaharlarda ko'plab xitoyliklar, hindistonliklar yashaydilar. Ular asosan savdo, hunarmandchilik, ishlab chiqarishda, xizmat ko'rsatish sohalarida mashg'ullar.

Filippinning eng ko'p sonli aholisi bisayya (yoki visayyalar) umumiy aholining deyarli yarmini tashkil qiladi. Bisayyalar Mindanao, Samar, Leyte, Luson va yana bir qator katta-kichik orollarda yashaydilar. Aholi soni bo'yicha ikkinchi – tagallar (25 foizga yaqin) Lusonning markaziy rayonlarida va yana arxipelagning boshqa katta orollarida yashaydilar. Bu xalqlarning barchasi indoneziyaliklar singari malayya tillar guruhida so'zlashadilar. Filippinning ko'pchilik aholisi katolik xristianlar qatori unchalik katta bo'lmagan moro (mavrlarning ispancha atamasi) lar islom diniga mansub. Filippinda ham yuksak taraqqiy etgan sivilizatsiyalashgan xalqlar qatorida alohida etnoslar nisbatan qoloq. Hatto ibtidoiy qabilalar ham saqlangan. Ulardan biri aeta ichki o'tish qiyin bo'lgan tog'li hududlarda yashaydi. Filippinning davlat tili – tagal (pilipino ham deyishadi) va ingliz tillaridir.

Xo'jalik mashg'ulotlari. Janubi-sharqiy Osiyo xalqlari, shu jumladan orollar aholisining xo'jalik mashg'ulotlari turli-tuman: xo'jalikning zamonaviy, yuksak agrar sanoat tiplaridan eng sodda tabiat in'omlarini o'zlashtirishgacha bo'lgan turlari uchraydi.

O'rmonlarda, shuningdek, tog'larda ov, baliqchilik va o'simlik hamda mayda jonzotlarni terib-termalashga asoslangan hayot kechiruvchi urug'-qabilalar mavjud. Oziq izlash uchun kichik qabila guruhlari – kubu, akit, sakaya (Sumatra), punan va bukitlar (Kalimantan), semanglar (Malakka), aetalar (Filippin) va boshqalar deyarli har kuni o'z hududlarida yurishgan. Ular yo'l-yo'lakay barcha yeyishga yaraydigan

qumursqa, chuvalchang, ilon, o'simliklar ildizi, poyasi va boshqalarni terganlar. Bambukdan yasalgan nayza bilan kichik va o'rta hajmdagi qushlar ovlangan. Nayzaning paykoni ilgari tosh va suyaklardan, endi temirdan qilinmoqda. Ular tomonidan yirik hayvonlar kamdan kam hollarda ovlanadi. Bu qabilalar tez-tez uzoq muddatli ocharchilikni, ayniqsa, qurg'oqchilikni boshdan kechirganlar.

Xo'jalikning soddaligi va oziqning tanqisligi ularni botqoqli o'rmonlarda yashashlarini, ov va termachilik uchun keng hududlarni talab qiladi. Alohida qabilalar orasida hududning taqsimlanishi asrlar davomida shakllangan qoidalar asosida bo'linadi. Ov va termachilik ba'zida baliqchilik bilan to'ldiriladi. Ushbu qabilalarda mehnat quroli oddiy tayoq. Bambuk va boshqa o'simliklardan bo'yra, xo'jalik uchun zarur to'r va savatlar to'qiladi. So'nggi paytlarda ular turistlarga sotish uchun suyak, yog'och, tosh chig'anoqlaridan turli buyumlar yasashmoqda. Mato o'simlik, daraxt po'stlog'i tolasidan tayyorlanadi. Bu qabilalarda metallga ishlov berishib, undan pichoqlar, kamon, o'q paykonlari, nayza uchlari yasalgan.

Daydi ovchi va termachilik qabilalarining qo'shnilari bilan mol almashinuvi cheklangan darajada bo'lgan. Bu almashinuv «tilsiz almashinuv» deyilgan, unda belgilangan joyda almashishga mo'ljallangan buyumlar qoldirilishgan. O'rmon qabilalarining qo'shnilari metall buyumlar, mato, shisha marjonlar, munchoqlar va boshqa taqinchoqlarni keltirishgan. Almashinadigan buyumlar tarkibi an'analar bo'yicha belgilangan.

Hozirgi kunda daydi o'rmon qabilalari soni tez kamayib bormoqda. Ular asta-sekin o'rmonlarni tashlab o'zlarining nisbatan taraqqiy topgan qo'shnilari yaqinida joylashmoqdalar. Davlat bu kamsonli xalqlarga yordam berishga, ularni dehqonchilik va boshqa mashg'ulotlar bilan shug'ullanishlariga ko'maklashmoqda. Ayni paytda bunday qabilalarda akkulturatsiya (o'zga madaniyat bilan yaqinlashish) ro'y berib, malayyalar bilan assimilyasiya boshlanmoqda. O'rmonlarda qolgan qabilalar ham asta-sekin oddiy dehqonchilik sirlarini o'zlashtirishni, yerga uchi o'tkir tayoq, suyaklar bilan ishlov berishni boshlaganlar. O'z yerlarida ular yer ildizli ekinlar yetishtirmoqdalar.

Janubi-sharqiy Osiyoning orollari o'rmon hududlarida yashovchi qabilalar sug'oriladigan qo'l dehqonchiligining murakkab turi – daraxtlarni kesib, shox-shabbalarni yondirib, yerni o'zlashtirib, xo'jalik

yuritishmoqda. Bu xildagi dehqonchilik Kalimantan oroli dayaklari, Yangi Gvineya papuaslari va yana qator xalqlar uchun xususiyatli. Bu dehqonchilik jinslar o'rtasidagi mehnat taqsimotining qat'iy bo'lishini taqozo etadi. Yog'ingarchilik bo'lmagan mavsumda erkaklar daraxt va butalarni kesib, quriganida yondiradilar. Kuli yerga o'g'it bo'ladi. Tayyorlangan dalada ayollar tayoq yoki so'qa bilan chuqurchalar tayyorlab: sholi, makka, yams, sabzavot ekishadi. Asta-sekin ekin maydonlarini begona o'tlar bosib, hosildorligi pasayib ketmoqda va bir necha yildan so'ng bu maydonni tashlashga to'g'ri kelmoqda. Yana yangi yerlar ochilmoqda. Dalaga ishlov berish – eng sodda ko'rinishda.

Umuman, hosil juda kam bo'lib, tabiiyki, hayot uchun yetmagan. Qo'shimcha xo'jalik tovuq boqish, qisman ovchilik, o'rmon mahsulotlari, ilonning terisi, smola yoki dengiz bo'yidagi qabilalarida marjon ovlash va ularni oziq mahsulotlariga almashtirish bo'lgan. Jahon iqtisodida ovchi va termachi qabilalarning o'rmon mahsulotlariga ehtiyoj o'sgan. Yevropa va Amerikada ilon po'stidan tayyorlangan buyumlarga talab kuchayganida dayaklar ilonlarni ayovsiz qirganlar. Ilonlar o'rmon botqoqlarida ko'p bo'lsa-da, ularning soni kamayib, kemiruvchilar ko'payib, daladagi hosilni yeb qo'yishi ro'y berdi. Shu tufayli qator yillar ocharchiliklar bo'ldi. Tabiatda ilonlar soni me'yoriga yetgach kemiruvchilar yetkazadigan zarar keskin kamaydi.

Nisbatan yuqori bosqichdagi xo'jalik Janubi-sharqiy Osiyoda keng tarqalgan sug'orma qo'l (so'qa) dehqonchiligi bo'lgan. Ushbu xo'jalik turida asosiy ekin – sholidir. Qo'l sug'orma dehqonchiligi bilan shug'ullanadigan xalqlar: Kalimantan dayaklari, Sumatraning tog'li bataklari, Sulavesi torajlarining ayrim guruhlari, Filippin ifugaolari, Yangi Gvineya papuaslarining ayrim guruhlaridir. Ushbu xalqlarda uy hunarmandchiligi ham keng tarqalgan. Buyumlar qisman o'z ehtiyojlariga xizmat qilsa, qolgani asosan turistlar, muzeylar, kolleksionerlarga sotuvga chiqariladi. Bu hunarlar asta-sekin professional hunarmandchilikka aylandi. Buyumlarning ayrimlari haqiqiy san'at asari darajasida tayyorlanadi.

Ming yildan ko'proq vaqt davomida Janubi-sharqiy Osiyo aholisi uchun asosiy xo'jalik – sug'orma omoch dehqonchiligidir. Bu sohaga iqlim mos, daryolarning serobligi ham qo'l keladi. Mahalliy tabiat sharoiti yiliga 3 martagacha hosil olish imkonini beradi. Bosh ekin – sholi, uning qatorida dukkakli va texnik o'simliklar, yer ildizli o'simliklar, banan, ananas, mango, kofe daraxti, choy va yana ko'plab ekinlar yetishtiriladi. Filippinda shakarqamish ekish keng tarqalgan. Texnik ekinlardan kauchuk yetakchi o'rin tutadi.

Eng yuqori xo'jalik va madaniyat – omoch (plug) dehqonchiligi hamda industrial taraqqiyotning qo'shilishidir. Bu xo'jalik-madaniy tip Yavada: yavaliklar va sundlar, Sumatrada: minangkabau va bataklar; Kalimantan va Sulavesining ayrim xalqlari; Filippinning ko'pchilik aholisiga xususiyatlidir. Madura oroli aholisi uchun Janubi-sharqiy Osiyoda yagona yaylov va qo'ra chorvachiligi xususiyatli bo'lib, ular yirik va kichik shoxli mol boqishadi.

Moddiy madaniyati. Janubi-sharqiy Osiyoning orollardagi aholisi moddiy madaniyati ashyolari ba'zida chinakam san'at asarlari, kolleksioner va etnografik muzeylar uchun istagan buyumlar bo'ladi. Ayrim xalqlar an'anaviy moddiy madaniyatlarini deyarli o'zgarishsiz holda saqlab qolganlar. O'zga yirik xalqlar Yevropa madaniyatining ta'siriga uchragan bo'lsa-da uy hayotida o'zining asosiy jihatlarini saqlab kelmoqda. Xalq turmushini ko'rsatuvchi ko'plab muzeylar Indoneziya, Malayziya va Filippinda tashkil qilingan.

Sug'orma plug dehqonchiligi bilan shug'ullanayotgan xalqlar endilikda zavodlarda yasalgan mehnat qurollaridan foydalanadilar. Oddiy dehqonchilik bilan shug'ullanadigan qabilalar yerga ishlov berishda, ekishda, hosilni yig'ishda o'zlari yasagan mehnat qurollaridan foydalanadilar. Xususan, yog'och tayoq, so'qalarning uchlari faqat metalldan emas, shuningdek tosh va suyak (shox) lardan yasalgan.

Qurollar juda unumli va qiziqarli bo'lib, uni qabilalar o'z taraqqiyotlari darajasiga qarab yaratganlar. O'rmon aholisi nayza, kamon, sumpitan – puflab otuvchi miltiqlar (bambuk poyalari yoki parmalab teshik ochilgan yog'ochlardan) dan foydalanadi. Sumpitandan kichik zaharlangan o'qlar bilan qushlar va boshqa mayda hayvonlar ovlangan. Lekin, zahardan o'zaro mojarolar paytida raqiblariga qarshi foydalanmaganlar.

Yavaliklar xanjari o'zining turli ko'rinishda bo'lishi bilan mashhur. Xanjar sopini o'yma naqshlar bilan bezashgan, qiniga turli naqshlar tushirishgan. O'tmishda krislardan jangovar qurol sifatida foydalanishgan. Hozir ulardan marosim kiyimlari, bayramlarga milliy ruh bag'ishlovchi buyum sifatida foydalanadilar. Barcha muzeylardagi etnografik kolleksiyalarda dayaklar qilichi – mandaular saqlanadi.

O'rmonlarning daydi qabilalari doimiy turar joylar qurmay, to'xtagan yerlarida tunash uchun daraxtlar ustida, shoxida joylar yoki shamol panalar, chaylalar qurganlar. O'troq dehqonlar qishloqlari o'tmishda yog'ochdan qoqilgan uchli xodalardan qilingan to'sinlar bilan o'rab olingan. O'zaro mojarolarga barham berilganidan so'ng bunday mudofaa inshootlari qurilmay qo'yildi. Aholi qo'rg'onlari, ko'chalari bir-biriga parallel turar joylar shaklida yoki tartibsiz to'p-to'p shaklida bunyod etilgan.

Yava orolidan tashqari barcha hududlarda uylar ustunlar ustiga qurilib, mustahkam tom bilan yopilgan. Sababi ular qattiq shamollarga chidashi kerak bo'lgan. Asosiy turar joylar ham, xo'jalik binolari ham o'rtasi past, ikki tomoni egarga o'xshab ko'tarilgan tomlarga egaligi barcha orollar uchun xususiyatlidir. Uy devorlarini aksari o'ymakor naqshlar bilan bezatish – uy egalarini yomon ko'zlardan, yovuz ruhlardan saqlashga mo'ljallangan. Dayak qo'rg'onlari ham o'ziga xos, ularda ikki yoki uchta «uzun uy»lar mavjud bo'ladi. Ularda bir nechtadan oila yashaydi. Bunday uylarni ham baland ustunlar ustiga qurishib, qishloq atrofini o'tish murakkab bo'lgan yog'ochdan, o'tkir uchli devor qilib o'rashgan.

Qishloq uylari ichida sodda ko'rinishi – polga bo'yra solinganidir. Unda kunduzi o'tirishib, tunda uxlashgan. Devorlarda qurol-aslaha, ovlangan noyob hayvonlarning terilari, qushlar, uy jihozlari ilib qo'yilgan.

Janubiy dengiz mamlakatlari aholisining moddiy madaniyati elementlari yavaliklar, malayya, sund va tagallarda saqlab qolingan va asosan bular ularning kiyimlarida uchraydi. O'rmon xalqlarida kiyimlar kam bo'lib, erkaklar lubdan, endilikda fabrika matolaridan belbog'cha, ayollar o'simlik yoki matodan yubka kiyishgan. Botqoqli o'rmonlarda yashayotgan aholi poyabzal kiymaydi. Lekin, ularning liboslarida zebu-ziynatlar, qo'l-oyoq bilakuzuklarini erkaklar ham, ayollar ham taqishadi. Ko'pgina qabilalarda marosim tatuirovkalari, jangchilarni jangovar bo'yalishlari an'analari saqlangan. Ayrim xalqlarda tishlarni yo'nish va qora rangga bo'yash, turli metallar bilan inkrustatsiya qilish tarqalgan.

Sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi xalqlar nisbatan murakkab kiyim – sarong kiyishadi. U to'g'ri mato bo'lagi shaklida bo'lib, ayollar beldan yuqorisi, erkaklar aksincha beldan pastida uzun

yubka sifatida o'rashadi. So'nggi o'n yilliklarda odatiy matolar va milliy kiyimlar bilan birgalikda fabrika matolari va kiyimlarini kiyish ham keng tus olib, bu jarayon faqat shaharlarda emas, qishloqlarda ham kuzatilmoqda. Shaharlarda an'anaviy va Yevropa kiyimlari aralash kiyilmoqda. Xizmatchilar, ziyolilar vakillari yevropacha kiyinsa, ayrimlar tepa qismiga yevropacha kiyib, past qismini sarong bilan o'rab, ko'chada yurishadi. Sarong hozirga qadar uy kiyimi bo'lib kelmoqda. Uni maxsus mato batakdan tayyorlashadi. Batak XX asr oxirida Yevropa va Shimoliy Amerikada ham keng tarqalgan. U yuqori sifatli paxta tolasidan tayyorlanadigan gazlama bo'lib, u murakkab usulda qo'lda bo'yab, kashtalangan. Batak qimmat mato bo'lganligidan uni yasama, arzon turlari ko'payib ketgan.

Ma'naviy madaniyati. O'rmonlarda yashovchi aholi animizm, totemizm, fetishizm, afsungarlik va shamanizm e'tiqodlariga sig'inib kelishadi. Hozirda yuksak rivojlangan xalqlarda ham o'tmishda mazkur diniy e'tiqodlar mavjud bo'lgan. Masalan, Kalimantan orollarida XX asrning birinchi yarmida ham dayaklarda «bosh ovlash» udumi saqlangan. Bu boshlardan turli marosimlar o'tkazishda foydalanganlar. Hozir ham davolash, taqdirni oldindan aytib berishda shomonlik udumlaridan foydalanishadi. O'ziga xos udumlardan biri Bali orolida cho'g'langan ko'mir ustida raqsga tushish bo'lib, so'nggi paytlarda uni turistlar uchun atraktsion sifatida namoyish qilishmoqda.

Janubi-sharqiy Osiyo orollari mamlakatlaridagi ko'pchilik zamonaviy aholi diniy e'tiqodlari bo'yicha musulmonlar (Malayziya, Yava, Sumatra va qisman Sulavesi, Filippin janubidagi ayrim orollar) yoki xristianlardir (filippinlarning katta qismi, Sulavesi orolidagi ayrim guruhlar va boshqa orollar). Bali orolida qadimgi Hindistondan keltirilgan din – buddaviylik va hinduiylik dinlarining chatishgan turi saqlangan. Bu joyda ko'plab ibodatxonalar qurilgan bo'lib, orolning har bir burchagida ko'p kunlar davom etadigan ezgulik va yovuzlik ruhlariga bag'ishlanadigan bayramlar o'tkaziladi. Krematsiya – marhumlarni gulxanda kuydirish marosimi tantanali o'tkaziladi.

Orolliklar turli klassik xalq raqslari, original xalq musiqasini saqlab kelmoqdalar. Indoneziya orkestri – gamelan asosan nog'oralardan tashkil topib, ular o'ziga xos ovoz chiqaradi.

Eng katta shuhratga soyalar teatri – vayang-kulit yoki qo'g'irchoq teatri – vayang-purvolar erishgan. Unda qadimgi hind dostonlari

asosida bir necha kun ijro etiladigan pesalar ko'rsatilib, ular kundalik hamda siyosiy hayotning dolzarb muammolariga bag'ishlangan. Ushbu teatr qo'g'irchoqlari soni 200 ga yaqin bo'lib, ularning qo'toslar terisidan bo'lgan boshlari, qo'llari harakatlanadi. Ijobiy va salbiy qahramonlar rangi, kiyimlari kabi jihatlar bo'yicha farqlanadi. Qo'g'irchoq o'ynatuvchi (dalang) – bir paytning o'zida qo'shiqchi, hikoyachi va ko'plab matnlar muallifidir. Ayni paytda madaniyatning amerikalashgan turlari tobora keng tarqalmoqda.

Malayziya, Indoneziya va Filippin xalqlarining ma'naviy madaniyati ham yorqin sahifalarga ega. Xususan, malay va boshqa xalqlar folklori pantuni – ko'rinishi bo'yicha nozik, mazmuni bo'yicha 4 misrali she'rlardan iboratdir. Ko'pgina xalqlar qadimgi badiiy adabiyotga ega. Masalan, malayyalar adabiyoti musulmon diniy asarlarini tarjima qilishdan tashqari ilgaridan hikoyatlar (badiiy hikoyalarda turli uydirmalar), sodir bo'lgan tarixiy voqealar bilan qorishib ketgan minangkabau xalqi og'zaki ijodi hamda ertaklar (ko'pincha ayyor kichkina kiyik haqida), og'zaki improvizatsiyalari bilan mashhurdir. Kaba nomli yirik sarguzashtli, qahramonlik va nasihat yo'nalishidagi asarlari ritmik proza shaklida bitilgan. Ushbu orollar dunyosining barcha xalqlarining zamonaviy adabiyoti va nashrlari boshqa professional madaniyat elementlariga egadirlar.

2. Janubi-sharqiy Osiyodagi mamlakatlar va xalqlar. Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlariga Myanma (Birma), Tailand, Laos, Kambodja, V'etnam va Malayziyaning bir qismi kiradi. Myanma aholisi ko'p millatli: birmaliklar, shanlar, karenlar va yana ko'plab o'rmon qabilalari, shu qatorda Hindiston bilan chegara viloyatlarida yashaydigan nagalar. Janubi-sharqiy Osiyo qismidagi asosiy aholi ham mo'g'ul irqining turli tipiga kiradi. Lekin til borasidagi tafovutlar turli til oilalari darajasida namoyon bo'ladi. Jumladan, birmaliklar va nagalar uzoq davrlardan buyon tibetliklar bilan o'xshash bo'lgan tillarda gaplashishadi. Tailand aholisi tailandliklar va shimoliy qabilalar tay tillarida so'zlashadilar. Mamlakatda tay (siam) tili – davlat tilidir. Laos aholisi ham ko'p millatli, ular asosan tay tillariga mansub. Kambodja aholisi kxmerlar kxmer tilida gaplashadilar. V'etnamning asosiy aholisi v'etlar (yoki kin) mamlakatning tog'li va o'rmon viloyatlarida yashab, turli tillarda so'zlashadilar. Malayziyaning Malakka yarim orolida asosiy aholi malayyalar, ular bilan birga xitoyliklar ham istiqomat qiladilar.

Malakkaning markaziy o'rmonli hududlarida bu joylarning tub aholisi – semang va senoilar yashaydilar. Singapurda aksariyat xitoyliklar va Hindistondan kelgan kishilar joylashgan. Xitoyliklar qo'shni mamlakatlarda ham ko'p sonlidir. Milodiy I mingyillikning oxiri – II mingyillik boshlarida janubi-sharqiy Osiyoning ko'plab rayonlarida – Myanmadan Vyetnamgacha shahar markazlari va davlatlar vujudga kelgan. Tog'li viloyatlarda elat va qabilalar ibtidoiy tuzum unsurlarini saqlaganlar.

Hindixitoyning dengizbo'yi viloyatlari va Malakkaga yevropalik savdogarlar, missionerlar XVIII asrdan kela boshlaydilar. XIX asrning ikkinchi yarmidan inglizlar o'zlarining Hindiston mustamlakalariga Birmani (Myanma), Singapurni qo'shib oladilar. Kambodja, Laos va Vyetnam Fransiyaning mustamlakasiga aylandi, Tailand (Siam) qirolligi formal tarzda o'z mustaqilligini saqlab qoladi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin Janubi-sharqiy Osiyoning qit'a qismidagi barcha mamlakatlar mustaqillikka erishdilar. Ayrim mamlakatlarda (Indoneziya, V'etnam) mustaqillik uchun uzoq urushlar va ko'plab qurbonlar bo'ldi.

Xo'jalik mashg'ulotlari. Janubi-sharqiy Osiyoning turli viloyatlarida ko'plab elatlar (orollardagiga nisbatan) yerga qo'lda ishlov beradigan o'rmonlardagi daraxtlarni kesib yondirib, dehqonchilik qiladi. Lekin ko'pchilik aholi daryo vohalarida plug dehqonchiligi bilan shug'ullanadi. Ekinlardan sholi, sabzavotlar, texnik ekinlar, banan va boshqalar yetishtiriladi. Yirik shoxli mol (ayniqsa ho'kiz) dan faqat go'sht uchun emas, transportga, omochga qo'shishda ham foydalanishgan. Aholining ko'pchilik qismi sut iste'mol qilmaydi.

Dengiz sohili, daryo vohalaridagi Tailand, V'etnam, Malakka yarim oroli, Myanma, Laos va Kambodjada shahar aholisi soni nisbatan ko'p. Yirik savdo va sanoat markazlari bo'lishiga qaramasdan ularda qishloq xo'jaligi ustun turadi. Malakka va Hindixitoyning barcha mamlakatlarida uy hunarmandchiligi: bambuk shoxchalaridan savatlar, mebellar to'qish, zargarlik, temirchilik, yog'ochga ishlov berish keng tarqalgan.

Nagalar turmush tarzi va madaniyati. Madaniy markazlardan uzoqda, tog'larda yashayotgan xalqlar turmushida ko'plab arxaik unsurlar saqlangan. Bu borada Myanma nagalari ayniqsa mashhur. Ko'p sonli va jangari naga qabilalari ilgaridan o'z qo'shnilariga qo'rquv solib muntazam ravishda bosqinchilik yurishlarini uyushtirganlar.

Xo'jalik borasida nagalar qadimdan dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Ular tor tog' vohalarida zinapoyali terrasa ekinzorlari yaratishgan. Tog'larda unumdor yerlar kam, shuning uchun nagalar qo'shnilari yerlariga hujum uyushtirganda ularning yerlaridan tuproq ham olganlar. Nagalar o'z dalalarini bambukdan yasalgan novlar orqali sug'orishgan. Ular sholi, sabzavot, eng baland yerlarda makkajo'xori yetishtirganlar. Chorvachilikda yaylovlar bo'lmaganligidan asosan to'ng'iz va tovuqlar boqishgan.

Nagalar qo'rg'onlari yerlari singari terrasa usulida qurilgan. Har bir qishloq kuchli mudofaa vositasi sifatida devorlar bilan o'ralgan. Uylar qalin yog'ochlardan, yerga qoqilgan ustunlar ustida qurilgan. Uylar katta oilalar uchun qurilib, ular bir necha avlod qarindoshlaridan tashkil topgan. O'zining jangariligi sababli turli qurollar: nayzalar, shamshirlar, xanjarlar, XX asr boshlaridan o'tochar qurollarni to'plaganlar.

Nagalar diniy tasavvurlari arxaik ko'rinishda. O'tmishda nagalar ham «bosh ovlaganlar», yigit dushman boshini keltirmaguncha uylanishga ruxsat berilmagan. Dushman boshi yangi qurilayotgan uyning birinchi ustuni tarzida yerga ko'milgan. Hozirda zamonaviy nagalarning talay qismi xristian baptistlaridir. O'tmishda ular ruhlar va jonlarga e'tiqod qilishgan.

Hindixitoyning o'troq dehqonchilik xalqlari madaniyati. Myanma xalqlari orasida shanlar va karenlar erkaklari sarong, yengsiz kurtkalar, bir shimlar (ishtonlar) kiyganlar. Birmaliklarda erkaklar kiyimlarini eng mato bo'lagini beldan pastiga o'rab, yubkasimon qilib kiyishgan. Boshga to'qilgan shlyapa, oyoqqa poyabzal kiyganlar. Ayollar kiyimlari erkaklarnikiga o'xshash, faqat kengroq bo'ladi.

Tailand aholisi o'z qishloqlarini daryo sohillariga qurishgan, ba'zida ular daryoning o'zida – qayiq va sollardagi «uylarda» yashashadi. Ko'plab kambag'allar bu xildagi uylarda butun umrini o'tkazadilar. Mamlakatning qishloq aholisi ham, shahar aholisi ham an'anaviy kiyimini kiyishni saqlab qolgan. Unda mato bo'lagini tanasi va oyoqlari atrofiga o'rab, tepasida kurtka yoki ko'ylak kiyishadi. Tailand geti dunyoga tanilgan. Raqsga asosan ayollar tushadilar. Tomoshaga yorgarlik shunchalik murakkabki, u bir necha soatni talab qiladi. Ekskursioner va turistlar tailand zargarlik buyumlarini yuksak baholadilar.

Kambodjaning yirik xalqi kxmer qishloqlari daryolar va hovuzlar yaqinida joylashgan. Uylari ustunlar ustida bir-ikki xonali qilib qurilgan. An'anaviy kiyimlari – sarong, erkaklar kurtka, ayollar uzun sharflar kiyishadi.

Laos (laosliklar) xalqining asosiy etnonimi – lao sanaladi. Ular ko'cha bo'ylab uzun masofada joylashgan ustunlar ustida bunyod etilgan uylarda yashaydilar. Uy hunarmandchiligi, umuman hunarmandchilik rivojlangan. Toshdan but va sanamlar yasash, ko'p qatlamli lakdan buyumlar, daraxt o'ymakorligi, zargarlik rivojlangan. V'etnamning asosiy aholisi – v'etlar mamlakat hududining asosiy qismini egallaganlar. Mamlakat shimolida o'rmonli hududlarda turli millat va kam sonli xalqlar yashab, ularning tillari ham rang-barang arxaik madaniyatlarini saqlagan. Lekin so'nggi yillarda bu aholi v'etnamliklardan ko'plab madaniy yutuqlarni o'zlashtirdilar.

Zamonaviy V'etnamda yirik shahar markazlari mavjud, ularda yuksak rivojlangan sanoat tashkil etilgan. Ayni paytda turli an'anaviy hunarmandchilik ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Mamlakatda ishlab chiqarilayotgan zargarlik buyumlari, rotan va bambuk poyasidan to'qilgan narsalar katta miqdorda eksportga yuboriladi. Vyetnam patli gilamlari ham yuksak sifatli ekanligi bilan xususiyatlanadi. Vyetnamliklarning qishloqlari yirik, ular tepalik yonbag'ri bo'ylab, daryo vohalari va yo'llar chekkalarida joylashgan. Har bir qishloqda jamoa uyi mavjud bo'lib, unda yig'inlar o'tkaziladi. Uylari sinchli, loy bilan suvalgan devorlari to'g'ridan-to'g'ri yer ustida bunyod etilgan.

Vyetnamning qishloq joylarida an'anaviy kiyimlar saqlangan. Ularda erkaklar va ayollar kiyimlari o'xshash, kiyimlar paxta matodan tikilgan kurtka, qora yoki jigar rang ishtondan iborat. Palma barglaridan to'qilgan qalpoq (shlyapa), sandal barcha hududlar uchun xususiyatlidir. So'nggi o'n yilliklarda shaharlarda yevropacha kiyimlar tarqalmoqda. O'tmishda v'etnamliklarda tishlarini qoralash odati bo'lgan. Qishloqlarda betel chaynash tarqalgan. Unda betel bargiga areka palmasi urug'ining bo'laklari, so'ndirilgan ohak qo'shib tayyorlanadi.

Vyetnamliklar boy ma'naviy madaniyatga ega. Turli-tuman folklor dostonlari (podsho – ajdarho haqida rivoyat, epik dostonlar), badiiy adabiyot rivojlangan. Teatr san'ati – qadimgi teatr – tea shaklida saqlangan. Qog'irchoq teatrida tomosha suv ustida, hovuzda ko'rsatiladi. Vyetnamda Fanlar akademiyasi, oliygohlar tashkil etilgan.

Janubi-sharqiy Osiyoning alohida xalqlari ongi, ularning taraqqiyot-
ga intilishi qator omillar: o'ziga xos tabiat, yorqin madaniyat, mehnat-
sevar aholi, shuhratli voqealarga boy tarix, milliy-ozodlik urushlarida-
gi g'alabalar, yangi davrda ijtimoiy-iqtisodiy yuksalish tomon harakat-
ar orqali shakllangan. O'zining tarixiy taraqqiyotida yirik etnoslar o'z
davlatlarini tuzishdi, yozuvlarini yaratishdi, zamonaviy adabiyot va
naorifni shakllantirish borasida muhim qadamlar qo'yishdi.

Lekin bu mintaqada ham boshqa ko'pchilikda bo'lgan murakkab ja-
ayonlar kechib, ularning yechimini topish katta kuch va sabr-toqatni
alab qiladi. Ulardan biri deyarli barcha mamlakatlarda xitoyliklarning
udratli diasporasi kichik savdo va xizmat ko'rsatish sohalarida yetak-
hilik qilishi mahalliy aholini g'azablantirib, etnoslararo dushmanlik
ayfiyatini yuzaga keltirayotganidir.

Savollar va topshiriqlar

1. Janubi-sharqiy Osiyo orollaridagi aholiga antropologik va lingvis-
k tavsif bering.
2. Aholining etnik tarkibiga oid Internet ma'lumotlarini to'plang.
3. Aholining xo'jalik faoliyatidagi transformatsiyalarni qanday tus-
nish mumkin?
4. Moddiy madaniyatdagi xususiyatlarni, orolliklar turar joylari, ki-
mlari haqida so'zlab bering.
5. Orolliklarning ma'naviy madaniyatlari, dinlari haqida gapirib
ring.
6. Janubi-sharqiy Osiyoning qit'adagi aholisi haqida ma'lumot be-
g.
7. Hindixitoyning o'troq dehqonchilik aholisi madaniyatini bila-
mi?
8. Etnoslar ma'naviy madaniyati va dinlari haqida so'zlab bering.

XII-BOB.

Shimoliy Osiyo (Sibir) xalqlari

Ural tog'laridan sharqqa tomon minglab kilometrga cho'zilgan Sibir o'lkasi Tinch okeani sohiliga qadar davom etadigan hududni egallagan. Hozirgi kunda ushbu Rossiya Federatsiyasiga kiradigan hududda asosiy aholini ruslar tashkil etib, mahalliy tub xalqlar, elatlar, qabilalar tarqoq, ko'p hollarda siyrak yashaydilar.

Aholining asosiy qismi va yirik shaharlar o'lkaning janubida, Sibirning o'rta qismi va Uzoq Sharqda joylashgan. Shimoliy hududlar Arktika va Subarktika zonasiga kirib, aholisi eng siyrak hududlaridan biri hisoblanadi. Tundraning ushbu cheksiz mintaqasida yilda 10 oy qor qatlami saqlanadi. Faqat qisqa yoz mavsumida qor o'rnida baland bo'lmagan o't-o'lanlar o'sib, undan janubda qalin daraxtlar va butalar ko'karib, Arktikaning sovuq shamollariga qarshi turadi. Undan janubroqda ulkan hududlarni egallagan tayga, uning o'tish murakkab bo'lgan o'rmonlari boshlanadi. Shimoliy Osiyoning Arktika va Subarktika zonalarida hozirga qadar insonni muntazam yashashi uchun qulay sharoit yaratilmagan. Yashayotganlar esa Sibirning tub aholisi –ov va baliqchilik bilan tirikchilik qilib, transport, uy-joy va uni isitish, taom va uni iste'mol qilish usullarida minglab yillar davomida to'plagan tajribalaridan foydalanishni taqozo etadi. Bu bebaho tajriba Sibir aholisining dunyo madaniyatiga qo'shgan hissasidir.

Hozir Sibirda yigirma beshta xalq tayga va tundra ovchiligi, dengiz hayvonlarini ovlash, baliqchilik va bug'uchilik bilan hayot kechirmoqda. Ularni etnologiyada Shimol va Sibirning kam sonli ovchilik xalqlari deb atashadi. Ularga Xanti-Mansi va Yamal-Nenets avtonom okruglari, Chukotka va Koryak avtonom oblastlari, Krasnoyarsk o'lkasidagi Evenk va Taymir avtonom oblastlari kiradi. Etnoslarning ayrimlari Saxa-Yoqutiston Respublikasida, Uzoq Sharqda, Saxalin orollarida yashaydi. Ularning ayrimlari 200 kishidan (depopulyasiya jarayonida) 34 ming kishigacha bo'lib, barchasi 180 ming kishidan iboratdir. Faqat bitta Shimoliy Sibir xalqi – yoqutlar (400 ming atrofida) nisbatan yirik etnosdir. Janubiy Sibirda ham bir necha o'ndan yuzlab minglab aholiga ega etnoslar mavjud.

1. Sibir xalqlari va madaniyatlari. Ruslar Sibirni egallay boshlaganlarida birinchi bo'lib mansi, xantilar va nenetslar bilan uchrashganlar. Ular Rossiya davlatiga XVI asrda qo'shib olinganlar.

Komi, nenetslar, xantilar va mansilar tillari – ural til oilasiga kiradi. Til oilasini fin, samodiy hamda ugor guruhlari mavjud. Lingvistika va arxeologiya tadqiqotlariga asoslanib, ural til oilasi qadimda Osiyo va Yevropa chegaralarida, Ural tog'larining har ikki tomonida shakllanganini ehtimol qiladilar. Hududda jez va temir asrlarida ugorlar ajdodlari ovchilik hamda baliqchilikdan ishlab chiqarish xo'jaligiga – chorvachilikka o'tganlar.

Janubiy Ural hududlarida mil. avv. III-I ming yilliklarda ko'p sonli migratsion jarayonlar bo'lib o'tgan. Ayni paytda ugor qabilalarining bir qismi Taygagacha siljib mahalliy qabilalar bilan aralashib, ulardan baliqchilik va ovchilikni o'zlashtirgan bo'lishlari ehtimol. Lekin ushbu jarayonda ugor tillari ustun kelgan, ayni paytda ugorlarga qadar yashagan aholidan baliqchilik va ovchilikni o'zlashtirganlar. Xantilarning kelib chiqishi tarixi shu tarzda bo'lib, hozirda ular 22,3 ming kishidan ko'p mansilar 8,3 ming kishidan iborat. Mansilar – oxirigacha o'rganilmagan kam sonli etnosdir.

Xanti va mansilar XIX asrda Ob daryosi vodiysidagi o'rmonlarda yashab ozuqa topishda katta qiyinchiliklarga uchraganlar. Olimlarni ularning boy folklori, pahlavonlari, dushmanlar bilan urushlardagi qahramonliklari haqidagi dostonlar qanday vujudga kelgani hayron qoldiradi. Qolaversa, ulardagi erkaklarning xanjar va nayzalar bilan qurolsi, uning davomida tebranib, qurollarni siltab, jangovar hayqiriqlar-ni aytib qichqirishlari xuddi yaqindagina urushga tayyorgarlik ko'rgan qo'shinga o'xshaydi. Ushbu raqslar endilikda bayramlarda, ajdodlar ruhlariga bag'ishlab o'tkaziladigan marosimlarda ijro etiladi.

O'rmon etnoslarida ruslar istilosiga qadar o'zlarining qahramonlik davri bo'lgan. Ob daryosi havzasida qator knyazliklar yog'ochdan qahrarcha-qal'alari, drujinalariga ega bo'lishgan. Tayga o'lkasidagi urushlar aksari ov ko'rinishida bo'lib, dushmanga sezdirmasdan yashashib, uni shoshirib qo'yishi lozim edi. Tadbir tunda qayiqlarda am amalga oshirilgan. Dostonlarda kuylanishicha ochiq urushlar am bo'lib turgan. Kuchumning Sibir xonligiga kirgan xanti va mansarni ruslar o'tochar qurollar yordamida tezda bo'ysundirganlar.

Xantilar va mansilar qishloqlari Ob va Irtish daryolari oqimi bo'ylab joylashib, kichik aholisi kam, tarqoq holda bo'lgan. Eng yirigidagi uylar soni o'ntadan oshmagan. Daryolarning quyi oqimida baliqchilik, yuqori oqimida esa ovchilik – asosiy mashg'ulot bo'lgan. Baliqlar urug' tashlagani sayoz suvlarga qarab suzganida xantilar va mansilar qayiqlarda ovga tushishgan. Chayla qurib qishga baliqni quritib, dudlab zaxira tayyorlaganlar. Baliqning ichidagi narsalaridan eritib yog' olishgan, uni taom tayyorlashda foydalanishgan, turli o'rmon mevalarini aralashtirib saqlashgan. Baliqning suyaklaridan yanchib un qilishgan va qishda undan sho'rva tayyorlab yeyishgan. Baliq ovlashda turli qurollar – sanchqi, nayza, to'r va boshqa narsalardan foydalanishgan.

Xantilar va mansilar ovda ham yuksak mahoratga ega bo'lishgan. Ruslar kelishiga qadar asosiy ov quroli – kamon edi. O'q-yoydan foydalanishga bolalarni yoshligidan o'rgatishgan. Ov aholini faqat oziq bilan emas, kiyim, mehnat qurollari, idishlar yasash uchun, xo'jalik uchun zarur ashyolar bilan ta'minlagan. Xo'jalikda yog'ochdan ham keng foydalanilgan. Beresta (oq qayin po'stlog'idan) va boshqalardan idishlar tayyorlangan. Yog'ochdan taygadagi hayotda juda zarur buyumlar – chang'i, itlar uchun nartlar, ichi o'yib yasalgan qayiqlar tayyorlangan.

Qishda muzlab qolgan daryolar ustida it qo'shilgan chang'ilar asosiy transport vositasiga aylanadi. Itga chang'i qo'shish bu joylarda qadimgi ildizlarga ega. U neolitda paydo bo'lib, o'troq baliqchilik sharoitida faqat odamlarga emas, itlarga ham yetarlicha oziq bo'lishi lozim edi. Faqat XVII-XVIII asrlardagina it chang'ilarini bug'u qo'shilgan chanalar almashtiradi. Har bir hududiy qabila guruhida o'z muqaddas ziyoratgohi bo'lgan. Bosh iloh Numi-Torum barcha narsalarni yaratgan, uning rafiqasi Kaltash-Ekva yer xudosi hisoblangan. Numi-Torumni yetti o'g'li bo'lib, ulardan odamlarga yordam bergan Mir-Susne-Xum ayniqsa e'zozlangan. Xalq tasavvuriga ko'ra insonni o'rab olgan tabiatda ko'plab ezgu va yovuz ruhlar mavjud. Ular bilan yaxshi munosabatda bo'lish ma'qul. Ruhlar barcha joyda mavjud, o'rmonda pahlavon-menkvalar va parilar-misnelar yashaydilar. Odamlar va ruhlar orasidagi vositachilikni shomonlar bajaradilar. Inson hayotida o'zi yenga olmaydigan qiyinchiliklarga duch kelsa shomonga murojaat qilgan.

Selkuplar va ketlar. Xanti va mansilardan tashqari Ob daryosi vohasida tili bo'yicha nenetslarga, turmush tarzi va xo'jaligi bo'yicha ugorlarga yaqin selkuplar yashaydi. Hozirda ularning bir qismi Tomsk

viloyatida, qolganlari shimolga, Taz daryosi bo'yiga ketib bug'uchilik xo'jaligini o'zlashtirganlar. Ularning umumiy soni 3,6 ming kishi.

Yana bir kam sonli ketlar (1,1 ming) – Tayga ovchi va baliqchilaridir. Hozirda ketlar alohida til oilasi – Yeniseyning yagona vakilidir. Avvallari Yenisey havzasida yashagan shu tilda gaplashadigan xalqlar XVII-XVIII asrlarda Janubiy Sibir turklari, ruslar, selkuplar bilan aralashib o'z tillarini yo'qotganlar. Faqat ketlarning Taygada yashovchi ayrim guruhlari qolgan va ular baliqchilik, ovchilik bilan shug'ullanishda davom etmoqdalar.

Nenetslar. Arxangelsk oblastidan Taymir tundrasigacha 34 ming nenetslar yashab, ular o'z bug'u podalari bilan Arktikaning cheksiz tekisliklarida ko'chib yurishadi.

Bug'u ushbu aholi uchun eng katta boylik bo'lib tundradagi aholini barcha zarur narsa bilan taminlaydi. Bug'uni qo'lga o'rgatilishi tarixi (ayniqsa Yeniseydan g'arbda) samodiy xalqlari ajdodlari nomi bilan bog'liq. Bu xalqlar ural til oilasiga kiradi. Ural til oilasiga selkuplardan tashqari enslar (200 kishi), Taymir nganasanlari (1,3 ming) ham kiradi. Bug'u go'shti bu aholi ozuqasining asosiy qismini tashkil qiladi. Undan sho'rva, xamirli taomlar tayyorlashadi, lekin eng muhimi go'shtning o'zidir. Endigina ushlangan baliqni aksari xom holatda yoki tuz sepib yeganlar. Qishda muzlatilgan baliq – stroganina ularning sevimli taomlari bo'lgan. Baliqdan zaxira ham tayyorlangan. Go'sht va baliqlarning bu xilda iste'mol qilinishi bu xalqlarning «qoloqligi»dan emas, o'simlik, sabzavotlarning yetarli bo'lmasligi sabablidir.

Nenetslar manzilgohlari qishda janubda bo'lib, ular bahor kelishi bilan bug'ularni tundra va o'rmon tomonga hayday boshlaganlar. Tajribali cho'ponlar bug'ular qayerdan yetarlicha ozuqa topa olishini yaxshi bilgan. Ularning eng yaxshi yordamchilari itlar bo'lgan.

Nenetslar turar joylari ko'chma uy – chum bo'lgan, uning sinchida 25-40 ta yog'och bo'lib, usti nyuk – bug'uni juni tepaga qaratib tikilgan terilaridan qilingan. Yozda chumni beresta (qayin daraxti po'stlari) yoki eski bug'u terilari bilan yopishgan. Chumni ochiq o'choqdagi gulxan bilan isitishgan. Tutun chiqishi uchun tepada tuynuk qoldirilgan. Kuz va qishda nenetslar yovvoyi bug'ularni, mo'ynali hayvonlarni ovlash, yozda esa, baliq ovlash maqsadida artellarga birlashganlar. Bu paytda ularning bug'ulari va oila azolari manzilgohlarda qolgan.

Nenetslar barcha tabiat kuchlari – osmon, yer, olovni ilohiylashtirganlar. Aholi ongida ruhlarga e'tiqod alohida o'rin egallagan. Nenetslar uchun oliy iloh osmon xudosi bo'lgan. «Uy ruhlari» ham turli-tuman bo'lib, ularning ayrimlarini inson qiyofasida tasvirlashsa, boshqalarini qandaydir buyum yoki antiqa ko'rinishdagi tosh shaklida ifodalashgan. Nenetslar ovda omadlari kelmasa ilohning haykali ramzini jazolaganlar, aksincha ovlari baroridan kelsa uni qon yoki ovlangan qush yoki baliqning yog'i bilan siylaganlar.

Nenetslarga qardosh tilli nganasanlar Taymirda ular bilan qo'shni yashab, bug'uchilikni o'zlashtirgan. Ular katta bug'u podalariga ega bo'lsalar-da, taomga faqat yovvoyi hayvonlar go'shtini ishlatishgan. Bug'ular kuzda shimoldan janubga tomon siljiganida nganasanlar go'sht tayyorlashni boshlaganlar. Buning uchun yovvoyi bug'ular suv havzalarida suzib o'tayotganda qayiqdan turib yelkasiga nayza sanchganlar. Omadli ov mavsumida tayyorlangan go'sht zaxirasi bahorga qadar yetgan.

Xo'jalikning ushbu yovvoyi bug'ularga ovi Yevroosiyoning shimolidan eng qadimgi turlaridan biri bo'lgan. U neolitda paydo bo'lgan nganasanlar diniy tasavvurlarida qadim udum va marosimlar unsurlari bo'lib, ulardan biri – o'choq ilohasiga e'tiqoddir. Bayramlari yanvarda, tundra ustida quyosh ko'ringanida yozgi quyoshning chiqishi, ilk qor yog'ishi va shu kabi tabiat hodisalarida shomon boshchiligida qamlash udumi o'tkazilgan. Shomon bo'lajak mavsumning omadli kelishi yoki boshqa istiqbollarni aholiga yetkazgan.

Evenklar va evenlar. Yeniseydan sharqqa tomon Tinch okeani sohillariga qadar o'rmonli o'lkani qadim zamonlardan evenklar (30 ming, ilgari tunguslar deb atashgan) o'zlashtirganlar. Ularga tili va turmushi jihatidan evenlar (17 ming kishi) o'xshash bo'lgan. Evenklar kam sonli bo'lishiga qaramasdan Rossiyada ruslardan keyin ikkinchi yirik hududni egallaganlar. Evenklar – Tayga ovchilarining hayoti mazkur hududning hayvonlari odatlarini yaxshi bilishni, mergan, abjir va chidamli bo'lishni taqozo etgan. Ovda omad ham muhimdir. Evenklardagi maqollardan birida «oson erishilgan narsa – omad emas» deyilgan. Ovchilarning taygani bilishlari, unda yo'l topib yurishlari hayratlanarli darajada. Barcha narsalar, daraxt, butali yer yoki relefli jilg'a, hayvon oyog'i yoki qushning ovozi muhim ma'lumot berib, ularning xotirasida muhrlanadi.

Evenklarning butun hayoti hayvon yoki baliq izlab bir joydan ikkinchisiga ko'chishi bilan o'tgan. Lekin bu ko'chishlar tartibsiz va o'z-o'zidan bo'lmasdan, qishki, bahorgi va kuzgi manzilgohlar asrlar davomida o'rganilgan joylarda bunyod etilgan.

Ovchi yoki ovchilar guruhi ba'zan hayvonni bir necha kunlab ta'qib etgan. Agar mavsum omadli kelsa go'shtning bir qismini zaxiraga qoldirishgan. Uni dudlashgan, quritishgan. Yaqin orada yeyiladigan go'shtlarni qoplab bug'uga yuklab olib yurishgan. Ovchi ovlagan hayvonni hech qanday isrofsiz maydalagan. Kamus bug'uning yoki losning oyog'idagi terilar poyabzal uchun ishlatilgan. Hayvonning bo'yin terisidan bir necha metr uzunlikdagi mustahkam arqonlar yasalgan. Paylaridan kiyim tikish uchun mahkam iplar qilingan. Bug'u yoki ayiq terisidan issiq kiyim, chumlarni yopish, uxlash uchun qoplar, ko'rpa yasashgan. Bug'u terisidan zamsha ham tayyorlashgan. Evenklar o'zlariga zarur bo'lganidan ortiqcha hayvon ovlamaganlar.

Evenk va evenlar hayotida baliq ham alohida o'rin tutgan. Ilgari baliqni uchi uchqur nayzali qurolda, tunda mash'ala yoqib, qishda muzni o'yib ovlashgan. Yozgi va kuzgi manzilgohlarda kichik soylar o'zanini to'sib, shox-shabbalar bilan bir joyga surib kelib ovlashgan. Yaxshi ov tufayli ortiqcha baliq tutilsa uni saqlab qo'yishgan.

Evenk madaniyatining ajralmas qismi bug'uchilik bo'lgan. Ularning qo'shnilari (chukchalar va nenetslar) evenklarni "bug'udagi chavandozlar" deb bejizga aytishmagan. Aynan bug'ular evenklarga harakatda xo'jalik yuritishga, taygani o'zlashtirishga imkon bergan. Tungus bug'uchiligi transport ko'rinishida bo'lgan. Bug'uga egar urib uy jihozlarini tashishgan. Har bir oilaga 40-60 boshdan bug'u to'g'ri kelgan. Undan kam bo'lsa yo'lda transportsiz qolishning ehtimoli bo'lgan. Bug'ularni juda ehtiyot qilib faqat ocharchilik bo'lsagina so'yishgan. Qishda bug'ular qor tagidan tuyog'i bilan yagel o'tini topib yeganlar. Evenklarning an'anaviy uy-joylari – ko'chma chum asosi yog'ochlardan qilingan. Ularda bir nechta oilalardan iborat guruh – chumlarni yig'ishga 2 soat, yangi joyda o'rnatishiga ham shuncha vaqt sarflashgan.

An'anaviy kiyimlari ham ovchilik hayotiga moslashgan. Ularning qishki po'stini bug'u terisidan oldi ochiq qilib tikilgan. Uning etaklari tizzasigacha bo'lib, bug'uda o'tirishga yoki keng ovchi chanasida hayvonni ta'qib etishga qulay bo'lgan. O'tmishda issiq saqlash uchun ko'krak qismi maxsus kashtalangan yoping'ich bilan to'silgan. Yozda

oldi ochiq kaftan kiyilgan, ruslar kelmasdan oldin uni rovduga bug'u zamshasidan tikishgan.

Evenk va evenlar tilida ushbu xalqlar xo'jaligida o'ziga xoslikni ifodalovchi ko'plab so'zlar saqlangan. Bu tillarda ovlanadigan hayvonlarning xilma-xil nomlari berilgan. Lekin ayiqning nomi hech qachon ovoz chiqarib aytilmagan. Tayga egasini odatda bobo yoki buvi, tog'a va boshqa ko'chma nomlar bilan atashgan. Evenklar ayiqni nomi bilan atashsa u albatta eshitib, gap nima haqida ketayotganini tushunadi, deb bilishgan. O'rmon hayvonlari – qushlar va baliqlar bilan bog'liq ko'plab taqiqlar va irimlar bo'lgan. Ularning ayrimlarini ma'lum mavsumlarda, boshqalarini o'ldirish butunlay taqiqlangan.

Evenklar tasavvuricha olam uchta: yuqori, o'rta va pastki qismdan iborat. Ezgulik ruhi Seveki doim odamlar haqida qayg'urib, bug'ular podasini asrashga ko'maklashgan, kasalliklardan asragan, ovchilarga qushlarni yuborgan. Quyi dunyoda ajdodlar yeri joylashgan bo'lib, marhumlar joni qo'nim topgan. Unda bir oyoqli yovuz ruh – Xargi o'z yordamchilari bilan insonni mahv etishi yoki unga turli ofatlar va kasalliklar yuborishi mumkin, deb hisoblashgan. Ushbu yovuz kuchlar bilan Seveki kurashadi va unga kuchli shomonlar ruh ko'makchilari bilan yordam berishlari mumkin edi.

Yoqutlar. Yoqutlar Aldan va Vilyuy daryolari havzasida yashab kelayotgan ajoyib xalq. Yoqutlarning xo'jaligi asosi ov va baliqchilik emas, chorvachilikdir. Ular yirik shoxli mol, otlarni boqishgan. Yoqutlar (o'zlarini «saxa» deyishadi) dunyoning eng shimoliy hududidagi chorvadorlardir. Olimlarning fikricha, yoqutlarning shimolga ko'chishlari II ming yillikning boshlaridan boshlanib, XIII-XIV asrlarda yakuniga yetgan. Yoqutlarning tarixiy xotirasida ularning ilk ajdodi – Omogoy, Elley va Ulug' Xorolar haqida rivoyatlar qolgan. Unga ko'ra ular hozirgi hududlarga sollarda Lena daryosi bo'ylab suzib kelishgan. Yoqutlar Janubiy Sibirning ko'pchilik aholisi singari turkiy tillidir.

Yoqutlar o'z hududlarida yashovchi ko'plab etnik guruh vakillarini tarkiblariga singdirib (assimilyasiyalashtirib) yuborganlar. Ular orasida mo'g'ul tilli (buryatlar singari) etnoslardan tashqari tunguslar, yukagirlar ham bo'lgani ehtimol.

Yangi yurtga ko'chib o'tgan aholining xo'jaligi o'zgarmay qolishi mumkin emasdi. Arktika sovug'iga chiday olmaydigan hayvonlar: qo'y, echki, tuyalar, shuningdek, dehqonchilik yo'qotilgan. Murakkab

sharoitlarda Yoqutlar shimol chorvachiligini yaratdilar. Uning asosini ikki – qishki va yozgi qishloqlar tashkil etadi. Qishki manzilgohlar ial, odatda bir-ikki yog'ochdan iborat uylar bo'lib, yozda xashak tayyorlaydigan o'tloqlar yaqinida bo'lgan. Qishki uyga – xoton (qo'ton) molxona taqab qurilgan. Yoqut hayotida qishga yetarlicha xashak tayyorlash – hayot-mamot masalasi bo'lgan. Xashak o'riladigan maydonlar – eng qimmatli xo'jalik bo'lib, ba'zida oddiy jamoa a'zolari va toyonlar (jamoa boshliqlari) orasida bahs va kelishmovchiliklarga sabab bo'lgan. Yozgi manzilgohlar – daryo vohalari, alaslarda joylashgan bo'lib, unda daraxtlardan bo'sh, o't-o'lanlar serob joylar tanlangan. Bu yaylovlarda mollar iyun-sentabr oylarida boqilgan. Alasda odatda bir necha oila o'z chorvasi bilan to'plangan, unda yozgi uylar qurilgan.

Yoqutlarning asosiy oziqlari sut va undan olinadigan mahsulotlar bo'lgan. Yoz va kuzda sut mo'l bo'lganida, qishga yetadigan asosiy oziqni tayyorlab olishadi. Qishning ikki-uch, eng sovuq oylarida sigirlar sog'ilmagan. Yoz va kuzda sutni qatiq qilib, unga iste'mol qilish mumkin bo'lgan turli o'simliklarning ildizlari, mevalari, ziravorlar solingan. U katta daraxt po'stloqlaridan qilingan idishlarda muzlatilgan. Qishda muzlagan qatiq bo'laklarini sindirib olib eritishgan va unga suv, un qo'shib, sho'rva – butugas tayyorlangan. Ko'pincha qahraton qishda bu taom yoqutlarning yagona ozig'i bo'lgan. Ba'zida u ham yetmaganida sigirlarni sog'ishni boshlaganlar. O'tmishda qishning oxiri, bahorning boshida ocharchiliklar tez-tez takrorlanib turgan va ko'plab kishilarni, ayniqsa bolalarni o'z domiga tortgan.

Shuning uchun yoqutlar dalalardan qor ketib maysalar unib chiqishini sabrsizlik bilan kutishgan. Biyalar qulunlab, ularni sog'ib boshlashgan. Qimiz qishdan holsizlanib ketgan insonlarning quvvatini qaytaradi. Iyunda yoqutlar qimiz bayramlari – isiaxni o'tkazganlar.

Ular uzoq o'tmishda urug'-qabilalar tashkil qilganlar, uyur-uyur yilqilari bo'lgan. Isiaxda butun jamoa ilohlarga – chorvachilik homiylariga murojaat qilib, yilning yaxshi kelishi, chorvaning unumdor bo'lishini so'rab qo'shiqlar, raqslar ijro etishgan, qimiz ichishgan.

Tayga chorvadorlari xo'jaligida muhim yordamchi sohalar – baliqchilik va ovchilik bo'lgan. Kambag'allashgan, chorvasidan ajralgan oilalar baliqsitlar – baliqchilarga aylangan. Boshqa xo'jaliklarda bu soha bilan oila a'zolaridan biri shug'ullangan. Baliqni odatda to'r yoki novdalardan yasalgan maxsus moslama bilan ovlashgan. Yoqutlar to'ri otning yolidan to'qilgan va yuksak baholangan. Tunguslar uni mo'ynalarga almashib juda ehtiyot qilishgan. Yoqutlar ko'pincha yovvoyi o'rdaklar va g'ozlar, kakliklar, quyonlar, bug'ular, ayiqlarni ham ov qilganlar.

Yoqutlarda badiiy hunarmandchilik, jumladan, yog'och va suyak o'ymakorligi, kumushdan, oltindan, misdan quyma o'ymakorlik, mo'yna, teri va matoga kashta va applikatsiyalar yuksak san'at darajasiga yetgan. Yoqut temirchilari botqoq va tog' rudasidan eritib temir olishni bilganlar.

Yoqutlar xalq ijodiyotida qahramonlik dostonlari – olonxo alohida o'rin tutadi. Ularda booturlar qahramonliklari, ularning yovuz maxluqlar bilan kurashi tarannum etiladi. Dostonchi olonxosutlarni xalq nihoyatda e'zozlagan. Ular ayrim dostonlarni bir necha kunlab ijro etishgan. Afsonaviy ajdodlar qahramonliklari o'n minglab she'riy satrlarda mujassamlashgan bo'lib, baxshilar ularni yoddan aytganlar. Olonxosut chiroyli ovoz va musiqiy iste'dodga ega bo'lishi lozim edi.

Ruslar yoqutlarni XVIII asrning 60-yillaridan xristian diniga o'tkaza boshlaganlar. Lekin, aholi orasida an'anaviy diniy tasavvurlar o'z mavqeyini yo'qotmagan. Xususan, ular Yuryung Aar Toyon – «oppoq qariya janob»ni ulug'lashgan. Yoqutlar tassavuricha bu iloh eng baland to'qqizinchi osmonda yashagan. Sakkizinchi osmonda Yuryun Ayi Toyon – «oq yaratuvchi janob» insonlarning xayrli homiysi bo'lgan. Ulu Toyon – «buyuk janob» dahshatli jazolovchi iloh shomonlar homiysi bo'lgan. Iloha Inaxsit chorvaga baraka bergan. O'rmon oviga iloh Bayanay o'z birodarlari bilan homiylik qilgan. Unga olovga go'sht bo'laklarini tashlab, qurbonliklar keltirganlar hamda undan ovda omad so'raganlar. Ayi – ezgulik ilohlariga bag'ishlab «oq shomonlar» marosimlarini o'tkazishgan. Qora shomonlar – yovuz ruhlar va qora niyatli shomonlarning harakatidan turli kasalliklar va omadsizliklar paydo bo'ladi.

Ruslar kelishiga qadar yoqutlar jamiyatida ijtimoiy tengsizlik mavjud edi. Qabila zodagonlari – toyonlar yirik qabilalarni boshqarganlar. Ularning qurollangan guruhlari bo'lgan. Qabilalararo urushlar toyonlarga o'lja, mol-qo'ylarni keltirgan. Qullardan xo'jalik yumushlarini bajarishda foydalanishgan. Toyonlar sero't yaylovlarni kuch bilan egallashga intilganlar, oddiy jamoa a'zolari bunga qarshi kurashganlar.

Dolganlar. Yoqutistonning shimoli-g'arbida Taymir bilan chegarada XVIII-XIX asrlarda yangi etnos – dolganlar (6,6 ming kishi) shakllangan. Ularning tili – yoqut tili, nomlari esa tungus urug'laridan birinikidir. Dolganlar shimoliy yoqutlar, evenklar va rus kolonistlarining aralash nikohlaridan vujudga kelgan. Ularning madaniyatlarida ham aynan shu xalqlar madaniyatlarining belgilari mujassamlashgan. Dolganlar – bug'uchilik bilan shug'ullanadilar. Ularning ayrimlarida ko'p sonli podalar bo'lib, bug'ular aksari transport vositasi hisoblangan. Xo'jalikda ov va baliqchilik yetakchi o'rin tutgan.

Yukagirlar. Yoqutistonning shimoli-sharqida Kolima daryosi havzasida qadimgi xalqlardan biri – yukagirlarning (1,1 ming kishi) avlodlari yashaydilar. Qadimda yukagirlar Yeniseydan Chukotkagacha bo'lgan yerlarda yashaganlar. Yukagirlar ertagida aytilishicha ilgari qarg'alar oq bo'lgan ekan. Ular yukagirlarning ko'plab gulxanlari ustidan uchib o'tganlarida qora rangli bo'lib qolganlar. Shu tariqa xalq xotirasida uzoq o'tmish voqealari ertak shaklini olgan. Yukagirlar tili paleoosiyo tillariga mansub. Olimlar yukagirlar tilida uning ural tillari bilan qadimiy aloqalarining mavjudligini tasdiqlovchi izlarini topganlar.

Yukagir tillariga mansub aholi piyoda ov qilgani sababli juda siyrak joylashgan. Ehtimol shu sababdan yukagir qabilalari aholisi soni kamayib tayga va o'rmonli tundrada tungus va chukchalarga o'z o'rnilarini bo'shatib berganlar.

2. Kamchatka va Chukotka aholisi. Kamchatka va Chukotka yerlarida Rossiya hukmronligi XVIII asrdan, ularga dengiz yo'li ochilganidan so'ng to'liq o'rnatildi.

Kamchatka, Chukotka va ularga tutash orollarning tub aholisi – chukchalar (15,2 ming), koryaklar (8,9 ming), itelmenlar (2,4 ming), chuvanslar (1,4 ming), eskimos va aleutlar (1,7 ming va 0,6 ming) dan iborat. Ulardan chukcha, koryak va itelmenlar tilini paleoosiyo tillariga kiritadilar. Eskimos va aleut tillari alohida til oilasini tashkil etadi, lekin ularning asosiy qismi AQShning Alyaska yarim orolida, Aleut orollarida, Grenlandiya (Daniya) va Kanadada yashaydilar. Shimoli-sharqiy Sibirda eskimoslar Chukotkaning dengiz sohili poselkalarida, aleutlar Komandor orollarida yashaydilar.

Osiyoning shimoli-sharqiy chekkasida yashovchi xalqlarning an'anaviy mashg'ulotlari va hayot tarzlari haligacha qisman saqlanib kelmoqda. Tundra yirik uyurli bug'uchiligi bilan qisman chukchalar,

koryaklar mashg'ul bo'lsa, sohilbo'yi chukchalari, koryaklari va eskimoslari dengiz hayvonlarini ovlashadi. Itelmenlar qachonlardir Kamchatka va boshqa daryo vohalaridagi yaylovlarda zich yashab, o'troq daryo baliqchiligi bilan shug'ullanganlar.

Kamchatkada XVIII asrdan ruslar paydo bo'lishi bilan itelmenlar ular bilan tez aralasha boshlaydi. Ushbu metis aholi rus tili va madaniyatini qabul qilib, kamchadallar nomini oladi. Hozirda ularning soni 20 ming kishi. O'z tilini saqlab qolgan itelmenlar chukchalar va koryaklarga nisbatan ruslar ta'siriga ko'proq uchraganlar.

Dengiz hayvonlarini ovlash ko'p kuch sarflashni, chidamlilik, chaqqonlik, merganlik, tezkorlikni talab qiladi. Asosiy ov ob'ektlari – kitlar, morjlar, tyulenlar, laxtaklar (dengiz quyonlari) va boshqalar bo'lgan. Ushbu hayvonlarning go'shti – odamlar, itlar uchun asosiy oziq, yog'i – taom va chumlarni isitishda, mo'yna va terisi – kiyim, poyabzal, suyak va tishlari – garpun va boshqa zarur narsalar tayyorlashda qo'l kelgan.

Morj va kit ovlash may-oktabr oylarida jamoaviy tarzda o'tkazilgan. Morj ovlashga chukcha va eskimoslar baydarkada chiqishadi. Bu joydagi qayiqlar yog'och asos ustiga morj terilarini qoplab yasaladi. Katta baydarka 30 tagacha kishini sig'diradi.

Baydarkada odatda jamoa 7-10 kishidan oshmaydi. Qayiqni orqa tomonida uning egasi, 5-6 eshkakchilar, uchida 2 garpunchi bo'ladi. Morjlar ko'rinsa ularni garpun bilan ovlaganlar. Yaralangan morj harakatini qiyinlashtirish uchun garpun qayishiga tyulen terisidan qilingan va havo to'ldirilgan narsani ilib qo'yishgan. Bu moslama keyinchalik ovda o'tochar qurollardan foydalanilganda ham yaralangan morj cho'kmasligi uchun qo'llanishda davom etgan.

Kitlarga ov deyarli shu tarzda o'tgan. Faqat unda bir nechta baydarka ishtirok etgan. Tyulen, nerpa, morjlarga yakka ovchilik usuli qo'llanilgan. Ovchilar qishda muzda maxsus teshik qilib unga havodan nafas olishga chiqqan yoki bahorda quyoshda toblanayotgan hayvonlarni ovlaganlar.

Dengiz sohillaridan uzoqdagi chukcha va koryaklar uchun asosiy mashg'ulot hozirga qadar bug'uchilik bo'lib kelmoqda. O'tmishda doimiy manzilgohlari bo'lmagan bug'uchilar manzilgohlari mavsumiga qarab bir necha bor ko'chgan. Bug'u hayot uchun zarur go'sht, teri va boshqa narsalarni bergan, u transport vositasi bo'lib xizmat qilgan.

Bug'u go'shtiga sohil aholisidan yog', qayish, tyulen terisi va boshqalarni ayirboshlaganlar. Bug'u asosiy transport vositasi bo'lgan (sohilbo'yi chukcha va koryaklari it qo'shilgan chanalarda harakatlangan).

Chukchalar va koryaklar bug'uchiligi uchun uyurlarning ko'p sonliligi xususiyatli. Bu xo'jalik XVII-XVIII asrlarda shakllangan. Ilgari tundrada yovvoyi bug'ularga ov keng tarqalgan edi. Uy bug'ulari bilan chukcha va koryaklarni qo'shnilari evenlar tanishtirganlar. Chukcha, koryaklar bug'ularni haydovchi maxsus itlarni ham bilmaganlar.

Bug'ular uyurini to'plash, boqish, parvarishlash cho'ponning yelkasida bo'lgan. Yaxshi cho'pon chidamli, chopqir bo'lishi lozim edi. Shuning uchun o'g'il bolalar yoshligidan yugurish, chang'ida yurish mashqlarini bajarishgan (Chukotka va Kamchatkada sirpanadigan chang'ilarni bilishmagan).

Chukchalar, koryaklar va itelmenlar hayotida daryo, dengiz sohili baliqchiligi katta o'rin tutgan. Yakka ovchi nerpa, tyulen yoki baliqqa kichik kayakda, sinchga tortilgan teridan iborat qayiqda chiqishgan. Unda o'tirgan kishi o'rindig'i ham belidan qayish bilan mahkam bog'lanib, qayiq ag'darilganda ham ichiga suv kirmagan. «Suvdan quruq chiqdi» iborasi – ular to'g'risida ilk bor aytilgan bo'lsa ajab emas.

Shimoli-sharqiy Osiyo xalqlari turar joylari – bug'uchilar yarangasi chumga o'xshash, lekin kattaroq. U ham sinchi yog'ochlardan bo'lib, teri bilan qoplangan. Uning asosiy xususiyati – isitilishidir. Yaranga – ochiq gulxan emas, maxsus yog' quyilgan chiroqda yoritilgan va isitilgan. Ichkaridan 2-3 qavat junli terilardan, keng yopinchiqsimon moslama tikilgan. Butun qish oila hayoti shu joyda o'tgan.

Shimoli-sharqiy Osiyo xalqlari kiyim va poyabzallari bug'u terisidan, nerpa, tyulen terilaridan tikilgan. Kiyimlar oldi yopiq, qishki o'stin ham ichiga, ham tashqariga qaratib tikilgan. Ko'ylak tizzasigacha uzun qilib bichilgan, yenglari keng qilingan. Mo'ynali, junli teridan shton va etiklarni ham tikishgan. Odatda bolalar kiyimlari mo'ynali ombinezon shaklida bo'lgan.

Shimoli-sharqiy paleosiyoliklar ijtimoiy hayotining o'ziga xosligi esmoslar va itelmenlardan boshqa etnoslarda urug'larning bo'lmasligidir. Ehtimol ularda urug' nomlari Oxota dengizi bo'ylaridan ko'chanlarida va hozirgi hududlarda tarqoq holda yashay boshlaganlarida qolgandir.

Ushbu xalqlarning dunyo haqidagi tasavvurlarida qadimgi e'tiqod va kultlar talaygina. Ularning barchasida Qarg'a haqida rivoyatlarda uni dunyoni o'rnatuvchi, ayyor, shum va aldoqchi, ayni paytda odamlarga ko'plab yaxshiliklar qilgan jonzot sifatida tavsiflashadi. Aynan u daryo, tog'lar, tundra, dengiz, itlar, kitlar, tyulenlar, qushlar va ilk odamlarni yaratgan. Qarg'a odamlarni so'zlashishga, hayvon go'shtini iste'mol qilishga, kiyim tikishga, olovni olishga (yog'ochni yog'ochga ishqalab) va yana ko'plab narsalarga o'rgatgan.

Chukchalar, koryaklar va itelmenlar, eskimoslar diniy tasavvurlarida sehrgarlikka asoslangan ko'plab udum-marosimlar saqlangan. Afsungarlik va tumorlarga e'tiqod insonlarni yovuz ruhlar xurujidan asrashi kerak edi. Kele – yovuz ruh inson va uy bug'ularini hamisha ta'qib etadi. Afsungarlik harakati (kasalga qurbonlik qilingan hayvon qonini surtish), shuningdek, shomonni o'tkazgan udumi – yovuz kuchlarni haydab, kasalning tuzalishiga ko'mak berishi lozim, deb tushunilgan. Dengiz sohili aholisida «boshlar bayrami» – morjga bag'ishlab o'tkazilgan. Kit bayramida «dengiz xo'jayini»ga bag'ishlab qilinadigan udumlar – qo'shiqlar va pantomima tomoshalari bo'lgan. Odamlar bu tadbirlar orqali o'ldirilgan hayvonlarga «hayot qaytarilishiga» ishonganlar.

Og'ir mehnatli hayot yorqin bayramlarga ehtiyoj tug'dirgan. Bu bayram tomoshalari faqat diniy emas, balki insonlarni xursand qilishga yo'naltirilgan. Bayramlar, shuningdek, Kamchatka va Chukotkada o'tkaziladigan yarmarkalarda o'yinlar, sport musobaqalari (yugurish, bug'u qo'shilgan chanalarda poyga, kamondan o'q uzish) o'tkazilgan. G'oliblarni barcha olqishlagan, ular shuhratga sazovor bo'lganlar. Chukcha va eskimoslarda qor ustida charm koptokda hozirgi futbolga o'xshash ikki tomonlama o'yin ham o'tkazilgan.

3. Amur daryosi havzasining aholisi. «Buyuk baliqli daryo» – Amur odamlar tomonidan neolit davrida o'zlashtirilgan. Aynan o'sha davrda o'troq baliqchiliar madaniyati shakllanib, uning yaratuvchilari qayiq va to'rlardan foydalanishgan, baliqni, ayniqsa dengizdan daryoga urug' tashlagani chiqqan losos baliqlarini zaxiraga tayyorlashgan. Amurbo'yi tub aholisi tilida avgust yoki sentabr (qayerda yashashiga qarab) «buyuk baliq oyi» deb nomlangan. Aynan ana shu faslda yukola tayyorlanib keyingi yilga qadar aholini ozuqa bilan ta'minlagan. Chanada qo'shilgan itlarga ham baliqlar berilgan.

Ussuri o'lkasi va Saxalin orolida: nivxlar (4,7 ming kishi, eski nomi gilyaklar), nanaylar (12 ming), ulchilar (3,2 ming), orochilar (900 kishi), orokilar (200 kishi), udegeylar (2 ming), negidallar (600 kishi) ko'p sonli bo'lmagan ovchilik va baliqchilik aholisi shu hududning tub aholisidir.

Mazkur etnoslarning tili (nivxlarnikidan tashqari) oltoy til oilasining tungus-manjur til guruhiga kiradi. Negidallar tili tungus (evenk va even) tillariga yaqin. Qolganlari janubiy tungus tillariga kiradi. Nivxlar tili o'ziga xos bo'lib, boshqa tillarga kirmaydi, olimlar uni paleosiyo tillariga mansub deyishadi.

O'troq baliqchilar hayot tarzining shakllanishi quruqlikda ov va dengiz hayvonlarini ovlash, balki nivxlar ajdodlaridan boshlangandir. Tungus tilli aholi keyinchalik bu yerda taxminan mil. avv. II ming yillikda kelgan. U davrda Amurbo'yida boshqa xo'jalik turlari – dehqonchilik va chorvachilik mavjud edi. Tungus qabilalari bu yerda yilqichilik madaniyatini keltiradilar. Milodiy II ming yillikning ikkinchi yarmida bu hududda tungus-manjur etnoslari tomonidan yuksak taraqqiy etgan madaniyat shakllanadi. Aynan shu joyda 636-yilda Boxay davlati vujudga keladi. Uni Xitoy imperiyasi ham tan olgan, u bilan Koreya va Yaponiya aloqada bo'lgan. Kidanlar 926-yilda Boxayni yengib, o'zlarining deyarli ikki asrlik hukmronliklarini o'rnatadilar. Jurjonlar 1115-yilda kidanlarga, mo'g'ullar 1211-1231-yillar Jurjonlar davlatiga barham beradi. Mo'g'ullardan faqat o'rmonlarga qochib yashiringanlar omon qoladi. Ular ovchilik va baliqchilik bilan hayot kechirganlar. Hozirgi Amur, Saxalin, Primorening tungus tilli aholisi Boxay va Jurjonlar davlatlarining vayronalarida omon qolganlarning avlodlari ekanligi ehtimol.

Xo'jalik hayotida baliqchilikdan tashqari yovvoyi o'simliklarni terish, dengiz hayvonlarini ovlash muhimdir. Mehnat taqvimi ushbu xo'jalik mashg'ulotlariga qarab: maydan-oktabrgacha ochiq havzalarda baliq ovlash, aprel-may oylarida qayiqlarda dengizga chiqib nerpa va sivuchlar ovlash bo'lgan. Bu mashg'ulotlar bilan sohildan ancha uzoqda joylashgan posyolkalar aholisi ham artel bo'lib shug'ullanganlar. Qishda taygadagi qushlarni ovlash, muz ostidan baliq ovlash asosiy faoliyat turiga aylangan.

Baliq ovlashda eng unumli, ayni paytda ko'p mehnat sarflanadigan usuli daryoda uzunligi 100 metr hatto 300 metrgacha yog'och shoxlaridan to'siq qurib, daryoning oqimiga qarshi sohildan daryoning o'rtasiga qaratib maxsus to'r qo'yilgan. Ochiq joyga intilgan baliqlar aynan shu to'rga tushganlar. Tayganing ichki hududlarida yashagan nanaylar, udegeylar, orochilar va orokilar hayotida muhim o'rinni ov (yozda piyoda, qishda chang'ida) egallagan. Faqat daryo bo'yi, dengiz bo'yi aholisi it chanalarini transport vositasi sifatida foydalangan. Orokilarda bug'ular transport vositasi bo'lgan.

Tayga aholisining son-sanoqsiz cho'qqi, daryo, botqoq, butazorlar, hayvonlarni bilishlari, bu narsalardan foydalana olishlari yevropaliklarni hayratga qoldirgan. Rus yozuvchisi V.Arsenevning «Dersu Uzala» asarining bosh qahramoni oddiy nanay ovchisi siymosi yapon kinorejissyori Akira Kurosava filmi orqali butun dunyoga tanildi. Asarda ham, filmda ham qahramon va uning qabiladoshlari faqat insonlarga emas, balki jonli tabiatning barcha-barchasiga g'amxo'rlik va mehr-shafqatni namoyish etgan.

Daryobo'yi baliqchilari posyolkalari odatda ko'p hovlili bo'lgan. Har bir baliqchi uy va xo'jalik binolarini sohilga, suvga yaqinroq qurishga intilgan. Ular hatto mehmonga ham qayiqlarda borishgan. Sohilda suvdan 5-10 metr yuqorida qayiqlar turgan. Ulardan so'ng to'rlarni quritish uchun yog'ochdan ustunlar, undan keyin yozgi yog'och po'stloqlaridan uylar, undan narida omborlar, chang'ilar uchun ayvonlar qurilgan. Eng oxirida qishki yog'ochlardan qurilgan uy (fanza)ning orqasida itlar uchun bostirma bo'lgan.

Qishki uyni isitish tizimi o'ziga xos bo'lgan. Devor tagidagi o'choq uy ichidagi supa ostidan o'tgan. U tutun tuynugi orqali isitilgan. Isitish pechlari arxeologlar ma'lumotlariga qaraganda Uzoq Sharqda temir asrida paydo bo'lib, Boxay davlati hukmronligi davrida keng tarqaladi. Bu xildagi isitish moslamalari Xitoy va Koreyada ham qo'llaniladi.

O'tmishda mahalliy ashyolar, qichitqi o'ti tolasi yoki yovvoyi kanopdan to'r to'qish uchun, baliq terisi, yovvoyi hayvonlar terilaridan, mo'ynalardan kiyim-bosh tayyorlash uchun foydalanishgan. Yog'ochning tanasidan o'yib qayiq yasashgan. Turli buyumlar Xitoy bilan savdo orqali kirgan. Qo'shni xalqlarning mahalliy aholiga ta'sirini etagi o'ng tomonga yopiladigan choponlar, ayrim kashta naqshlari orqali ko'rish mumkin.

Ijtimoiy hayotda qarindoshlik munosabatlari muhim o'rin tutgan. Urug' ichida nikoh (endogamiya) taqiqlangan. Qarindoshlar bir-

birlariga so'zsiz yordam ko'rsatganlar. Qo'shnichilik ko'magi ham eng yaxshi an'analardan bo'lgan.

Uzoq Sharq xalqlari ma'naviy hayotida ko'plab arxaik xususiyatlar saqlangan. Tabiat bilan yaqin bog'liqlikda yashagan aholi uni barcha narsalari jonli ekanligiga ishonganlar, ular insonning ruhi hayvon va o'simliklar ruhi bilan aloqada ekanligiga inonganlar. Uzoq davom etgan bayramlardan biri ayiqqa bag'ishlangan. Unda kichkinaligida ushlanib bir necha yil xonadon sharoitida boqilgan ayiqni oxir-oqibatda bayramda qurbonlik qilishgan, go'shtini mehmonlarga ulashganlar.

XX asrda aholining turmushiga bu xildagi udum-bayramlar kamayib, zamonaviy madaniyat va maorif muntazam kirib bordi.

4. Janubiy Sibir, Tog'li Oltoy-Sayan va Baykalbo'yi xalqlari. Janubiy Sibir tabiati Shimoliy Osiyoning boshqa hududlarinikiga nisbatan ancha farq qiladi. Lekin, unda ham iqlim kontinental, ayni paytda nisbatan yumshoq. Jumladan, yanvar oyidagi harorat -16 S, iyulda +23 C. Tekisliklarda o'simlikka boy dasht, yaproqli ignabargli aralash o'rmonlar boshlanadi. Bu hududlar iqlimiga mos daraxtlar bilan qoplangan, ularga Alp o'tloqlariga boy ko'p sonli vohalarga ega tog'lar ham ta'sir ko'rsatgan. Sibirning janubida dunyodagi eng chuqur chuchuk suvli ko'l – Boyko'l joylashgan. Bu hududdan okeanga buyuk Sibir daryolari: Ob, Yenisey, Lena, Amur boshlanadi.

Janubiy Sibirda Rossiya tarkibiga kiruvchi qator ma'muriy-hududiy birliklar joylashgan: Tog'li Oltoy (oltoyliklar 69 ming kishi), Xakasiya (xakaslar 78 ming kishi), Tuva (tuvaliklar 206 ming), Buryatiya (buryatlar 417 ming). Buryatlar bundan tashqari ikki: Ust-Orda (Irkutsk oblasti), Agin (Chita oblastining avtonom okrugi)da yashaydilar. Kemerovo oblastining janubiy rayonlarida shorlar (15,7 ming), Irkutsk oblastining Tuva bilan chegarasida tofalar (700 kishi) istiqomat qiladilar. Mazkur etnoslar tili oltoy til oilasi, aksari qismi turkiy tillar guruhiga mansub. Mo'g'ul til guruhiga faqat buryatlar kiradi.

Janubiy Sibirning qadimiyati unda keyinchalik butun Sibir o'lkasiga tarqalgan ko'plab madaniy kashfiyotlari bilan ahamiyatlidir. Ulardan biri bug'uni xonakilashtirib, yangi chorvachilik sohasi – uy bug'uchiligini boshlanishidir. Uni samodiy va tungus qabilalarining qadimgi ajdodlari nomi bilan bog'lashadi. Uy bug'uchiligi haqidagi ilk ma'lumotlar milodiy asr boshlariga oid bo'lib, o'rta Yenisey havzasidan topilgan ashyolar bilan tasdiqlangan.

Protooltoyliklar shakllangan va rivojlana boshlagan hudud Markaziy Osiyo va Janubiy Sibir dashtlari bo'lgan. Jez davridan ushbu hududdagi aholi (III-I ming yilliklar) ko'chmanchi chorvachilik xo'jaligini shakllantirgan. Ayni paytda aholi etnik tarkibi ham bir necha bor o'zgargan. Janubiy Sibir, Orolbo'yi, Kaspiybo'yi, Qora dengiz sohillaridagi dashtlarda yevropeoidlarning eroniy tilli qabilalari yashab ko'chmanchilikka asoslangan madaniyatning tarqalishiga xizmat qiladi. U davrlardan hozirga qadar marhumlar qo'yilgan qo'rg'onlar yetib kelgan. Oltoy, Xakasiya va Tuvaning qo'rg'onlaridan topilgan metall, yog'och, teridan yasalgan san'at buyumlari ko'plab muzeylar zallarini bezab turibdi.

Ko'plab madaniy yutuqlar: ma'danlarni eritish, ulardan mehnat qurollarini yasash, hayvonlarni qo'lga o'rgatish, ularni xonakilashtirish, dehqonchilik xo'jaligini yuritish Oltoy, Sayan va Boyko'lbo'yidan butun Sibirga tarqalgan. Ushbu jarayonlarda mahalliy Sibir aholisi ijodiy qatnashgan.

Xo'jalikning yangi turlarini tiklanishi aholi sonini oshishiga, migratsiya jarayonlarini o'sishiga olib keladi. Ilk temir davridan ko'chmanchi chorvadorlar harakatchanligi yanada yuksaladi. Ushbu davrdan Janubiy Sibir va Markaziy Osiyoga turkiy guruhlar kela boshlaganlar. Hududda chorvador guruhlarning: hind-yevropa, paleosiyo, ural, tungus tilli aholining turkiylar bilan aralashuvi (mil. avv. I – mil. V asrlar) jarayoni kuchayadi. Ayni paytda yevropeoid va mongoloid rasalarining aralashuvi ham ro'y berdi.

Janubiy Sibir etnik xaritasiga Chingizxon tuzgan mo'g'ullar davlatining ta'siri ham kuchli bo'lgan. Ayrim turkiy tilli etnoslar (xususan, yoqutlarning avlodlari) shimolga surilgan, boshqalari g'arbga, qozoq va uralbo'yi dashtlariga ko'chganlar. Ayrim mo'g'ul guruhlari Sibirning janubi Boyko'l atroflarida o'rnashib oldindan yashab kelayotgan turklar va tunguslar bilan aralashganlar. Aynan shu taxlit buryat xalqi shakllangan (tili bo'yicha mo'g'ul, etnonimi turkiy qabila urug'i nomidan).

Mo'g'ullar imperiyasi parchalangach Janubiy Sibir xalqlari o'zlarining nisbatan kuchli qo'shnilari: mo'g'ul, manchjur va jung'orlarning bosqinlari maydoniga aylanadi. Rossiyaning hududni egallashi XVI asrdan boshlanadi. Shuni ta'kidlash joizki, Janubiy Sibirning ko'plab xalqlari konsolidatsiyasi faqat XX asrda ro'y berdi. Ilgari

buryatlardan tashqari ulardan birortasi ham umumiy nomga ega bo'lmagan. Xakaslar beshta hududiy-qabilaviy guruhga, oltoyliklar yettita, tuvaliklar bir necha xil nom bilan atalganlar. Hatto buryatlar: sharqiy (boyko'lorti) va g'arbiy (boyko'lbo'yi) guruhlariga, ularni har biri o'z navbatida 5 ta qabilalarga bo'linib, sheva, xo'jalik va turmushda o'ziga xosliklarga ega bo'lganlar.

Sharqiy buryatlarda ko'chmanchi chorvachilik turmush tarzi, xo'jaligi vujudga kelgan. Ular yilqichilik, qo'ychilik va tuyachilik bilan shug'ullanganlar. G'arbiy guruhlarda yirik shoxli mol boqish keng tarqalgan. Ayni paytda molning bir qismi qishda og'ilxonalarda saqlangan, yozda ularga xashak tayyorlangan. O'ziga xos tomonlaridan biri – g'arbiy buryatlar xashak o'radigan maydonlarini mol go'ngi bilan o'g'itlantirishlari bo'lgan. Ular ruslar kelmasdan oldin dehqonchilik bilan ham shug'ullanganlar.

Boyko'lorti dashtlari aksari ko'chmanchi chorvachilik hududi bo'lib, unda mo'g'ul tipidagi xo'jalik (yil davomida yaylovlarni almashtirib mol boqilishi) yuritilgan. Chorvadorlar uchun kigizli uchli o'tov uy vazifasini o'tab, uning asosi yog'och panjara va o'qlardan iborat bo'lgan. Oilaning barcha yuklari ko'chishlar paytida tuya va otlarda olib yurilgan. Taomlari barcha ko'chmanchilarda bo'lgani kabi sut va undan tayyorlangan mahsulotlar edi. Go'sht kundalik taom bo'lmagan. Ulardan farqliroq g'arbiy buryatlar avvaldan o'troq yashab, yog'ochdan uylar qurganlar, faqat bu uylar ko'p burchakli shaklda bo'lgan. Bu hududda chorvachilik va dehqonchilik – yetakchi o'rinda, ov va Boyko'ldan baliq ovlash yordamchi xo'jalik vazifasini o'tagan.

Oltoyliklar, tuvaliklar, xakaslar hayot tarzi va xo'jaligida ham deyarli shu xildagi tafovutlar bo'lgan. Janubiy oltoyliklar, ko'pchilik tuvaliklar va xakaslarda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi chorvachilik asosiy xo'jalik hisoblangan. Ular yilqichilik, qoramol, qo'y boqishgan. Xashak deyarli tayyorlanmagan, molni yil davomida yaylovlarda ushlashgan. Sayan va Oltoy tog'oldi hududlari aholisi chorvani yozda baland tog'lardagi alp o'tloqlarida boqqanlar.

Shimoli-sharqiy tuvaliklar (ularni tojinliklar ham deyishadi) va qo'shnilari tofalarda o'ziga xos xo'jalik– bug'uchilik bo'lsa-da, asosiy mashg'ulotlari – ovdir. Bug'ulardan esa yuk tashish uchun transport sifatida foydalanganlar. Kelib chiqishi bo'yicha ular samodiylar avlodlari bo'lib, turkiy tilni nisbatan kech qabul qilganlar.

Ayni paytda xakaslar, shimoliy oltoyliklar va shorlar orasida ayrim guruhlar hayotida ovchilik asosiy o'rin tutgan. Ular yovvoyi bug'u, maral, kiyiklarni, mo'ynali hayvonlarni (olmaxon, qunduz va boshqalarni) ovlashgan.

Janubiy Sibirning barcha xalqlari ruslar kelmasdanoq temirchilikni bilganlar. O'z temirchilari bilan Oltoyda yashovchi shorlar shuhrat qozonganlar. Mo'g'ul feodallari ulardan XVII asrga qadar mo'yna bilan emas, temir bilan soliq olganlar.

Xo'jalikdagi o'ziga xoslikka bog'liq holda turmush va madaniyatning boshqa jihatlari ham shakllangan. Chorvadorlarda (Tuva, Boyko'lorti buryatlarida, Janubiy Oltoy, xakaslarni bir qismida) kigiz bilan yopiladigan o'tov keng tarqalgan. Ovchilar uchi konussimon, daraxt po'stloqlari yoki yog'ochdan yasalgan ko'p burchakli o'tovlarda yashaganlar. XX asrning boshlaridan mahalliy xalqlar ruslar ta'sirida yog'och uylar qura boshlaydilar.

Kiyimlarda ham turli an'analar ko'zga tashlangan. Chorvadorlar aksari etagi o'ngga tomon yopiladigan uzun chopon (xalat) kiyganlar. Mahalliy zodagonlar Xitoy yoki Rossiya fabrikalarining qimmatbaho chiroyli matolari (movut, shoyi, atlas, barqut)dan tikilgan kiyimlarni afzal ko'rishgan. Qo'y terisidan uzun etakli qilib tikilgan po'stinlar, yumshoq qo'y terilaridan (yozda terini o'zidan) etiklar, kigiz poshnali, xitoychasiga tumshug'i uzun qayrilgan holatdagi etiklarni ham boylar ko'proq kiyganlar. Zodagonlar po'stinlari ustidan Xitoy shoyisi va qimmatbaho mo'yna yoqali yengil xalat kiyishgan. Boylarning bosh kiyimlari rangi, unga tikilgan taqinchoqlariga qarab xo'jayinining amali, jamiyatdagi mavqeyini aniqlash mumkin bo'lgan. Janubiy Oltoyning turmushdagi ayollari kiyimida o'ziga xos element tanasiga yopishib turadigan yengsiz – chegedek bo'lgan. Qishda uni qo'y terisidan po'stin ustidan, yozda – xalatning ustidan kiyib yurishgan.

Janubiy Sibir aholisi ijtimoiy jihatdan bir toifali bo'lmagan. Har bir kishi o'z urug'ini turkcha syook (suyak), buryatcha yasu (suyak) bilgan va yetti otasi ismini yoddan ayta olgan. Har qanday notanish kishi uning urug'ini so'rab, o'zining qarindoshlik darajasini osongina aniqlagan. Urug' ichida nikoh taqiqlangan. Bir urug' a'zolari o'zaro yordam ko'rsatishlari odatiy hol edi. Lekin ovchilardan tashqari barcha xalqlarda, urug'larda ichki tenglik bo'lmagan. Hayotda ko'p narsa boy xonadon egalariga bog'liq bo'lib, urug'doshlik «yordami» ko'pincha

yashirin qaramlik tusida edi. Xususan, boy chorvadorlar o'z mollarini kambag'allarga boqishga bo'lib berish odati keng qo'llanilgan. Shartlar turlicha bo'lgan: kimdir tug'iladigan hayvonlar hisobiga boqsa, yana kimdir faqat sut va sut mahsulotlari, juni hisobiga chorvani olgan. Shu tariqa yirik poda egalari o'z chorvasini deyarli tekin boqtirishga erishgan.

Urug'lardagi ichki ierarxiya ayniqsa buryatlarda kuchli saqlangan. Ularda hatto xitoy-mo'g'ulcha feodal lavozim va mavqelari tizimi (tayshi, no'yonlar, zaysanlar, shulenlar) shakllanib, ularga butun bir urug'lar yoki guruhlar qaram bo'lgan. Bunday tengsizlik boshqa xalqlarda ham kuzatilgan. O'rta asrlarda xakaslar, Yenisey qirg'izlari o'z davlatlariga ega bo'lishgan. Ba'zida ularning atrofida yashagan qabila va elatlar ushbu davlat ma'murlariga boj – yasoq to'laganlar. Hududda ilk o'rta asrlardan O'rxun-Yenisey runa yozuvi bo'lib, unga oid ma'lumotlar turkiy tilda toshlarda bitilgan. Bilga xoqon va boshqalarning o'gitlari hozirga qadar saqlangan. Chingizxonning yurishlaridan so'ng bu yozuv unutilgan.

Qadimgi madaniy an'analardan darak beradigan yana bir soha – hunarmandchilikdir. Uy hunarmandchiligida ip yigirish, kigiz bosish, teri oshlash, yog'och o'ymakorligi kirgan. Ularning ayrimlari bilan kasb shaklida ham mashg'ul bo'lishgan. Xususan, buyurtmalarda kumush, oltin, mis, qimmatbaho toshlardan zargarlik buyumlarini tayyorlash qadimgi an'analarga ega bo'lib, u bilan hozirga qadar shug'ullanib kelishadi. Tuva zargarlari ishlarini nozik did bilan yasalishi ajralib turadi. Mis va quyma buyumlar, toshtaroshlik, yog'och o'ymakorligi, xakas kandakorligi namunalari va boshqa xalq sa'nati turlari yuksak rivojlangan.

Aholining konfessional holati. Janubiy Sibirga dunyo dinlari va boshqa diniy ta'limotlar faol tarqatilgan. Buryatlarning Boyko'l ortida yashaydigan qismi XVII-XVIII asrlarda lamaizmni (XV asrda paydo bo'lgan) tibetliklardan qabul qilganlar. Xakaslar, oltoyliklar, shorlar, tofalar va g'arbiy buryatlar XVIII-XIX asrlarda xristianlikka o'tkaziladilar. XX asrning boshida Tog'li Oltoyda yangi din – burxonlik tarqalib, unda buddizm, xristianlik va mahalliy e'tiqodlar qo'shilib ketgan.

Buddizmning tarqalishi orqali buryatlarga yozuv kirib kelgan. Ular eski mo'g'ul yozuvidan foydalanishgan. Ayrim lamalar tibet tilini bilganlar. Buryatlar yurtida XX asrning boshlarida 30 dan ortiq budda monastirlari faoliyat ko'rsatgan. Tuvada 20 ga yaqin monastirda lamalar soni minglab kishidan iborat bo'lgan.

Xristianlikni qabul qilgan aholiga cherkov maktablarini qurib berganlar. Natijada mahalliy xalqlarga diniy bo'lsa-da ta'limga, fan bilan shug'ullanishga yo'l ochiladi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida buryatlardan G.Banzarov, T.Sibikov, M.Xangalov, xakaslardan N.Katanov va boshqa olimlar yetishib chiqdilar.

Ayni paytda mahalliy aholi ongida an'anaviy dinlar ham uzoq davrlar saqlanib qoladi. Xususan, shomonlik va boshqa mahalliy dinlarni na xristianlik, na lamaizm surib chiqara olmadi. Nari borsa har ikki din (dunyo dini va mahalliy e'tiqod) odamlar ongida o'z o'rniga ega bo'lib, zarur paytda ulardan biridan najot so'rashgan. Og'ir vaziyatlarda kasallik, omadsizlik, shomon – qam (shomonlikning turkcha nomi)ga murojaat qilishgan. Buryatlar va tuvaliklar arvohlar ruhiga (animizm) ko'proq sig'inishgan. Buning uchun ular ruhlar ramzi ongonlarga (yog'ochdan, teri, mo'ynadan yoki jundan) ma'lum ko'rinishda yasalgan but va sanamlarga e'tiqod qilganlar. Buyuk shomonlar ongonlari ayniqsa qadrlangan. Ongonlar muqaddas joylarda o'rmonlar, g'orlar, tog'larda saqlanib, u joylarga begonalar qo'yilmagan. Ularda oilaviy ongonlar ham bo'lgan.

Janubiy Sibir xalqlari diniy e'tiqodlarida (yoqutlardagi singari) qadimgi tasavvur va kultlar unsurlari uchraydi. Buryatlar va yoqutlarda oq ezgulik shomonlari – oliy osmon ilohlariga bag'ishlangan kultlarning xizmatchilari bo'lishgan. Ular Janubiy Sibir xalqlari hayotida yuqori nufuzga ega bo'lgan.

Folklori. Eng sevimli va ommalashgan soha – qahramonlik dostonlari edi. Ular turlicha variantlarda barcha xalqlarda mavjud edi. Buryatlarda uligerlarni maxsus qo'shiqchi uligershinlar ijro etgan: «Alamji mergen», «Geser», xakaslar dostoni «Albinji», oltoy dostonlari – «Kogutey», «Molchi-mergen», «Maaday-Kara» va boshqalar.

Taniqli qo'shiqchilar – dostonchi-jrochilar xalq tomonidan e'zozlangan. Dostonchi-qo'shiqchilik sa'nati ko'pincha otadan o'g'ilga meros bo'lib o'tgan. Jamoada qo'shiqchi-uligershin (xakaslarda – xayji, oltoyliklarda – qaychi)ning mavqeyi o'ziga xos, faxrli – shomonnikidan past bo'lmagan.

Bu xildagi qo'shiq ijrolari qishning uzun tunlarida bo'lib, odatda bir necha kun davom etgan. Doston odatda do'mbira musiqasi jo'rligida ijro etilgan. Do'mbiraning torlarini otning yolidan qilishgan.

Xalq dostonlari afsonaviy qahramonlari xalq baxti uchun sonsanoqsiz dushmanlarga qarshi kurashni kuylagan.

Albatta, XX asr Sibir xalqlari hayotiga katta o'zgarishlar kiritdi. Insonlar ma'lumotli, turli sohalarda mutaxassis bo'lib, sanoatda, ilmiy laboratoriyalarda qo'lni-qo'lga berib ishlamoqdalar. Ularda xalq teatrlari, muzeylar, gazetalar, televideniye va radio, o'zlarining zamonaviy adabiyotlari mavjud.

5. Sibirdagi zamonaviy etnik jarayonlar. Ural tog'laridan sharqdagi Rossiya xalqlarining zamonaviy taraqqiyoti yangi va murakkab davrga kirdi. Ilgari ko'pchilik Sibir xalqlari Yevropa madaniyatiga jalb etilsa, tozalik, zamonaviy ta'lim tizimiga tortilsa, barcha muammolar o'z-o'zidan hal bo'ladi, deb o'ylashgan. Hozir bu narsalar yetarli emasligi ma'lum bo'lib qoldi. Bolalarning maktab-internatlarda o'qitilishi ularni o'tmishdagi an'anaviy ishi – bug'uchilik, baliqchilik, ovchilik va shu kabi xo'jalik mashg'ulotlaridan, mehnat ko'nikmalaridan ajratdi. Ularning yangi bilimlari va kasblari mahalliy sharoitlarda yashash hamda xo'jalik yuritishga zarur emasligi ma'lum bo'ldi.

Bu yengish zarur bo'lgan yagona qiyinchilik emas. Shimol va Sibirning kam sonli etnoslar yashash muhitlari tundra va Tayga kengliklari zamonaviy xo'jalik faoliyatlari (sanoat, mineral resurslarni qazib olish va boshqa) juda ta'sirchan va yildan-yilga yaylovlarning kamayishiga, ov qilinadigan o'rmonlar, hayvonlarning qisqarishiga sabab bo'lmoqda. Shimoliy Osiyoning mislsiz tabiatiga neft, gaz va boshqa foydali qazilmalarni vahshiyona ishlatayotgan davlat va xususiy kompaniyalarning faoliyati ekologiyaga katta zarar keltirmoqda. Xantilar, mansilar, nenetslar, nganasanlar va boshqa etnoslarning yashash sharoitiga yetkazilgan zararni kompaniyalar to'layotgan moddiy to'lovlar qoplay olmaydi. Bu unga o'xshash muammolar milliy e'tiroz hamda talablarning kuchayishiga olib kelmoqda. Ulardan biri etnik tillarni himoya qilish talabi bo'lib, unda mahalliy tillarga davlat tili maqomi berish haqida qonun qabul qilish orqali ularni saqlab qolish masalasi qo'yilmoqda.

Sibir xalqlari tillaridan mahalliy qonunchilik hokimiyati tomonidan tan olinganlari (rus tili qatorida) oltoy, buryat, tuva, xakas va yoqut tillaridir. Kam sonli xalqlar dunyoga talantli yozuvchilarni: Y.Ritxeu (chukcha), Y.Shestalov (mansi), S.Kurilov (yukagir), folklor to'plovchi A.Platonov (evenk) va boshqalarni berdi. Rossiya parlamenti 1999-yili «Rossiya Federatsiyasining tub kam sonli xalqlari huquqlarini muhofaza qilishi haqida» qonun qabul qildi. Shuningdek, «bug'uchilik haqida» qonun qabul qilindi. «An'anaviy tabiatdan foydalanadigan hududlar haqida» qonun Sibir xalqlarining qonuniy huquqlarini himoya qilishga yo'naltirilgan.

Savollar va topshiriqlar

1. Sibirning tub aholisi: selkuplar, ketlar, nenetslar, evenklar madaniyati haqida nimalarni bilasiz?
2. Yoqutlar, dolganlar, yukagirlar xo'jaligi haqida so'zlab bering.
3. Aholi guruhlari, xo'jaligi va moddiy madaniyati bo'yicha ma'lumot to'plab, hikoya qiling.
4. Chukchalar, koryaklar, itelmenlar haqida nimalarni bilasiz?
5. Oltoyliklar, xakaslar, tuvaliklar, buryatlar tili, xo'jaligi va madaniyati haqida gapirib bering.
6. Moddiy madaniyatdagi transformatsion jarayonlarning borishi haqida ma'lumot bering.
7. Sibirning chorvador aholisi haqida Internetdan ma'lumotlar to'plang.
8. Shimoliy Osiyoliklar ma'naviy madaniyatlaridan nimalarni eslab qoldingiz?
9. Oltoyning turkiy tilli aholisini O'rta Osiyoga qanday aloqasi bor, qiyoslab so'zlab bering.
10. Shimoliy Osiyoliklarning an'anaviy va hozirgi dinlarini taqqoslab izohlab bering.

XIII-BOB.

SHIMOLIY AMERIKA XALQLARI

G'arbiy yarim sharda tor Panama bo'yni – qit'aning ikki qismi – Shimoliy va Janubiy Amerikani ajratib turadi.

Qutb kengliklaridan deyarli ekvatorgacha, tundradan tropik o'rmonlargacha Shimoliy Amerika – Yevroosiyo va Afrikadan keyingi yirikligi bo'yicha uchinchi qit'a (24 365 000 kv. km.). Ushbu qit'aning shimoliy sohilini Shimoliy muz okeani, g'arbini Tinch okeani suvlari yuvib turadi. Qit'a nomidan tashqari Shimoliy Amerikaning nisbatan tor ma'nosida Meksika bo'g'ozi va Rio-Grande daryosidan qit'aning shimoliy chegaralariga qadar maydonlar tushuniladi.

Shimoliy Amerikaning tabiati geografik o'ziga xosligi bilan betakrordir. Unda «ichki dengiz» – Buyuk Shimoliy Amerika ko'llari guruhi, ajoyib g'orlari, ulkan kan'onlari, vulqonli, geyzerli massivlari mavjud. Yangi Shotlandiya oroli sohili baland to'lqinlari bilan mashhurdir.

Shimoliy Amerikaning g'arbiy qismida ulkan tog' tizimi – Kordilera joylashgan. Qolgan hududlarni baland bo'lmagan Appalachi tog'lari, Buyuk va Markaziy pasttekisliklar birlashtiradi. Asosiy daryolar tizimi, ayniqsa, Missisipi (Missuri bilan) odamlarning butun qit'a bo'ylab joylashuvini yengillashtirgan.

Shimoliy Amerikaga qit'aning eng yirik davlatlari – Amerika Qo'shma Shtatlari (331,2 mln. kishi, 2019) va Kanada (37,4 mln. kishi, 2019), unga Daniya qirolligining o'z-o'zini boshqaradigan hududi Kalaallit – Nunaat (Grenlandiya) va fransuz koloniyasi Sen-Per va Mikelon ham kiradi.

1. Shimoliy Amerikaning tub aholisi. *Tub aholining kelib chiqishi.* G'arbiy yarim sharda hozirga qadar gominidlarning kalla suyaklari topilmagan. Topilganlari esa zamonaviy qiyofadagi kishilarga yaqin. Ko'pchilik olimlarning fikricha Amerikaga mongoloid tipida Shimoli-sharqiy osiyoliklarning o'tishi bundan 30 ming yillar avval hozirgi Bering bo'g'ozi orqali boshlangan. Buyuk muzlik davrida bu joy Osiyoni Amerika bilan quruqlik ko'rinishida bog'lab turgan. Bizon va karibularni ovlovchi kichik guruhlar hayvonlar ortidan yurib o'zlari bilmagan holda Yangi Dunyoni birinchi kashfiyotchilari bo'lganlar.

Shimoliy Amerika preriyalari va tog'oldi hududlarining ilk aholisi – yirik hayvonlar (mamont, bug'u, ayiqlar)ga ovni termachilik (qush tuxumlari, asalari uyalari) bilan qo'shib olib borganlar. Ularning xo'jaligi haqida aniq ma'lumotlarni Shimoliy Amerikadagi paleolit manzilgohi – Luisvilldan topilgan ashyolarga tayangan holda keltirish mumkin.

Yangi Dunyo paleolit ovchilari hayot tarzi doimiy harakatni talab qilgan, iqlimning o'zgarishi va ov hayvonlarining janubga siljishi – ularni hozirgi AQShning janubi-g'arbiy hududlariga siljishlariga, yangi yerlarni o'zlashtirishga majbur etadi.

Antropologik tasnifi. O'zlarining antropologik tiplariga ko'ra Amerika hindulari, eskimoslar yana ham ko'proq Shimoliy va Sharqiy Osiyo xalqlariga yaqin hamda katta mongoloid rasasiga kiradi. Bu Amerika tub aholisining Osiyodan chiqqanligini isbotlovchi guvohliklardan biridir. Shimoliy Amerika hindulari mongoloid rasasiga mansub bo'lishi barobarida, bir necha rasa tiplariga – eskimos, atlantika, tinch okeani xillariga bo'linadilar. Ayrim tafovutlarga qaramasdan Amerika hindulari mongoloidlar ekanligi – bahs talab qilmaydigan masaladir.

Hindu odatda o'rta bo'yli, yelkador, lekin harakatchan, uzun qo'lli bilaklari ingichka, peshanasi keng, burgut burunli, nisbatan katta og'izli, qo'y ko'zli (epikantusli), yapaloq yuzida iyagi biroz oldinga chiqqanligi, och yoki to'q sariq badan rangi, to'g'ri qora sochlari bilan xususiyatlanadi. «Qizil tanlilar» laqabini hindular tantanali holatlarda badanlarini, yuzlarini qizil oxra bilan bo'yashlari sababli olganlar. Hindularni aynan shu shaklda ilk yevropalik dengizchilar va kolonistlar ko'rganlar va eslab qolganlar.

Shimoliy Amerika hindularining tillari. Hindularda bir afsona bo'lib, unda Yaratgan dunyoni o'rnatish borasida sharqdan g'arbga tomon harakat qilgan. U o'zi bilan ko'plab tillarni olib, ko'ringan odamlar guruhiga alohida tilni in'om qilgan. Qit'aning ichki mintaqalariga kelganida unga bu joy yoqib qolib, ketmaslikka qaror qiladi. U o'zida qolgan tillarni atrofiga sochib yuborgan. Bu tillarni olgan hindular ana shu sababli ko'p tilli bo'lishgan.

Haqiqatdan ham Shimoliy Amerika hindulari tillari ko'p sonli va xilma-xildir. Ularning o'zaro yaqinligini aniqlash murakkab, tadqiqotchilar yuzga yaqin til oilalari mavjudligini ta'kidlashadi. Shuning uchun Shimoliy Amerika hindularining bir necha to'liq til klassifikatsi-

yalari mavjud. Shimoliy Amerika til guruhlarini qisqacha quyidagicha tavsiflash mumkin.

a) Eskimos-aleut til oilasi, eskimos va aleut aholisini birlashtiradi. Bu xalqlar Shimoliy Amerikaning shimoliy sohillarida – Kadyak orolidan (Tinch okeani) Labradorgacha (Atlantika okeani), shuningdek, Grenlandiya sohillari va Arktika arxipelagi orollarida yashaydilar.

b) Na-dene til oilasiga kiruvchi qabilalar shimoli-g'arbda, asosan Kanadada yashaydilar. Atapasklar, Shimoliy muz okeanidan Meksikagacha, Tinch okeanidan Gudzon qo'ltig'igacha bo'lgan hududlar kiradi. Tlinkitlar va xaydalar (shimoli-g'arbiy hududlarda joylashgan) ham ushbu guruhga mansublar.

d) Shimoliy amerind til oilasi. Uning ko'p sonli guruhini algonkinlar tashkil qiladi. Ular Atlantika okeanidan Qoyali tog'lar, Kanadaning sharqi va markazi, Buyuk ko'llar atroflari, Missisipi va Ogayo daryolarini o'rta oqimida yashaganlar.

Hozirda ham Kanadada algonkinlar (kri, delaver, odjibvelar) ning ancha qismi yashaydi. Shimoliy amerind til oilasiga shuningdek, siu, dakota, irokez qabilalari ham kiradi. Ular Missuri, Missisipidan Qoyali tog'largacha hududlarda yashaganlar.

e) markaziy amerind til oilasi. Unga Kaliforniyaning penuti, chinuk, yakona va boshqa qabilalari, Kolumbiya daryosi havzasida yashovchilarning tillari kiradi.

Hozirgi AQSh hududida yashovchi qabilalar turli tillarda so'zlashganlar. Ba'zida qo'shni qabilalarning vakillari bir-birining tillarini tushunmaganlar. Natijada hindular imo-ishora «tilini» yaratganlar. Bu usuldan hindular ingliz tilini o'zlashtirishiga qadar yevropaliklar bilan muloqotda ham foydalanganlar.

Etnoslararo muloqotga ehtiyoj qabilalararo jargonlarni vujudga keltirib, undan savdo aloqalarida foydalanganlar. Ulardan eng mashhuri – Shimoliy Amerikaning Alyaska yarim orolidan Kaliforniyagacha tarqalib, XIX asrda yevropaliklar unga chinuk deb nom berganlar. Hindular kabi ular ham bu tildan savdo-sotiqda foydalanishgan. Astasekin unga ingliz, fransuz tillaridan yangi so'zlar kiritiladi.

AQShning janubi-sharqida muskoglar, algonkinlar, irokezlar, siular muloqotida shakllangan mobile tili Floridadan Missisipiga qadar hududlarda savdo tili vazifasini bajargan. Buyuk ko'llar vohasida mo'yna savdosida fransuz savdogarlari va hindular orasida savdo

tili – odjibve (chippeva) asosidagi jargon bo'lgan. Mamlakat janubida komanchilar tili asosidagi jargon qo'llangan. Ayni paytda hindular tiliga ingliz tilidangina yangi so'zlar kirmagan, jarayon ikki tomonlama bo'lib, ingliz tili ham hindular tili hisobidan boyib borgan. Xususan, «o key» – mobile tilidan olingan bo'lib, dastlab «hammasi joyida» ma'nosini bildirgan.

Arktika xalqlari madaniyati. Eskimoslar Grenlandiya sohillari, Kanadaning shimoli va Alyaskada yashaydilar. Odjibvelar tilidan «eskimantsig» – «pishirilmagan baliq go'shtini yeyuvchilar» – ma'nosini bildiradi.

Eskimoslar mahalliy sharoitlarga mos maxsus xo'jalik – baliqchilik hamda dengiz hayvonlarini ovlash (yozda qayiqlarda, qishda muzdan ochilgan teshikdan) bilan shug'ullanishgan. Termachilik o'simlik oziqlari (mevalar, o'tlar, ildizlar) manbayi bo'lgan. Eskimoslar ilgaridan oziqlarni konservatsiya qilish (dudlash, quritish, tuzlash) usullarini qo'llaganlar. Mustamlakachilar davrida un va boshqa yevropaliklarning oziqlari eskimoslarda ilgari ma'lum bo'lmagan kasalliklar – vitaminlar yetishmasligi, raxit va boshqa xastaliklarni keltirib chiqargan. Hindular ularni qanday davolashni bilmaganlar.

Dengiz hayvonlarini ovlashda uchi ajraladigan garpun (sanchqi), dengiz hayvonlari terisidan tikilgan va havo puflangan meshdan foydalanganlar. Mesh yaralangan hayvonni cho'kib ketishiga yo'l qo'ymagan. Boshqa hayvonlar va qushlarni ovlashda eskimoslar kamon, qopqonlar, sanchqilarni, baliqni ovlashda to'r, nayza, sanchqilarni qo'llaganlar.

Ovlangan hayvon va baliqlar xo'jalikning barcha sohalarida foydalanilgan. Go'shti va yog'ini taomga, uyni yoritish va isitishga, terisini kiyim, ko'rpa, suyaklarini – mehnat va ov qurollari yasashga ishlatganlar. Yog'ochni o'rmon qabilalaridan ayirboshlaganlar yoki dengiz oqimlarida sohilga chiqib qolgan yog'ochlardan foydalanganlar.

Yozgi turar joylar uchi konussimon daraxt po'stlog'idan qurilgan teri yopilgan chumlar bo'lgan. Qishkisi – yerto'la ko'rinishidagi bir yoki ikki xonali yashaydigan va xo'jalik xonalaridan tashkil topgan. Ov paytida vaqtinchalik turar joy –afsonaviy «iglu» – qor qatlamlaridan kesib, doira shaklida joy qilish, ichida hayvon terilaridan tutib sovuqdan asranish uchun kichik xonacha qilish an'anasi mavjud bo'lgan. Agar qo'qqisdan qor bo'roni, izg'irin boshlansa ovchining o'zi itlari bilan qorga ko'milib jon saqlaganlar.

Eskimoslarning yozgi kiyimlari bir qavat teridan, qishkisi – ikki qavat, juni ichkari va tashqariga qilib tikilgan. Unda asosan bug'ular terisi ishlatilgan. Mo'ynali ko'ylak kapyushoni bilan, shim, mokasin etikni qo'njisi uzun bo'lib, uni tasmalarini belga boylashgan. Qo'lqoplar ham yengga bog'langan. Ustki kiyimlar turli mo'ynalardan tikilib, munchoqlar bilan bezatilgan.

Eskimoslar itlar qo'shilgan nartlar(chanalar)da yoki suv orqali bir kishilik kayaklarda, ko'p o'rinli umiaklarda harakatlanganlar. Ulkan hududlarda hayvon ovlash uchun ular bir necha kunlab yurishlariga to'g'ri kelgan. Eskimoslar hududlardagi tabiiy nishonlarga qarab yo'l topishga mohir bo'lganlar.

Eskimoslarning suyak va hayvon shoxlariga o'yma naqshlari ham yuksak san'at darajasida bo'lgan. Ularning ov hayvonlari haykalchalari, itlar qo'shilgan chana tasvirlari turli muzey ko'rgazmalarini bezab turibdi. Eskimoslarda tez-tez qo'shiq bayramlari, musobaqalar o'tkaziladi. Bug'ular qo'shilgan chanalarda, itlar qo'shilgan chanalar yoki chang'idagi musobaqalarda ko'plab turistlar, havaskorlar, jumladan shaharlarda yashovchi kishilar faqat tomoshabin emas, ishtirokchilar sifatida ham qatnashadilar. Hozirda eskimoslar ham zamonaviy sport o'yinlari – futbol, xokkey va boshqa musobaqalarda qatnashmoqdalar.

Shimoliy o'rmon qabilalari. Bu hududda ko'p sonli algonkin va atapask qabilalari yashaydi. Ular atapask yoki na-dene tillarida so'zlashadilar. Ko'chmanchi ovchi qabilalari bug'u va kiyiklarni ovlaganlar. Aynan ushbu viloyatlar hindulari pemlikan – quritilgan go'sht, miya, yog' aralashmasidan mahsulot tayyorlab, qayin po'stlog'idan qilingan idishlarda uch yilgacha saqlashgan. Bu uzoq davom etadigan ovlarda iste'mol qilinadigan oziq yevropaliklarni qiziqtirib, go'shtli konservalar tayyorlashga asos bo'lgan.

Atapask qabilalari daraxt po'stlog'laridan qilingan yengil chaylarda yashaganlar. Na-denelar kanoelari ham daraxt po'stlog'laridan yasalib, ular bilan katta daryolarda, Buyuk ko'llarda baliq ovlangan. Qishda ular it qo'shilgan chanalar yoki chang'ilardan foydalanib ov qilishgan. Hozirda Alyaska va Kanada atapasklari bir nechta rezervatsiyalarda yashashadi.

Bu yerda tarqalgan bug'u terisidan mo'ynali kiyimlar hindular kiyimlari ramzi sifatida tavsiflanadi. Qishda mo'ynali, yozda zamsha (oshlangan teridan) dan erkaklar tizzagacha, ayollar to'pig'igacha ishton kiyishgan. Yumshoq poyabzal-mokasinlar, qo'lpaypoq yozda ham kiyilgan. Mo'ynalar kashtalangan bug'u yoli, qush patlari, burgutlarning tirnoqlari bilan bezatilgan. Qabila boshliqlari – oqsoqollar qush patlaridan murakkab bosh kiyimlari kiyishgan.

Shimoliy Amerikaning shimoli-garbi (Tinch okeani sohili) aholisi. Ushbu iqlimi murakkab, turli baliqlarga (keta, chavicha, losos) boy o'lkalarda yilda ikki marta baliqlar daryolarga urug' tashlagani chiqadi. Ayni paytda okeandan ko'tarilgan baliqlarni faqat odamlar emas, turli hayvonlar (ayiqlar, bo'rilar, tulkilar) ham ovlaganlar.

Aleut orollari va Alyaskada aleutlardan shimolroqda tlinkitlar, xaydalar va nutkalar, simshianlar, selish va chinuklar yashaydilar. Bu qabilalar turli xil til guruhlariga mansub bo'lishsa-da, ularni asosiy xo'jalik faoliyati – baliqchilik birlashtiradi. To'r va savatlar bilan treska, kambala va losos ovlangan. Shimoliy g'arb hindulari tyulen, kit, morjlarni ham ushlashgan. Oziq ratsionini termachilik mahsulotlari – suv o'tlari, yovvoyi mevalar, yer ildizlilar to'ldirgan.

Bu hindu qabilalari uzun uylar (jumladan selish qabilasida 160 m. uy bo'lgan), 15-22 metrli qayiqlari, yog'ochdan marosim niqoblari, udum-marosim buyumlarini tayyorlaganlar. O'ymakor totem ustunlari shimoliy Amerika hindularining yana bir ramzi, ularni uyning oldida o'rnatib, totem ajdodlari – qarg'alar, burgutlar, kitlar va marhum qabila boshliqlarini tasvirlaganlar. Homiy – totem sharafiga bayramlar, potlach – taklif etilganlarga sovg'alar tarqatish marosimlari ham tashkil qilingan. Bu Tinch okeani sohilida Oregondan Alyaskagacha yashovchi hindu qabilalari hayotidagi muhim marosim bo'lgan. Sovg'alar ko'p kunli ziyofatlar, raqslar, qo'shiqlar, musobaqalar, o'yinlar davomida tarqatilgan. Kechalari gulxan yonida turli hikoyalar ham so'zlab berilgan.

Shimoli-g'arbiy Tinch okeani sohilida birinchi potlach haqida rivoyat mavjud. Oltin Burgutning qizlari eng mohir ovchilar ushlay olmagan ajoyib qushni otib tushirganlarida, bu voqeani bayram bilan nishonlab, unda har bir qushning pati ulashiladi. Har bir qiz, u taqishi kerak bo'lgan rangni tanlagan.

Shimoli-g'arb hindulari o'z matolari bilan shuhrat qozonganlar. Janubda uni itning yungidan qilishgan, shimolda esa movut tog' echkilari junidan tayyorlashgan. Mato to'quvchi tlinkit ayollarining eng mashhur buyumi – chilkat nomli yopinchiq hisoblangan.

Shimoli-g'arbiy hindular hayotida ayirboshlash muhim o'rin tutib, hatto «pul» (misdan plastinkalar) ixtiro qilingan edi. Ularning jamiyatida ibtidoiy qullik elementlari bo'lgan. Qullar muxolif qabilalarga qarshi urushlarda asir olinganlardan edi.

Qurollari – kamon, uchi misdan yog'och nayza bo'lib, boshlari va tanalarini yog'och dubulg'asi va sovuti asragan.

Kaliforniya. Turli tillarda so'zlashuvchi hindular: xokalar, penuti, algonkin, shoshon, atapask, yukilar Oregon shtati va Shimoliy Meksikada yashaydi.

Yevropaliklar kelishiga qadar hindularning asosiy mashg'ulotlari turli o'simliklarni terish, ov (kamon va nayzalar bilan asosan kiyiklarni) qilish, baliqchilik bo'lgan. Kaliforniya hindulari o'rmon yong'oqlari, mevalari, yovvoyi suli donini terganlar. Taomni (bo'tqa va sho'rvalar) suv o'tmaydigan qilib, to'qilgan savatlarda ichiga qizitilgan toshlarni solib tayyorlashgan. Kaliforniya qabilalari charxsiz sopol yasash usulini bilganlar. Kiyimlari belbog'chalar, turar joylari yarim yerto'la yoki uchi konussimon daraxt po'stloqlaridan qurilgan chaylalar bo'lgan. Kaliforniyaning mo'tadil iqlimi bunga imkoniyat yaratgan.

Kaliforniyaliklar Yevropa sivilizatsiyasidan qattiq jabrlanganlar. XVIII asrda fransuz missionerlari, XIX asrning birinchi yarmidan oltin topilgandan so'ng minglab oltin izlovchilardan aziyat chekkanlar. Ular hindularni faqat madaniyatini emas, o'zlarini ham qirganlar. Hozirda Kaliforniya hindulari Shimoliy Amerikadagi 116 rezervatsiyalarga bo'lib tashlangan.

Shimoliy Amerikaning sharqidagi o'rmon hududlari hindulari. Buyuk ko'llardan janubda, Missisipidan Atlantika sohiliga qadar keng yaproqli, yumshoq va nam iqlimli o'rmonlar joylashgan.

Ushbu hududda xilma-xil tillarda so'zlashadigan – delaver, mogikanlar (algonkin til oilasi), appalachi, seminollar (muskog guruhi), irokez qabilalari, ayrim siu qabilalari yashagan. Bu qabilalar amerikalik yozuvchi Fenimor Kuperning romanlaridan o'quvchilarga yaxshi tanish.

Algonkin qabilalari Shimoliy Amerikaning shimoli-sharqiy qismi tarixida muhim o'rin tutgan. Ko'plab shaharlar, AQSh shtatlari va boshqa geografik nomlar (Manxetten, Mayami, Chikago, Missisipi, Missuri kabi) ular bilan bog'liq. Ayrim xalqaro tillarga kirgan hindu tilidan olingan so'zlar ham algonkin tillaridan kelib chiqqan: tomogavk (tosh uloqtiruvchi qurol), vampum (munchoqlar bilan bezatilgan bel qayishi

yoki axborot uzatish usuli), vigvam – turar joy, skvo (ayol), mokasin (etik), toboggan (yog'ochdan yasalgan chang'ili chana).

Algonkin qabilalariga irokezlardan janubroqda yashagan delaverlar ham (o'zlarini lenni-lenape «haqiqiy odamlar» deb atashadi) kiradi. Algonkin delaverlari yevropaliklar kelmasdan piktografik (rasmli) yozuv yaratganlar.

Bu hududda Povxatana Konfederatsiyasi tuzilgan bo'lib, u XVI–XVII asrlarda hozirgi Virginiyadagi algonkin qabilalarini birlashtirgan. Konfederatsiya shunchalik kuchli ediki, inglizlar o'z tashabbuslari bilan Povxatanaga Londondan qirollik tojini yuborganlar.

Keyinchalik Povxatana sardorining qizi Pokaxontas – britaniyalik dvoryanga turmushga chiqib Londonga ketadi. Lekin bir necha yildan so'ng u sil kasaliga chalinib vafot etadi. Shundan so'ng urush boshlanib, unda Konfederatsiya mag'lubiyatga uchrab, qabilalar ittifoqi parchalanadi.

Meksika ko'rfazi sohillarida va qit'aning ichida, Missisipi daryosining quyi oqimida hindu qabilalarining muhim janubi-sharqiy guruhlari, muskog til guruhi (krik, choktav, chikas qabilalari) vakillari joylashgan. Ular dehqonchilik bilan shug'ullanganlar va katta qishloqlarda yashaganlar. Qishloq markazida barcha muhim kengashlar, diniy marosimlar o'tkazilgan. Bu hududda XVIII asrning o'rtalarida Krik konfederatsiyasi shakllangan. Kriklar Missisipi ortiga surib chiqarilishiga qadar ittifoq 50 ta yirik manzilgohlarni birlashtirgan. Aholi oltita tilda so'zlashgan. Amerika Qo'shma Shtatlari tuzilganidan so'ng barcha muskog qabilalari uzoq g'arbga ko'chirilganlar.

Shimoliy Amerikaning sharqida yashovchi ajoyib qabilalardan biri – irokezlar edi. Kolumbga qadar irokezlar hozirgi AQShning qator shtatlarida – Pensilvaniya, Ogayo, Nyu-York, shuningdek, Muqaddas Lavrentiy daryosining sohillarida, Buyuk ko'llardan Ontario va Eri atrofida yashaganlar. Ular o'troq dehqonlar bo'lib, makkajo'xori, tamaki, dukkakli ekinlar, kungaboqar yetishtirganlar. Qo'shimcha baliqchilik va ovchilik bilan ham shug'ullanganlar. Jo'xori orasiga loviya va qovoq ekkanlar, sababi hindular rivoyatiga ko'ra (oneyda) bu ekinlar er-xotin bo'lib ularni ajratish mumkin emas. Zarang daraxti sharbatidan qaynatib qand olishgan.

Irokezlar bug'u, kiyik, suvsarlarni ovlaganlar. Hayvon terilaridan kiyimlar tikilgan. Misga ishlov berishni o'zlashtirib, undan pichoq-

lar yasalgan. Kulolchilik charxini bilmasalar-da kulolchilik san'atini o'zlashtirganlar. Irokezlar o'nlab «uzun uylar»dan iborat qishloqlarda yashaganlar. Bu uylarni ichidagi har bir bo'linmada alohida oila yashab, uning o'z o'chog'i bo'lgan.

Irokezlar eng kichik ijtimoiy birliklari – ovachira deb nomlanib, uning a'zolari bir «uzun uyda» istiqomat qilib, bir ota-onadan tarqalganlar. Har bir ovachira boshida yoshi keksa ayol turgan. Bir necha ovachira irokez urug'ini tashkil etgan. Qabilaning bir necha urug'i fratriyaga (yunoncha «birodarlikka») birlashgan. Har bir urug'ning o'z nomi bo'lib, nom totem hayvon yoki qushdan olingan. Xususan, tuskarora qabilasida sakkiz urug': Qo'ng'ir Bo'ri, Ayiq, Katta toshbaqa, Suvsar, Sariq Bo'ri, Kulik, Ugor, Kichik toshbaqa. Bu sakkiz urug' ichki fratriyani, ular esa qabilani tashkil etganlar. Shu xildagi ijtimoiy tashkilot tuzumi (ovachira): urug' – fratriya – qabila qachonlardir Amerikaning deyarli barcha hindu qabilalariga xos edi. Lekin irokezlar singari konfederatsiyani faqat bir necha qabilalar tuzganlar.

Ijtimoiy tashkilotning eng yuqori uyushmasi ittifoq yoki irokezlar Ligasi beshta qabila: Onondoga, Kayyuga, Mogauk, Oneyda va Senekalar Konfederatsiyasi bo'lgan. Ularni 1570-yili onandogalar yetakchisi Gayavata birlashtirgan. «Besh qabila» ittifoqini tuzgan Gayavata hindu qabilalariga tinch-totuv yashash yo'lini ochdi. Ittifoqqa barcha hindu qabilalari qo'shilishlari mumkin edi. Shimoliy Karolinada yashovchi irokez tilli tuskarora qabilasi 1722-yili Liga hududiga ko'chib ittifoqqa kirgan. Shu paytdan Liga «olti qabila» ittifoqi nomini oladi. Ligaga kirmagan qabilalar unga boj to'laganlar. Ayrim qabilalar, xususan, jangari guronlar irokezlar zo'ravonligiga qarshi chiqqanlar. Lekin «olti xalq»ning qudratli ittifoqi guronlarni bo'ysindiradi. Gayavataning qabilalar ittifoqi tuzganidan keyingi hayoti noma'lum. Ittifoqning hayoti esa yevropaliklar tazyiqi va Amerika sivilizatsiyasining g'olibona yurishi natijasida yakun topadi.

Preriya. Missisipidan Qoyali tog'larga qadar o'simliklarga boy adirli dashtlar cho'zilgan bo'lib, ularni «preriya» – «katta o'simliklar tekisligi» (frans.) deb nomlashadi. Preriya hindulari orasida eng avvalo siu til oilasiga mansub qabilalar diqqatga molik. Ularni odjibvelar – «ilon», o'zlarini esa dakota – «ittifoqdoshlar» deb nomlashadi. Siularga: assiniboynlar, ayovalar, omaxalar, dakotalar va boshqalar kirgan. Preriyada siu tillarida gaplashadigan qabilalardan tashqari: algonkinlardan

(cheyenlar, arapaxolar), shoshon tillari guruhidan «qora oyoqlilar» (komanchi) ham yashaganlar. Ularning barchasi kovboylar haqidagi kitob va filmlar qahramonlariga aylanganlar.

Ilk yevropaliklar Shimoliy Amerikada XVI asrning boshlarida paydo bo'lib, o'sha kezlarda preriyaning o'zida 400 ga yaqin hindu qabilalari yashagan. Yevropaliklar kelishiga qadar hindular preriyaning sharqida yirik daryolar oqimi bo'ylab yashaganlar. Ular sodda (primitiv) dehqonchilik (cheyenlar Shimoliy Dakotadagi Red River daryosi havzasida) yoki ov bilan shug'ullanganlar.

Preriya hindularining butun hayoti ikki hayvon: bizonlar va otlar bilan bog'langan. Bizon ularga pemlikan – zaxira ozuqa bergan, terilaridan chodirlar – tipi, kiyimlar va poyabzal tikishgan. Bizonlarni jamoa bo'lib ovlaganlar. Kolumbga qadar hindularning asosiy qurollari hayvon shoxlari yoki qattiq daraxt yog'ochlaridan kamon, uchli tosh paykon bog'langan uzun dastali nayzalar bo'lgan.

XVI asr o'rtalarida yevropaliklar Shimoliy Amerikaga otlarni olib keladilar. Ispanlarning chorvachilik fermalaridan qochgan, preriyada yovvoyilashgan otlar Amerikada mustang nomini oladi. Hindular ularga tezda ko'nikib qo'lga o'rgatganlar, minib yurishni o'zlashtirganlar. Otlarda ular preriyani egallab bir necha yilda butun hududda joylashadilar. Ot hindular hayoti va xo'jaligida muhim o'rin egallaydi. U bizonlarni ov qilishni keskin ko'paytiradi. Natijada hindular asta-sekin o'zlarining avvalgi xo'jaliklaridan voz kechib ko'chmanchilarga aylanadilar.

Erkaklar va ayollarning barcha kiyimlari qayta ishlangan bizon terilaridan qilingan. Erkaklarda odatdagi kiyimlari belbog'cha va boldiriga nogovitsilardir. Erkaklar ham, ayollar ham jayra ignalari qadalgan bosh kiyimlar, oyoqlariga mokasin kiyganlar. Ayollar zamshadan (oshlangan yumshoq teridan) uzun kiyim kiyganlar. Dushman skalplari (bosh terilari bilan) bezatilgan jangovar ko'ylaklarni qabila boshliqlari va mashhur jangchilar kiyishgan.

Lekin preriya hindularining eng ajoyib ziynatlari peshanaga bog'lanadigan burgut patlari tikilgan peshonaband bo'lgan. Patlar elliktagacha bo'lib, har biri bironta jasorat belgisi hisoblangan. Patlarni turli rangga bo'yab kesishgan. Peshonabandlarni o'ziga xos orden tasmachalari bo'lgan deyish mumkin. Ularni qabila sardorlari va eng jasur jangchilar kiyishgan. Jangchilar undan tashqari o'zlarini grizli ayiqlari

tirnoqlari bilan ham bezagan. Preriya hindularining asosiy qurollari kamon bo'lgan. Jangda o'zlarini kiyik yoki bizon terilaridan yasalgan qalqon bilan himoya qilishgan.

Preriya hindulari o'ta jangovarliklari bilan xususiyatlanmaganlar. O'zlarining birinchi mudofaa urushlarini ular shartnoma bo'lishiga qaramasdan, so'nggi yerlaridan mahrum qila boshlaganliklaridan so'ng boshlaganlar.

Preriya hindularining eng kichik ijtimoiy birliklari – urug' edi. Hindu yo o'zining onasi urug'iga (jumladan, qarg'a hindularida) yoki otasi urug'iga mansub hisoblagan. Yoshi katta erkaklar alohida erkaklar jamiyatlariga birlashganlar.

Afsungarlar, shomonlar hurmat qilinganlar, e'zozlanganlar. Ularning asosiy vazifalari ruhlar bilan muloqot bo'lgan. Shomonlar kasallarni davolaganlar, diniy marosimlarni boshqarganlar, taqdirni oldindan aytib berganlar. Shomon nog'oralari va shaldiroqlar bilan obhavoni o'zgartirgan. Hindular shomonni yuksak afsungarlik kuchiga ega ekanliklariga (manito yoki manido) ishonganlar. Ayrim roman mualliflari manitoni preriya hindularining Oliy ilohiga aylantirib, «Buyuk ruh» deb nomlashgan. Yozuvchilar nazdidagi bu narsalarni hindular hatto bilishmagan. Preriya hindulari Ona yer ilohasi, momaqaldiroq va ayniqsa, quyosh ilohlarini e'zozlashgan.

Preriya ovchilarining o'ziga xos madaniyatlari XIX asrning o'rtalarigacha saqlangan. Yevropalik ovchilar 50 yil ichida terisi uchun barcha bizonlarni qirishgan (1881-yili so'nggi bizon otilgan). Bizonlarning yo'q bo'lishiga preriya va Qoyali tog'lar orqali Tinch okeani tomonga (1869) temir yo'lning qurilishi ham sabablardan biri bo'ladi. U bizonlarning kuzda janubga, bahorda shimolga migratsiya yo'lini to'sadi. Natijada 1870-yili janubda umuman bizon qolmaydi.

Hindu qabilalari ovga va hayvonlarga munosabatlari afsonalardan birida quyidagicha ifodalanadi. Unda ruh homiysi – Buyuk kiyik yigitga «Hech qachon zarur bo'lganidan ortiqcha hayvon ovlama» – deb uqtiradi. Lekin yigit kunlardan birida o'gitni unutadi. U qahraton qishni kutish davomida ko'plab hayvonlarni, jumladan o'zining ruh homiysini ham o'ldiradi. Ularning hayoti o'zaro bog'liqlikda bo'lgani sababli ko'p o'tmay o'zi ham halok bo'ladi.

Ajoyib hayvonlar bizonlarni o'ylamasdan, vahshiylarcha o'ldirishi hindular dunyosining bir qismi sifatida ularning hayoti va madaniyatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bunga faqat bizonlarning yo'qotilishi emas, plug ham sababchi bo'lgan. Rivoyatga qaraganda XIX asrning oxirida Shimoliy Dakotada qandaydir fermer yer haydayotganida siu qabilasidan bo'lgan qariya fermerni ko'radi. Qariya ilgari bizon podalariga yemish bo'lgan o'tlarni plug yanchib yerga kiritayotganini kuzatib turadi. Hindu haydalgan tuproqni qo'lida ezg'ilab: «Yomon yer, tepasi unumsiz», – deydi. Hindu bu gapdan so'ng ketadi. Uzoq yillar bu voqeani latifa sifatida aytishgan. Hozirgi kunda Shimoliy Dakotadagi 10 sonli shosseda fermerning yeri bo'lgan joyda, ko'rsatkich qo'yib qariya aytgan so'zlar yozib qo'yilgan. Rivoyatni mamlakatning tub aholisi donishmandligi, bu yerlarni o'ylamasdan ekinzorlarga aylantirish qachondir boy preriyani yaroqsiz qilishidan ogohlantirish deb tushunmoq lozim. Qachonlardir mag'rur va mustaqil qabilalar to'liq qirilgan yoki rezervatsiyalarga jo'natilgan.

AQShning janubi-g'arbi va Meksikaning shimoli (Pueblo oblasti) hindulari. Kaliforniya bilan Arizona, Arizona bilan esa Nyu Meksika shtati qo'shni joylashgan. Har ikkisining aholisi janubi-g'arb hindularidir. Ushbu yagona geografik hududda yuto – atstek xalqlari (papago, pima, zuni) va jangari atapasklar (navaxilar, apachilar) ikki madaniy jihatdan bir-birlaridan ancha farq qiladigan hindular guruhidir. Navaxilar qabilasi hozirda AQShda eng ko'p sonli (200 mingdan ko'p) elat bo'lib, ular eng katta hindular rezervatsiyasida yashaydilar. Navaxilarning yaqin qo'shnilari va qarindoshlari apachilardir.

AQShning janubi-sharqida yana bir hindu qabilalari guruhi – alohida toshdan bir-biriga taqab qurilgan uylar egalari – pueblo (ispanchadan «qishloq», «xalq») lardir. Shimoliy Amerikada Kolumbga qadar madaniyatlar ichida eng yuqori darajasi aynan shudir. Agar irokezlarda qabila aholisi soni 4-5 mingni ahyon-ahyonda oshib o'tsa, pueblolarda bitta qishloqda ba'zida 4 minggacha kishi yashagan. Markaziy qishloq ba'zida yaxlit shahar-qal'aga aylantirilgan, sababi u atrofdagi xavf bo'lganida aholining jonini asragan.

Pueblo hindulari murakkab sug'orish tizimini yaratgan. Ularning asosiy ekini makkajo'xori bo'lgan. Undan tashqari qovoq, qizil qalampir, salat, loviya, tamaki ekkanlar. Dalalarga so'qa bilan ishlov berilgan. Ov ularga qo'shimcha mahsulot beradigan erkaklar ishi bo'lgan. Erkaklar paxtadan mato to'qiganlar, qurol-aslahalar tayyorlagan. Ayollar dalaga ishlov berganlar. Uy qurish ham ayollar ishi hisoblangan. Pueblo

hindulari ajoyib sopol ustalari bo'lishgan. Lekin ular ham boshqa hindular singari kulolchilik charxini bilmaganlar. Kulolchilik bilan erkaklar va ayollar hamkorlikda shug'ullanishgan.

Har bir pueblo aholisi qator urug' – guruhlarga bo'lingan. Ularga qandaydir hayvon yoki qushning nomi berilgan. Ushbu totemni urug'ning har bir vakili o'zining qadimgi ajdodi deb bilgan. Diniy tasavvurlari dehqonchilik faoliyati bilan bog'liq bo'lgan. Hayotlarining eng muhim voqealarini makkajo'xori bilan bog'lashgan.

Bosh ilohlar Quyosh va Ona yer hisoblangan. Pueblo hayotida marosim raqslari muhim o'rin tutgan, ulardan eng asosiysi – ilonlar raqsi bo'lgan. U – ilonlarga e'tiqodning teatrlashtirilgan ko'rinishi, pueblo hindularining qadimgi ajdodlariga ta'zimi edi. Ruhoniylar og'izlarida shaqildoq ilonni qistirgan holatda raqsga tushishgan, qizig'i raqs paytida kimnidir ilon chaqqanligi ma'lum emas. Marosim so'ngida ayollar ilonlarning ustiga makka doni sepganlar.

Hozirda Shimoliy Amerikaning ko'pchilik tub aholisi rezervatsiyalarda yashamoqda. AQShda bunday qo'riqxonalar umumiy maydonning 2 foizni tashkil etib, ularda 700 ming hindular istiqomat qiladilar.

Hindular shaharlarda. Umuman olganda Shimoliy Amerika hindulari yevropalashgan shahar hayotiga juda qiyinchilik bilan moslashmoqdalar. Ular uchun vaqt tushunchasi, transportdan foydalanish, magazinlardan mahsulot xarid qilish, shahar hayoti qoidalariga moslashish qiyinchilik tug'dirmoqda. Hindularning qul sifatida ishlatilmagani sabablaridan biri qullar Afrikadan keltirilganidir.

Tarixiy taraqqiyotning o'ziga xosligi tufayli ko'plab hindular oq tanlilarga nisbatan o'zgacha ma'naviy qadriyatlar tizimiga ega. Ular hech qanday o'ylanib o'tirmasdan o'zida bor narsani birodarlari bilan baham ko'rishadi.

Pul to'plashga ahamiyat berishmaydi, ish uchun kurashish, lavozim, mavqe tushunchalarini qiyinchilik bilan qabul qiladilar. Amerikalik folklorshunos olim Polin Jonson hindularning Shak-Shak ismli o'smir yigitning qurimsoqlik kasaliga uchragani haqidagi rivoyatni yozib olgan. Oliy ilohlar yigitni dahshatli ilonga aylantirgan, uni soflik va saxiylik bilan qurollangan qahramon yengadi. Hindular uchun qizg'anchiqlik va mol-dunyo to'plash eng katta nuqson sanaladi. Hindu tillarida bunday nuqsonni «oq tanli kishining bexayrligi» deb atashadi. Hindular mehnat etikasini ham qabul qilmaydilar. Ular uchun mehnat tovar emas, erkinlik berilgan va qabul qilingan faoliyatdir.

Chaqqon va jasur hindular San-Fransiskodagi «Golden geyt bridj» ko'prigi qurilishida, eng murakkab balandlikda montaj ishlarida, aniq harakatlar talab qiladigan joylarda namunali ishlaganlar. Lekin hindular baqiradigan boshliqlarni yoqtirishmaydi hamda ularga bo'ysuznishmaydi. Hindular uchun hamma ish ham to'g'ri kelmaydi. Rezervatsiyalarda mavsumiy ishlarga o'rganib, bo'sh vaqtlarida do'stlari huzuriga borish, marosim bayramlarida ishtirok etish bilan mashg'ul bo'lishadi. Ularning turmush tarzi shaharda 8 soat ishlashga moslasha olmasligiga sabab bo'lgan. O'z oilasidan va do'stlaridan ajralgan boshqa dunyoga tushib qolgan hindu rezervatsiyalardagidan ham ko'p qiyinchiliklarga duch keladi.

Hindular farzandlarida esa o'z muammolari yetarlicha. Ular hindular madaniyatidan ajralib «asfalt» hindulariga aylanadilar. Qariyalar tajribasi shaharlarda kerak bo'lmasdan, ular yoshlarni qanday hindu bo'lishga o'rgatishlariga hojat qolmaydi. Shuning uchun shaharga ketgan hindular ma'lum vaqt o'tib rezervatsiyalarga qaytishadi. Chunki, ular o'z madaniyatini saqlash fikri faqat rezervatsiyalarda amalga oshishi mumkinligiga ishonch hosil qiladilar. Hozirda rezervatsiyalarni etnomadaniyatni saqlash qo'riqxonalari deyish mumkin.

2. Shimoliy Amerikadagi etnik jarayonlar. Amerikaning qayta kashf qilinishi XV asr oxirida bo'ldi. XVII asrdan boshlab Shimoliy Amerikaga ispanlar, fransuzlar, gollandlar, nemislar kelib joylashadi. Lekin Amerika barchadan ko'ra inglizlarni ko'proq o'ziga tortgan. Gollandlar inglizlarni «yangis» deyishi – yanki etnonimini yaratadi. U dastlab Amerikadagi inglizlarga nisbatan, keyinchalik barcha Shimoliy shtatlar aholisiga, undan ham keyinroq AQShning barcha oq tanli aholisiga nisbatan qo'llangan.

Yevropaliklar XVII asrning boshida sharqiy sohilda ilk shaharlarga asos soladi. Gollandlar hozirgi Manxetten orolini 200 kronga sotib olib, Nyu Amsterdam shahriga asos soladilar. Shahar golland koloniyalari markazi bo'lsa-da, aholisining yarmini inglizlar tashkil etgan va ko'p o'tmay u Angliya mulkiga aylanadi.

XVII asr boshlarida Shimoliy Amerikaning Atlantika, Florida, Jorjiya, Shimoliy Karolina va Meksika ko'rfazi sohillarida ispanlarning qator manzilgohlari bo'lgan. G'arbda ularga Kaliforniya, hozirgi Texas

yerlari, Arizona, Nyu Meksikalar qaragan. Lekin XVII asrdan ispanlarni Fransiya va Angliya surib chiqara boshladi. Natijada ispanlarning yerlari faqat janubi-g'arb bilan cheklandi. Shimoliy Amerikada hukmronlik uchun kurashda Angliya, Fransiya, Gollandiyalar yetakchi mavqega erishadilar. AQShning sharqiy shtatlari qishloq aholisining katta qismi aynan Gollandiya, Shvetsiya, Norvegiya, Irlandiya, Germaniyadan ilk ko'chib kelganlarning avlodlaridir.

Umuman olganda yevropaliklarning Shimoliy Amerikaga kelib joylashgani sekin kechgan. Shimoliy Amerikaning neytral oblastlarida XVI asrda, ba'zida XVII va XVIII asrlarda ham hindular bu jarayonni unchalik sezishmagan. Gollandiya va Fransiyadan Shimoliy Amerikaga XVII asrda kelgan mo'ynachi savdogarlar hindulardan arzimagan pulga «yumshoq oltin»ni almashtirgan. Ular Amerika aholisini qirg'in qilish yoki yashayotgan joylardan ko'chirib yuborishdan manfaatdor bo'lmaganlar. Shunga qaramasdan Yevropadan ko'chib kelganlar asta-sekin qit'aning ichiga kirib boradilar. Fenimor Kuper romanlaridagi Nataniel Bampo (Teri paypoq, Burgut ko'z) kabilar ortidan daraxt kesuvchilar kelib, o'rmonlardan ekinzorlar uchun yer tayyorlab, yog'ochlardan uylar tiklashgan.

Cho'l-dasht rayonlarida kolonistlar chorvachilikni joriy etadilar. Kovboy («sigirchi bola» yoki «cho'pon» ma'nosini beradi) tez orada preriyada, bayramlarda (rodeo), folklorda, so'ng adabiyotda markaziy qahramonga aylana bordi. Inglizlarning Shimoliy Amerikadagi kolonizatsiyasi keng ko'lamda olib borilgan. Yevropadagi kambag'allar uchun Amerika – jannatmakon o'lka hisoblangan. Ular yirik yer egalari tazyiqlaridan, diniy ta'qiblardan, qarzlardan xoli bo'lish orzusida azob va mashaqqatli safarga otlanishgan. Ketma-ket ingliz koloniyalari tashkil etilib, XVIII asr o'rtalarida ularning soni 37 taga yetadi. Ushbu koloniyalar aholisi 1,6 mln. kishi bo'lgan.

Janubi-sharqda inglizlardan tashqari ko'plab fransuz-kolonizatorlar ham bo'lgan. Bu hududga XIX asrning boshlarigacha 1 mln. negrlar keltirilgan, ushbu jarayon XVII asrning birinchi yarmidan boshlangan. 1860-yilda qullar soni 4 millionga yetadi. Ularni janubi-sharqiy, janubiy va janubi-g'arbiy shtatlarda paxta plantatsiyalari tashkil qilingan hududlarda joylashtirganlar. Hozirda ham ushbu shtatlarda negr aholisi nisbatan ko'p, ularning yarmiga yaqini janubiy shtatlarda yashaydilar.

XIX asrning ikkinchi yarmidan Shimoliy Amerikaga emigratsiyaga kelayotganlar etnik tarkibi o'zgaradi. Ko'chib keluvchilarning yarmidan ko'pi yevropaliklar, lekin g'arbiy sohilda Xitoy va Yaponiyadan ham ko'plab ko'chib keluvchilar mavjud edi. Yangi sharoitlarda keluvchilar uchun asosiy talab ingliz tilini o'zlashtirish bo'lgan. Boshqa etnik guruhlarni bo'ysindirgan ingliz tilli aholining maishiy, psixologik va ijtimoiy jihatdan standartli hayot tarzi shakllana boshlaydi. Rus tadqiqotchilarining Amerikaga sayohatini V.Bering 1741-1742-yillari A.Chirikov bilan birga boshlab bergan. Ular Aleut orollarini kashf qilib, Bering bo'g'ozi va Amerikaning shimoliy sohillariga yetib boradi. Savdogar G.Shelixov 1783-yili Amerikaga rus kolonistlarining yuborilishiga homiylik qiladi. Ammo Rossiya hukumatini, asosan mo'yna olish mumkin bo'lgan uzoq koloniyalar unchalik qiziqtirmaydi. Imperator Aleksandr II 1867-yili Alyaskani AQShga 7 mln. dollarga sotadi. Hududdan 1896-yili oltin topilib, bir yilda bu joy 10 mln. dollardan ortiq daromad keltira boshlaydi.

Shimoliy Amerika millatining shakllanishi. Amerikaning zamonaviy xalqlari Yevropaning turli mamlakatlaridan kelgan immigrantlar, afro-amerikaliklar (keltirilgan qul negrlar) va mahalliy hindu qabilalari hamda elatlari aralashuvidan shakllangan.

Ayrim hindu xalqlari va eskimoslardan tashqari Amerikaning barcha zamonaviy jamiyatlari uchun Yevropa tillari (ingliz, ispan, portugal, fransuz va boshqalar) yoki ular asosida shakllangan shevalar ona tili hisoblanadi. Ayrim tadqiqotchilar yuz yildan so'ng inglizlar va amerikaliklar bir-birlari bilan tarjimon orqali gaplashishini aytishmoqda. Sababi inglizchaning amerikacha formasi Britaniyanikiga nisbatan tez rivojlanayotganidir. Amerikaliklar til bilan nisbatan erkin munosabatda bo'lib, uni o'z xohishlariga qarab o'zgartirishlari mumkin. Ko'pchilik amerikaliklar uchun ingliz tili ona tili emas. Shimoliy Amerika kolonistlari mahalliy hindular bilan nisbatan kam aralashganlar. Shimoliy Amerikaning britaniyalik va fransiyalik kolonistlar tomonidan egallanishi jarayonlari ular oila qurish uchun o'z vatanlaridan yevropalik ayollarni keltirishlari bilan xususiyatlanadi.

Shimoliy Amerikaning atlantika sohili bo'ylab turli mamlakatlardan kelgan kolonistlar manzilgohlar bunyod etishgan. Gollandiya va Shvetsiya koloniyalari ko'p o'tmay inglizlar tomonidan egallangan.

Hozirgi Kanadaning atlantika sohilidagi yerlarida XVII asrning boshlarida Fransiya koloniyalari bunyod etiladi. Janubroqda sohil bo'ylab 13 ta Britaniya koloniyalari bo'lajak Qo'shma Shtatlarga asos bo'ladi. Bu hududda aholi dastlabki paytdanoq xilma-xil bo'lgan. Inglizlar bilan birga shotlandlar va irlandlar, nemislarning kichik guruhlari, shvedlar va boshqa yevropaliklar vakillari yashagan.

1776-yili Amerika Qo'shma Shtatlari tashkil topadi. AQSh aholisi tug'ilishning yuqori bo'lishi, immigratsiyaning ko'p sonliligi tufayli ingliz tilli bo'lmagan aholining ham ko'payib borishiga sabab bo'lgan. Birinchi aholi ro'yxati 1790-yili o'tkazilib unda britaniyaliklar (inglizlar, shotlandlar, irlandlar va uelsliklar) aholining 75 foizini tashkil etgan. Yevropaning rivojlangan turli mamlakatlaridan ko'chib keluvchilar XIX asrda ham davom etadi. Qo'shma Shtatlar aholisi asr boshida 5 mln. bo'lgani holda bu paytda unga 20 mln. kishi kelib qo'shilgan. Immigrantlarning ommaviy oqimi AQShda asosiy millatlar qatorida, Amerika yoki Kanadaning etnik guruhlari: nemislar, gollandlar, yahudiylar, shvedlar, norvegiyaliklar vujudga keladi. Yana ham kuchli immigrantlar oqimi XX asrda (1980-yilga AQShga 30 mln. kishi) bo'lib, u AQSh qudratini, salohiyatini yanada oshiradi.

«Yangi» immigratsiya XIX asrning so'nggi choragidan, Janubiy, Markaziy va Sharqiy Yevropadan italiyaliklar, yahudiylar, polyaklar, vengerlar, ukrainlar, keyinchalik portugallar, yunonlar oqimi bo'ladi. So'ngra xitoyliklar, yaponlar, meksikaliklar, Karib dengizi havzasidagi orollardan boshqa Lotin Amerikasi mamlakatlaridan immigrantlar kelib joylashadi. Amerika xalqining etnik hududi qo'shma shtatlar davlati chegaralari bilan mos keladi.

Amerikaliklarning 70 foizi shaharlarda yashaydi. Eng yirik megapolislar – Nyu-York, Chikago, Filadelfiya, Detroyt, Los-Anjelesdir. Eng ko'p sonli immigrantlar guruhlari ham shaharlarda yashaydi.

Etnik guruhlarning shaharlarda joylashuvi ham katta qiziqish uyg'otadi. Ko'pgina shaharlarda etnik mavzelar va rayonlar mavjud. AQShda meksikaliklar ayniqsa zich joylashganlar. Meksikadan chiqqanlar – chikanoslar AQShning Janubi-g'arbida Meksika bilan tutash hududlarda ko'p.

Etnokonfessial guruhlar ham mavjud, jumladan mormonlar jamoalari boshqalardan xoli yashamoqdalar.

AQSh aholisining etnik va rasa tarkibi. AQShda insoniyatning uchta yirik rasalari vakillari yashaydi.

Katta negroid rasasiga eng avvalo AQSh afro-amerikaliklari (30 mln. atrofida) – XVII–XIX asrlarda Afrikaning turli hududlaridan qullikka olib kelinganlarning avlodlari bo'lmish negrlar kiradi. Ularning ichida yevropaliklar bilan assimiliyatsiya darajasi yuqori. Zamonaviy negrlar muhitida mulatlar ko'pchilikni tashkil etadi. Negroid rasasiga Vest-Indiyadan (yamaykaliklar, barbadosliklar) AQShga ko'chib kelganlar ham mansub. Puerto-Rikoliklar yevropeoid-negroid (mulat) hindular qonining aralashuvidan shakllanganlar.

Mongoloid rasasi eng avvalo aborigen xalqlar, so'ng Osiyodan emigratsiya qilingan xitoyliklar, yaponlar, filippinlar vakillarida aksini topgan. AQSh meksikalik aholisining kelib chiqishi bir tomondan ispan kolonistlari, ikkinchi tomondan mahalliy hindular aralashuvidan vujudga kelgan. Ularning ko'pchiligi metislardir.

Aksari ko'pchilik aholi yevropeoid rasasi vakillaridir. Ulardan nemislar eng ko'p sonli va eski emigrantlik guruhi hisoblanadi. Ular orasida fermerlar ko'p, mulkdorligi, ma'lumotligi bilan ham xususiyatlanadi. Irlandlar ishchilar ko'pligi bilan ajralib turadilar. Italiyaliklar etnik birdamligi, ularning oilasi mustahkamligi bilan xususiyatlanadi.

AQShda meksika-amerikaliklar yoki «chikanos» (siyosiy atamaga aylangan laqab, so'ng etnonim) yirik tez o'suvchi etnoguruhni tashkil etadi. Ularning ko'pchiligi Kaliforniya, Arizona, Kolorado, Nyu Meksika va Texas shtatlarida yashaydi. Bu hududlar XIX asrning o'rtalarigacha Meksika yerlari bo'lgan. AQSh meksikaliklari Meksika meksikaliklariga nisbatan mustaqil etnosdir. Puerto-Rikoliklar – AQShning urushdan keyingi yirik emigrantlar guruhidir. Ispan tili ularni Lotin amerikaliklar, ayniqsa chikanos bilan bog'laydi.

Amerikaning osiyolik aholisi – yaponlar, xitoylardir. Ularning ko'pchiligi g'arbiy, Tinch okeani sohilidagi hududlarda, ayniqsa Kaliforniya shtatida yashaydilar. Xitoyliklar yashaydigan shaharlarda milliy mavzelar – «chaynataun»lar vujudga kelgan. Ulardan eng yiriklari San-Fransisko va Nyu-Yorkda joylashgan. AQShning davlat tili – ingliz tilining Amerika varianti, har bir etnik guruhning hayotiga kirib, ikki tillikni, so'ngra yetakchilikni egallaydi. Ikkinchi va keyingi emigrantlar

avlodlari ingliz tilini to'liq o'zlashtirib, ular uchun amerikacha yashash turmush tarziga aylandi. Ommaviy kommunikatsiya vositalari – radio, kino, televidenie ushbu jarayonni tezlashtiradi.

Amerika jamiyati moddiy madaniyati – bir xil va zamonaviy industrial urbanizatsiyalashgan mamlakat uchun xos.

Aholining uchdan ikkisi protestantlar, uchdan biridan kamrog'i – katoliklar, taxminan 3 foizga yaqini iudaistlar va yana ko'plab dinlar hamda sektalarga e'tiqod qiladiganlar ham mavjud. Afro-amerikaliklar orasida baptistlar va metodistlar cherkovlari mavqeyi yuqori. O'ziga xos konfessial jamoa – mormonlar, ularning ko'pchiligi Yuta shtatida yashaydilar. Mormonlik – sof amerika dini, AQShda XIX asrning birinchi yarmida vujudga kelgan. Uning vakillari hududiy, iqtisodiy va ijtimoiy jamoalarni yaratganlar.

3. Kanada xalqlari. Kanada – ulkan va aholisi siyrak joylashgan mamlakatdir. U bir yarim asr Fransiyaning, so'ng yana bir asr, 1867-yilga qadar Buyuk Britaniya mustamlakasi bo'lgan. Kanadaning ichki va tashqi ishlardagi mustaqillik maqomi 1931-yildan boshlangan.

Etnik jihatdan bu mamlakat AQShga nisbatan yaxlitroq. Kanadada ko'p sonli bo'lmagan negrlar yashaydi. Qolaversa mamlakat ikki millatli.

Anglo-kanadaliklar – Ontario viloyatida, Buyuk ko'llarning shimoliy sohillarida yashaydilar. Etnohudud g'arbga va janubi-g'arbga, Tinch okeani sohiliga qadar cho'zilgan. Mamlakatning g'arbiy qismini ham ko'p sonli bo'lmagan anglo-kanadaliklar egallagan. Ularning soni 10 mln. bo'lib, Kanada aholisining 40 foizini tashkil etadi. Ular kanadaliklar ichida amerikaliklarga eng o'xshashi bo'lib, o'sha til, «a» harfiga urg'u beradigan sheva ishlatishadi. Lekin ular o'zlarini amerikalik deb hisoblashmaydi.

Ushbu xalqning tarixiy o'zagi XVIII asr oxirida «loyalistlar»dan – AQShdan ko'chib o'tganlar, ular AQShdagi mustaqillik uchun urushlarda Britaniya qo'shinini qo'llaganlar. Uning mag'lubiyatidan so'ng inglizlarda qolgan Kanadadagi erkin yerlarga qochadi. Keyinchalik ularga Yevropadan yangi ko'chib kelganlar qo'shiladi, lekin «loyalistlar»dan meros qolgan «AQShdan mustaqillik ruhi» saqlanib qolgan. Aynan o'zlarining madaniy avtonomiyasini va mustaqilligini saqlashga intilish – anglokanadaliklarni klassik Britaniya madaniyati an'analariga intilishini, o'zlarining ingliz, shotland va irland ajdodlari madaniyati elementlarini asrashga harakatida kuzatiladi. Xususan, ular bayramda shotland katak kiltida (yubkasida) yurishadi. Uning rangiga qarab ushbu shaxs qaysi klan a'zosi ekanligini aniqlash mumkin bo'lgan kiyimni hozirgi Shotlandiyaning o'zida topish mushkul.

Franko-kanadaliklar joylashuvi hudud jihatidan Kvebek viloyati, Ontario daryosidan sharqqa tomon cho'zilgan yirik massiv Nyu-Bransuikni qamrab oladi. Monreal – Parijdan keyingi ikkinchi fransuz tilli shahar bo'lib, unda 2 mln. franko-kanadaliklar bilan birga yuz minglab anglo-kanadaliklar, italiyaliklar, yunonlar, yahudiylar va yana o'nlab mamlakatlardan kelgan immigrantlarning avlodlari yashaydi. Kanadada yashovchi 7 mln. frankokanadaliklarning ilk ajdodlari – Fransiyadan XVII-XVIII asrlarda ko'chib kelgan o'nlab ming aholidan boshlanadi. Lekin ularning tomirida ilk kolonistlarning, hindu ayollarining, irland va shotland askarlarining (franko-kanadalik qizlarga uylangan) qoni bo'lsa ajab emas.

Fransiya Kanadasini Buyuk Britaniya tortib olganidan so'ng franko-kanadaliklar Fransiyadan ajralgan holda yashab faqat tug'ilishning yuqori darajasi orqali o'zining tili, shevasini saqlashgan. Ular o'z urf-odatlari, musiqa va og'zaki folkloriga ega bo'lib, Kvebek viloyati aholisining 80 foizini tashkil etadilar. Kvebekda fransuz tili rasmiy til sanaladi. Saxiy, «eski Fransiya»ni, XVII asrga oid qo'shiqlari, skripka ohangidagi raqslari saqlangan hududni modernizatsiyalashgan Yevropadan – Fransiyadan emas, aynan Kvebekdan topish osonroq.

Etnoslararo munosabatlar. Kanadada tabiat va qishloq xo'jaligi zonalari keng ko'lamli: Freyzer daryosi quyi oqimidagi subtropiklar, shaftolizor bog'lari va uzumzorlaridan tortib, Saskachevan sohillaridagi dasht bug'doy dalalaridan tundrada Makkenzi daryosi sohilidagi bug'ular yaylovlarigacha, xo'jalikda urbanizatsiyalashgan industrial Ontarioning janubidan shimoliy hindu va eskimoslarning oddiy ovchilik xo'jaligigacha faoliyat turlari mavjud. Kanadaning ayrim hududlarida faqat fransuzcha, boshqalarida inglizcha so'zlashsalar, yana shunday hududlar borki ularda hindu yoki eskimos tillarida gaplashadilar. Xitoyliklar mavzelari, ukrainlar qishloqlari, nemislar shaharchalari ham bor. AQShda shakllangan «ommaviy madaniyat» Kanada madaniyatiga o'z ta'sirini o'tkaza olmagan. Unda o'zining be-

takror, amerikanikiga o'xshamaydigan (unda turli madaniyatlar bozor munosabatlari va hordiq industriyasi ta'sirida yaxlit narsaga aylangan bo'lsa) Kanadada o'ziga xos rang-barang, ular faxrlanadigan madaniyat shakllangan.

Kanadaliklar amerikaliklardan farqliroq «bola boshidan» mataliga rioya qiladilar. Amerikalik bolalarning qahramonlari – kovboy va gangster, qonunlarni mensimaydigan kishi bo'lsa, yosh kanadaliklar qahramoni – shimoli-g'arbiy otliq politsiya bo'linmasining a'zosi, kuchli, ayni paytda qonun himoyachisi, yangi o'zlashtirilayotgan hududlarda tartib o'rnatuvchidir. Kanada – ko'p millatli mamlakat sifatida o'zining o'zligini, o'ziga xosligini saqlab qolmoqchi.

Kanada ijtimoiy hayotida uzoq payt ingliz tili hukmronligini saqlab qoldi. Lekin asrlar davomida franko-kanadaliklarning tenglik uchun kurashi ingliz va fransuz tillarining rasman tengligini qonunlashtirishiga olib keldi.

Tabiiy, Kanadaning haqiqiy asoschilari hindular va eskimoslardir. Hozir mamlakatda yarim million hindular va 30 ming eskimoslar yashaydi. Kanadada hindularning ommaviy qirg'inlari bo'lmagan. Hozirda ularning o'z madaniyatlarini erkin rivojlantirishi uchun kurashini mamlakatdagi progressiv jamoa qo'llab-quvvatlab, hukumat tan olmoqda.

Nihoyat aholining to'rtdan biri o'nlab etnik kam sonli guruhlardan tashkil topgan: nemislar bir milliondan ko'proq, italiyaliklar bir millionga yaqin, ukrainlar yarim milliondan ko'proq. XX asr davomida Kanadaga Osiyo, Afrika va Lotin Amerikadan yuz minglab emigrantlar kelgan. XX asrning 80-yillarida Kanadada 400 ming golland, 300 ming xitoylik, yana shuncha skandinaviyaliklar, 260 ming yahudiy, yana shuncha polshaliklar, yuz minglab portugal, yunon, venger, hind-pokistonliklar, lotin amerikaliklar, vest-indiyaliklar, okeaniyaliklar, arablar, sobiq sovet respublikalari vakillari yashamoqda. Hukumat Kanadada etnik va madaniy xususiyatlarining saqlab qolishini e'lon qilgan.

Savollar va topshiriqlar

1. Shimoliy Amerika tub aholisining rasasi va til klassifikatsiyasiga oid Internet ma'lumotlarini to'plab, izohlab bering.
2. Shimoliy Amerika xalqlari xo'jaligi transformatsiya jarayonlarini so'zlab bering.

3. Arktika ovchilari haqida nimalarni bilasiz?
4. Shimoli-g'arb Tinch okeani sohili hindulari xo'jaligi, madaniaytini gapirib bering.
5. Irokezlar haqida nimalarni bilasiz? Ma'lumot to'plab, so'zlab bering.
6. Preriya ovchi qabilalari va pueblolar etnologiyasi bo'yicha nimalarni bilasiz?
7. "Amerika hindulari – etnik jarayonlar ta'sirida" mavzusida gapirib bering.
8. Shimoliy Amerikada milllatlarning shakllanishini tavsiflab bering.
9. AQSh aholisining irqiy va til klassifikatsiyasini izohlab bering.
10. Kanadadagi etnoslar va etnoslararo munosabatlar qanday?

XIV-BOB.
MARKAZIY, JANUBIY AMERIKA VA VEST-INDIYA XALQLARI

1. Mamlakatlar va xalqlar. Geografik jihatdan Lotin Amerikasi va Vest-Indiya yaxlit birlikni tashkil etmaydi: bu Janubiy Amerika qit'asi va Markaziy Amerika – qit'alar orasidagi «tor ko'prik» va Vest-Indiya – Karib dengizi hamda Meksika ko'rfazidagi ko'p sonli orollardir. Ayni paytda ularni ko'p jihatlar birlashtiradi: tarixiy birlik, ushbu hududdagi davlatlarni siyosiy va iqtisodiy holati, ulardagi aholining keng tarqalgan tillari qarindoshligi va boshqalar.

Lotin Amerikasi atamasining kelib chiqishi til omili bilan bog'liq. Aholisining ko'pchiligi ispan, portugal va fransuz tilining mahalliy shevalarida so'zlashadilar. Bu tillar hind-yevropa til oilasining roman guruhiga mansub, ular esa lotin tilidan shakllangan. Vest-Indiya yoki Karib dengizi havzasi mamlakatlarida: ingliz, golland tillari ham mavjud. Bu tillar Beliz, Gayana va Surinam kabi davlatlarda tarqalgan.

Lotin Amerikasi 20,5 mln. kv. km. maydoniga ega. Uning g'arbida shimoldan janub tomonga dunyodagi eng uzun tog' tizimi – Kordilera (And), ekvatorial hududning talay qismini Yer yuzidagi eng ulkan Amazoniya pasttekisligi egallagan. Iqlimi xilma-xil, shimolda ekvatorial, eng janubida – Olovli yerda sovuq va qahraton ob-havo iqlimlari mavjud. Eng yirik daryolari – Rio-Grande AQSh va Meksika orasida chegara vazifasini bajaradi, Orinoko, Amazonka, Paranalar – suv yo'li va arzon elektr quvvati olish manbayidir. Pampaning sero't tekisliklari hozirda ekiinzorlarga aylantirilmoqda.

Janubiy Amerikaning shimolida Amazoniya va boshqa yirik daryolar havzasida dunyodagi nam, doimo yashil ekvatorial o'rmonlar – selva joylashgan bo'lib, u «yer sayyorasi o'pkasi», atmosferani kislorod muvozanatini saqlashdagi asosiy omildir. Qit'aning qa'rida ko'plab foydali qazilmalar mavjud. Tuprog'i – tabiiy muhitning boshqa jihatlari singari turli-tuman va aksari unumlidir.

Yangi Dunyoning ushbu qismi aholisi murakkab jarayonlar orqali shakllangan u antropogenez hududiga kirmaydi. Olimlarning fikricha Sharqiy Osiyodan so'nggi paleolitda o'tgan odamlar minglab yillar

davomida qit'aning eng janubiga qadar tarqalgan. Janubiy Amerikalik hindularning rasa jihatidan katta mongoloid rasasiga yaqinligi ham bu fikrni tasdiqlaydi. Ibtidoiy odamlar qit'aning quruqlik qismini egallashlari davomida uning xilma-xil tabiiy iqlim sharoitlariga moslasha boradilar.

Lotin Amerikasida 32 ta davlat mavjud. Ular Argentina (43 mln. 417 ming kishi, 2015), Boliviya (11 mln. 217 ming 865 kishi, 2018), Braziliya (212 mln. 804 ming 996 kishi, 2018), Venesuela (30 mln. 761 ming kishi, 2015), Gaiti (6,2 mln. kishi, 2015), Gvatemala (14 mln. 373 ming, 472 kishi, 2013), Gonduras (8 mln. 448 ming 465 kishi, 2013), Dominikan Respublikasi (10 mln. 734 ming 247 kishi, 2017), Meksika (121 mln. kishi, 2015), Nikaragua (5 mln. 966 ming kishi, 2013), Panama (3 mln. 661 ming kishi, 2013), Paragvay (7 mln. kishi, 2015), Peru (30 mln. 741 ming kishi, 2017), Chili (17 mln. 790 ming kishi, 2011), Salvador (6 mln. 460 ming kishi, 2015), Urugvay (3 mln. 444 ming kishi, 2016), Ekvador (16 mln. 81 ming kishi, 2016), Yamayka (2 mln. 930 ming kishi, 2014) va yana qator mayda davlatlar va hududlar mavjud. Umumiy aholisi 500 mln. kishi atrofida.

Hozirda ko'pchilik mamlakatlarda (Meksika, Kuba, Dominikan Respublikasi, Markaziy va Janubiy Amerikaning ko'pchilik davlatlari aholisi) ispan tilida, Braziliyada – portugal tilida, Gaitida – fransuz tilida so'zlashadilar. Qator mamlakatlarda ingliz tili keng tarqalgan (Gayana, Beliz, Yamayka va boshqalar), golland tili Surinam va Niderlandiya Antil orollarida tarqalgan. «Ikki tilli» davlatlar ham bo'lib ularning aholisi Yevropa va mahalliy tilda so'zlashadilar. Bunday davlatlardan biri Puerto-Riko bo'lib unda ispan tilidan tashqari ingliz tili ham ishlatiladi. Qolaversa mintaqaning talay aholisi mahalliy hindu tillaridan foydalanishda davom etmoqda.

XVI asr boshlaridan ispanlar (konkista), so'ng, portugallar, ulardan keyin boshqa Yevropa davlatlari mazkur hududni istilo qiladi. Ayni paytda qit'adagi hindu xalqlari ibtidoiy urug'chilik jamoasining turli bosqichlarida edilar. Hindular o'zlashtirish xo'jaligi – ovchilik, termachilik – yana primitiv dehqonchilik ishlab chiqarish xo'jaligiga muhim qadam qo'ygan edilar. Faqat ayrim jamiyatlar nisbatan yuqori darajaga o'z davlatlari sivilizatsiyalarini (mayyalar, atsteklar, inklar va muisklar) yaratgan edilar. Amazoniya selvasida olimlar hali-hanuz

ovchilik va termachilik bilan shug'ullanadigan unchalik yirik bo'lmagan qabilalarni hozirga qadar uchratadilar

Konkistadorlar va mustamlakachilar. X. Kolumb va uning davomchilari Amerikaning birinchi kashfiyotchilari bo'lmagan. Ulardan ancha avval Amerikaga skandinaviyalik vikinglar, ehtimol Xitoy va arab dengizchilari va savdogarlari ham kelganlar. Lekin aynan X.Kolumb Yangi Dunyoni – Yevropa va qolgan dunyo uchun ochib, ular orasidagi doimiy aloqani o'rnatadi. Yangi kashf etilgan yerlarni egallash ancha shafqatsiz usulda olib borilgan. Ushbu voqealar zamondoshi Bartalomeo de Las Kasasning (rohib va missioner) hindular shafqatsiz qirg'in qilingani, ularni maxsus o'rgatilgan itlar bilan qiynashgani, hindularni qullarga aylantirilganini yozgan asari mavjud. Konkistadorlar, ruhoniylar hech bir asossiz hindularni odam desa bo'ladimi, degan masalani muhokama etganlar. Faqat papa Pavel III 1537-yili rasman hindular – haqqoniy odamlar deb e'lon qilganidan so'ng ularni «qalbsiz jonzot» deb atash to'xtatildi.

Hindular yerlarini tortib olish, ularni ayovsiz ishlatishda dunyoviy va diniy hokimiyat o'zaro raqobat qilgan. Bu borada ayniqsa iezuitlar jonbozlik ko'rsatadilar.

Lotin Amerikasi davlatlaridan biri – Paragvayda iezuitlar o'zlarining teokratik (sof cherkov) davlatlarini tuzganlar. Unda hindularni ishlatishning o'ziga xos usullari qo'llangan. Bu ishlar keng jamoatchilikning g'azabini qo'zg'agani uchun 1767-yili ispan qiroli Karlos III ieuzitlarni Ispaniyaning barcha mustamlakalaridan haydash haqida dekret chiqaradi.

Shafqatsiz munosabatga qaramasdan Lotin Amerikasidagi hindu elatlari va qabilalari saqlanib qolgan. Buni mazkur hududdagi xalqlarni ishlab chiqarish xo'jaligi – dehqonchilikni bilganlari, ma'lum darajada og'ir mehnatga ko'nikmalari bo'lganligi bilan ham izohlash mumkin. Shunga qaramasdan latifundiyalarga afrikalik qullarni keltirib shlatishga intilganlar. Qolaversa istilochilar hindularni og'ir ishlarga, onlarda yoki plantatsiyalarda ishlashga yaroqsiz hisoblaganlar. Shuning uchun yevropalik mustamlakachilar issiq iqlimli hindu aholi kam o'lgan hududlarga afrikalik qullarni keltirib, tropik ekinlardan sharqamishni ekishgan. O'sha joyning o'zida ular qanddan rom ishlab niqaradigan primitiv zavodchalar qurib, ularning barchasida qullarni hlatganlar.

Shu tariqa asta-sekin Lotin Amerikasining uch rasasi shakllana boradi. Ispan va portugal mustamlakachilarini Amerikada katta hajmdagi oltinni egallash jalb etgan. Hindularga bu ma'dan yaxshi tanish bo'lgan, ular oltindan turli zeb-ziynatlar tayyorlaganlar. Afsonalardan birida chibcha qabilasi boshlig'i (hozirgi Kolumbiya) zamonaviy poytaxt Bogota shahridan 50 km. naridagi Guatavita ko'liga, badaniga oltin kukunlarini yopishtirib cho'milgan. Marosimda ishtirok etgan hindular ko'lga oltindan taqinchoqlarni, qimmatbaho toshlarni tashlaganlar. Ispanlar bu marosimni eldorado (ispancha el ombre dorido – «oltin kishi», «oltin odam») deb atashgan. Natijada afsonaviy boyliklar mamlakati – Eldorado haqidagi mish-mishlar konkistadorlarni orzusidagi mamlakatga aylanadi. Tabiiy Eldorado topilmagan, lekin oltin, kumush va qimmatbaho toshlarni qazib olish yo'lga qo'yilib Ispaniya qiroli xazinasiga katta daromad keltira boshlaydi. Lekin asosiy boyliklar qishloq xo'jalik ekinlari plantatsiyalari (shakarqamish, paxta, kofe, tamaki) dan olingan. Keyinchalik chorvachilik, g'alla yetishtirish, qayta ishlash va tog'-kon sanoatlari yo'lga qo'yiladi.

2. Markaziy va Janubiy Amerika hindulari. *Aborigenlar va ularning tillari.* Olimlarning taxminiy hisoblari bo'yicha yevropaliklar kelmasidan Amerikada 12 millionga yaqin hindular yashagan. Mustamlakachilarning majburlab ishlatish, yangi dinga o'tkazish siyosati, turli yuqumli kasalliklarning tarqalishi Amerika tub aholisining kamayishiga olib keldi. XVIII asrdan aholining kamayishi to'xtab, ma'lum muddatdan so'ng o'sish boshlanadi. Hozirgi kunda hindular soni 40 milliondan kam emas.

Hindu qabilalarini Yangi Dunyoning ulkan hududlarida joylashishi – ko'p sonli va xilma-xil tillar, madaniyatlar va etnoslarni shakllanishiga olib keladi. Tadqiqotchilarning hisoblashicha, Lotin Amerikasida 2 mingga yaqin tub aholi tillari va shevalari mavjud. Nisbatan yirik til oilalari va tillari, unda so'zlashadigan etnoslar quyidagilardir:

*a) Markaziy – amerind til oilasi*ga yorqin sivilizatsiya yaratgan atsteklar, hamda Janubiy Meksikaning qator qabilalari va elatlari kiradi. Ulardan biri Yukatan yarim orolida yashovchi mayyalardir. Shuningdek, ular yana Janubiy Meksika, Gvatemala, Beliz qisman Gonduras va Salvadorda ham istiqomat qilishadi. Ushbu til oilasiga olimlar tomonidan yaxshi o'rganilgan mishtek, sapotek va otomilar ham kiritilgan.

b) Chibcha – muiskalar ham yuksak hindu sivilizatsiyasini yaratgan tnoslardir.

*d) And til oilasi*ga mansub tillardan guarani – Paragvay davlatida is-an tili bilan birga rasmiy til hisoblanadi; kechua tilida qadimgi inklar o'zlashganlar, u rasman Peru, Boliviya va Ekvadorda tan olingan.

e) Ekvatorial-tunaon til oilasi. Undagi yirik tillardan biri aymara eru va Boliviyada keng tarqalgan. Argentinaning tub xalqlaridan ma-uchelar ham shu til oilasiga mansub. Bu tilga Amerika xalqlaridan o'z ustaqilligi uchun eng uzoq kurashgan jasur araukanlar ham kiradi.

f) Je-pano-karib. Bu tillarda Janubiy Amerikaning ko'plab xalqlari o'zlashadi. Yana ko'plab kichik til oilalari va ularda gaplashadigan alqlar hamda qabilalar mavjud.

Yuksak rivojlangan madaniyatlar va davlatlar. Markaziy Meksikadan Gvatemala va Nikaraguagacha bo'lgan hududlarda Amerikadagi eng adimgi sivilizatsiyalar yaratilgan. Meksika ko'rfaziga yaqin hududlar-a ko'plab arxeologik madaniyatlar, jumladan mil. avv. III-I ming yil-klarga oid olmek madaniyati yodgorliklari topib o'rganilgan. Ushbu uksak rivojlangan jamiyatlar uchun xo'jalik asosi qo'l-so'qa dehqon-iligi bo'lgan.

Mayyalar. Qadimgi mayyalar tarixi milodiy I ming yillikning kat-qismini va II ming yillikning dastlabki asrlarini o'z ichiga oladi. ayyalar yuzdan ortiq shahar-davlatlar asoschilari bo'lib, ulardan eng ashhurlari – hozirgi Meksikada Palenke, Chichen-Itsa, Gvatemalada kal, Gondurasda Kopan vujudga kelgan. Ularning xarobalari hozir-qadar saqlangan. Tadqiqotchilarning fikricha, bu shaharlar milodiy -X asrlarda toltek qabilalari hujumiga uchrab vayron bo'lgan. Yu-tan yarim orolida mayya-toltek davlati tuzilib, u XV asr o'rtalarida archalangan. Bu holat ispan konkistadorlariga o'lkani bosib olishni ngillashtirgan.

Arxeologlar mayyalarning qadimgi shaharlari xarobalarini: in-ootlar, saroylar, ibodatxonalarni topib o'rganishda davom etmoqda-r. Shaharlarni hokimlar va kohinlar boshqarganlar, ular savdogarlar, narmandlarni bo'ysundirib hamda ko'p sonli qullarga ega bo'lish-n. Mayyalar madaniyatining muhim yutuqlaridan biri o'z davri-ng eng aniq taqvimlaridan birini (365 kunli) yaratishlari bo'lgan. ayyalar o'ziga xos ieroglif yozuvini kashf etishgan.

Atsteklar. Atsteklar davlati XIV asrdan XVI asrning boshlariga qadar Markaziy Meksikada hukm surib, uning poytaxti Tenochtitlan Teskoko ko'li (hozirgi Mexiko o'rni) da joylashgan. Rivoyatga ko'ra atsteklarga shahar bunyod etilgan joyni – tumshug'ida ilon ushlab turgan burgut ko'rsatgan. Bu ushbu orolda ezgulik doimo yovuzlikni yengishi ramzi sifatida qabul qilinib, unda bo'lajak poytaxtni qurishgan. Hozirgi Meksika bayrog'idagi ilonni tishlab turgan burgut aynan rivoyatdan olingan ramziy tasvirdir.

Atsteklar hukmdori Itskoatl XV asrning 20-yillarida uch shahar ittifoqi yo'lboshchisiga aylanib, atsteklarni qo'shni shaharlar hukmidan ozod etadi. Uning vorislari ayniqsa Montesuma II davrida atsteklar podsholigi o'z taraqqiyoti cho'qqisiga erishadi. Atsteklar butun o'rta Meksikani, unda yashaydigan qabilalarni bo'ysundirganlar.

Atsteklar madaniyati Meksikada yashagan tolteklar, mishteklar boy an'analarini o'zida birlashtirgan. Xo'jalik – qo'l dehqonchiligi va hunarmandchilikka asoslangan edi. Ular makkajo'xorining bir necha navini ekishgan, qovoq, qizil va yashil qalampir, pomidor, paxta, tamaki, dukkakli va texnik ekinlar yetishtirganlar. Agavaning bir turi mageyni ekib, uning tozalangan tolalaridan mato va qog'oz, sharbatidan shirinliklar va alkogol ichimlik, pulke tayyorlaganlar. Dastlab tamaki chekish, pulke ichishga turli marosimlardagina ruxsat berilgan.

Atsteklar sopoldan turli buyumlar yasashda, sangtaroshlikda, zargarlikda (kumush, oltin va misdan zeb-ziynatlar yasashda) yuksak mahoratlarga erishganlar. Ibodatxonalar va boshqa me'morchilik inshootlarini qurishda adobe – xom g'ishtdan foydalanganlar. Shaharlari to'g'ri burchakli reja bo'yicha qurilgan.

Erkin atsteklar oilalari kalpuli deb nomlangan o'ziga xos 20 ta jamoalarga birlashib, ular o'z ibodatxonalari, zaxira yer maydonlariga va jamoa boshqaruviga ega bo'lishgan. Kalpuli boshlig'i yerlarni taqsimlagan, jamoa omborlari, oqsoqollar kengashini boshqargan.

Atsteklar hayoti urushlar bilan bog'liq bo'lgan. G'olibona urushlar ularning kuchli qabilalar ittifoqi tuzishlariga imkon bergan. Lekin bu ularning do'stlari sonini oshirmagan. Ispan konkistadorlari yetakchisi Ernan Kortes ushbu vaziyatdan foydalanib, atsteklarga qarshi qabilalarni ularga qarshi yo'naltirib, Tenochtitlan va mamlakatni nisbatan yengil bosib olgan.

Atsteklar taqvimi mayyalarnikiga o'xshash, ularda yaxlit yozuv tizimi shakllanib ulgurmagan. Atsteklar rasmli yozuvdan foydalanganlar – unda ierogliflar va qisman fonetik belgilar bo'lgan.

Inklar. Janubiy Amerikaning tog'li g'arbida yevropaliklar kelmasidan avval qadimgi Amerikaning yirik davlati – Inklar imperiyasi Tauantinsuyyu (kechua tilida «Dunyoning to'rt tomonini birlashtirgan») tuzilgan. Bu davlat And tog'larining shimoliy va markaziy qismidagi keng hududlarni, shuningdek, unga tutash tekisliklarni egallagan. Inklar davlati markazlashgan monarxiya shaklida bo'lgan. Uning hukmdori oliy inka (kechua tilida Sapa inka) edi. Davlat tili – kechua, hukmdor toifa tili bo'lib, mahalliy aholi turli tillardagi qabilalardan iborat bo'lgan. Inklar istilo qilgan aholini assimilyasiyalash siyosatini olib borganlar.

Imperiya poytaxti – Kusko shahri 1100-yillarda kechua qabilalari markazi bo'lib, u yuqori madaniyat yanada qadimiy shaharsozlik an'analariga tayangan mintaqada bunyod etilgan. Inklar jamiyatining xo'jalik asosini – dehqonchilik, uning terrasa usuli va sun'iy sug'orishga asoslangan turi bo'lgan. Uning o'ziga xos jihati kartoshka yetishtirish edi. Inklar butun Amerikada ov hayvonlari lama va alpakalarni boqish chorvachiligiga asos solganlar.

Inklarda mato to'qish, metallar (oltin, kumush, mis, rux) dan zargarlik buyumlarini, jezdan mehnat va jang qurollarini tayyorlash yo'lga qo'yilgan. Qurilishda yirik toshlardan ularni birlashtiruvchi vositasiz foydalanganlar. Mamlakatdagi ko'plab tosh yo'llar a'lo darajada saqlanilishiga erishilgan.

Mahalliy jamoalar (zodagonlar, amaldorlar va jangchilardan tashqari) davlatga natural soliq to'laganlar, aholi mehnat majburiyatini o'tab, ko'priklar, yo'llar, uylarni qurish va ta'mirlashda qatnashganlar. Eng huquqsiz va ishlashga mahkumlar – yanakunalar bo'lib, ularning hayoti qullarnikidan deyarli farq qilmagan.

Inklar haqiqiy yozuvni bilmaganlar. Ulardagi «kipu» – «tugunli xat»dan turli ma'lumotlarni bir joydan ikkinchi joyga yetkazishda foydalanganlar. Tugunli xat aksari hollarda soliq yig'ishda qo'llanilgan.

Muisklar. Muisklar sivilizatsiyasi yagona davlat shaklida birlashmasdan, tarqoq shahar davlatlar ko'rinishida bo'lib, ularga alohida qabila guruhlari bo'ysungan. Hududi – Sharqiy Andning vohalari, hozirgi Kolumbiya yerlaridir. Bu hududdagi shaharlardan Bogota nisbatan

kuchlisi bo'lib, u 20 ga yaqin ittifoqchi va bo'ysundirilgan qabilalarni boshqargan. Uning asosiy raqibi – Tunxa davlati bo'lgan.

Muisklar davlatlarida hokimiyat urug' zodagonlari, harbiy a'yonlar va kohinlarga tegishli edi. Ularning har birini oliy hukmdor boshqargan. Muisk davlatlari orasidagi dushmanlik ispanlar istilosini yengillashtiradi.

Mustaqillik uchun kurash. Lotin Amerikasini ispan va portugallar egallashi davomida hindu qabilalari tomonidan qattiq qarshilikka uchraydilar. Shulardan inklar tog'larda qarshilik markazlari yaratib kurashni davom ettirganlar. Peruda Xose Gabriel Kondorkanki – hindu kechua boshchiligida 1780-1781-yillari qo'zg'olon bo'lgan. Uni Tupak Amaru deb atashgan. Hozirgi Chili hududida yashagan hindu-araukanlar ispanlarga qarshi 1536-1882-yillari kurashni to'xtatmaganlar. Bu urushlar tarixga Araukan urushlari nomi bilan kirgan.

Vaqt o'tishi bilan kurash usullari o'zgardi. Hindularning ayrim vakillari ma'lumotli bo'lib, jamiyatda yuqori mavqelarga erishadilar. Ulardan biri Benito Xuares – atstek qabilalaridan biriga mansub bo'lib, u 1858-1872-yillari Meksika prezidenti lavozimida qator demokratik islohotlar o'tkazishga, mamlakatda hindular ahvolini birmuncha yengillashtirishga erishadi.

Mustamlakachilikka qarshi kurashda qochoq negr-qullar ham ishtirok etganlar. Lotin Amerikasining turli mamlakatlarida ularni marunami, simarronami, mambi deb atashgan. Qochoq qullar birlashib, o'tish murakkab bo'lgan joylarda o'z manzilgohlarini qurib, mahalliy hindular bilan do'stona munosabatda bo'lishgan. Har bir manzilgohni (kilombo yoki makambo) saylangan yo'lboshchi, sardor boshqargan. Bu manzilgohlar birgalikda Palmaris respublikasini tashkil etib u 70 yil hukm surgan. Isyonchilar ispanlarning 25 ta hujumini qaytarganlar, lekin 1696-yili qo'zg'olon bostiriladi.

3. Mustaqil davlatlarning tuzilishi. *Rasa va etnik guruhlar.* Lotin Amerikasidagi tarixiy jarayon aholining barcha uchta tarkibiy qismini hindular (mongoloid), Yevropa mamlakatlaridan ko'chib kelganlar (yevropeoidlar) va afrikaliklar(negroid)ni birgalikda yashashga, faoliyatning turli sohalarida hamkorlik qilishga majbur etgan. Bu o'zaro hamkorlik birinchidan biologik aralashuvga (metislar); ikkinchidan tillarni ispan va portugal tillarini hindular va afro-amerikaliklar tillari bilan o'zaro ta'sirini; uchinchidan turli xalqlar, qabilalar, etnik guruhlar orasida mustahkam aloqalarning o'rnatilishiga olib keldi.

Oq tanlilar va hindulardan tug'ilganlar metislar deb nomlangan. Metislar aksari qaram dehqonlar, hunarmandlar, kichik savdogarlar, kichik xizmatchilar bo'lganlar. Ular bilan yaqin guruh oq tanlilarning negrlar bilan aralashuvidan tug'ilganlar mulatlar bo'lgan. Mulatlar qullik asoratidan ozod etilganlar yoki pul evaziga erkinlik olganlar. Ularning aksari hunarmandchilik, xizmat ko'rsatish sohasida shug'ullanganlar. Hindular va afro-amerikaliklar nikohidan tug'ilganlar sambolar bo'lishgan. Ularning bir qismi xizmatkorlar, qolganlari farroshlik qilganlar.

Mustamlakalarda tug'ilgan oq tanlilarni Lotin Amerikasida kreollar deb atashgan. Ularning ayrimlari tomirida hindu yoki negr qoni bo'lgani ham ehtimol. Mustamlaka tizimidagi muhim lavozimlarga ispan va portugal hukumatlari metropoliyadan yuborishga harakat qilganlar. Ayni paytda kreollarga past lavozimlarni ravo ko'rganlar, xolos. Kreollarga faqat latifundistlar emas, ko'p sonli ziyolilar: vrachlar, o'qituvchilar, advokatlar, yuqori bo'lmagan lavozim egalari ham kirganlar. Bu kishilar asta-sekin o'zlarini ispanlar yoki portugallar deb hisoblamay boradilar. Sababi kreollarning ajdodlari qabri, hayotlari o'zlari yashayotgan hudud, mamlakat bilan bog'liq edi.

Etnorasa aralashuvi jarayonlari mintaqadagi mamlakatlarda yashayotgan aholining tarkibida namoyon bo'lmoqda. Hozirda hindular aholining 15 foizini tashkil etsa, metislar 55 foiz, afro-amerikaliklar 10 foiz, qolgani kreollar va Yevropadan keyin ko'chib kelganlardir. Xususan, mustamlakachilikning so'nggi davrida Meksika va Chilida metislar 80 foiz, Paragvayda 90 foiz bo'lganini ta'kidlash lozim. Oq tanlilar xususan, kreollar Argentinada, Urugvayda va Kosta-Rikada ko'pchilikni tashkil etadi.

Birgalikda yashash, jismoniy aralashuv hindu-ispan va hindu-portugal ikki tilligini vujudga keltiradi. Paragvayning ko'pchilik aholisi ikki tilda ispan va guaranida so'zlashadilar. Braziliyaliklarning aksari ko'pchiligi portugal tilining mahalliy shevasida hamda hindu tillaridan birida (aravak, tupi-guarani, karib va boshqalarda) so'zlashadilar.

Yangi davlatlar va millatlar. Lotin Amerikasida birinchi bo'lib fransuzlar mustamlakasi Gaiti 1790-1804-yillardagi ozodlik kurashi orqali mustaqillikka erishdi. Qo'zg'olon rahbari Tussen Luvertyur bo'lib, u tomonidan Gaiti respublikasi tuziladi. Sobiq qullar davlatida fransuz tili davlat tiliga aylanadi.

XVIII asr oxiri – XIX asrning birinchi choragida Lotin Amerikasida yangi mustaqil davlatlarning vujudga kelishi, yangi millatlarning shakllana boshlashi davri bo'ldi. Mustamlakachilikka qarshi kurashda Simon Bolivarning (1783-1830) hissasi katta bo'lib, u qator davlatlardan ispan mustamlakachilarini chiqib ketishga majbur etgan. Mustamlakachilik tugatilishi davomida qulchilik ham bekor qilina boradi. Qulchilik nisbatan uzoq, XIX asrning oxirigacha Braziliya, Kuba va Yamaykada saqlanadi. Qulchilikning bekor qilinishi Lotin Amerikasida ichki birlashuv (konsolidatsiya) jarayonlarini tezlashtirdi.

Etnik jarayonlar va yangi millatlar taraqqiyoti. Yangi millatlar va davlatlarning shakllanishi Lotin Amerikasi jamiyatlarini murakkab etnoslararo muammolardan xalos eta olmadi. XX asrning mashhur tadqiqotchilaridan biri Klod Levi-Stross Braziliya hindularini o'rganib, «hindular jamiyatlari ikki yo'l bilan: assimilyasiya (aralashuv) orqali Braziliya jamiyatiga singib ketishi yoki qirilib ketishi mumkin», degan xulosaga keladi. Birinchi usulda hindu jamiyatlari yo'qolgan, lekin odamlar saqlanib qolgan. Ikkinchisida jamiyatlar ham, odamlar ham yo'q bo'lgan. Mana shu ikkinchi usul Braziliyada birinchisiga nisbatan ancha keng tarqalgan.

Lotin Amerikasi mamlakatlarida yangi yirik zamonaviy millatlarning shakllanishi ichki yaxlitlikni yaratishni anglatmagan. Bu jarayonga ta'sir etuvchi omillardan biri shaharlarning yuksalishidir. Millatlar taraqqiyoti, ularning milliy ongining yuksalishiga ijobiy ta'sir etadigan shaharlar (sanoat, savdo, maorif, milliy professional madaniyat markazlari), ba'zida shahar va qishloqlar orasida keskin tafovutni yaratadi. Bu jihatlar xo'jalik mashg'ulotlarida, professional madaniyatni o'zlashtirishda, maorifda, butun hayot tarzida, qishloq aholisining kambag'alroq va imkoniyatlari cheklanganida kuzatiladi.

Qishloq aholisi esa aksari hindular va metislar bo'lgan. Bu xildagi vaziyat xususan Gvatemalada yuzaga kelgan. Uni bekorga «hindularning qishloq mamlakati» deb atashmaydi. Gaucholar ham aksari qishloqlarda yashab, ular Argentina, Urugvay va Braziliyaning janubidagi o'ziga xos va assimilyasiyalashgan etnik guruhdir. Gaucholar ispanlar, portugallar va hindularning aralashuvidan vujudga kelib asosiy mashg'uloti ko'chma chorvachilik yoki yirik chorva fermalarida cho'ponlik bo'lgan. Gaucholar yorqin etnomadaniy xususiyatlarga ega

bo'lib, ularni otda yurishsiz, lasso uchida xalqasi bo'lgan arqonsiz va gitarasiz tasavvur etish qiyin.

Shaharlar va shahar madaniyatining yuksalishi Lotin Amerikasida hozirga qadar davom etmoqda. Xususan, Chilida shahar aholisi 70 foizdan oshdi. Boshqa mamlakatlar aholisi taraqqiyotida ham bu jarayon yaqqol kuzatilmoqda.

4. Xalqlari va xo'jalik-madaniy tiplari. Lotin Amerikasi xalqlari xo'jalik mashg'ulotlari regional xilma-xilligi bilan xususiyatlanadi. U yoki bu joyda iqtisodning arxaik turlari – ov, termachilik, sodda qo'l dehqonchiligi, chorvachilikning mahalliy turlari (masalan, lama va alpaka boqish) uchrab turadi. Ayrim hindu qabilalari yog'ochni yog'ochga ishqalab olov olish usulidan hanuzgacha foydalanib kelmoqda.

Braziliyada va Venesueladagi ayrim o'rmon qabilalari sarbakandan – puflab sanchqi o'qni otadigan miltiqlarni qo'llashadi. Amazoniya havzasida hindulardan o'rganilgan garpun (sanchqi) dan timsoh ovlashda foydalanish mavjud. Unda garpun paykoniga bog'langan arqon yaralangan hayvonning suvga cho'kishiga yo'l qo'ymaydi. Pampaning otliq ovchilari uchiga yumaloq toshdan sharlar mahkamlangan qurol (bola)dan foydalanadilar. Venesueladagi o'rmon hindulari haligacha daraxtlarni kesib, kundakov qilib yondirib, ochilgan yerda dehqonchilik qilishning qadimgi usulini qo'llashmoqda.

Zamonaviy dehqonlar (hindular, metislar, ba'zida kreollar ham) hozirga qadar qadimgi mehnat qurollaridan foydalanib kelmoqdalar. Jumladan, Peruning dehqon kechualari, yerni ekinga tayyorlash uchun ensizgina belkurakdan, uchi o'tkir tayoqdan, yerdagi kesaklarni maydalash uchun pasti yo'g'on tayoqdan, don yanchish tayog'i, o'roq va boshqalardan asrlar davomida foydalanib kelmoqdalar. Dehqonlar mehnat qurollaridan biri machete deb nomlangan chopqidan Meksika, Kuba va boshqa mamlakatlarda shakarqamishni yig'ishda qo'llashadi. Makka, kofe va boshqalarni maydalashda kelidan (pilon) foydalanishadi, uni daraxtning qattiq turlaridan tayyorlashadi.

Lotin Amerikasi o'ziga xosligidan biri undagi qishloq xo'jaligida ma'lum ekinlar yakkahokimligiga asoslanganidir. Jumladan Braziliya va Kolumbiyada kofe, Gaiti va Kubada – shakarqamish, Markaziy Amerika mamlakatlarida – banan, Argentina va Urugvayda – go'sht, teri, jun va g'alla, ayniqsa bug'doy yetishtirish yetakchilik qiladi. Shuni ta'kidlash lozimki, xo'jalikning bir tomonlama rivojlanishi kundalik turmushga, millatlar, elatlar, etnik guruhlarning hayot tarziga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi.

Sanoatning o'sishi birinchi navbatda Meksika, Braziliya, Argentina va yana qator mamlakatlarda shahar aholisining shakllanishiga, uning o'ziga xos turmushi, joylashishi va madaniyatining vujudga kelishiga imkoniyat yaratadi. Lekin ko'pchilik mamlakatlarda uzoq davrlar tabiiy boyliklarni qazib olish (Meksika, Venesuela, Boliviya, Peruda – neft, ayrim mamlakatlarda o'rmon bilan bog'liq yog'ochsozlik) rivojlangan edi.

Manzilgohlar va uy-joylar. Xalq madaniyatining an'anaviy unsurlari shaharlarda emas, qishloq joylarida (latifundistlar hovlilari – estansiyalar, dehqonlar qishloqlari – pueblo) ko'rish mumkin. Selva va pampada, tog'larda va dengiz sohillarida daraxtlar ustida chaylalar uchraydi. Palma yaproqlari qoplangan chaylalar, taxtalardan qoplangan chaylalar, bir xonali xom g'ishtdan uylar, pishiq g'ishtdan bunyod etilgan unchalik katta bo'lmagan uylar – shular jumlasidandir. Lotin Amerikasi mamlakatlaridagi qishloq uylari yog'ochdan yoki g'ishtdan bo'lishidan qat'i nazar Ispaniyadan o'zlashtirilgan narsa ichki hovli (patio) bo'lishi bilan xususiyatlanadi. XX asrning boshiga qadar dehqonlar uylarida krovat bo'lmagan, ayrim uylarda hozirga qadar gamaklardan foydalanib kelishmoqda.

Taomlari. Keng ommaning taomlari asosini o'simliklardan olingan mahsulotlar tashkil etadi. Go'sht kam, odatda bayramlarda iste'mol qilinadi. Jumladan, Yamayka aholisi taomlarida yer ildizli batat, manioka, yams, shuningdek gurunch, dukkaklilar, bananlar asosiy o'rinni egallaydi. Makkadan (mais) taomlar deyarli barcha hududlarda tarqalgan. Makka unidan non (tortilya) yoki yengil qovurilgan makka uni qilingan.

Lotin Amerikasida ko'plab navlarga ega kartoshkadan ham turli taomlar qilishadi. Boliviyadagi aymaralar faqat oq emas, sariq, qizil, siyohrang va hatto qora kartoshka ham yetishtiradilar.

Lotin Amerikasi mamlakatlari aholisi uchun xususiyatli yana bir mahsulot qirilgan maniokadan non (kasabe)dir. Ichimliklardan kofe, shakarqamish sharbati (guarapo) keng tarqalgan. Paragvay, Argentina va boshqa mamlakatlarning ayrim hududlarida hindular (paragvay) choyi yoki mate ichiladi. Uni – yerba-mateni past bo'yli, doimo yashil, barglardan, kofein, tanin, limon kislotasi va boshqa moddalar bo'lgan

buta barglaridan tayyorlashadi. Mateni tayyorlash butun bir marosim. Mate barglaridan kukunni qaynoq suvga solib, ichimlikni maxsus naychadan ichishgan.

An'anaviy kiyimlari. Hozirgi kunda Lotin Amerikaliklar fabrikalarda tikilgan Yevropa-Amerika turidagi zamonaviy moda standartlariga javob beradigan kiyimlarni kiyishadi. Lekin bayramlarda, turli marosimlar o'tkazilayotganda hudud aholisi ajdodlari bo'lmish hindu, negrlar yoki kreollarning kiyimlariga bichimi, matosi, ranglari, gullari o'xshash liboslarni kiyishadi. Xususan, Gvatemala qishloq ayollari uzun, rang-barang gulli matodan uzun yubka va erkin, kashtalab tikilgan kofta kiyishadi. Erkaklar kiyimi – kurtka, tizzasigacha bir xil rangda tikilgan shim, ishtondir.

Ko'plab Lotin Amerikasi xalqlari milliy kiyimlaridan biri serape yoki poncho – yelkaga tashlab yuriladigan issiq matodan to'rtburchak, yengsiz, faqat boshni kiritish uchun o'rtasida teshik qoldirilgan kiyim ham mavjud. Keng enli shlyapa – sombrero palma yaproqlaridan to'qilgan. Poyabzal – teridan qilingan, lekin Venesuelada to'qilgan (ip va ingichka arqonlardan) oyoq kiyimlar ham mavjud.

5. Ma'naviy madaniyatdagi xususiyatlar. *Dinlari va diniy tasavvurlari.* Lotin Amerikasining ko'pchilik aholisi katolik diniga mansub. Amalda diniy tasavvurlarning tarixi va zamonaviy holati juda murakkab hamda xilma-xildir. Amerikaning qadimgi sivilizatsiyalashgan aholisi dinlari politeizm (ko'p xudolik) hukm surgan. Xususan, atsteklarda asosiy xudolardan biri urush ilohi edi. Odil sudlov ilohi, taqdir xudosi, yomg'ir, suv va momaqaldiroq va nihoyat «uchar ilon» – shamol va havo ilohi bo'lgan. Kohinlar homiysi ham panteonda muhim o'rin tutgan. Insonlarning oliy ilohi quyosh (Inti), momaqaldiroq (Ilyarpa), oy (Kilya) xudolari hisoblangan. Oliy hukmdorlarni quyosh kultiga bog'lab, ularni «quyoshning o'g'illari» deb atashgan. Qadimgi diniy marosimlarda qurbonliklar, xususan, odamlarni qurbon qilish ham bo'lgan.

Xristianlikning tarqalishi qadimgi diniy tasavvurlarni to'liq yo'qota olmagan. Jumladan madonna (Bibi Maryam) siymosi o'tmishdagi atsteklarning dehqonchilik ilohi Tonantsin o'rnida e'zozlana boshlanadi. Meksikada milliy avliyo – Isoning onasi Mariya Guadalupe sanaladi. Uning kunida (12 dekabr) Mexiko shahri yaqinidagi XVI asrda qurilgan ibodatxonaga o'n minglab ziyoratchilar keladilar. Ibodatxonalarda o'tkaziladigan marosimlarda niqob tutib raqsga tushish ham atsteklar

udumlaridan o'tgan. Hindu va xristian marosimlari ba'zida bir-birini to'ldiradi. Braziliyada nikoh har doim cherkovda bitiladi, lekin to'y bayrami va ziyofatga afsungarni ham taklif etishadi. Aytishlaricha u yoshlarni «yovuz ruhlardan», «yomon ko'zlardan» asraydi.

Lotin Amerikasining qator mamlakatlarida turli Afrika dinlarining qo'shilishidan, shuningdek, xristian dini ta'siri ostida «vodu» ta'limoti vujudga kelgan. Vodu (ruh, iloh) yovuz ruhlardan asrashi yoki kishiga yovuz ruhlarni yo'naltirishi ham mumkin, deb sanalgan.

Ayrim hindu qabilalarida qabila dinlari, shomonlik va boshqa e'tiqodlar saqlangan.

Bayramlari, udumlari. Xalq hayotining doimiy yo'ldoshi qo'shiqlar va raqslardir. Musiqa asboblari ichida urib chalinadigan nog'oralarning turli xillari, Meksika marimbasi, kechua naylari, torli-gitaralarning turli xillari (kubaliklarning uchta va ikki qatorli torli, venesuelaniki to'rtta, boliviyaniki 5 ta ikki torlilari) mavjud. Meksikada yarim daydi etnos orkestrlari (maryachi) arzimagan pulga oilaviy marosimlar, xalq bayramlari va sayllarida musiqa chaladilar.

Kuba va yana Lotin Amerikasining qator mamlakatlarida qo'shiqchilar musobaqalari ommalashgan, unda qo'shiqchilarning o'zlari o'n (desima) yoki to'rt (kvartet) qatorli she'rlarni to'qib, gitarada musiqa bastalab ijro etadilar.

Hindu, afro-amerikalik yoki kreollarning qishloqlarda yashayotgan aholisi o'zlarining odatiy, etnik o'ziga xos, ba'zida madaniyatning arxaik ko'rinishlarini saqlab qolgan. Ayni paytda madaniyatning shunday turlari borki, ular shahar hayoti bilan ko'proq bog'langan. Bu Lotin amerikaliklarning karnavallari, ulardan eng mashhuri – Braziliya va Kubada o'tkaziladi. Karnaval yevropaliklarning qadimgi dehqonchilik bilan bog'liq udum-marosimlaridan shakllangan. U turli raqs studiyalarining yorqin kiyimlarda o'z raqslarining namoyishi, musobaqasidir. Hozirda ham har yili – faqat g'olib raqs maktabi emas, karnaval «qirolichasi» ham tanlab e'lon qilinadi.

Ayrim Lotin Amerikasi mamlakatlari: Venesuela, Meksika, Kolumbiya, Peruda Ispaniyadan keltirilgan tomosha buqalar bilan jang (korrida)lar o'tkaziladi. Unda tomosha yakunida matador o'z xanjari bilan buqani bir zarba bilan o'ldirishi lozim. Panamada qon to'kilmaydigan korrida o'tkazilsa, ayrim mamlakatlarda rodeo – yosh buqalar ustida uzoqroq o'tirish musobaqalari bo'ladi.

Professional ma'naviy madaniyat asoslari. Lotin Amerikasidagi barcha mamlakatlar, barcha xalqlar tillari, madaniyatlari, kundalik hayot tarzlari o'zida ko'plab ta'sirlar, aralashishlar, o'zaro madaniy aloqalarning unsurlarini namoyon etadi. Bu madaniyatning xalq og'zaki ijodi (folklor) asosida shakllangan professional ma'naviy madaniyat: yozuvchilar, kompozitorlar, artistlar va boshqa milliy badiiy-ijodiy intelligensiya vakillari tomonidan yaratiladi.

Milliy professional madaniyatni yuksaltirishning muhim omillaridan biri – xalq maorifini yuksaltirishdir. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, xalq maorifining darajasi turli mamlakatlarda turlicha, Kuba, Gaiti, Venesuela, Ekvadorda esa aksincha savodsizlar darajasi yuqori. Birgina Kubada savodxonlik darajasi – 99,7 foiz (2015). Lotin Amerikasining taraqqiy etgan mamlakatlari – Meksika, Argentina, Braziliyada xalq ta'limi darajasi Yevropa mamlakatlaridan ancha past.

Lotin Amerikasi mamlakatlaridagi xalq ta'limi rivojlanishi ulardagi aholining turli xilligi bilan bog'liq. Bu mamlakatlar mustaqillikka erishishiga qadar hindular yoki negr-qullarni maktablarda o'qitish haqida so'z ham bo'lishi mumkin emas edi. Keyinchalik sanoatning rivojlanishi, malakasi yuqori ishchilarga bo'lgan talab maktab ta'limini yo'lga qo'yishni taqozo etdi.

Badiiy adabiyot va boshqa ijod turlari. Ko'plab mamlakatlarda shakllangan milliy ziyolilar milliy adabiyot, milliy teatr san'ati va madaniyatning boshqa turlarini yaratdilar. Bu jarayon ancha oldin boshlangan. Kechua tilida XVI asrda ilk drama «Apu- Olyantay» yozilgan. Unda sarkarda Olyantayning go'zal Kosi-Koylyur, Oliy Inkaning qiziga muhabbati tarannum etiladi. Inka – quyoshning o'g'li sanalib, qizining oddiy kishi bilan nikohini tasavvur ham etib bo'lmasdi. Bunday nikoh o'lim bilan jazolanishi ko'zda tutilgan. Lekin Kosi-Koylyur Olyantayni his-tuyg'usiga ijobiy javob beradi. Oliy Inkadan qizining qo'lini so'rash natija bermaydi. Sarkarda tog'ga qochib o'z baxti uchun kurash boshlaydi. Ushbu drama hozirga qadar o'z ommabopligini yo'qotmasdan hindular bayramlarida namoyish qilinadi.

Adabiyot tiliga aylangan tillar orasida guaranini ko'rsatish mumkin. Ushbu tilda XX asrning 30-yillarida Ortis Gerrero o'z she'rlarini bitgan. Xulio Karrera (1908-1954) guaranilar teatriga asos solgan, uning qalamiga mansub «Baxtsizlar ochligi» dramasi mavjud.

Lotin Amerikasida XIX asrda milliy adabiyotning keng tarqalgan turi kostumbrizm (ispancha odat) yo'nalishi vakillari o'z asarlarida o'z mamlakatlaridagi oddiy aholining kundalik hayotlarini tasvirlab, shu orqali milliy muammolar, milliy ongning shakllanishi masalalarini ko'tarib chiqqanlar. XX asrda butun dunyoga braziliyalik yozuvchi Jorji Amaduning romanlari, chililik shoir Pablo Neruda dostonlari, kolumbiyalik Gabriel Garsia Markesning asarlari tarqalgan.

Demak, Lotin Amerikasi xalqlari dunyo etnik tarixiga va madaniyatiga ulkan hissa qo'shganligi shubhasiz.

Savollar va topshiriqlar

1. Markaziy, Janubiy Amerika va Vest-Indiyadagi aholining rasa va til tavsifi qanday? Xaritadan ko'rsatib hikoya qiling.
2. Atsteklar, mayyalar, kechualar xo'jaligi va moddiy madaniyatini so'zlab bering.
3. Etnik jarayonlar va yangi millatlarning shakllanishi qanday kechgan?
4. Aholi xo'jalik-madaniy tiplaridagi transformatsiyalar qanday kechmoqda?
5. Aholining turar joylaridagi an'anaviylik va zamonaviylik haqida gapiring.
6. Aholining taomlari va ichimliklari haqida nimalarni bilasiz?
7. Janubiy Amerikaliklar kiyimlaridagi o'ziga xos xususiyatlar nimalardan iborat?
8. Konfessial tarkib va ma'naviy-madaniyatdagi o'ziga xosliklarni gapirib bering.

XV-BOB.
G'ARBIY, SHIMOLIY, MARKAZIY VA JANUBIY YEVROPA XALQLARI

Xorijiy Yevropaning ushbu qismiga Finlyandiya (5 mln. 600 ming kishi, 2015), Shvetsiya (10 mln. 172 ming kishi, 2017), Norvegiya (5 mln. 296 ming kishi, 2018), Daniya (5 mln. 694 ming kishi, 2011), Islandiya (321 ming kishi, 2017), Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya qo'shma qirolligi (63 mln. 396 ming kishi, 2013), Irlandiya (4 mln. 593 ming kishi, 2013), Niderlandiya (17 mln. 208 ming kishi, 2017), Belgiya (11 mln. 251 ming kishi, 2016), Fransiya (66 mln. 991 ming kishi, 2017), Ispaniya (46 mln. 468 ming kishi, 2017), Portugaliya (10 mln. 800 ming kishi, 2013), Italiya (60 mln. 795 ming kishi, 2015), Malta (429 344 kishi, 2015), Yunoniston (Ellada, 11 mln. kishi, 2018), Shveytsariya (8 mln. 560 ming kishi, 2017), Avstriya (8 mln. 711 ming kishi, 2018), Germaniya (82 mln. 521 ming kishi, 2016), Vengriya (9 mln. 900 ming kishi, 2017), Ruminiya (19 mln. 511 ming kishi, 2016) va Albaniya (2 mln. 876 ming kishi, 2017) joylashgan. Ulardan tashqari ushbu mintaqaga bir qator mitti davlatlar – Lyuksemburg, Monako, Andorra, San-Marino, Vatikan va Lixtenshteynlar mavjud.

1. Yevropa etnik tarixining asosiy bosqichlari. *Yevropa aholisining shakllanishi.* Yevropa antropogenez, inson paydo bo'lgan va shakllangan hududga kirmasa-da, unda ilk odamlar bundan 1 mln. yil avval yashay boshlagani taxmin qilinadi. Dastlab odamlar Yevropaning janubiy va markaziy qismlarida yashay boshlagan. Neandertallar, kromanon kishisining topilishi qit'ada o'rta va so'nggi paleolitda odamlarning yashaganligini aniq tasdiqlaydi. So'nggi paleolitda (mil. avv. 40-12 ming yilliklarda) qit'aning deyarli barcha hududlarida aholi yashagan.

Mezolitda Yevropaning shimolida ham odamlar yashay boshlagan. Aynan mezolitdan aholi xo'jalik faoliyatida tafovutlar ham shakllanadi. O'rtayer va Boltiq dengizi bo'ylarida baliqchilik bilan, Shimoliy dengiz sohilida – dengiz termachiligi, ichki hududlarda esa ovchilik va termachilik bilan mashg'ul bo'lganlar. Yevropaning ayrim viloyatlari aholisi ishlab chiqarish xo'jaligiga nisbatan erta o'ta boshlaydilar. Aynan o'sha paytda ayrim baliqchilar guruhlari itni va to'ng'izni xonakilashtiradilar. Shimoliy Yunonistonda dehqonchilik-chorvachilik

manzilgohlari boshqa joylarga nisbatan erta – hozirdan 9 ming yillar oldin vujudga keladi. Mil. avv. VI-V ming yilliklarda Yevropa aholisi ma'danlarni eritishni bilganlar. Mil. avv. I ming yillikda esa temir asri boshlanadi.

Yevropa qadimgi aholisining tili tavsifi. Qadimgi yevropaliklar qanday tillarda so'zlashganini aniqlash mushkul. Ilk qabilalar keyinchalik mil. avv. III-II ming yilliklarda hududga kelgan hind-yevropa tilli xalqlar bilan aralashib ketganlar. Eng qadimgi hind-yevropa tillariga mansub bo'lmagan til faqat basklarda Ispaniyaning Kataloniya viloyatida saqlanib qolgan. Hind-yevropa tilli aholidan esa Yevropaga dastlab kelganlar pelasglar, ellinlar, italiklar va keltlar bo'lgan. Mil. avv. III-II ming yilliklarda Yevropaning janubidagi qadimgi Sharq madaniy markazlari ta'sirida o'ziga xos Krit-Miken sivilizatsiyasi vujudga kelgan. Bu sivilizatsiya yutuqlarini ellinlar o'zlashtirib, yangi pog'onaga ko'taradi. Ellinlardan ushbu madaniy yutuqlarni qabul qilgan rimliklar uni yuksaltiribgina qolmasdan butun Yevropaga tarqatadi.

Mil. avv. I – milodiy V asrlar davomida qit'aning g'arbiy qismida ommaviy romanlashtirish (Rim – Roma nomidan) jarayoni bo'ladi. Rim istilo qilgan hududlarda lotin tili asosidagi roman tillarining shakllanishi va tarqalishi boshlanadi.

Xalqlarning buyuk ko'chishlari. Milodiy III – IX asrlarda Yevropada german, slavyan, turk, eron va boshqa qabilalarning ommaviy ko'chishlari keyinchalik xalqlarning buyuk ko'chishi nomini oladi. Ushbu ko'chishlar oqimiga turkiy tilli xunnlar kuchli turtki beradi.

Osiyodan kelgan xunnlar german tilli ostgotlarni (sharqiy gotlar) tor-mor etib, ularga qardosh Dunayning quyi oqimida yashayotgan vestgotlarni (g'arbiy gotlar) siquvga ola boshlaydilar.

Vestgotlar Rim imperatori ruxsati bilan Bolqon yarim oroliga ko'chib o'tadilar. Lekin Rim vestgotlarning chegarani himoya qilganlari uchun va'da qilingan to'lov va oziqlar berilmaganligi sababli 378-yili qo'zg'olonni boshlab, xunnlardan oldin sharqdan kelgan eron tilli alanlar bilan birga Rim qo'shinlarini mag'lub etadi. Vestgotlar 418-yili Rimni egallaydilar. Ushbu mag'lubiyatdan so'ng G'arbiy Rim imperatori (395-yil Rim G'arbiy va Sharqiy Rim imperiyalariga bo'lingan) vestgotlarga Akvitaniyani (hozirgi Fransiyaning janubi-g'arbi) berib, bu joyda 419-yili ilk german davlati – Vestgot qirolligi tashkil topadi. Keyinchalik vestgotlar Pireney yarim orolining shimoli-

sharqiy hududlarini ham egallaydilar. Uning shimoli-g'arbiy qismida boshqa german qabilasi – svevlar joylashib oladilar.

V asrning ikkinchi yarmidan burgundlar va franklar ham Galliyada o'z qirolliklarini (Burgund va Frank) tuzadilar. Taxminan shu paytlarda german qabilalari – anglar, sakslar va yutlar rimliklar tashlab chiqqan, keltlar, britt qabilalari yashagan Britaniyani egallaydilar.

Xunnlar V asrning o'rtalarida ostgotlar bilan ittifoqda Galliyaga bostirib kirganlar. Lekin ular Rim va uning ittifoqchilaridan zarbaga uchrab, Dunay pasttekisligiga qaytadilar. Bu vohada VI-VIII asrlarda avarlar yetakchi mavqega ega bo'lganlar. Yillar o'tib xunnlar va avarlar mahalliy xalqlar bilan butunlay aralashib ketadilar.

Germanlar zarbalari ostida 476-yili G'arbiy Rim imperiyasi qulab, 493-yili uni qulatishda faol ishtirok etgan ostgotlar o'z qirolliklarini tuzganlar. Ostgot qirolligi Markaziy Italiyadan Dunaygacha yerlarni egallagan. Italiyaning shimolida VI asrdan yana bir german qabilasi – langobardlar joylashganlar.

Shu tariqa german qabilalari G'arbiy Yevropaga keng ko'lamda joylashib, o'z davlatlarini tuzganlar. Yevropaning kuchli romanlashgan qismlarida (Galliya, Iberiya, Italiya) lotin tilining turli shevalari saqlanib, ko'p sonli bo'lmagan germanlar davrlar o'tib, mahalliy aholi bilan assimilyasiyalashgan. Rimning madaniy ta'siri zaif bo'lgan yerlarda (masalan Britaniyada) german tillari ustunlikka erishadi.

Vizantiya hududida ommaviy ko'chishlar V-VII asrlarda slavyan qabilalari tomonidan o'tkazilib, ular Qora va Egey dengizlaridan Adriatikagacha hududlarda joylashadilar.

Yevropaning janubi-sharqiga VIII asrdan arablar bostirib kiradi. Arablar Pireney yarim orolining katta qismini egallaydilar. Pireney yarim oroli aholisiga arab madaniyati, kiyimlari, arab she'riyati, ilmfani, me'morchiligi kuchli ta'sir etadi.

Markaziy Yevropaga Dunay havzasiga IX asrdan madyarlar (vengerlar) kelib joylashadilar. Sobiq ko'chmanchi chorvadorlar yangi hududda dehqonchilikka o'tishadi. Vengrlar mahalliy madaniyatni istifoda tish bilan birga o'z tillarini saqlab, avlodlariga o'tkazganlar. Finn-ugor illariga mansub venger tili hozirda davlat tilidir.

Skandinaviyalik normannlar IX-X asrlarda Fransiyaning shimoliy ismini, Normandiyani egallaydi. Ular asta-sekin romanlashib, fransuz tiliga o'tadilar, mahalliy aholi madaniyati ham ularga katta ta'sirni

o'tkazgan. XI asrda romanlashgan normannlar Angliyani egallaydilar. Normannlar tufayli Angliya fransuzlarning kuchli ta'siriga uchraydi. Aynan normann istilosi tufayli ingliz tilida roman leksikasining katta qatlami shakllandi. Shimoliy Fransiya va Angliyadan tashqari normannlar ma'lum muddat Apennin yarim orolining janubida va Sitsiliya orolida yashab hukm surganlar.

Yevropaga XIV-XV asrlardan janubdan Usmoniy turklar kira boshlaydilar. Ular Vizantiyani tor-mor etib Bolqonni bir necha asrga bo'ysundiradilar. Feodal jamiyati paytida, VIII-XVI asrlarda Yevropaning qator shaharlarida yahudiylar jamoalari shakllangan. XV-XVI asrlarda esa Yevropaga lo'lilar kela boshlagan. Ular unchalik katta bo'lmagan guruhlar shaklida ko'plab mamlakatlarga joylashganlar.

2. Zamonaviy Yevropa aholisi. *Etnik va til tasnifi.* Zamonaviy Yevropada bir necha o'nlab, turli xil xalqlar yashaydilar. Lekin qit'aning etnik tarkibi dunyoning boshqa hududlarinikiga nisbatan ancha sodda tuzilgan. Yevropaning aksari ko'pchilik aholisi hind-yevropa tillarida so'zlashadilar. Uning eng yirik guruhlari – roman, german va slavyan tillaridir. Roman tillariga mansub etnoslar qit'aning janubi-g'arbida va Dunay daryosining quyi oqimida yashaydi.

Roman guruhiga ispanlar, portugallar, galisiyaliklar, katalonlar, andorraliklar, fransiyaliklar, vallonlar (Belgiyaning janubida yashashadi), franko-shveytsariyaliklar, monegaskilar (Monakoning tub aholisi) kirib, bu etnoslar gall-roman guruhchasini tashkil etadi. Italiyaliklar, sardiniyaliklar, italoshveytsariyaliklar, korsikaliklar, san-marinoliklar – italo-roman guruhchasini tashkil qiladi. Romanshlar (Shveytsariyaning sharqida), ladinlar (Shveytsariyaning sharqi, Italiyaning shimoli), friullar (Italiyaning shimoli-sharqida), bu uchta kam sonli etnoslar – retoroman guruhchasiga kirishadi. Ruminlar va aromunlar (Yunonistonning shimoli va Serbiyada), bu ikki xalq bolqon-roman guruhchasiga mansubdir.

Ayrim roman tillari bir necha xalqlar uchun ona tili sanaladi. Xususan, fransuz tili fransuzlardan tashqari vallonlarga va franko-shveytsariyaliklarga taalluqli. Italiyaliklarda juda ko'p shevalar mavjud. Italyan tilining shevalarini namoyish qilish uchun bir ma'lumotni keltirish kifoya. Xususan, 1875-yili Jovanni Bokachcho tavalludining 500 yilligini nishonlash davomida uning novellalaridan biri 623 italyan shevalarida o'qilgan. Zamonaviy italyan adabiy tili Toskana shevasi asosida yaratilgan.

German til guruhiga oid xalqlar Yevropaning shimoli, shimoli-g'arbi va markazida yashaydilar. Hozirgi kunda german tillari ikki guruhga – g'arbiy va shimoliyga bo'linadi. O'tmishda sharqiy guruhcha ham bo'lgan. Lekin uning bironta tili hozirgacha yetib kelmagan. Jumladan sharqiy german tillarida ostgotlar so'zlashgan.

G'arbiy german tillarida: nemislar, avstriyaliklar, lixtenshteynliklar, germanoshveytsariyaliklar (Shveytsariyaning shimoli va markazida), elzasliklar (Fransiyaning sharqida), lyuksemburgliklar, gollandlar, flamandlar (Belgiyaning shimoli, Niderlandiyaning janubi), frizlar (Niderlandiya va Germaniyaning shimolida), inglizlar, shotlandlar, angloirlandlar (Shimoliy Irlandiyada yashaydilar) gaplashadi. Ushbu guruhga (nemis tiliga yaqin) yahudiylarning idish tilini ham kiritishadi. Endilikda yahudiylar qaysi mamlakatda yashasalar o'sha joy tilida so'zlashadilar. Shimoliy german shahobchasiga: shvedlar, norveglar, islandlar, farerliklar (Daniyaga qarashli Farer orollari aholisi) va daniyaliklar kiradi.

German guruhiga kiruvchi qator xalqlar odatda nemis yoki ingliz tillarida so'zlashishadi. Elzasliklar fransuz tilida ham gaplashadilar.

Germaniyaning o'zida ham til bo'yicha vaziyat qiziqarli. Nemislarda adabiy til bitta bo'lsa-da, gaplashadigan til ikkita. Ular – qardosh, lekin o'zaro tushunarli emas. Bu Germaniyaning shimolida tarqalgan quyi nemis tili bo'lib, golland tiliga yaqin. Yuqori nemis tili adabiy tilining o'zidir.

Ingliz tilida inglizlardan tashqari shotlandlar, irlandlarning katta qismi va yana ayrim xalqlar so'zlashadi. Norvegiyada til bo'yicha vaziyat Germaniyadagiga qarama-qarshi, unda so'zlashadigan til bitta, adabiy til ikkita. Ularni birlashtirishga harakat natija bermasdan, uchinchi adabiy tilni yaratdi, lekin u keng tarqalmadi.

Yevropaning qadimgi tub aholisi – keltlar asrlar davomida german tilli va roman tilli xalqlar bilan assimilyasiyalashgan. Oqibatda kelt tilli aholi soni tobora kamaygan. Shunga qaramasdan kelt tili guruhi Yevropada haligacha mavjud. U ikki guruhchaga bo'lingan: goydel (yoki gell) va britt tillari. Goydel guruhchasiga irlandlar va gellar kiradi. Britt guruhiga bretonliklar (Fransiyaning shimoli-g'arbidagi Bretan yarim oroli) va uelsliklar mansub. So'nggi paytlarda bu guruhga korniylarni ham qo'shmoqdalar. Korniyliklar Kornuollda, Angliyaning

janubi-g'arbida yashaydilar. Korniy tili uzoq payt o'lik til hisoblangan. Hozirda unda 150 kishi gaplashadi. Ammo uni bir necha ming kishi o'rganmoqda.

Yevropada hind-yevropa til oilasining ikki mustaqil tarmog'i mavjud: yunon va alban tillari. Hind-oriy guruhida lo'lilar ham bor.

Yevropaning uch etnosi – vengrlar (13 mln.), finlar (5 mln.) va kichik xalq saamlar (loparlar) ural til oilasining fin-ugor tarmog'iga kiradi.

Saamlar Yevropaning eng shimolida Norvegiya, Shvetsiya va Finlyandiyaning arktika rayonlari hamda Rossiya Federatsiyasining Kola yarim orolida yashaydilar.

Saam xalqlari 3 ta til guruhi (ural, oltoy va paleosiyo)ga va 4 ta til oilasi (finn-ugor, samodiy, tungus-manjur va turkiy)ga mansub.

a). Finn-ugor oilasiga: saamlar, xantilar, mansilar (umumiy soni 80,5 ming kishi).

b). Samodiy oilasiga: nenetslar, nganasanlar, selkuplar (umumiy soni 34,5 ming kishi).

d). Tungus-manjur oilasiga – evenklar, evenlar, nanaylar, ulchilar, udegeylar, orochilar, negidallar (umumiy soni 56,4 ming kishi).

e). Turkiy oilasiga: dolganlar, tofalar (umumiy soni 5,9 ming kishi).

f). Paleosiyo til guruhiga: chukchalar, koryaklar, itelmenlar, yukagirlar, eskimoslar, aleutlar, nivxlar, ketlar (umumiy soni 132,1 ming kishi) kiradi.

Saamlar son jihatidan uncha katta bo'lmasa-da, ular barcha Shimoliy yevroosiyo xalqlaridan yirigi hisoblanishadi. Biroq, ular o'rab turgan qo'shni xalqlar orasida umumiy aholining sezilmas foizini tashkil qiladi. Qanday qilib, shunday sharoitda, ya'ni ko'p sonli boshqa tilda so'zlashuvchi xalqlar qurshovida saamlar o'z tili va turmush tarzini saqlab qoldi, degan savol juda qiziqarlidir.

Ko'pgina olimlar raqamlarga tayangan holda, saamlarning tez orada yo'qolib, boshqalarga singib ketishini bashorat qilishgan. Biroq, bu noilmiy fikrni tarixiy haqiqat tasdiqlamadi.

Kelib chiqishi. Saam xalqi kelib chiqish ildizlari qadim davrlarga borib taqaladi. Saamlar haqidagi dastlabki manbalar milodning boshlariga taalluqlidir. Mashhur rimlik tarixchi Publiy Korneliy Tatsit (mil. 55-120) saamlar haqida fin nomi bilan o'z esdaliklarida yozib qoldirgan.

Nenetslar Shimoliy Yevropada milodiy I ming yilliklarda paydo bo'lgan. Nenets tilida saamlar «nano-xan» ya'ni «qayiq-chang'ichilar» degan ma'noni beradi.

Saamlar Yevropaning qadimgi xalqlaridan bo'lib, saam tilshunoslaridan G.M.Kertning qayd etishicha ularning kelib chiqish tarixi yetarlicha o'rganilmagan. Fin olimi Yu.Toyvonen saamlar ajdodlari finn-ugorlar emas deya hisoblasa, bunga qarama-qarshi boshqa fin olimi E.Itkonen ularning bevosita ajdodi fin-ugorlar deya uqtirmoqdaki, bu saamlarning genezisi borasida chigal masalalar ko'pligini ko'rsatadi.

Arxeologik qazishmalar saamlarning kelib chiqishini qadimgi davrlarga borib taqalishini ko'rsatmoqda. Paleolit (qadimgi tosh asri) davriga oid odamlarning qoldiqlari, g'or devorlaridagi bug'u surati aks etgan petrogliflar shundan dalolat beradi.

Bug'uchilik saamlarda neolit davridan buyon mavjudligini tadqiqotlar natijalari tasdiqlamoqda. Saam tilida hayvonlarning qadimgi nomlari saqlanib qolgan. Masalan, yovvoyi bug'u saam tilida «koadd», qo'lga o'rgatilgani «puadz» deb nomlanadi.

Rus tadqiqotchisi V.Alimov saam tilini o'rganib, undagi ayrim so'zlar boshqa tillarda ham uchrashligini aniqladi. Masalan, saam tilida qayiqcha ko'rinishidagi bug'u qo'shiladigan chana «keres» deya nomlanadi. U mazkur so'z lotin tilida «karrus», rus tilida «kareta» deb nomlanishini ta'kidlagan.

Shved qiroli Karl IX ning 1602-yildagi farmoniga muvofiq saamlarni o'troqlashtirishga urinib ko'rishgan va ularning yerlari, ko'l va daryolari, botqoqliklar hisobi olingan.

Maltaliklar (Malta oroli) afro-osiyo (semit-xamit) til oilasiga mansub. Malta tili arab tilining shevalaridan biri, ayni paytda yozuvi lotin alifbosida. Hozirgi kunda maltaliklarning ko'pchiligi o'z tilidan tashqari ingliz va italyan tillarini bilishadi.

Yevropaning bitta tub etnosi – basklar til borasida xoli holatdalar. Ularning tili hozirgi biror tilga yaqin emas. Basklar Ispaniyaning shimoli va G'arbiy Pireneyda, ispan-fransuz chegarasining har ikki tomonida yashaydilar.

Undan tashqari Yevropada ko'p sonli immigrantlar (arablar, barbarlar, turklar, qurdlar, hindlar, pokistonliklar va boshqalar) guruhlari

shakllangan. Arablar va barbarlar ko'pincha Fransiyaning yirik shaharlarida, turklar va qurdlarning katta qismi Germaniyada, Hindiston va Pokistondan chiqqanlar Buyuk Britaniyada ko'proq yashaydi. Britaniyaning yirik shaharlarida sobiq ingliz mustamlakalari Vest-Indiya va Afrikadan ham immigrantlar paydo bo'lgan.

Dunyoning boshqa qismlaridan Yevropaga ko'chishdan tashqari mamlakatlar ichida mamlakatlararo migratsiyalar ham aholi etnik tarkibini xilma-xil bo'lishiga olib kelmoqda. Migrantlarning asosiy oqimi Fransiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Shveytsariya, Belgiya, Shvetsiyaga bo'lmoqda. Fransiyaga italiyaliklar, portugallar, ispanlar, polyaklar kelsa, Buyuk Britaniyaga – Irlandiyadan, Germaniyaga – italiyaliklar, yunonlar, portugallar, serblar, xorvatlar va boshqalar borib joylashmoqdalar.

Aholining antropologik tavsifi. Yevropaning zamonaviy aholisi (ko'payib borayotgan immigrantlar guruhlarini hisobga olmaganda) rasasi bo'yicha bir xil (saamlardan tashqari) yevropeoidlardir. Yevropeoidlar orasida uchta antropologik tip: shimoliy (blondin), janubiy (bryunet) va markaziy (shaten) mavjud. Shimoliy tip uchun malla soch, oq tana, ko'k, kul rang yoki zangor rangli ko'z xususiyatli. Bu tipga shvedlar, norvegiyaliklar, finlar, qisman inglizlar, gollandlar, shimoliy nemislar va yana qator shimoliy Yevropa xalqlari kiradi. Janubiy antropologik tip vakillari qora soch, nisbatan bug'doy rang badan va qora ko'zlari bilan ajralib turadilar. Bu xususiyatlar janubiy Yevropa aholisi: ispanlar, portugallar, italiyaliklar, albanlar, ruminlar, turklar, yunonlar uchun xosdir.

Yevropaning markaziy hududlarida yashaydigan xalqlar uchun blondin va bryunet orasidagi o'tkinchi xususiyatlar xosdir. Ularning badan ranglari blondinlarnikidan biroz qoramtirroq, ko'zlarining rangi xilma-xil: ko'k, qo'ng'ir, zangor holatlarda uchraydi. Ushbu rasa tipiga fransuzlar, nemislar, shimoliy italiyaliklar, belgiyaliklar, avstriyaliklar, shveytsariyaliklar va vengerlar mansubdir.

Dinlari. Yevropaliklarning aksari ko'pchiligi xristian dinining turli mazhablariga e'tiqod qiladilar. Uchta asosiy oqim – katolitsizm, protestantizm va pravoslaviyadir. Katolik cherkovi Janubiy va G'arbiy Yevropani qamrab olgan: Italiya, Ispaniya, Portugaliya, Fransiya, Belgiya, Avstriya, Polsha, Vengriya, Irlandiya va boshqalar. Katoliklar yana

Shveytsariya va Niderlandiyada ham ko'p sonli guruhlarni tashkil etishadi. Ularning yirik guruhlari Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiyada ham mavjud. Rim katolik cherkoviga e'tiqod qiluvchilar Albaniyada ham talaygina.

Yevropada protestantizm oqimi – lyuteranlik, anglikanlik va kalvinizmdan iborat. Lyuteranlikka aksari Germaniyada, Skandinaviya mamlakatlari aholisida, Finlandiyada e'tiqod qilishadi. Buyuk Britaniyada anglikanlar aholining yarmidan ko'prog'ini tashkil etadi. Anglikan cherkovi davlat dini maqomiga ega. Kalvinizm ta'limotiga e'tiqod qiluvchilar Shveytsariya, Niderlandiya va Shotlandiyada aholining talay qismini tashkil etadi.

Markaziy va Shimoliy Yevropada protestantizm tarqalishi cherkov xizmatini milliy tilga o'tkazilishiga, badiiy adabiyotlarning yuksalishiga, ushbu mamlakatlarda milliy ongning uyg'onishiga sabab bo'ldi.

Pravoslaviya yunonlar, ruminlar va albanlarning bir qismida tarqalgan.

Yevropada islomni ko'pchilik qabul qilgan yagona davlat – Albaniyadir. Immigratsiya tufayli so'nggi yillarda Yevropada islomga e'tiqod qiladigan aholi ko'pchilik mamlakatlarda yuksalib bormoqda. Yevropaning yirik shaharlarida yahudiylarning jamoalari ham mavjud.

3. Yevropa xalqlarining xo'jalik faoliyati va moddiy madaniyati. *An'anaviy xo'jalik mashg'ulotlari.* Xorijiy Yevropa – yuksak rivojlangan hudud. Shu sababli unda xo'jalikning an'anaviy turlari deyarli saqlanmagan. O'tmishda yevropaliklarning asosiy mashg'ulotlari – dehqonchilik va chorvachilik bo'lgan.

Keyinchalik bir necha joydan (Islandiya, Alp, Farer orollaridan) tashqari barcha hududlarda dehqonchilikning ustunligi o'rnatiladi. Yevropada juda erta mil. avv. II-I ming yillikda omoch (plug) dehqonchiligi tarqalgan. Dehqonlar ikki xil shudgorlash mehnat qurolini qo'llagan, birida: ralo-g'ildirak va yerni ag'daradigan jihoz bo'lmagan, ikkinchisida, plugda har ikkisi bo'lgan. Raloga shimol va janubda ot va ho'kizlar qo'shilsa, plug markaziy hududlarda tarqalib, unga ho'kiz qo'shilgan.

Donli ekinlarni o'roq, keyinchalik, belo'roq bilan o'rib olganlar. Donlarni ho'kizlarning tuyoqlari yordamida, ularni aylantirib, haydab yanchganlar. Donni shamol yoki suv tegirmonlarida unga aylantirganlar. Hozirda bu dehqonchilik qurollari hamda qishloq ho'jalik ekinlarini yetishtirish usullari o'tmishga aylandi, agrar madaniyatning eng yangi usullari, texnika va texnologiyalar qo'llanilmoqda.

Yevropaning shimolida asosiy ekinlar: arpa, suli, javdar yetishtiriladi. Markaziy hududlarda: bug'doy, suli, qand lavlagi ekiladi. Qit'aning janubida bug'doy va javdardan tashqari makkajo'xori, ayrim joylarda sholi yetishtiriladi.

Yevropada kartoshka ekish ham keng tarqalgan. Bog'dorchilik, sabzavot yetishtirish barcha hududlarda bo'lsa, O'rtayer dengiz atrofida zaytun, sitrus mevalari va uzumchilik keng tarqalgan. Uzumchilikda asosiy hosil vino tayyorlashga ishlatilib, u bilan Luara va Reyn daryolari havzalarigacha yerlarda shug'ullanishadi. Texnik ekinlardan shimolda zig'irpoya va kanop, janubda paxta va tamaki ekishadi. Ko'pgina Yevropa mamlakatlarida ayniqsa Gollandiya, Daniya, Germaniya, Angliyada gulchilik yuksak rivojlangan.

Yevropaning ko'plab xalqlari xo'jaligida chorvachilik muhim o'rin tutadi. Asosan qoramol boqiladi. Mollarni yirik og'ilxonalarda, qisman yaylovlarda ushlashadi. Chorvachilik sut va sut mahsulotlarini ishlab chiqarishga, go'sht va go'shtdan mahsulotlar tayyorlashga qaratilgan. Yevropaning ko'pgina joylarida qo'y (asosan juni uchun) va to'ng'izlarni boqishadi.

Sohilbo'yi hududlarida baliqchilik yaxshi rivojlangan. Unda dengiz mahsulotlari qisqichbaqa, mollyuskalar, dengiz tipratikoni, baliqning ko'plab turlari ushlab, qayta ishlanadi yoki yangiligida sotuvga chiqariladi. Baliqchilik norveglar va islandlar uchun katta ahamiyatga ega.

O'rta asrlar davrida Yevropada ancha taraqqiy etgan hunarmandchilik ishlab chiqarishi bo'lgan. Aynan uning asosida keyinchalik sanoat ishlab chiqarishi shakllandi. Zavod-fabrikalar faoliyati hunarmandchilikni chetga surib qo'ydi. Lekin uning ayrim sohalari ayniqsa badiiy san'at sohalariga aylanganlari: kashtachilik, zargarlik, sopol buyumlar tayyorlash, shishadan buyumlar, musiqa asboblari yasash hozirga qadar davom etib kelmoqda. Arktika hududlarida yashovchi saamlar xo'jaligi Yevropaning boshqa xalqlarnikidan ancha farq qiladi. Ularda tundra bug'uchiligi va baliqchilik rivojlangan.

Qo'rg'onlar va qishloq uylari turlari. Hozirgi kunda Yevropa mamlakatlarida shahar aholisi ko'pchilikni tashkil qiladi. Ko'pchilik

mamlakatlarda aholining to'rtdan uch qismi shaharlarda yashaydi. Buyuk Britaniya va shimoliy Irlandiyada 90 foiz aholi shaharliklardir. Yevropa shaharlari orasida juda qadimgilari: Afinaga mil. avv. XVI asrda, Rimga mil. avv. VIII asrda asos solingan. Rim imperiyasi davrida Parij, London, Kyoln vujudga kelgan. O'rta asrlar davrida Stokgolm, Berlin, Madrid, sanoat rivojlangan davrda Angliyada Birmingem va Bristol, Germaniyada Kyoln, Augsburg kabi sanoat markazlari vujudga kelgan. Eski shaharlarda, tarixiy qismda eng dabdabali me'morchilik inshootlari, ibodatxonalar joylashgan. Afinada – Parfenon, Rimda – Kolizey, Parijda – Bibi Maryam ibodatxonasi, Luvr, Londonda – Tauer, Kyolnda – mashhur Kyoln ibodatxonasi mavjud.

Yevropa uchun aholining yirik shaharlarda, to'g'rirog'i shaharlar aglomeratsiyalari – shaharlar atrofidagi kichik shaharlar va shaharchalar, aholi punktlarida yashashi xususiyatlidir. Bunday shaharchalar aholisi xilma-xil. Sababi migrantlarning asosiy qismi aynan shu xildagi yirik shaharlar atrofiga joylashadilar. Yirik shaharlarda turli millat vakillari orasida muloqot hamda o'zaro ta'sir faol kechadi. Bu esa boshqa omillar bilan birgalikda alohida shahar submadaniyatining shakllanishiga olib keladi.

Lekin Yevropada shahar hayoti juda erta boshlangan bo'lsa-da, intensiv sanoatlashtirish boshlanishiga qadar qit'ada qishloq aholisi ko'pchilikni tashkil etgan. Ayrim mamlakatlarda jumladan, Portugaliyada, Albaniyada qishloqlarda hozir ham ko'p aholi yashaydi.

Qishloq qo'rg'onlarida ko'p hovlilik va yakka hovlilik uy-joylari ham mavjud. Yakka hovlilarda yashovchi aholi siyrak, bu uylar tog'li hududlarda – Fransiyada, Ispaniya va Italiyaning shimolida, Germaniyaning shimoli-g'arbida, Angliyaning g'arbida va Norvegiyada uchraydi. Ko'p hovlilik qishloqlar Markaziy Yevropaning, Fransiya, Italiya, Ispaniya, Bolqon yarim orolining tekisliklarida joylashgan. Ko'p hovlilik qishloqlar ulardagi uy-joylar rejasi, qurilish ashyolari bilan farqlanadi.

Yevropaning Markaziy va Janubiy qismidagi qishloq hovlilari tartibsiz, to'p ko'rinishida qurilgan. Natijada bunday qishloqlarda ko'chalar ham qing'ir-qiyshiq. Germaniyaning sharqida aylana shaklida qurilgan qishloqlar ham mavjud. Bu shakldagi qishloqlarda uylar markazdagi maydonga qaratib qurilgan. G'arbiy Yevropada ham ko'chalar bo'ylab

qurilgan uylari bo'lgan qishloqlar uchraydi, lekin bunday qishloqlar aksari Sharqiy Yevropa uchun xususiyatli.

G'arbiy Yevropa qishloqlaridagi uylar ham turli tiplarga mansub. Ko'chalar yuziga uylar qurish dastlab qishloqda o'tiladigan yo'l yoqasidan boshlangan. Keyinchalik yangi ko'chalar va uylar qurilgan. Yevropada uylar bir-biridan ancha narida qurilgan manzilgohlarni ham uchratish mumkin.

Yevropaning janubida O'rtayer dengizi bo'yi uylari qurilishi keng tarqalgan. Bu – ikki qavatli, ba'zida uch qavatli toshdan qurilgan binoning pastki qavatida xo'jalik, yuqorisida yashash xonalari joylashgan. Tomlari ikki yoqlama bo'lib, cherepitsa bilan yopilgan. Bunday uylarda ispanlar, janubiy fransuzlar, janubiy italiyaliklar yashashadi.

Italiyaning shimolida Shveytsariya va Avstriyaning tog'li hududlarida, Germaniyaning janubida alp uylari keng tarqalgan. Uy ikki qavatli, birinchi qavati toshdan, yuqorisi yog'ochdan ayvoni bilan qurilgan. Bu xildagi uylarning tomi ham ikki yoqlama yog'och ustunlarga o'rnatilgan. Yashash xonalari har ikki qavatda, xo'jalik xonalari faqat birinchi qavatda joylashgan. Alp uylariga basklar turar joylari o'xshash, farqli tomoni basklarning uylarida ikkinchi qavat sinchli etib qurilgan.

Fransiya, Niderlandiya, Belgiya, Buyuk Britaniya, Markaziy Germaniya, Avstriya va Shveytsariyaning tekisliklaridagi qishloq uylari g'arbiy o'rta Yevropa tipi deyiladi. Uning variantlaridan biri – yuqori nemis (frankon) uyidir. Bu – bir yoki ikki qavatli uy –g'ishtdan yoki sinchli bo'ladi. Yog'ochdan qilingan sinch oralari loy, tosh, g'isht bilan to'ldiriladi. Yashash va xo'jalik xonalarini uch yoki to'rt tomonidan ochiq hovli joylashgan. Uyning tomi ham yog'ochdan ustunlarga, to'sinlarga tayanadi. G'arbiy Yevropada tomlarni turli rangdagi sopol cherepitsalar bilan yopish o'rta asrlardan boshlab keng tarqalgan.

Shimoliy fransuz uylari ko'cha yuzida uzun qilib toshdan yoki sinchli turar joylar shaklida, ularga ichki tomonidan xo'jalik binolari yondosh holda qurilgan. Uyning atrofi o'ralmagan. Undan farqliroq Belgiyada ham tarqalgan Janubiy Lyuksemburg uylarida (bir qavatli toshdan yoki sinchli) hovli baland devor bilan o'ralgan. Xo'jalik binolari ba'zida asosiy uyga taqab emas, alohida hovliga qurilgan. Uyga kirish darvozasi g'ishtdan, arka shaklida bino etilgan.

Germaniyaning shimoli, Niderlandiyada shuningdek, Daniyada shimoliy Yevropa turidagi uylar quriladi. Bu turdagi uylarning asosiy xususiyatlari quyi nemis (yoki sakson) uylarida namoyon bo'ladi. Bu keng bir qavatli-sinchli yoki g'ishtdan qurilgan uylardir. Uning o'rta qismida ombor bo'lib, unda un, don mahsulotlari saqlanadi. Hovlining usti yopilib, uning ikki tomonida yashash xonalari, otxona, og'ilxonalar joylashgan. Bunday uylarning ulkan tomlari devorlarga emas, devor bo'ylab yoki uyning ichidagi yo'g'on ustunlarga o'rnatilgan.

Pannoniya uyi Vengriya qishloqlarida bunyod etilib, bir qavatli loydan qurilgan, tomi somon bilan yopilgan uylar bo'lgan. Uy oldida uzun ustunli ayvon qurilib, u orqali xonalarga kirilgan.

Skandinaviya va Finlyandiyada yog'ochlardan yo'nib bir qavatli qilib qurilgan uylar tarqalgan. Shimoliy Skandinaviya uylarida isitiladigan xonalar, isitilmaydigan xo'jalik xonalari bo'lgan. Janubiy Skandinaviya uylarida isitiladigan xonalarni ikki tomonidan xo'jalik xonalari taqab qurilgan.

O'tmishda qishloq uylarining qurilish an'analari shahar me'morchiligiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Hozirgi kunda shahar me'morchiligi uchun an'anaviy xususiyatlardan voz kechish va unifikatsiya tobora keng tus olmoqda. Shunga o'xshash jarayonlar qishloqlarda ham kuzatilmoqda.

An'anaviy taomlari. An'anaviy taomlar Yevropaning turli qismlarida sezilarli darajada farqlanadi. Janubiy Yevropada bug'doy noni yeyishsa, shimolda bug'doy bilan bir qatorda javdar unidan non ham tarqalgan. Shimolda taomga mol yog'i ishlatilsa, janubda o'simlik yog'idan foydalaniladi. Ichimliklardan Buyuk Britaniya, Irlandiya, shuningdek, Niderlandiyada choyni ma'qul ko'rishsa, boshqa mamlakatlarda – kofe, xususan, Markaziy Yevropada uni sut yoki suyuq qaymoq bilan ichishadi, Janubiy Yevropada qora kofeni yoqtirishadi. Janubiy mamlakatlar ertalab nonushtada taomni juda kam iste'mol qilishsa, shimoliy mamlakatlarda, aksincha nonushtaning baquvvat bo'lishini ma'qul ko'rishadi. Janubda ko'proq mevalarni iste'mol qilishadi. Sohil bo'yi hududlarida baliq va dengiz mahsulotlari aholi taomlarida katta o'rin egallaydi.

Mintaqaviy xususiyatlar bilan birga har bir xalq taomida o'ziga xosliklar ham mavjud. Jumladan, fransuzlar boshqa xalqlar bilan qiyoslaganda non mahsulotlari, bulochkalarni ko'p iste'mol qiladilar. Salatlar, birinchi va ikkinchi taomlarni tayyorlashda fransuzlar ko'plab sabzavot, yer ildizli kartoshkaning turli navlari, piyoz, karam, ko'katlar, loviya, pomidor, baqlajonlardan foydalanishadi.

Pishloqni hisoblamaganda, sut va sut mahsulotlarini G'arbiy Yevropaning boshqa xalqlariga nisbatan kam ishlatadilar. Fransuz pishloqlarining yuzlab xillari bo'lib, ular orasida yashil rangli – rokfor va yumshoq ustida oq pangi bo'lgan kamamberlar eng mashhurlaridir.

Fransuzlarning sevimli taomlari qatorida bifshteks, qovurilgan fri kartoshka bilan, beshamel – oq qayla bilan qovurilgan go'sht o'rin olgan. Turli qaylalar fransuzlar tomonidan ikkinchi taomlar, salatlar bilan birga dasturxonga tortiladi. Birinchi taomlardan piyozli, pishloqli sho'rva keng tarqalgan. Fransuz oshxonasi delikateslari qatorida ustritsa, ulitka, katta qurbaqalarning qovurilgan orqa oyoqlari mavjud.

Fransuzlar vino ichishda dunyoda birinchi o'rinda. Uni tushlikda va kechki taom bilan ichishadi. Musallas 10-12 gradus alkogoli bo'lib, odamlarni mast qilmaydi, kayfiyatni ko'taradi, xolos.

Italiyaliklarning sevimli taomlari – makaronning turli xillaridan (pasta) qilinadi. Pastani tomat sousida, o'simlik yog'ida pishloq yoki go'shtli qayla bilan yeyishadi. Loviya, no'xat, rangli karam alohida tortiladi.

Italiyaliklar taomnomasida ham pishloqlar yetakchi o'rin egallaydi. Uning an'anaviy turlari parmezan (sho'r, quruq, qattiq), mazzarella (qo'toslar sutidan pishloq), pekorino (sho'r, quruq qo'y sutidan)lardir. Italiyaliklar rizotto – vetchinali palov, qirilgan pishloq, piyoz, krevetka (qisqichbaqa) va qo'ziqorinli polenta – quyuq makkajo'xori bo'tqasi (uni stolga tortishdan oldin pichoq bilan bo'lakchalarga kesishadi) ni yeyishadi. Ziravorlardan italiyaliklar kapers (shu nomdagi o'simlik kurtaklari), sikoriy va muskat yong'og'ini ishlatishadi.

Inglizlar nisbatan ko'p go'sht (mol, buzoq, qo'y, semiz bo'lmagan to'ng'izlar) iste'mol qilishadi. Eng mashhur taomlari rostbif va bifshteks. Go'sht bilan odatda tomat sousi, pikuli (mayda marinada qilingan sabzavotlarni) pishirilgan. Kartoshka va yangi sabzavotlarni tortishadi. Inglizlarning an'anaviy taomlari ichida turli pudinglar, go'shtli, sabzavotli (ularni ikkinchi taom sifatida qo'yishadi), shuningdek, shirin mevalardan (desert) tortiladi. Inglizlar ertalab parrigi deb nomlan-

gan suli unidan suyuq bo'tqani, bug'doy yoki makka bo'lakchalarini sut bilan yeyishni xush ko'rishadi. Birinchi taomlardan turli sho'rvalar va pyure sho'rvasini dasturxonga tortadilar.

Bayramlarda inglizlar turli an'anaviy taomlarni tayyorlaydilar. Ulardan biri rojdestvoga – yangi yilga to'ng'iz yog'i (salo), non ushoqlari, un, mayiz, qand, tuxum va turli ziravorlardan – plam-puding tayyorlanadi. Uning ustiga rom quyib yondirib dasturxonga qo'yishgan.

Shotlandlarning an'anaviy taomlari inglizlarnikiga o'xshash, lekin o'ziga xosliklarga ega. Shotlandlar qora (qonli) puding va suli uni, to'ng'iz yog'i va piyozdan oq puding tayyorlashadi. Shotlandlar inglizlarga nisbatan turli taomlar tayyorlashda don yormalaridan ko'p foydalanishadi. An'anaviy shotland taomi – qo'y yoki buzoqning tozalangan qornidan suli uni, piyoz va qalampir qo'shib rulet tayyorlanadi.

Nemislar uchun turli kolbasalar, sosiska va sardelkalar iste'mol qilish xususiyatli. Keng tarqalgan taomlardan biri tuzlangan karamni dimlab sosiska bilan yeyishdir. Nemislar to'ng'iz go'shtidan va parranda go'shtidan turli taomlar qilishadi. Sabzavotlarni odatda qaynatib tayyorlashadi. Rangli karam, oddiy karam, loviya, sabzi – keng iste'mol qilinadigan sabzavotlardir. Nemislar tuxumdan ham ko'plab taomlar tayyorlashadi. Nonushtaga har xil buterbrodlar qilinadi. An'anaviy ichimliklari – pivo.

Skandinaviya xalqlari taomlarida asos – turli baliqlar va dengiz mahsulotlaridir. Daniyaliklar, shvedlar, norveglar, islandlar dasturxonida baliq kundalik taomdir. Daniyaliklar seld, makrel, ugor, kambala va losos baliqlarini qaynatilgan yoki tuzlangan holda yeyishadi. Dudlangan yoki quritilgan baliq kamroq tarqalgan. Norveglarning sevimli taomlari – seldni kartoshka bilan yeyishdir. Ular qovurilgan treska, kambala, paltuslarni ham ko'p iste'mol qiladilar. Ularning eng e'zozli taomlari – klipfiks – qoyalarda quritilgan, boshi kesib olingan treska balig'idir.

Skandinaviya xalqlarida ham buterbrodni yeyish keng tarqalgan. Daniyada buterbrodni oshxona qiroli deyishadi. Hududda buterbrodlarning 700 xilini tayyorlashadi. Murakkab buterbrodlar bir necha qavat qilinib unda bekon, pomidor, jigardan pashtet, oq redis va boshqa mahsulotlar bo'ladi.

Skandinaviyaliklar oshxonasida sutning o'rni kattadir. Uni yangiligida ichishadi, turli bo'tqa va sho'rvalar qilishadi. Kartoshkadan tayyorlangan taomlarga qo'shib ichishadi. Sutdan turli mahsulotlar: qaymoq, tvorog, qatiq qilishadi.

An'anaviy kiyimlari. Yevropa xalqlarining zamonaviy kiyimlarida milliy o'ziga xosliklar kam saqlangan. Qit'ada Yevropa shahar kiyimlari keng tarqalgan bo'lib, uning vatani – Buyuk Britaniyadir. Erkaklar uchun bu kostyum uzun yengli ko'ylak, pidjak, ayollar uchun – yubka, yengli kofta va jaketdan iborat. Ushbu kostyum XIX asr oxirida shaharlarda, keyinchalik qishloq aholisida ham tarqalib, deyarli barcha mamlakatlarda milliy kiyimlar majmuyini surib chiqardi. Oqibatda milliy liboslarni folklor bayramlari, xalq badiiy jamoalarining chiqishlarida ko'rish mumkin bo'lib qoldi. Shunga qaramasdan an'anaviy kiyimlarning ayrim elementlari faqat qishloqlarda emas, shaharlarda ham saqlanmoqda. Jumladan Shotlandiyaning Edinburg va boshqa shaharlarida erkaklarning bir qismi milliy katak yubka (kilt) kiyadilar. Avvallari yubka erkaklarning kiyimlari asosiy elementi sifatida irlandlar, yunonlar va albanlarda ham tarqalgan edi.

O'tmishda yevropalik erkaklarning eng keng tarqalgan kiyimi tizzadan sal pastga tushib turadigan ishton edi. Uni kalta paypoq yoki getra bilan kiyishgan. Erkaklar yengi uzun va keng ko'ylak, uning ustidan jilet yoki kurtka kiyganlar. Fransuzlar, ispanlar va boshqa roman tilli xalqlar erkaklari bo'ynilariga rangli ro'mol bog'lashgan. Bosh kiyimi fetr yoki kigizdan shlyapa bo'lgan. Basklarni an'anaviy bosh kiyimlari movutdan beretni keyinchalik boshqa Yevropa xalqlari ham o'zlashtiradilar. Jumladan, u fransuzlarning eng dongdor bosh kiyimiga aylanadi.

Turli xalqlar ayollar kiyimlari ham xilma-xilligi bilan ajralib turgan. Ko'pchilik roman xalqlari xotin-qizlari ko'ylaklari uzun, keng, jiyakli bo'lishi bilan farqlangan. Nemis ayollari kalta, keng yubkalar kiyishgan. Ba'zida ular turli uzunlikdagi bir necha yubkani kiyishgan. Bir necha kashtalangan (eng yuqorisidagi qoramtir rangda bo'lgan) yubkalarni kiyish boshqa hududlarda ham, masalan, Gollandiyada, Flandriyada (Belgiyaning shimoli-g'arbi) an'ana bo'lgan. Yunoniston ayollari sarafan kiyishib, uni belida kamari bo'lgan. Ba'zi joylarda, xususan, tog'larda ayollar uzun ishton kiyganlar. Yevropada deyarli barcha hududlarda oldida yorqin fartuk taqish ham keng tarqalgan. Ayollar uzun yengli oq kofta, boshlarida ro'mol, turli qalpoqchalar, shlyapalar kiyishi ham deyarli barcha hududlar uchun umumiy bo'lgan.

Yevropaning ko'plab joylarida charm poyabzal qatorida yog'ochdan yasalgan oyoq kiyimlari ham tarqalgan. Saamlar an'anaviy kiyimlari boshqa Yevropa xalqlarinikidan farqlanadi. Erkaklarda uzun, tizzagacha ko'ylak, tor movutdan ishton, ayollarda – oq matodan uzun ko'ylak, uning ustidan issiq mavsumda paxtali, sovuqda movutdan kengroq ko'ylak kiyishgan. Qishda saamlar erkaklari ham, ayollari ham bug'u terisidan kiyim va poyabzal kiyganlar.

4. G'arbiy Yevropa xalqlarining oilaviy va ijtimoiy hayoti, ma'naviy madaniyati. *Oila va oilaviy turmush.* Hozirgi kunda Yevropadagi barcha xalqlarda oilalarning ota-ona va ularning farzandlaridan iborat kichik monogam shakli ko'pchilikni tashkil etadi. O'tmishda yirik yoki ko'p avlodli oilalar ko'p bo'lib, birgalikda xo'jalik yuritadigan bu xildagi oilalarni uning keksa avlodi vakillaridan biri boshqargan. Yirik patriarxal oilalar unsurlari Yevropada XIX asrda ham saqlangan. Ba'zi joylarda (masalan, albanlarda) hozirgacha mavjud. Yevropaliklar uchun hozir nisbatan nikohga kech kirish xususiyatli, bu holat ma'lum darajada kichik oilalarning ko'p ekanligi bilan ham izohlanadi.

Yirik patriarxal oilalarda yosh ota-onalar farzandlarini oyoqqa turg'iza oladilarmi, degan muammo bo'lmagan. Zamonaviy yoshlar dastlab nikohni, so'ng farzand ko'rishni ortga suradilar. Ular o'qishlarini tugatishlari, mustahkam iqtisodiy mavqega ega bo'lishlari uchun kurashadi. Shuning uchun hozir Yevropada eng yuqori tug'ilish – eng sust rivojlangan, islomga mansub aholi yashaydigan Albaniyada. Boshqa Yevropa xalqlariga nisbatan yuqoriroq tug'ilish irlandlarda bo'lishi ham u yerda katolik dini ustuvorligi bilan izohlash mumkin. Ko'pchilik Yevropa davlatlari uchun tug'ilishning pastligi tufayli aholining o'sishi aksari immigrantlar hisobidan amalga oshmoqda. Shuning uchun aksari Yevropa davlatlarida oilada bola sonini oshirishga mo'ljallangan, tug'ilishni rag'batlantiruvchi ijtimoiy demografik siyosat olib borilmoqda. Bu siyosat haq to'lanadigan dekret ta'tili, bolani boqish uchun ta'til, bolali oilalarga dotatsiya to'lash, turar joy olish uchun kreditlar, subsidiyalar ko'rinishida bo'lmoqda.

Nikohga kirish barcha Yevropa xalqlarida bayram tantanalari, to'y davomida turli an'analarni namoyish etilishini ko'zda tutadi. O'tmishda qator udumlar kelinni erli xotinlar safiga o'tganligini ramziy ifodalagan. To'y arafasida yigit do'stlariga, qiz dugonalariga xayrlashuv bazmini o'tkazib berishgan. O'tmishda qishloqlarda to'y marosimlarida barcha aholi qatnashgan. Yevropaning ayrim mamlakatlarida (Ispaniya, Portugaliya, Yunoniston) faqat cherkovdagi nikoh haqiqiy bo'lsa, Britaniya va Shvetsiyada cherkov nikohi ham, grajdanlik qaydi ham tan olinadi. Ayni paytda Fransiya, Shveytsariyada faqat grajdanlik nikohlari tan olingan. Lekin cherkovdan ham o'tish – kelin-kuyov va ularning oilalari ixtiyorida.

Bayramlari va ijtimoiy turmush. Eng keng nishonlanadigan bayramlar Isoning tug'ilishi (Rojdestvo 24 dekabrdan 25 dekabrga o'tar kechasi) va Pasxa. Ayni paytda katolik va protestantlarda Rojdestvo, pravoslavlarda Pasxa keng nishonlanadi. Bu mintaqaning pravoslav xalqlari – yunonlar, ruminlar va albanlarning bir qismi ushbu bayramlarni katoliklar va protestantlar bilan bir paytda o'tkazadilar. Rojdestvoga archani bezash an'anaga aylangan. Bu odat XVIII asrning ikkinchi yarmida Elzasda boshlanib, keyinchalik Yevropaning boshqa xalqlariga tarqalgan.

Buyuk Britaniya xalqlarida an'anaviy Rojdestvo bezagi padub (doim yashil, qizil-sariq mayda mevali buta) shoxlari yoki omela (oq mevali o'simlik)ni bezatish qadimgi keltlardan qolgan odat bo'lgan. Rojdestvoda bir-birlariga sovg'a ulashish ham an'anaga aylangan. Bolalarga sovg'ani oyoq kiyimlari ichiga, krovati ostiga yoki maxsus paypoqqa solishib, uni rojdestvo bobosi (ingliz va nemislar uchun Santa Klaus, fransiyaliklar uchun Per Noel, italiyaliklar uchun Babbo Natale) keltirgani aytiladi. Rojdestvo odatda oila davrasida o'tkaziladi. Undan farqliroq Yangi yilni aksari kafeda kutib olib, tunda bayram sayllarini o'tkazishgan.

Bahorgi bayram ommaviy sayllar bilan o'tkaziladigan maslenitsa bo'lgan. Italiyaliklar, fransuzlar va yana qator xalqlar maslenitsaga karnavallar uyushtirganlar. Karnavallarda ko'plab aholi qatnashgan: odamlarning zavqli yurishlari, maxsus kiyimlar kiyib, tarixiy mavzularda sahna tomoshalari ko'rsatilgan.

An'anaviy yozgi bayram – avliyo Ioann kuni. U shimoliy mamlakatlarda Finlyandiya, Shvetsiya va boshqalarda ommalashgan. Bu bayramga katta gulxanlar yondirilib, qo'shiqlar aytiladi, daryo va ko'llarda cho'miladilar, fol ochadilar. Avliyo Ioann kuni qadimgi majusiy diniy bayram qay tarzda xristianlashtirilganligiga yaqqol misol bo'ladi. Ko'pchilik Yevropa mamlakatlarida 1 noyabrda barcha avliyolar kuni-

ni nishonlashadi. Shu kuni odamlar marhumlarni eslashib, ota-onalar, qarindoshlar qabrlarini ziyorat qilishadi.

An'anaviy udum-marosimlar ayrim mamlakatlarda davlat muassasalari ishida hamroh bo'ladi. Masalan, Angliyada har yili parlament ish boshlaganida o'rta asr kiyimlaridagi guruh yerto'lalarni ko'rib chiqib, spikerga binoda fitnachilar yo'qligi haqida xabar beradi. Bu o'ziga xos udum 1605-yili G.Foks boshchiligidagi fitnachilar parlamentni portlatish rejasi fosh etilganidan so'ng paydo bo'lgan.

Hozirda mavjud ijtimoiy tashkilotlar (kasaba uyushmasi, klublar, turli jamiyatlar va to'garaklar, talabalar, sportchilar, ovchilar, qo'shiqchilar va boshqa jamiyatlari) o'rta asr Yevropa hunarmandlarining sex ittifoqlari asosida vujudga kelgan.

Ma'naviy madaniyati. Yevropa xalqlarida an'anaviy madaniyatni professional madaniyatdan ajratish mushkul. Sababi professional ijod bu yerda qadim zamonlardan boshlangan. Xususan, professional teatr kurtaklari antik davrga borib taqaladi. Grek teatri dionisiylar – vinochilik xudosi Dionis sharafiga o'tkazilgan ommaviy bayram-marosimlarda yuzaga kelgan. Mil. avv. VI-V asrlardan qadimgi Yunonistonda maxsus inshootlar – amfiteatrlar qurilgan. O'rta asrlarda ko'plab Yevropa shaharlarida sayyor teatr jamoalari tomoshalar ko'rsatgan.

Yevropaning ko'pgina xalqlarida uzoq o'tmishda qahramonlik dostonlari bo'lib, ularni bayramlarda, xalq sayllarida xalq orasidan chiqqan qo'shiqchilar kuylagan. Keyinchalik ushbu xalq og'zaki ijodi durdonalari yozib olingan. German qabilalarining «Nibelunglar haqida qo'shiq», fransuzlarning «Roland haqida qo'shiq», ispanlarning «Sid haqida qo'shiq», inglizlarning Beovulf, Artur haqidagi dostonlari asrlar davomida sof muhabbat, jasorat, mardlik, sadoqatni tarannum etib, xalqni tarbiyalab kelmoqda.

O'rta asr Fransiyasida qahramonlik qo'shiqlarini shoir-qo'shiqchilar-trubadurlar, Germaniyada – minnezingerlar kuylaganlar. Nemis folklorining alohida janri – shvanklar hisoblanadi. Ular satira shaklidagi kichik hikoyalardir. Nemislarda hayvonlar haqidagi ertaklar, masalan, ayyor tulki haqida ertak mashhur bo'lgan. Ertaklar og'zaki shaklda barcha Yevropa mamlakatlarida keng tarqalgan.

Fransiyada XVII asr oxirida ilk bor ertaklarni yozib ola boshlashadi (bu Sh. Perroning mashhur ertaklari bo'lgan). XIX asr boshlaridan nemis ertaklarining aka-uka Y. va V.Grimmlar yozib olgan to'plamlari

nashr etila boshlanadi. Boy milliy adabiyotlarning shakllanishida xalq og'zaki ijodidan keng foydalaniladi. Deyarli barcha Yevropa mamlakatlarida XVII-XIX asrlarda milliy dramatik, opera va balet teatrlari tashkil etiladi.

Yevropa xalqlarining musiqa san'ati an'analari ham juda qadimgi ildizlarga ega. Birgina Italiyada original xalq qo'shiqlari va raqs motivlaridan 20 mingini to'plab nashr qilganlar. Ular orasida uzoq o'lkalarda mashhur – barkarola – Venetsiya qayiqchilari – gondolerlar qo'shiqlari, Neapol dengizchi va baliqchilarini sevgi haqidagi qo'shiqlari o'rin olgan.

Italiya – zamonaviy nota xati, notalarni chop etish va qator musiqa asboblari vatanidir. Ko'plab italiyan kompozitorlari xalq musiqasi asosida ijod qilganlar. Ayni paytda Rossini, Verdi, Puchchinilarning ko'plab musiqa asarlari chinakam xalq asarlariga aylandi.

Yevropa xalqlari ko'plab sport turlarini ixtiro qilganlar va ular hozir butun dunyoda keng tarqalgan. Angliyadan futbol, to'pli xokkey, boks va boshqalar yuzaga keldi. Ko'plab qishki sport turlari Skandinaviyada paydo bo'ldi. Chang'i va konkilar vatani – Norvegiyadir.

5. Yevropa xalqlari va jahon madaniyati. Tarixiy (iqtisodiy, madaniy, ijtimoiy) taraqqiyot G'arbiy Yevropadagi mo'tadil iqlim, unumdor yerlarning ko'pligi, tabiiy qazilmalarning yetarlicha ekanligi, qulay geografik holatdan unumli foydalangani tufayli yuksalib borgan. Qolaversa ko'plab Yevropa mamlakatlari o'z taraqqiyoti uchun mustamlakalarning iqtisodiy zahiralaridan ham foydalanganlar. Bularning barchasi uzoq vaqt Yevropaga dunyoda yetakchi iqtisodiy, siyosiy va madaniy mavqeyini egallash imkonini berdi. Yevropa xalqlarining milliy madaniyatlari muhim jihati ma'rifatparvarlik, gumanistik dunyoqarash bo'lgan. Milliy adabiyot, dramatik san'at, simfonik va opera musiqasi, umumiy va universitet ta'limi, ijtimoiy va tabiiy fanlar taraqqiyoti – bularning barchasi Yevropaning dunyo sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasidir.

Qator qulay sharoitlar mavjudligiga qaramasdan Yevropa xalqlari siyosiy va ijtimoiy tajribaga osonlikcha erishmaganlar. Iqtisodiy taraqqiyotning notekis rivojlanishi, sanoat to'ntarishlari va ommaviy ishsizlik, Yevropa hududidagi ko'plab urushlar, ular orasidagi eng yirigi Napoleon urushlari, XX asrdagi ikki jahon urushi – 1914-1918 va 1939-1945-yillar shular jumlasidandir.

Ikkinchi jahon urushida Yevropa xalqlari millionlab aholisini yo'qotadi. Hatto XX asr oxirida ham qit'ada irland muammosi, basklar muammosi, flamand-vallon ziddiyatlari, so'nggi yillarda, terrorizm hodisalari, Yevropaga Yaqin Sharq va Afrikadan yuz minglab qochoqlarning kelishi farovon sanalgan qit'ada yangi-yangi muammolarni yuzaga keltirmoqda. Lekin bu jarayonlar Yevropa hamjamiyati doirasidagi qit'aning birlashuviga rahna solishi mumkin emas.

Savollar va topshiriqlar

1. Yevropa aholisining etnik tarixi asosiy bosqichlari qanday bo'lganini so'zlab bering.
2. Zamonaviy Yevropa aholisining etnolingvistik tavsifi bo'yicha nimalarni bilasiz?
3. Yevropaliklar rasalari va rasa tiplari haqida nimalarni eslab qoldingiz?
4. Xorijiy yevropaliklarning an'anaviy va zamonaviy xo'jaliklari haqida so'zlab bering.
5. Moddiy madaniyat turlari: qo'rg'onlar va qishloq uylari, undagi transformatsiya jarayonlarini gapirib bering.
6. An'anaviy taomlar va ularning dunyoga yoyilishi qanday kechgan?
7. Yevropa aholisi kiyimlari: an'anaviylik va zamonaviylik qay tarzda kechmoqda?
8. Oilaviy va jamoaviy turmushdagi xususiyatlar nimalardan iborat?
9. Bayramlar va ma'naviy madaniyatdagi jarayonlarni qanday ifodalaysiz?
10. Yevropa xalqlari va jahon madaniyati. Vesternizatsiya jarayonlarini tavsiflang.

XVI-BOB.
SHARQIY YEVROPA XALQLARI

1. Umumiy ma'lumotlar. Sharqiy Yevropada aksari aholi hind-yevropa tillarining slavyan guruhiga mansubdir. G'arbiy slavyanlarga: polyaklar, chexlar, slavyanlar, lujichlar (sharqiy Germaniyada yashaydilar) kiradi. Janubiy slavyanlarga: bolgarlar, serblar, xorvatlar, slovenlar, makedonlar, chernogorlar, bosniyaliklar va gersogovinaliklar mansub. Lujichlardan boshqa sanab o'tilgan xalqlarning barchasi o'z davlatlariga ega.

Xorijiy Yevropaning slavyan davlatlarining ko'pchiligida kam sonli etnoslar yashaydi. Jumladan, Polshada ukrainlar, belaruslar, slovaklar va litvaliklar; Chexiyada polyak va nemislar; Slovakiyada lo'lilar va vengerlar; Sloveniyada xorvatlar va vengerlar; Xorvatiyada: serblar, vengerlar, slovenlar, chexlar, italiyanlar; Serbiyada albanlar, vengerlar va boshqalar istiqomat qilganlar. Bosniya va Gersogovina – ko'p millatli bo'lib, unda slavyan musulmonlar, shuningdek serblar va xorvatlar yashaydi. G'arbiy va janubiy slavyanlarning ayrim guruhlari Rossiya, Ukraina, Belarus, Vengriya, AQSh, Kanada va boshqa davlat hududlarida yashaydilar.

Antropologik jihatdan g'arbiy va janubiy slavyanlar yevropeoid rasasiga mansub. Xususan, slavyanlar yevropeoid katta rasasining alp tipiga kirsa, serblar ulardan bo'yi balandroq, sochlari nisbatan qora, qora ko'zli bo'lib, olimlarning fikricha, ular (xorvatlar singari) da Old Osiyoliklar bilan aralash belgilar mavjud. Chernogorlar Yevropa slavyanlari ichida eng baland bo'ylisi hisoblanadi.

Bolgariyaning markaziy va janubiy hududlari aholisi O'rtayer dengizi rasa tipining sharqiy variantiga mansub. Chexlar, slovaklar, lujichlar – alp tipining yorqin vakillaridir. Ular o'rta bo'y, boshining yumaloq ekanligi va mo'tadil – qora pigmentatsiya (sochi va ko'zi)si bilan xususiyatlanadilar. Polsha aholisi antropologik ko'rsatkichlari bo'yicha markaziy Yevropa tipiga kiritilishi mumkin. Chunki polyaklarning eng qora sochli va qora ko'zli guruhlari alp tipi vakillaridan oqroqdir.

G'arbiy va janubiy slavyanlar Boltiq dengizidan O'rtayer dengizigacha ulkan hududlarda yashaydilar. Qadimda markaziy va janubi-sharqiy Yevropada yashagan slavyan qabilalari antik mualliflar tomonidan

venedlar deb nomlanganlar. I ming yillik o'rtalaridan antik mualliflar asarlarida g'arbiy slavyanlarni sklavinlar, sharqiy slavyanlarni esa antlar deb nomlaganlar. Har ikkala nom slavyanlarni o'zlarini atagan nomlarini turli ko'rinishidir.

G'arbiy va janubiy slavyanlarning aksari ko'pchiligi xristianlikka e'tiqod qiladi. Xristianlikning turli mazhablari: katolitsizm, protestantlik va uniatlik (grek. katolik cherkovi) rim papasiga bo'ysunadi. Pravoslaviyani serblar, bolgarlarning ko'pchiligi, chernogorlar va makedonlar; katolitsizmni polyaklar, xorvatlar, slovenlar, chexlarning va slovaklarning ko'pchiligi; protestantizmni chexlarning bir qismi, slovaklar, lujichlar (boshqalari katoliklar), slovenlar va xorvatlar; uniatlikni Polsha va Slovakiya aholisining ayrim guruhlari saqlaganlar. Asosiy diniy mazhablardan tashqari turli sektalarga kirgan aholi vakillari ham uchraydi. G'arbiy va janubiy slavyanlarda xristianlikka qator qadimgi dinlar va diniy tasavvurlarning unsurlari yondosh bo'lib, ular udum-marosimlarda o'z aksini topgan. Slavyanlarda vampirlarga, suv parilari, xonadon egasi, tabiat ruhlariga ishonch uzoq saqlangan. Ko'pgina slavyan xalqlarida uy o'chog'i – yovuz ruhlardan asrashiga ishonch ham mavjud.

Bolgarlarda ayrim o'simliklar, hayvonlarga nisbatan e'tiqod saqlangan. Xususan, ular keksa eman daraxtlariga hurmat bildirishib, qizil butasi, mevalariga sog'lik va uzoq umr ato etuvchilik xususiyati mavjud deb qarashgan. Bo'ridan qo'rquv noyabr oyining 2-3 haftasida alohida bo'ri bayramlari o'tkazilishiga olib kelgan. Unda bo'rining jahlini chiqarmaslik uchun ma'lum taqiqlarga rioya qilishgan. Tulkilar, ilonlar, sichqonlar bilan bog'liq e'tiqodlar ham mavjud bo'lgan.

Turklar XIV-XV asrlarda Yevropani istilo qilish davomida mahalliy aholiga islomni o'tkazish siyosatini olib borganlar. Slavyan-musulmonlar ichida Bolgariyada pomakilar, makedoniyalik to'rboshilar, chernogoriyalik poturechenlar, Bosniya va Gersogovinaning bir qism aholisi mavjud.

2. Etnik tarixi. Xorijiy slavyanlar – antik mualliflarga milodning dastlabki asrlaridan – buyuk xalqlar ko'chishi davridan ma'lum bo'lgan. Xorijiy slavyanlarning ilk vatanlari yuqori va o'rta Visla havzasi, shuningdek Pripyat daryosining janubiy qismi bo'lgan. Dastlab xunnlar slavyanlarning Sharqiy Rim imperiyasi hududiga kirishiga to'sqinlik qilgan. Attila boshchiligidagi xunnlarning mag'lubiyati

va ittifoqning parchalanishi bu to'siqni bartaraf etdi. Natijada VI asrdan slavyanlar Bolqon yarim oroli va Kichik Osiyoga kirib joylashishi boshlandi.

G'arbiy slavyanlar VI-VII asrlarda Odra (Oder) va Laba (Elba) daryolari ortida joylashadilar. Morava darvozasi deb nomlangan hududdan slavyanlar janubga va janubi-g'arbga, Alp tog'lari va Adriatika dengizi: janubiy sharqda Dunayning quyi oqimiga va Qora dengiz sohiliga chiqadilar. Bolqonning talay hududlarini janubiy slavyanlar 580-yilgacha egallaydilar.

Slavyan davlatlari. G'arbiy va janubiy slavyanlarda mulkiy tabaqalanish va ilk xususiy mulkchilikka asoslangan davlatlarning vujudga kelishiga sharoit VI-VII asrlarda yetiladi. Samo davlati (623)da chexlar, slavyanlar, lujichlar, xorvatlar va slovaklarning bir qismi vaqtinchalik birlashganlar. Birinchi Bolgar podsholigi (681), Buyuk Moraviya (IX asr boshida), Prjemislovichlar boshchiligidagi Chexiya knyazligi (X asr), Nemanichlarning Serb davlati (1168) ular qatorida bo'lgan. Bu davlatlarda shaharlar vujudga kelib, slavyan yozuvi shakllanadi. G'arbiy va janubiy slavyan elatlari shakllana boshlaydi.

G'arbiy va Janubiy slavyanlar boshqa Yevropa davlatlari tarkibida. O'rta asrlarning so'nggi va Yangi davrda ko'pgina xorijiy Yevropa slavyanlari turli davlatlar tarkibiga kirishdi va bu hol ularning keyingi taraqqiyotida chuqur iz qoldirdi.

Bolqon yarim orolidagi slavyan davlatlarining siyosiy tarqoq bo'lishlari XIV asrdan Usmoniy turklarning bosqinlariga qulaylik yaratdi. Rodopi tog'laridagi aholini turklar islom diniga majburan o'tkaza boshlaydilar. Turklar musulmon bo'lmagan aholiga nisbatan kamsitish siyosatini olib bordilar.

Avstriya imperatorlari xonadoni Gabsburglar XVI asr o'rtalarida chex, slovak, sloven va xorvatlar yerlarining talay qismini egallab, slavyanlarni nemislashtirish siyosatini olib borishdi. Gabsburglar siyosatining muhim jihati – ular markazlashgan davlatni kuchaytirish borasida imperiyaga kirgan xalqlarning etnik o'ziga xosligini zaiflashtirishga intilganlar. Polsha yerlari uchta bo'linishdan so'ng XVIII asr oxirida va Napoleon urushlaridan keyin Rossiya, Prussiya va Avstriya tarkibiga kiritiladi.

Sharqiy Yevropa slavyan xalqlarining faol milliy yuksalishi davri XVIII asr oxiri – XIX asr boshlari bo'ldi. Bu borada slavyan til-

lari va madaniyatini saqlash va yuksaltirish uchun kurash – barcha slavyanlarning o'z huquqlari uchun kurashish tusini oldi. Slavyan uyg'onishi davrida slavyan millatlarining shakllanishiga sharoit yaratiladi. Bu jarayonga ichki bozorning vujudga kelishi, milliy burjuaziyaning yuksalishi, siyosiy tashkilotlar faoliyati, adabiy tillarning shakllanib, adabiyotning yaratilishi, milliy-ozodlik kurashlarining turli ko'rinishlarda namoyon bo'lishi asosiy omillar bo'lgan.

Chet mamlakatlar hukmronligi sharoitida vaziyatning murakkab bo'lishiga qaramay g'arbiy va janubiy slavyanlar o'z milliy tillari hamda madaniyatlarini saqlay oldilar. XIX asrning 70-yillarida Rossiya ko'magida bolgarlar, serblar va chernogorlar mustaqillikka erishadi. Birinchi jahon urushidan so'ng Polsha va Chexoslavakiya mustaqil davlatlarga aylanadi. Serbiya, Chernogoriya, Xorvatiya, Sloveniyaning katta qismi va boshqa janubiy slavyan davlatlari birlashib, Yugoslaviya qirolligini (1929) tuzadilar.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Polshaga uning Sileziya, Pomore va boshqa nemislar egallagan yerlari qaytariladi. Yugoslaviya Italiya egallagan sloven va xorvat yerlarini qaytaradi. Qator qonunlar bilan Germaniyada yashayotgan lujichlarning milliy-madaniy taraqqiyoti huquqlari mustahkamlanadi.

XX asrning 90-yillarida sobiq sotsialistik davlatlarda turli mojarolar, hokimiyatning muxolif guruhlar tomonidan egallanishi, hatto o'zaro urushlar (Yugoslaviyada serblarning musulmonlarga nisbatan qirg'in siyosati) ko'plab davlatlarni parchalanishiga olib keldi. Oqibatda sobiq Yugoslaviya o'rnida sakkizta: Serbiya, Xorvatiya, Shimoliy Makedoniya, Sloveniya, Bosniya va Gersogovina, Chernogoriya va boshqa davlatlar yuzaga keldi.

Hozirga qadar Serbiyaning Kosovo va Metoxiyadagi etnik kam sonli albanlar, Voevodinada vengerlar, Sanjak viloyatida (Bosniya bilan chegaradosh) musulmonlar bilan munosabatlari murakkabligicha qolmoqda.

Bosniyadagi inqiroz ayniqsa fojiali tus oldi. Bunga aholining etnik tarkibi xilma-xilligi, ularning aralash yashashi, bir qancha konfessiyalar (musulmon, pravoslav, katoliklar) mavjudligi, shuningdek siyosiy va iqtisodiy omillarni sabab qilib ko'rsatish mumkin. Bosniyadagi urush harakatlari BMT va NATO harbiy kuchlari aralashuvi bilan to'xtatildi. Hozirda sobiq Yugoslaviya hududidagi respublikalar Yevropa hamjamiyati va NATOga a'zo, unga kirmaganlari ham yaqin yillarda a'zolikka o'tishlari muqarrar.

3. Xo'jalik mashg'ulotlari. *Dehqonchilik.* Slavyanlar qadimdan o'troq dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Lekin ularga boshqa faoliyat turlari: ovchilik, baliqchilik, asalarichilik, o'rmon bilan bog'liq kasb-hunarlar ham tanish. Ular asosiy xo'jalikka ko'mak beruvchi sohalar bo'lgan.

Ilk o'rta asrlarda slavyanlar yerlarida ishlov beriladigan yerlarga qatorasiga bir necha yil ekin ekishgan. Ekinzorlar hosildorligi pasaygandan keyin yangi yerlarga o'tishgan. Keyinchalik ikki dalali almashib ekish joriy qilingandan so'ng olinadigan hosil yanada ko'payadi. Uch dalali almashib ekishga o'tilishi: bahorgi, kuzgi ekinlar va shudgor qoldirish tarzida bo'lgan.

Qishloq xo'jalik texnikasi uzoq payt sodda ko'rinishda bo'lgan. Yerni temir tishli yog'och ralo (omoch) bilan haydaganlar. XIX asrning ikkinchi yarmidan u takomillashgan, yerni yorib yumshatishga emas, ag'darishga mo'ljallangan temir plug joriy qilindi. Seyalkalar XIX asr oxiri – XX asr boshidan qo'llanila boshlanadi. Yerni yog'ochdan yasalgan boronalar bilan yumshatishgan. Ilgari donni tishli yoki silliq yuzli o'roqlar bilan o'rganlar. XIX asrdan boy dehqon xo'jaliklarida bug'doyni o'rish texnikasi paydo bo'ldi. G'arbiy slavyanlar XIX asr o'rtalarigacha donni zanjirlar yordamida yanchganlar. Janubiy slavyanlarda boshqa usullar ham qo'llanilgan. Jumladan, Serbiya va Shimoliy Makedoniyada xirmonda yig'ilgan don bog'larini, hayvonlarni aylantirib haydab, tuyoqlari bilan yanchishgan.

Chexlar dehqonchilik madaniyati XIX asr oxirlarida boshqa slavyan xalqlarinikidan yuqori turgan. Barcha hududlarda yerlarni o'g'itlash, ekinlarni almashtirish, qishloq xo'jalik texnikasidan foydalanish qo'llanilgan.

Slavyanlar suli, bug'doy, arpa va boshqa ekinlar ekishgan. Janubiy slavyanlarda aksari bug'doy ekilsa, XVII asrdan makkajo'xori joriy qilinadi. Polsha, Chexiya, Slovakiyada XIX asrdan makka, qora javdar (grechixa) ekish boshlangan. Dukkaklilardan loviya, no'xat yetishtirilgan. Ushbu ekinlar hozir ham markaziy va janubi-sharqiy Yevropada yetakchi hisoblanadi.

Slavyanlar texnik o'simliklardan zig'irpoya va kanop ekkanlar. Bolgariyaga XVII asrda turklar tamaki keltirishdi va u keyinchalik aso-

siy ekinlardan biriga aylandi. Bolgariyada yetishtiriladigan yana bir o'ziga xos narsa – Kichik Osiyodan olib kelingan atirgul bo'lib, undan parfyumeriya sanoati uchun atirgul moyi olinadi. Bolqonda ipakchilik va tut daraxti ekish keng tarqalgan. Vizantiya imperiyasi davridayoq bu hududlarda ipak qurti boqishgan. Tut daraxtlarini ommaviy ekish esa XVII-XVIII asrlarda bo'lgan.

Slavyanlar ayniqsa Bolqon yarim orolida turli sabzavotlar – karam, lavlagi, sarimsoq piyoz yetishtirishda katta mahoratga erishganlar. XIX asr oxiridan slavyan mamlakatlarida janub ekinlari: pomidor, qalampir, baqlajon yetishtirila boshlanadi. Kartoshka XVII asrdan ekila boshlansa-da, faqat XIX asrdan asosiy oziqlardan biriga aylanadi.

Slavyan yerlarida XVIII asrdan tovar va ixtisoslashgan polizchilik shakllanib, tez orada qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining muhim sohasiga aylanadi.

Uzumchilik va vinochilik ham Bolqonda ko'p asrlik tarixga ega. Bolgariya, Yugoslaviya vinolari xalqaro bozorda o'z o'rinlariga egadir. Ilk o'rta asrlardan slavyanlarda bog'dorchilik (olma, nok, olxo'ri) va uzumchilik yuksalib borgan.

Polsha, Chexiya, Slovakiyaning janubida XIX asrdan o'rik, shaftoli, yong'oq daraxtlari parvarish qilingan. XX asr boshlaridan slavyanlar bog'larida malina va smorodina kabi mevalar ham yetishtirila boshlanadi.

Qishloq xo'jaligining boshqa mashg'ulotlari. Janubiy va g'arbiy slavyanlar minglab yillardan buyon yirik shoxli mol, qo'y, to'ng'iz va uy parrandalarini boqqanlar. O'tmishda transport vositasi sifatida ho'kizlar va qo'toslar ishlatilgan. Chorvachilikda XIX asrning oxirida katta o'zgarishlar bo'ldi. Qo'ychilikning ahamiyati pasayib, Bolgariyadan boshqa mamlakatlarda echki va qo'toslarni boqish to'xtatiladi. Ayni paytda to'ng'iz boqish va yilqichilik ancha yuksaldi. Asalarichilik ham slavyanlarda uzoq asrlardan buyon mavjud, u bilan Polshaning o'rmonli hududlarida, Karpat tog'larida va Bolqon yarim orolida shug'ullanishgan. Aksari asalarini novdalardan zich to'qilgan, konussimon usti loy bilan suvalgan uyalarda boqishgan. Tik o'rnatilgan daraxtdan yasalgan asalari uyalari ham aholiga tanish bo'lgan. Xorijiy slavyanlarda ov – ikkinchi darajali, sevimli mashg'ulot bo'lgan.

Janubiy va g'arbiy slavyanlar uchun an'anaviy mashg'ulotlardan biri baliqchilik bo'lgan. Baliqchilar artellari ilgaridan bo'lib, ular boylardan baliq ovlash huquqini sotib olib, ushlangan baliqdan bir qismini ijara haqi sifatida berishgan. Polsha, Chexiya, Slovakiya, Bolqon yarim orolida baliqchilar artellari, kooperativlari va davlat baliq korxonalari hozir ham keng tarqalgan.

Uy hunarmandchiligi. Eng keng tarqalgan xo'jalik turlaridan biri uyda mato to'qish bo'lgan. Unga asosiy ashyo – kanop va jun edi. Matolar yuksak badiiy did bilan bezatilgan. Har bir xalqning o'ziga xos dekorativ ornamenti (naqshi yoki bezagi) bo'lgan. Polshada kashtachilik, savatlar to'qish qadrlangan. Bolqonda gilam to'qish keng tarqalgan. Slavyan va antik an'analar asosida sopolchilik ishlab chiqarishi yuksalib, uning uchun buyumlarni chiroyli bo'lishi, badiiy bezash xususiyatli edi. Xalq kasb – korlaridan an'anaviy soha yog'ochsozlik bo'lib, mebel, bochkalar, dehqonchilik qurollarining yog'och qismlari, g'ildiraklar, arava, qayiqlar yasash qadim tarixga ega.

Bolqon mamlakatlari aholisi ilgaridan ma'danlarga ishlov berishgan (mis, kumush va hokazo). Misdan taqinchoqlar yasashda turli usullarni qo'llashgan. Shaharlarning yuksalishi va hunarmandchilik markazlarining kustar sanoatga aylanishi – keyinchalik ular yirik fabrika-zavod ishlab chiqarishiga asos bo'ladi. Markaziy Yevropada yangi sanoat urbanizatsiyalashgan hududlar xo'jalik-madaniy tipi Chexiya va Slovakiyada vujudga keladi. Polshada ham Varshava, Lodz, Sileziya sanoat markazlari erta shakllanadi. Bolqon yarim orolining Serbiya, Xorvatiya va Sloveniyadan tashqari hududlari Usmoniylar hukmronligi sababli sanoat taraqqiyotidan ortda qolishadi.

4. Moddiy madaniyati. *Qo'rg'onlar (qishloqlar).* Slavyanlarning ilk qo'rg'onlari uyali yoki to'p-to'p shaklida qurilgan. Ko'p hovlili qishloqlar ko'pchilik slavyan mamlakatlarida bir necha tiplarga bo'lingan. Uylari to'p-to'p qilib qurilgan qishloqlar Polsha, Chexiya, Slovakiya, Bolgariya, Serbiya, Xorvatiyada to'g'ri burchakli emas, aylana yoki cho'zinchoq shaklda bo'lgan. Ayrim qishloqlarning o'rtasida maydon joylashgan. Bu xildagi aholi manzilgohlari aksari tog'oldi hududlarida bo'lgan.

Tarqoq manzilgohlar: Bolgariya, Sloveniyaning Alp qismida Shimoliy Makedoniya, Chernogoriyaning ayrim rayonlarida dehqonlar hovlilari yoki uy-joylar guruhlari alohida tartibsiz holda qurilgan.

Uylarning ko'chalar bo'ylab qurilishi: Polsha, Sloveniya, Chexiyada daryolar yoqasida keng va ravon yo'llar yoqasidagi qishloqlar ham

uzoq davrlar davomida vujudga kelgan. Qator qilib qurilgan joylarga tog'oldi va tog'lardagi zanjirsimon (Slovakiya) rejali qishloqlarni ham kiritishadi. Bu xildagi qishloqlarda asosan turar joylar yo'l yoqasida joylashgan.

Konussimon rejadagi qishloqlar (G'arbiy Polsha) uchburchak shaklida chekkadan markazga tomon kengaya boradigan ko'cha atrofida qurilgan. Yirik qishloqlar (Polsha, Chexiya, Slovakiya, Bolgariya) uy-joylari odatda markaziy maydon atrofida shakllangan. Aholining tabiiy o'sishi tufayli slavyanlarning manzilgohlari ham yiriklashib, undagi uy-joylar zichlashib borgan. Bozor munosabatlarining hayotga joriy etilishi davomida yirik oilalar bo'linib, qishloqlarda yangi ko'chalar, mavzelar shakllanib, eski qishloqlar tarhi tobora takomillashib bordi.

Slavyanlar yerlarida ilk shaharlar vujudga kelishi VII asrdan boshlangan. Shaharlar markazida ham maydon joylashgan. Shahardagi aynan markaziy maydonga nisbatan mavzelar to'g'ri burchakli yoki to'rt burchakli qilib, uning atrofida (Varshava, Krakov) qurilib borgan. O'rta asrlarda barcha yirik shaharlar tosh devorlar bilan o'ralgan.

Slavyanlarning qadimgi shaharlari (Sofiya) tarixi antik davrlardan boshlangan. O'rta asrlarning rivojlangan davrida ayrim yirik qishloqlar o'rnida hunarmandchilik asosida kichik shaharlar (Gabrovo) shakllanadi. Kapitalistik munosabatlar yuksalgan davrda bu shaharchalar sanoat markazlariga aylanadi.

Uy-joylari. Markaziy Yevropa va Bolqondagi slavyan mamlakatlarida an'anaviy qishloq uylari turli xilligi bilan xususiyatlangan. Bolqonda ko'plab xilma-xillikka ega janubiy slavyan turi tarqalgan. O'tmishda bu xildagi uylarda kishti deb nomlangan ichida o'choq o'rnatilgan xonasi bo'lgan. Bunday uyda bir yoki ikkita (soba, staya) deb nomlangan yashaydigan xonalar ham qurilgan. Uyning oldida ustunlarga tayangan terrasa-ayvon ham qoldirilgan. O'choqli xonaga vodnik degan devorga yaqin joyda chelaklar osilgan idish-tovoq, qoshiqlar saqlangan. Uning yonida yog'ochdan un saqlanadigan idish va boshqa oziqlar qo'yilgan. Ovqat past aylana shaklidagi stolga qo'yilgan. Xonadon egalari past, uchoyoqli taburetkalarda o'tirganlar. Devor bo'ylab qo'yilgan taxtadan yasalgan ensiz yotoqlarda yoki polda uxlashgan.

Bolqon yarim orolining tekislik hududlarida XIX asrda asosiy qurilish ashyosi loy va tosh bo'lgan. Loydan uylarni ikki usulda qurishgan. Birinchi usulda paxsa shaklida somonli loydan devorni asta-sekin o'stirib borishgan. Ikkinchisida devor ustiga o'rnatilgan taxtadan qolipning ichiga loyni solib, mustahkamlab qurigandan so'ng, qolipni olib yana yangi qatlamni boshlashgan. Boylar uylarini pishiq g'ishtlardan tiklashgan. Bunday uylar g'arbiy slavyanlarda ham tarqalgan.

Uylarning g'arbiy o'rta Yevropa tipi ko'p jihatdan janubiy Yevropa tipiga o'xshash bo'lib, Lujitsa, Polshaning g'arbi va Chexiyada uchraydi. Qadimda bu xildagi uylar Markaziy Yevropaning kelt aholisida keng tarqalgan edi. Slavyanlarning tog'li hududlari, alp turidagi uylar qurilgan. U baland, ikki-uch qavatli yashash va birinchi qavatdagi xo'jalik xonalaridan iborat bo'lgan.

Sharqiy O'rta Yevropa turidagi uylar – polyaklar, chexlar, slovaklar, lujichlarda tarqalgan. Bu – yog'ochlarni yo'nib qurilgan yoki sinchli uylar bo'lgan. Ularning tomi ikki yoki to'rt tomonga qaratib qurilib, mayda taxtachalar yoki somon bilan yopilgan. O'tmishda xorijiy slavyanlarda yengil novdalardan to'qilib, loy bilan suvalgan uylar ham bo'lgan.

Qurilish bilan bog'liq turli udumlar ham uchraydi. Jumladan, yog'ochdan yo'nib devor tiklashda oldingi burchakka tangalar, bir bo'lak non va bir siqim bug'doy qo'yib, «baxtli, sihatli bo'lsin» deb tilak bildirishgan. Bu narsalar xonadon egalariga to'kin hayot va ishlarida omadni ta'minlaydi, deb hisoblashgan.

G'arbiy va Janubiy slavyanlarning zamonaviy uy-joylari an'anaviysidan ancha farq qiladi. Uylarning tarhi barcha hududlarda bir xil. Shahar tipidagi mebellar fabrikalarda tayyorlangan. Xonalarni vazifalari ham xalq turmushi taraqqiyoti davomida o'zgarib bormoqda.

Kiyimlari. Slavyan xalqlari kiyimlari ham turli xil. Xususan, o'rta asrlarda kiyimlarda mulkiy tabaqalanish va mintaqaviy differensiatsiyasi yorqin namoyon bo'lgan. Tabiiy cho'pon kiyimi dehqonlarnikidan farqlangan. Keksa kishilar yoshlarga nisbatan odmiroq kiyinganlar. Kiyimlar – matosi, kiyish usuli va ranglarida farqlangan.

Xorijiy slavyanlarda ayollar va erkaklar kiyimi asosini uyda zig'irpoyadan yoki kanopdan to'qilgan matodan tikilgan ko'ylak tashkil etgan. Ko'ylaklar fasoni tunika shaklida bo'lib, qo'ltig'iga uchburchak qo'shimcha mato tikiladi. Chernogoriya va Bolgariyada ko'ylak ko'kragida kesim qoldirilib, uning hoshiyasiga, yenglariga jiyak yoki kashtalar tikilgan. Ko'ylakni erkaklarga kalta, ayollarga uzun qilib tikishgan.

Bolgariyada ko'ylak ustidan ko'k yoki qora rangli jun matodan sarafan (sukman) kiyishgan. Sarafanni etagi kashta yoki jiyak bilan bezatilib, beliga jundan naqshli kamar bog'langan. Ayollar kiyimining o'ziga xos qismi fartuk yoki ikki fartuk ham oldidan, ham orqadan taqilgan. Orqaga taqiladigan fartuk (pristilka) kaltaroq va kengroq bo'lgan. Oldiga nisbatan ensizroq, silliq va yorqinroq fartuk taqilgan. XIX asrning ikkinchi yarmidan Markaziy va Janubi-sharqiy Yevropada shahar fasonidagi beli ixcham qilib tikilgan yubkalar keng tarqaladi.

Janubiy va g'arbiy slavyanlarda ustki kiyimlar ham turi va fasoni bo'yicha xilma-xil bo'lgan. Po'stinlar, kaftanlar, yopinchiqlar, ustki kiyimning qadimgi turi plashsimon tikilgan kiyim bo'lib, u hozirda bolgar va chernogor tog'li aholisida, polyaklar, lujichlar, xorvatlarning ayrim guruhlarida saqlangan.

Erkak va ayollarning bosh kiyimlarida ham mahalliy turlar ko'p bo'lgan. Qizlar yozda bosh kiyimsiz, sochlarini bir yoki ikki o'ramga turmaklab yurganlar. O'tmishda ayollar bosh kiyimlari murakkab – ikki shoxli, bir shoxli, silindr, kesilgan konus shaklida bo'lgan. Qishda mo'yna, junli telpaklar, ro'mollar kiyishgan.

Poyabzal ham xilma-xil bo'lgan. An'anaviy oyoq kiyimlari teridan etiklar, yumshoq tuflilar, jundan paypoqlar (o'tmishda), tagi yog'ochdan poyabzallar ham kiyilgan.

Klassik xalq libosi turli bezaklar: kumush tangalardan, marjonlardan bo'yinga taqiladigan zeb-ziynatlar slavyan ayollarida keng tarqalgan. Dalmatsiyaning shimolida ayollar metaldan quyilgan zanjir ko'rinishidagi kamar taqqanlar.

Bolgariya, Serbiya, Bosniya, Gersogovina, Chernogoriyaning ayrim hududlarida kiyimlar bichimida turklar ta'siri seziladi. Bu joylar aholisi turk ayollaridan ishtonni, erkaklar qizil feskalarni (bosh kiyimi), ustidan ro'mol bog'lanadigan movutdan qalpoqlarni o'zlashtirganlar.

Ijodiy qayta ishlangan ayrim an'anaviy kiyim elementlari hozirda yengil sanoat tikuvchilik fabrikalarida ishlab chiqarishga joriy qilinmoqda. Markaziy va Janubi-sharqiy Yevropa yirik shaharlari aholisi ichida qishloq kashtado'zlari bezagan ko'ylaklar, ro'mollar yuksak qadrlangan.

An'anaviy kiyimlar badiiy jamoalar qatnashchilari uchun ham tayyorlanadi. Bayramlarda folklor jamoalari chiqishlarida xorijiy

slavyanlarning an'anaviy liboslari qanchalik rang-barang va chiroyli bo'lganligiga ishonch hosil qilish mumkin.

5. Oila va jamiyat. Slavyanlarda uzoq payt yirik oilalar saqlangan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ularda ikki xil oila turi bo'lgan. Kichik (oddiy) oila er-xotin va ularning turmush qurmagan farzandlaridan tashkil topgan. Yirik (murakkab) oila, unga bir necha er-xotin va ularning farzandlari birlashgan (janubiy slavyanlarda – zadruga, g'arbiy slavyanlarda – nedelni rodina, nedelni bratya yoki velke gazdovstvo) bo'lgan.

Slavyan xalqlarida katta oila qarindoshlar jamoasida 30 ba'zida 50 tagacha va undan ham ko'p kishini birlashtirgan. Xo'jalikni tashkil qilish, uy sharoitida, udum-marosimlarida qat'iy ierarxiyaga rioya qilingan. U yoshi eng ulug' erkakning boshchiligida kichik ukalarning unga bo'ysunishida namoyon bo'lgan. Eng yoshi ulug' erkak – oila mulki egasi, uyda xo'jayin bo'lgan.

Oilada uy bekasiga ham ehtirom ko'rsatilgan. Beka uydagi barcha yumushlarni boshqargan, oiladagi xotin-qizlarga ishlarni taqsimlagan. Eng og'ir vaziyat kichik kelinda bo'lib, unga og'ir yumushlar yuklatilgan. Bolalar kichik yoshidan mehnatga o'rgatilgan. Ularga kattalarga itoat, ularni hurmat qilish uqtirilgan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish, shaharlar va sanoatning yuksalishi yirik patriarxal oilalarning bo'linishi, kichik monogam oilalarni ajralib chiqish jarayoni xorijiy slavyanlarda ham murakkab kechgan. Bu jarayon slavyanlarda nikoh yoshining o'sishi, tug'ilishning pasayishiga olib keldi.

Qon-qarindoshlik munosabatlari xristian diniga xos farzandni cho'qintirganda bolani «krestniylari» – tutingan ota-onasi tanlanib, ular ushbu oilaga butun umr yaqin bo'lib qolishlarida ko'rinadi. Bu sun'iy qarindoshlik qon-qarindoshlikka qiyoslanib, hatto kumlarning farzandlariga o'zaro nikoh ham taqiqlangan. Kum an'analari shaharlarda ham saqlangan. Ma'naviy qardoshlikka Serbiya, Chernogoriya va Shimoliy Makedoniyada tarqalgan xranenchestvo odati ham kiradi. U Kavkazdagi otaliq odatiga yaqin farzandsiz oila – qarindoshlaridan birining farzandini kichikligida olib boqqanlar.

Janubiy slavyanlarda o'g'il bolalarni «birodarlik», «inilik», qizlarni «opa-singillik» ittifoqlarini tuzish an'anasi bo'lib, bu xildagi kelishuvdan keyin, ya'ni qarindoshlar bir-biriga har qanday yordamni berishi-

ga tayyor bo'lishlarini ta'kidlashgan. Bunday kelishuv, ittifoqlar turklar hukmronligi paytida odamlar o'zaro qo'llab-quvvatlashga muhtoj bo'lganlarida ayniqsa keng tarqalgan.

Janubiy va G'arbiy slavyanlarda o'tmishda nikoh ota-onalar ixtiyori bilan tuzilgan. Bu tadbirda iqtisodiy omil yetakchi o'rin tutgan. Nikoh to'ylari kuzda hosil yig'ib olingandan so'ng yoki bahorda maslenitsa bayrami paytida o'tkazilgan.

Konfessial tafovut nikohning tuzilishiga to'siq bo'lishi mumkin edi. Kuyovning yaqin qarindoshlari qiznikiga borib uning oilasi bilan tanishib, ikki tomonning imkoniyatlarini chamalaganlar. Bir necha kundan keyin kelinni ko'rishga borilgan. Ikki tomon bir-biriga ma'qul tushsa, kelin tomon rozilik bergan. Shundan so'ng nikoh to'yi kelinning sepi masalasi muhokama qilingan. Kelishilsa kelin-kuyovlar uzuk va sochiq almashganlar. Slavyanlarda kuyovga gul berishgan, bu gulni u o'z shlyapasiga taqib olgan. Ba'zi joylarda kelishuv paytida kelin-kuyovlar qo'llarini nonga qo'yib, tantanali birlashtirganlar. Bolgariyada kelishuv ikkita: kichik va katta ziyofat ko'rinishda o'tkazilgan.

Nikoh to'yi arafasida yigit do'stlariga, kelin dugonalariga bazm qilib erkin hayot bilan xayrlashadilar. Qizlar bazmida kuyovning to'y bosh kiyimi tayyorlangan. Kuyovnikida marosim nonlari uchun xamir qorilgan. Bu ishlarning barchasi marosim qo'shiqlari bilan hamohang olib borilgan.

Yoshlarning to'yga xarajati ko'pincha ota-onalari imkoniyatidan yuqori bo'lgan. Natijada butun qishloq ahli qo'shnichilik yordamini ko'rsatishadi. To'yga butun qishloq aholisi taklif etilgan. Kuyov jo'ralar uylanmagan yigitlardan, kelinning dugonalari turmushga chiqmagan qizlardan bo'lgan. To'yda qizning «cho'qintirgan onasi» (krestnaya) katta o'rin tutgan.

Tantanalarni oqsoqol – uylangan, barcha hurmat qiladigan kishi boshqargan. Cherkovda nikoh tadbiri o'tkazilib, qaytilganda qaynona kelin-kuyovning ustiga don va gullarni sochgan. Bu yoshlarga to'kin va farovon hayot ta'minlashi lozim edi. Yoshlar kuyovnikiga kirishlarida oq sochiq to'shalgan, so'ng o'choq yoniga borishgan. Unga kelinning qo'lini tekkizish – yangi joyiga ta'zimni anglatgan.

To'y marosimida ma'lum afsungarlik udumlari ham bajarilgan. Bu urf-odatlar yoshlarga sog'liq, farovonlik va farzandlar ato etishi lozim bo'lgan.

Xorijiy slavyanlarda nikohning boshqa turlari ham uchragan. Jumladan, kelinning ota-onasi rozi bo'lmagan holda kuyov kelinni o'z uyiga olib ketishidir. Bu holda kuyov tomon ortiqcha tantanalarsiz to'y marosimini o'tkazgan. To'ydan so'ng kelin ota-onasidan uzr so'rab yarashib olgan. Odatda kambag'allar shu xildagi nikohlar o'tkazishga majbur bo'lishgan.

Xorijiy slavyanlarda kelinni olib qochish hollari ham bo'lgan. O'tmishda kelin ray bermasa, kuyov o'rtoqlari bilan uni o'g'irlashi mumkin edi. Hozirgi kunda qishloq to'ylariga shahar to'ylarining zamonaviy xususiyatlari katta ta'sir o'tkazmoqda.

Oilaviy udumlardan biri marhumlarni xotirlash bilan bog'liqdir. Bu borada slavyanlarda ko'plab afsungarlik udumlari, xristianlikdan oldingi dinlar bilan bog'liq elementlarni uchratish mumkin. Umri tugayotgan kishining o'rnini slavyanlar shift to'sinlariga ko'ndalang qo'yib xoch shaklini bo'lishiga intilganlar. Marhum yuzi bilan oynaga tomon qarab yotishi, o'lim uni darhol ko'rishi lozim degan udumdan shakllangan. Marhum uyda bo'lgan paytida hech qanday xo'jalik yumushini bajarish mumkin bo'lmagan.

Dafnda qishloq, mavze aholisi qatnashgan. Qabristondan qaytib marhumni eslash, xotirlash tadbirini o'tkazishgan. Ishtirokchilar bu tadbirda marhumning ruhi qatnashishiga ishonib unga bo'sh o'rindiq qoldirishgan. Marhumni xotirlash kunlari (bolg. zadushnitsa) xususan, qirqida, yilida qarindoshlari qabristonga qaynatilgan bug'doy olib borishgan.

Serblar va boshqa janubiy slavyan xalqlari (ham qishloq, ham shahar aholisi) hozirga qadar oilaning muhim shuhrat bayramini nishonlaydilar. Ehtimol bu udum oila-urug' kul'ti bo'lgandir, unda xristianlikka qadar diniy tasavvurlar elementlari saqlangan. Ushbu bayramda sham, maxsus non (kalach) va kolivo (bug'doy donlaridan bo'tqa) tayyorlanadi. «Shuhrat» bayramini nishonlash avliyo – oila homiysiga bag'ishlangan. Bolgariyada ushbu bayram «Svyatets» deb nomlangan.

Jamoa. Xorijiy Yevropa slavyan xalqlarida XIX asr o'rtalari – XX asr boshlariga qadar qishloq dehqon jamoalari unsurlari saqlangan. Ayrim holatlarda bu an'analar hozir ham uchraydi. Jamoa asosini yerga birgalikda egalik qilish huquqi belgilaydi. Jamoa huquqi yaylovlar, o'rmon, suv manbalari va boshqa narsalarga ham tarqaladi. Haydaladigan tomorqa yerlari odatda katta va kichik oilalarniki bo'lgan. Odat

huquqlari yer sotishda qishloqdoshlarga yon bosish, majburiy almashib ekishga rioya qilish, qishloq aholisi chorvasini shudgorlangan yerdagi o't-o'lanlarda boqish, hosil yig'ib olingandan so'ng ekinzorlarni ommaviy yaylovga aylantirish va shu kabilarda namoyon bo'lgan.

Qadimgi jamoa tartiblari, odat huquqlari slavyan qishloqlari aholisi hayotini (masalan, jamoachilik sudlarida), ko'plab udum-marosimlarda me'yorini saqlagan. Misol tariqasida mehnatni birgalikda tashkil qilishni (spryagachestvo) –hayvonlarning tortish kuchidan foydalanish, ayollar hashari – (popryaduxi) birgalikda oila doirasidagi yumushlarni bajarish, ziyofatlar tashkil etishni keltirish mumkin.

Qishloq jamoasi birgalikda tungi qo'riqchilik, yo'llar, ko'priklar qurish va ta'mirlash, chorvani navbat bilan boqish va boshqa yumushlarni bajarishgan. Jamoatchilik mablag'lariga tegirmonni, daraxtlardan kesib taxta chiqarish uskunalarini saqlash va ishlatishda foydalanilgan. Qishloq jamoasi yosh oilalarga, qariyalarga, nogironlarga yordam ko'rsatgan.

Slovaklarda jamoa boshlig'i ramzi – palitsa va g'aladon bo'lgan, ularni saylovdan keyin oqsoqolga tantanali topshirishgan va e'zozli joyda saqlashgan. Jamoa boshlig'i (rixtar) va uning kengashi jazolash huquqiga ega bo'lib, tan jazosini odat bo'yicha qabul qilingan me'yorlarni buzganlarga nisbatan qo'llashgan. Slavyan qishloqlari markazida XIX asr oxirida ham maxsus «nomus zanjiri» bo'lib, bu joyda aybdorlarni omma oldida jazolashgan.

Taqvim marosimlari. Xorijiy slavyanlarning madaniy birligi va tarixiy jamiyati xalqlarining urf-odatlari, eng avvalo belo sirna nedelya, sharqiy slavyanlarda maslenitsa deyiladigan taqvim udumlarida kuzatiladi.

Qishki marosimlarning ko'pchiligi qadimgi diniy afsungarlik tasavvurlari bo'yicha o'simlik ruhining o'limi va qayta tirilish bilan bog'liq. Yevropaning slavyan xalqlari qishki taqvim bayramlari orasida markaziy o'rinni Rojdestvo egallaydi. Yana bir bayram Rojdestvo sochelnigi (arafasi)da uyga turli donlar, boshoqlardan bog'lamlar keltirishib, uyning ichidan burchaklarga qo'yib chiqishgan va u "uch qirol" (6-yanvar) bayramigacha turgan. Bayram dasturxoni ostidan stolga somon yoki xashak qo'yishgan. Lujichlar Rojdestvo dasturxoniga bir bog'lam daladan eng so'nggida o'rib olingan bug'doyni qo'yishgan. Bu bog'lamdagi don keyinchalik urug'likka qo'shilib dalaga sepilgan. Bu

udumlarning barchasi yangi yilda hosilning mo'l bo'lishiga yo'naltirilgan.

Rojdestvo bayramida dasturxon doim to'kin bo'lishiga e'tibor qaratilgan. Xalq tushunchasida dasturxonda qancha ko'p taom turi bo'lsa, kelayotgan yil shunchalik to'kin bo'ladi, degan fikr saqlangan. Yevropa slavyan xalqlari Rojdestvoni katolik taqvimi bo'yicha 24 dekabr kunida nishonlaydi va odatda bu bayram oilaviy sanaladi. Butun tun sham yonadi, sababi olov yovuz ruhlarni haydaydi. Bayramdagi markaziy daqiqalardan biri maxsus pishirilgan non – kalachni maydalash hisoblangan. Bu non ajoyib xislatli, hosildorlik ramzi sanalgan. Uni hamirdan turlicha yasab, turli shakldagi bezaklar bilan chiroy berishgan. Oilada bayramga bag'ishlangan qo'shiqlar va she`rlar aytilgan. Sochelnik va Rojdestvodagi ko'plab udumlar qishloq xo'jaligi va marhumlar kultiga bag'ishlangan.

Janubiy slavyanlarda qadimgi slavyanlarga qadar bo'lgan (frakiyaliklar) niqobda raqslarga tushib, hosildorlik ilohlaridan yordam so'rash, yovuz ruhlar va kasalliklardan xalos qilishini so'rab afsungarlik udumlarini bajarishgan. Bolgariya va Serbiyaning qo'shni rayonlarida antik davrlardan (14 fevralda) Trifon Zarezan kuni nishonlanib, uzum toklarini kesib unga vino quyib, bo'lajak mo'l hosilni so'rashgan.

Bahordagi bayramlardan eng muhimi qishni kuzatish va bahorni kutib olish, turli nomlarda barcha Yevropa xalqlariga tanish bo'lgan. Ushbu bayram mazmunan xristian diniga bog'liq emas. Bayramning karnaval kayfiyati turli ko'rinishlarda (raqslar, o'yinlar, qo'shiqlarda) namoyon bo'ladi. Bu harakatlar afsungarlik udumlari bo'lib, ularning maqsadi – umuman hayot va xo'jalikdagi muvaffaqiyatlarni ta'minlashdir.

Bahorgi taqvim bayramlaridan biri o'tmishda slavyanlarda bo'lgan – may daraxti bayramidir. Unda yigitlar yaxshi ko'rgan qizlarini uyining oldida, butalari kesilgan oq qayin daraxtini o'tqazib, uni turli tasmalar bilan bezashgan.

Xorijiy slavyanlarning bahordagi tozalanish udumlari ham o'ziga xos. Pasxa va Troitsa bayramlarida ular bir-birlari ustiga suv sepishgan. Ertalab shudringda, o'tlar ustiga ag'anab, tomosha ko'rsatganlar.

Yozgi bayramlar Ivanov kuni (24 iyun) – hosilni, chorvani tabiiy ofatlardan asrashga bag'ishlangan. O'ziga xos udumlardan biri yomg'ir

chaqirish bo'lgan. Xususan, janubiy slavyanlarda (Bolgariyada Yenev kunida) qishloqda eng chiroyli qizni (yoki eng ko'rkam yigitni) tanlab, uning boshiga gulchambar kiygizishgan va ustidan suv sepishgan. Tadbir ishtirokchilari uydan uyga o'tib butun qishloqni aylanishgan.

Kuzgi bayramlardan eng muhimi slavyanlarda hosil bayrami hisoblangan. Janubiy slavyanlarda u dojinki yoki objinki; lujichlarda – xo'rozni so'yish kuni deyilgan. Bu qadimgi dehqonchilik bayrami avgust-sentabr oylarida o'tkaziladi. Unda hosilni saqlash, keyingi yildagi mo'l hosilni ta'minlashga yo'naltirilgan turli afsungarlik udumlari o'tkazilgan.

Slavyanlarda ham ekin maydonlaridan o'rilgan so'nggi bog'lam donni alohida qadrlashadi. Bu don ekinzorning «ruhi», hosilning ilohi sanaladi. Shuning uchun u chiroyli bo'lishi kerak. Bog'lamni gullar, tasmalar bilan bezatib uyning eng e'zozli joyida asrashgan. So'nggi bog'lam don bayrami Yevropa slavyanlarida hozirga qadar nishonlanadi. U bilan bog'liq udumlar asta-sekin yo'qolib yoki afsungarlik mazmunini o'zgartirib bormoqda.

Slavyanlarning ko'plab urf-odatlari mazmuni hozirgi kunda o'zgarib, o'zining dastlabki diniy va sehrgarlik jihatlarini yo'qotib bormoqda. Lekin ular ommaviy va jamoat bayramlari sifatida saqlanib, o'zining chiroyli o'yin, xalq sayli, xursandchilik tadbiri sifatidagi ahamiyatini saqlab qolmoqda.

6. Folklori, professional badiiy madaniyati. G'arbiy va janubiy slavyanlarning xalq og'zaki ijodi boy va rang-barang bo'lgan. Ularda turli soha asarlari: ertaklar, lirik va raqsga tushishga mo'ljallangan qo'shiqlar, raqslar mavjud. Janubiy slavyanlarda (ayniqsa bolgarlar) ommaviy raqslar (xoro) ayniqsa ommaviylashgan. Serblar va chernogorlar milliy she'riy dostoni «Mark Kralovich» haqida qissani ehtiyotkorlik bilan saqlashmoqda. Uning syujetida slavyanlarning turklarga qarshi kurashi aks etgan.

Maishiy mavzudagi hikoyalar ichida gabrovoliklar haqidagi kulgili latifalar ayniqsa mashhur. Unda Bolgariyaning Gabrovo shahri aholisining quvnoq xususiyatlari aks etgan.

Janubiy va g'arbiy slavyanlar professional milliy madaniyati – fan, oliy ta'lim (Pragadagi Karlov universitetiga 1348-yili asos solingan), teatr va shu kabilar shakllangan. Slavyanlar kompozitorlari B.Smetana (Chexiya), P.Vladigerov (Bolgariya), F.List (Polsha) dunyo musiqa

san'atida chuqur iz qoldirganlar. Shoir, yozuvchi va dramaturglardan polyak A.Mitskevich, serb B.Nushich, chex Y.Gashek va boshqalar jahon adabiyotiga o'z hissalarini qo'shganlar. Barcha slavyan xalqlari har yili 24 mayda slavyan yozuvi va madaniyatini davlat miqyosida keng bayram qilishadi.

Savollar va topshiriqlar

1. Sharqiy Yevropa aholisining geografik joylashuvi haqida ma'lumot bering.
2. Sharqiy Yevropa xalqlari: rasalari va dinlarini tavsiflab bering.
3. Slavyanlar etnik tarixi haqida nimalarni bilasiz?
4. Slavyanlarning xo'jalik mashg'ulotlardagi transformatsion jarayonlar qanday kechgan?
5. Slavyanlar qo'rg'onlari va turar joylardagi etnik jarayonlarni ifodalab bering.
6. Aholining kiyimlaridagi transformatsion jarayonlar qanday kechmoqda?
7. Oila, jamoa, taqvim marosimlari haqida nimalarni eslab qoldingiz?
8. Folklori va professional badiiy madaniyati haqida nimalarni bilasiz?

XVII-BOB.

BELARUS, UKRAINA, MOLDOVA XALQLARI

Sharqiy Yevropaning o'rta qismida uchta slavyan xalqi – ruslar, ukrainlar, belaruslar yashab, ular butun tarixiy taraqqiyoti davomida o'zaro hamkorlik qilib kelgan. Ularning janubi-g'arbida moldovaliklar yashaydi.

1. Belarus Respublikasi. *Umumiy tasnif.* Belarus Respublikasi Sharqiy Yevropa pasttekisligining g'arbiy qismida: Yuqori Dnepr, Soj, Pripyat, G'arbiy Dvina, Neman daryolari havzasida joylashgan.

Belarus Respublikasida 2017-yilgi ma'lumot bo'yicha 10 mln. 259 ming kishi yashab, ularning beshdan to'rt qismini belaruslar tashkil qiladi. Rossiyada 815 ming, Polshada 250 ming, Ukrainada 440 ming, Qozog'iston (182,6 ming), AQSh, Kanada, Litva, Latviya, Angliya, Fransiya va boshqa mamlakatlarda ham belaruslarning diasporalari bor.

Til tasnifi. Hind-Yevropa til oilasining sharqiy slavyan til guruhiga kiradi. Tilning fonetik o'ziga xosliklari XVI asrda shakllangan («dzekane», «dzed» (ded), «dzeti» (deti), «sekane» (matsi-mat), «sekane» «vada»-voda. Qattiq «r» «arol» – «oryol» va yumshoq «l» – «lyampa» – lampa). Hozirgi kunda Belarusning barcha aholisi ikki til belarus va rus tillarini erkin ishlatadilar. Aholi ro'yxatida (1999) 73,7 foiz aholi belarus tilini, 21,9 foiz rus tilini ona tili deb ko'rsatgan.

Antropologik tipi. Boshqa slavyan xalqlari singari yevropeoid rasasi xususiyatlari badanining sertukligi, yuzining gorizontal profilligi, burnining qanshari, iyagining zaif rivojlanganligidir.

Etnonimi. Belaya Rus toponimi XIV-XVI asrlarda hozirgi respublikaning asosiy hududiga nisbatan ishlatilgan. Ayrim tadqiqotchilar Belaya Rus «erkin» yoki «yorqin» davlatning mo'g'ullarga, litva knyazlariga bo'ysunmagan hududni anglatgan deyishadi. XVIII asrdan belaruslar etnonimi barcha aholi tomonidan o'z nomi sifatida qabul qilinadi. Ayni vaqtda belarus-ukrain aholisi aralash guruhlari – poleshuk, litva, belarus aralash aholisiga nisbatan litvin va boshqa nomlar mahalliy sharoitlarda ishlatilgan.

Kelib chiqishi va etnik tarixi. Uning shakllanishida: dregovchlar, krivichlar, radimichlar, severyanlar, volinyanlar kabi sharqiy slavyan qabilalari ishtirok etgan. Ularning ruslar bilan yagona ildizlari – moddiy madaniyatda, dinda, tilda, yozuvda kuzatiladi. Dnepr daryosining yuqori oqimida slavyanlarga qadar Boltiq qabilalari yashagan. Ushbu hududlarda litva va slavyanlashgan litvalik aholining belaruslarga ta'siri hozirga qadar seziladi. Aholi aralash yashaydigan hududlarda litva – belarus ikki tilligi (bilingvizm) tarqalgan.

Belaruslar IX-XI asrlarda hudud bo'yicha Kiyev Rusiga kirganlar. Feodal tarqoqlik davrida Polotsk, Turovsk, Smolensk knyazliklari tarkibida bo'lganlar. Litva knyazligi kuchayib, XIII – XIV asrlarda belaruslar yashaydigan hududlarni egallaydi. Shunga qaramasdan belaruslarni etnos sifatida shakllanishi XIII asrning o'rtalaridan boshlandi.

Belarus jamiyatining faol shakllanish davri XIV-XVI asrlarda bo'lib, an'anaviy madaniyat majmuyi va u bilan bog'liq belarus etnosi tili vujudga keladi. Belarus tili ish yuritish, yilnomalar bitish, badiiy asarlar yozish tiliga aylanib, XVI asrdan Frantsisk Skorina boshchiligida kitob bosishga asos solinadi.

O'lkada polyaklashtirish siyosati Litva va Polsha (1386) birlashganidan so'ng boshlanib, Lyublin o'lkasi (1569) tuzilgach bu siyosat yanada kuchayadi. Ayni paytdan katolik cherkovi ham o'z ta'sirini yoyishda faol kirishadi.

Polshani uch marta (1772 y., 1793 y., 1795) qayta taqsimlanishi tufayli XVIII asr oxiridan Belarus ham Rossiya tarkibiga kiritiladi. Ruslarning belaruslarga ta'siri XIX asrning 30-yillaridan kuchayadi. Lekin g'arbiy hududlarda belaruslar katolik diniga o'tib uzoq vaqt polyaklar madaniy ta'sirida bo'lganlari sababli bu jarayon keng tus olmaydi. XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida belarus adabiy tili shakllanadi. Unga xalq muloqot tili asos bo'ladi.

Rossiya imperiyasi tarkibida belarus tili funksiyalari cheklangan edi. Imperator Nikolay I rasman 1840-yildan Belarus atamasining ishlatishni taqiqlab, uni Shimoli-g'arbiy o'lka deb nomlash haqida qaror chiqaradi. Shunga qaramasdan xalqning milliy ongi shakllanib borib, XIX asrning 50-60-yillaridan ziyolilar orasida belaruslar mustaqil xalq degan fikr mustahkam o'rin oladi. Belarus tilida adabiyot yuzaga keldi: F.Bogushevich, M.V.Dovnar-Zapolskiy va boshqalar uning vakillari bo'lishgan.

Belorussiya sovet respublikasi 1919-yil 1-yanvarda tuzilgan. Sovet ittifoqi parchalangach, Belarus Respublikasi o'z mustaqilligini 1991-yil 8-dekabrda e'lon qiladi.

Belaruslarning subetnik guruhlari. Belaruslarni xo'jalik faoliyati va madaniy – maishiy sohalarida yuqori darajadagi yaxlitlik mavjud bo'lsa-da, belarus-poleshuklar birmuncha ajralib turadilar. Belarus Polesesi va Brest oblastining janubi-g'arbi aholisini nisbatan ajralgan holatda yashashi poleshuklar moddiy va ma'naviy madaniyatlarida arxaik xususiyatlarini saqlanishiga olib keladi. Ularning tilida ukrain tili ta'siri yaqqol seziladi.

Belarusning boshqa etnik guruhlari. Belarus Respublikasida 130 ta millat va elat vakillari yashaydilar. Ulardan eng ko'p sonlilari: ruslar, polyaklar, ukrainlar va yahudiylardir. Ruslar – 1,1 mln. kishi, ukrainlar – 237 ming kishidan iborat. Yahudiylar – XX asrning boshida 1 mln. aholining 18 foizini tashkil etgan. Ular 1989-yilda 112 ming nafar bo'lgan. 1999-yili esa yahudiylardan 27, 8 ming kishi qoldi, xolos.

Boshqa millatlar. Belarusning g'arbida XIV asrdan boshlab tatarlar kelib Novgrudok, Lida, Oshmyan shaharlarida yashay boshlagan. Hozirda ularning soni 10,1 ming kishi. Armanlar 10,2 ming, ulardan tashqari latishlar, litvaliklar, lo'lilar, ozarbayjon, nemis va boshqa xalqlarning vakillari yashaydilar.

Belarusning xo'jalik mashg'ulotlari. O'rta asrlarda, yangi davrda, hozirda ham belaruslarning asosiy xo'jaliklari dehqonchilik bo'lib qolmoqda. Uch dalali almashtirib ekish, XX asrning ikkinchi yarmidan ko'p dalali almashib ekish dehqonchiligi yirik shoxli uy hayvonlari, to'ng'iz, ot, qo'ylarni boqish bilan birga olib borilgan.

Yerga ishlov berish uchun belaruslarda ikki xil omoch bo'lib, ularning tishi temirdan, qolgan qismlari yog'ochdan yasalgan. XIX asrdan omochni temir plug almashtiradi. Yerni haydagandan so'ng yumshatib, o'tlardan tozalab, donni sepganlar. Donni o'roq bilan o'rishgan. Endilikda dalalarga texnika bilan ishlov berilmoqda. Belarus traktorlari O'zbekiston dalalarida o'nlab yillardan buyon ishlatilib kelinmoqda.

Asosiy ekinlar bug'doy, arpa, suli bo'lgan. Bug'doy ko'p joyni egallamagan. Qo'noq, grechixa (qora javdar), no'xat, makka ham XX asrga qadar kichik maydonlarda ekilgan. Belarusda eng qadimgi texnik ekin – zig'irpoya va kanopdir. Ularning tolasidan kiyim, qoplar, arqonlar

qilingan, urug'idan yog' olishgan. Kartoshka, kungaboqar, lavlagi ekish XVIII-XIX asrlardan kengayib boradi. Poliz ekinlaridan karam, bodring, piyoz va sabzi qadim zamonlardan yetishtirilgan.

Baliqchilik, ov, termachilik, asalarichilik, polizchilik, bog'dorchilik, uy hunarmandchiligi xo'jalikda ancha yordam bergan. Temirchilik va kulolchilik, yog'ochdan turli buyumlar yasash, teriga ishlov berish va etikdo'zlik, to'qimachilik, ip yigirish, bochkalar yasash – dehqonlarni kiyim, poyabzal, mehnat qurollari bilan ta'minlagan. Ayollar sochiq, dasturxonlar, boshqa uy jihozlarini to'qiganlar.

Qishloqlar. Hozirgi kungacha belaruslarda eng keng tarqalgan qishloqlar tipi ko'chalar yoqasida qurilgan uy-joylar ko'rinishida bo'lib, ularning davomida poliz va bog' yaratganlar, uylarni derazalari ko'cha tomonga qaratilgan. Qishloq maqomini 100 tagacha hovlisi bor manzilgohlar olib, ularda XIX asr oxirida maktab va cherkov bo'lishi ko'zda tutilgan. Hududlarning aholisi zich yoki siyrak bo'lishiga qarab, xo'jaliklar soni ham turlicha bo'lgan, ayrim qishloqlar, ovullar maqomi past edi.

Dastlabki shaharlar IX-X asrlarda vujudga kelib: Polotsk, Brest, Grodno, Orsha, Vitebsk, Minsklarda turli tarixiy davrlarda shakllangan shahar mavzelari, qismlari hozir ham yaxlit uyg'unlik namoyon etadigan loyihalarda davom ettirilmoqda. Eski shaharlar markazida cherkov (kostel), ratusha va kamenitsa – pishgan g'ishtdan uylar bo'lsa, chekka joylarda yog'och uylar aksari ko'pchilikni tashkil qilgan.

XX asrda Belarusda eski shaharlar kengayib, yangi shaharlar, shahar posyolkalari bunyod etildi. Ikkinchi jahon urushidan keyin belaruslar qishloqlaridan shaharlarga (ayniqsa yoshlar) ko'chib keta boshlaydilar. Urushda deyarli barcha shaharlar vayron bo'lgan, ularni tiklash davomida zamonaviy me'morchilik loyihalari, qurilish ashyolarining ishlatilishi, ma'lum darajada unifikatsiyaga ham olib kelmoqda. Hozirda Belarus aholisining ko'pchiligi – shaharliklardir.

Uy-joylari. An'anaviy belarus uylari – xata – yumaloq yog'ochdan yo'nib qurilgan va ichi loy bilan suvalgan. Aksari ikki tomonlama qurilgan, tomni somon, qamish yoki chim bilan yopishgan, tashqi tomondan uy boy ornament yog'och o'ymakorligi elementlari bilan bezatilgan. Tuproqdan bo'lgan pol, XIX asr oxirida mamlakat janubida taxta polga almashtiriladi. Janubda ukrainlarnikiga o'xshash devor g'ishtdan qilinib, suvalib, ohak bilan oqqa bo'yalgan uylar ham uchragan.

Uyni rejasi bir yoki ikki xonali, yonida xo'jalik ehtiyojlari uchun qo'shimcha xona bilan yoki uch xonali (kamora – xo'jalik ombori) qilib qurilgan.

Taomlari. Dehqonchilik o'tmishda chorvachilikka nisbatan ko'proq oziq mahsulotlarini bergan. Aholining asosiy ozig'i suli unidan tayyorlangan nordon non bo'lgan. Donlardan bo'tqa, bug'doy yoki arpadan kisel tayyorlashgan.

XVIII-XIX asrlarda belaruslar taomlari qatoriga kartoshka ham kiradi. Hozirgi kunda kartoshkadan ikki yuzdan ortiq taom tayyorlanadi. Saloniki – tozalangan, qaynatib pishirilgan kartoshka, draniki – qirg'ichdan o'tkazilgan kartoshka, bulen – kartoshkali sho'rva. Kartoshka yoki donlilardan tayyorlangan taomlarga odatda biroz sut («zabelevali») qo'shishgan.

Yoz va kuzda bodring, piyoz, nok, olma, olcha, olxo'ri, tarvuz yeyilgan. Tarvuz va kungaboqar doni belaruslarning sevimli oziqlari bo'ladi. Kech kuz va qishda dasturxonga ko'pgina taomlar maydalangan piyoz va qovurilgan to'ng'iz go'shtidan kolbasa, hil-hil bilan tortilgan.

Belaruslarning sevimli taomlaridan biri tuxumni to'ng'iz yog'i yoki go'shti bilan qovurilganidir. Belarus Respublikasining shimoli-g'arbiy va janubida baliqchilik keng rivojlangan hududlarda baliqdan xilma-xil taomlar qilishadi. Belaruslar uchun an'anaviy ichimlik beryoza (qayin) sharbati va asal, non hamda lavlagidan tayyorlangan kvasdir. Go'sht va sabzavotlarni uzoq saqlash uchun ularni tuzlash, quritish, dudlash kabilar qo'llanilgan.

Termachilikda qo'ziqorin, yovvoyi nok, shavel terib iste'mol qilingan. Ayni paytda belaruslar – kalina, ryabina, cheremuxa, oblepixa va boshqalarni umuman iste'mol qilmaganlar. An'anaviy taomlarni belarus xalqi hozirda ham iste'mol qilib kelmoqda.

Kiyimlari. Belarus milliy kiyimlari, matolarda – kashtalari yuksak badiiy san'at elementlari, naqshlar kuzatiladi. Belaruslar milliy kiyimlarida ilgaridan oq rang yetakchilik qilib kelgan.

An'anaviy erkaklar kiyimi uyda to'qilgan matodan tunikasimon kashtalangan ko'ylak – kashuli tizzagacha uzunlikda bo'lgan. Belda kashtalangan kamar, ko'ylak ustidan rangli movutdan yengsiz kostyum, oq matodan shim, qora etik kiyilgan. Hozirgi kunga qadar Slutsk kamarlari tilla va kumushdan ziynatlari bilan shuhrat qozongan. Yozda

keng soyabonli shlyapa (bril, kapelyush), qishda mo'ynali (kuchma, ablavuxa) telpak kiyilgan.

Ayollar kiyimida xilma-xillik va etnik o'ziga xosliklar ko'proq bo'lgan. Ko'ylaklari tunika shaklida, yelkasi koketkali yoki to'g'ri yelka qiyiqlari bilan bo'lgan. Turli fasondagi qizil, ko'k, yashil, to'g'ri yoki eniga chiziqli yubkalar (andarak, sayan, letnik), yubkaning ustidan kiyiladigan (panyova), movut matolardan tikilgan fartuklar kashtalar bilan bezatilgan. Rangli kamar va garatka deb nomlangan yengsiz rangli kashtalar ham bo'lgan.

Qizlarning bosh kiyimlari tor kashtalangan tasmalardan (skidochka, shlyachok) va peshonaband gulchambar tarzida bo'lgan. An'anaviy qizlar soch turmagi – yoyilgan soch bilan yaxlit tus olgan. Turmushdagi ayollar sochlarini chepets ichiga olib, sochiqqa o'xshash bosh kiyimi – namitka va ro'moldan iborat bo'lgan.

Erkaklar va ayollar ustki kiyimlari bosilgan bo'yalmagan movutdan (syarmaga, burka) va terisi oshlab tikilgan qizg'ish (kozachina), oq terisi oshlanmagan (kojux) qo'y terisidan po'stinlar bo'lgan.

Belaruslar an'anaviy oyoq kiyimlari o'rmon o'simligi – lik va lozadan choriq, teridan postoli, qishda – valenki bo'lgan. Etik va botinkalar ilgari bayram kunlari kiyilgan.

Milliy liboslarni hozirda Polese, jumladan, Pinsk va Mozir oralig'idagi aholida uchratish mumkin. Lekin aksari milliy kashta bezaklarini zamonaviy kiyimlarga kiritishmoqda. Qo'y terisidan dublenkalar, erkaklarning kashtalab tikilgan ko'ylaklari ham modadan chiqmasdan kelmoqda.

Oila va oilaviy turmush. XIX asr oxirigacha belarus dehqonlari yirik, ota yoki aka-ukalar oilalari bilan birga yashashgan. Aksari yirik oilalar 3-4 avlod vakillaridan tashkil topgan. XX asr boshlariga qadar qishloqlarda jamoa tashkilotlari elementlari saqlangan. Qishloqdoshlar o'zaro yordam (toloka, syabrina) berishgan. Muhim ishlar qishloq oila boshliqlari (gaspadar) yig'ilishlarida hal qilingan. Unda oqsoqol saylangan, homiylar tayinlangan, oilaviy mojarolar muhokama qilingan.

Taqvim va oilaviy marosimlari. San'ati va folklori. Taqvim bayramlari va ular bilan bog'liq udum-marosimlar qadim zamonlardan o'tkazilib, ularga qat'iy rioya qilish – eng mustahkam xalq an'analaridandir. Belaruslar taqvimi sikli o'zida majusiylikni mujassamlashtirgan,

qadimgi xristianlikdan oldingi marosimlar va diniy bayramlarni ham qamrab olgan.

Jumladan, Rojdestvo arafasida yog'sizlantirilgan kechki taom tarkibida albatta arpa yormasidan bo'tqa bo'lishi odatiydir. Ayni shu kuni qizlar o'z taqdirlarini aniqlash uchun fol ochishgan. Muqaddas hafta (kolyada) uydan uyga qo'shiq aytib yurilgan. Ushbu guruh a'zolaridan ayrimlari afsonaviy qahramonlar kiyimida bo'lishgan, turli majusiy ilohlar siymosiga kirib, raqslar, qo'shiqlar bilan ko'ngilxushlik qilishgan. Maslenitsa bayramida otda sayr qilish, quymoq bilan mehmon qilish hozirga qadar saqlangan. Pasxada ham qo'shiqlar aytib, xonadon egalariga mo'l hosil, mollarining ko'payishi, sog'lik va baxt tilab hovlima-hovli yurishgan. Yozgi kun eng uzayganda tunda Ivan Kupala bayrami o'tkazilib gulxanlar ustidan yigit va qizlar sakrashgan, cho'milishgan, fol ochishgan, xursandchilik qilishgan.

Oilaviy marosimlardan eng muhimlari – nikoh, farzand tug'ilishi va dafn bilan bog'liqdir. Ularning ayrimlari hozirgi belaruslar hayotining muhim qismi sifatida saqlangan. Yoshlarning sochini olish yoki kuydirish, maxsus pishirilgan karavay (katta nonni) bo'lish kabi udumlar saqlangan. Farzand tug'ilganida unga cho'qintirilgan ota-onani tanlash, buvisi tayyorlagan bo'tqani bo'lishish kabi marosimlar o'tkaziladi.

Xalq bayramlaridan marhumlarni eslash kuni, donni yig'ib olishning yakuniy kuni, so'nggi boshoqni o'rib olish marosimi o'tkaziladi. Belaruslarda «Bulba», «Lenok», «Yanka» kabi xalq qo'shiqlari, «Lyavonixa», «Krijochok», «Yurachka» kabi polka, kadril raqslari saqlangan. O'tgan asrning 70-80-yillarida belarus qo'shiqlarini ommalashtirishda «Pesnyari» va «Verasi» vokal-cholg'u ansambllarining xizmati katta bo'lgan.

Belaruslar folklori ko'plab afsona, rivoyat, sehrli ertaklar, latifalardan iborat. Belarus tilidagi badiiy asarlar XIX asrning o'rtalaridan tarqalib, sohaning yuksalgan davri – XX asr hisoblanadi. Yanka Kupala, Yakub Kolas, Maksim Tanka, Svetlana Aleksievich va boshqalar uning mashhur vakillaridir.

2. Ukrainlar. Ukrain xalqi Dnepr daryosi havzasida shakllana boshlagan. O'zlarini ukrainets deb atashadi. Respublikada 37,4 mln. ukrainlar yashaydi. Ukrainadan tashqarida 4,3 mln. Rossiyada, Qozog'istonda 896,2 ming, Moldovada 600 ming, Belarusda 291 ming, O'zbekistonda 153,2 ming, Qirg'izistonda 108 ming, Latviyada 92 ming, Polshada 350 ming, Kanadada 550 ming, AQShda 500 ming, Argentinada 100 ming ukrainlar istiqomat qilishadi.

Antropologik tipi. Ukrainlar yevropeoid rasasining dnepr – karpat guruhiga kirib, ular boshqa slavyan xalqlariga nisbatan qora pigmentatsiyasi va nisbatan keng yuz tuzilishi bilan farqlanishadi. Ukrainlar ichida ko'pchilikning bo'yi o'rtachadan baland. Ko'zlari yorqinlari qora ko'zlilarga nisbatan ko'proq uchraydi. Qora sochlilar aholining yarmiga yaqinini tashkil etadi.

Tillari. Ukrain tili Hind-Yevropa til oilasining slavyan tillari guruhiga mansub bo'lib, uchta: shimoliy, janubi-g'arbiy va janubi-sharqiy shevaga bo'linadi. Ukrain tilidagi yozuv XIV asrda kirillitsa asosida vujudga keladi. XX asr davomida ukrainlarda til assimilyasiyasi va rus tilini joriy etish kuchayib borgan.

Mustaqillik e'lon qilingandan so'ng (1991) ukrain tilining ijtimoiy hayotdagi o'rni kengayib bordi. 1996-yilgi Konstitutsiyada ukrain tili yagona davlat tili deb e'lon qilindi. Bu qonun 11 millionlik rus tilli aholiga ma'qul kelmadi.

Etnonimning kelib chiqishi. Ukrainlar nomi, toponim «Ukraina»dan olingan. Qadimgi rus yerlarining janubiy va janubi-g'arbidagi hududlar XII-XIII asrlarda, Ipatev yilnomasida (1187) «chekka hudud», «chegara hudud» nomlari bilan atalgan. Kraina, ukrainliklar etnonimi XVII-XVIII asrlardan keng tarqaladi. Undan tashqari «kazak», «malorossiyalik» va boshqa atamalar ham uchraydi.

Ukrain etnosining shakllanishi va joylashishi bosqichlari. Ukrain etnosining shakllanishida sharqiy slavyan qabilalari drevlyanlar, volinliklar, severyanlar, ulichlar, tiverliklar, baksanliklar, oq xorvatlar ishtirok etgan. Bu qabilalar IX-XII asrlarda Kiyev Rusi davlati hududida bo'lganlar. Ukrain elatining vujudga kelishi taraqqiyoti chet bosqinchilar hujumlari: XI-XII asrlarda venger feodallari, XIV asr o'rtalari – XV asrning birinchi yarmida Polsha va litvaliklar, XVI asrda turk sultonlari bosqinchilari davomida bo'lgan. XV asrda janubi-g'arbiy hududlarda Zaporoje kazaklari etnik guruhi shakllanib ular o'z davlatlari – Zaporoje Secheni tuzadilar.

Chet bosqinchilar bilan XVI-XVII asrlarda davom etgan kurash ukrain xalqining konsolidatsiyasini kuchaytiradi. Getman B.Xmelnits-

iy 1654-yili Pereyaslav radasida Ukrainaning Rossiyaga qo'shilishini 'lon qiladi. Asr so'ngiga qadar Ukrainaning chap sohili ham Kiyev bi-an birgalikda Rossiyaga o'tadi. Pyotr I va Yekaterina II lar davrida get-anlar hokimiyati bekor qilinib, o'rnida Rossiya imperiyasi tarkibida-i viloyatlar (guberniyalar) tuziladi.

Ukraina etnik tarixida XVIII-XX asrlar aholining migratsiyasi va unyoning turli qit'alari va mamlakatlarida ukrainlar diasporasining ujudga kelishi bilan xususiyatlanadi. Hozirgi kunda respublikadan nekkada deyarli 9 mln. ukrainlar yashaydi. XVIII-XIX asrlar chega-sida zamonaviy yangi ukrain adabiy tili shakllanadi. XIX-XX asrlarda Shevchenko, I.Franko, L.Ukrainka va boshqalar ukrain adabiyotini utun dunyoga tanitdilar.

1917-yil 20 noyabrda Ukraina Xalq Respublikasi tuziladi, 1922-yili SSSR tarkibiga kiritiladi. Germaniya bilan shartnoma asosida 1939-l 1 noyabrda G'arbiy Ukraina SSSR tarkibiga qo'shilib, uning hududi krainaga beriladi. 1945-yil 29 iyunda Chexoslavakiyadan Zakarpate ududlari Ukrainaga olib beriladi. 1954-yili Rossiya tarkibidagi Qrim blasti Ukrainaga o'tkaziladi. XX asrning 60-80-yillarida shoir P. Ti-ina, kinodramaturg A. Dovjenko, olimlardan geoximik V.Vernadskiy, smik raketalar kashfiyotchisi S.Korolev va boshqalar ijod qilganlar. 991-yildan Ukraina mustaqil davlat.

Subetnik guruhlar. Hozirgi kungacha saqlangan lokal-maishiy bel-arga tayanib, ukrainlar uch asosiy shevaga – shimoliy (polese), nubi-g'arbiy, janubi-sharqiylarga bo'linadi. Etnografik guruhlar: kar-t etnografik – gutsullar, lemkilar, boykilarga bo'linadi. Ular orasida lese etnografik guruhi – polishuklar ajralib turadi.

Xo'jalik mashg'ulotlari. Ukraina an'anaviy agrar o'lka bo'lgan. Uning olisi qadimdan don yetishtirish, chorvachilik va bog'dorchilik bilan ug'ullanganlar. Shudgor qilinadigan yerlarga kuzgi va bahorgi don pilgan. Kuzda suli va bug'doy yetakchi o'rin tutgan. Undan tashqari pa, grechixa (qora javdar), suli, no'xot, zig'irpoya, kanop ekilgan.

Yerni haydaydigan qurollarga: plug, ralo va omoch kirgan. XIX asr-n pluglar keng tarqalib, uning katta kichikligiga qarab qo'shga 2 ta-n 4 tagacha ho'kiz qo'shilgan. Donni qo'lda sepishgan. Donni o'rish-o'roq ishlatilgan. Donni zanjirlar yordamida yanchib, un chiqarish-uy kelisi, shamol yoki suv tegirmonlaridan foydalanilgan. XIX asr iridan tegirmonda bug' mashinalaridan foydalanish boshlangan.

Poliz ekinlaridan lavlagi, sabzi, karam, bodring, piyoz, sarimsoq piyoz, qovun – tarvuz yetishtirilgan. Bog'dorchilik Ukraina qishloqlarining xususiyatli jihatlaridan hisoblanadi.

Chorvachilik ham muhim o'rin tutgan. Ular sigir, buqa, zotli otlar, qo'y, to'ng'iz, echki, parranda boqish, asalarichilik bilan ham shug'ullanishgan. Ukrainaning ko'pgina hududlariga baliqchilik ham keng tarqalgan. Unda to'r, turli jihozlar qo'llanilgan. Ovchilik aholi xo'jaligida katta o'rin tutmagan.

Sharqiy slavyanlarda hunarmandchilik bilan ham shaharliklar, ham qishloq aholisi shug'ullanib kelgan. Zig'irpoya, kanop va jundan matolar to'qish dehqonlar oilalarida keng tarqalgan. Undan tashqari gilam to'qish, teri-ko'nchilik, o'rmonli hududlarda yog'och, taxtadan turli buyumlar yasash, uylar qurish dehqonlar uchun asosiy mashg'ulotlaridan kam daromad keltirmagan. Yog'ochdan arava, chana, qayiq, to'quv dastgohlari, sandiqlar, chelaklar, bochkalar, qoshiqlar, kosalar, tog'oralar yasalgan.

Qishloqlar va uy-joylari. Ukrainaliklar an'anaviy manzilgohlari turli xildagi katta-kichik qishloqlar bo'lgan. Ular ko'cha bo'ylab, radial yoki tarqoq hovlilardan tashkil topgan. Ukrain qishloqlari obodonligi, tozaligi, dekorativ va mevali daraxtlar, gullar, mevali butalar serob bo'lganligi bilan ajralib turadi.

Dehqonlar uylari loydan yoki yog'ochni kesib qurilgan, ichi va tashqarisi suvalib oqlangan. Odatda uylar 1-3 xonali tuproqli pol va to'rt tomonga yomg'ir oqadigan qilib, usti somon, qamish yoki chim bilan yopilgan. Ko'p xonali murakkab rejali uylar – posyolkalar, kazaklar stanitsalari uchun xususiyatli bo'lgan.

Hovli ochiq bo'lib, unda turli xo'jalik binolari – ombor, mehnat qurollari saqlaydigan saroy, yozgi oshxona, yerto'la, mollar uchun og'ilxona, bog'-poliz livadasi (o'tlog'i) bilan joylashgan. Hovlilarni bir-biridan novdalardan to'qilgan devor ajratib turgan.

Taomlari. Ukrainlar taomlari asosini o'simlik va un mahsulotlari tashkil qilgan. Baliq ancha ko'p ishlatilgani sababi go'shtli taomlarni dehqonlar va shahar aholisi bayramlardagina iste'mol qilishgan. Mol go'shtiga qaraganda to'ng'iz go'shtini xush ko'rganlar. Go'sht va yog'ni turli taomlarni tayyorlashda ishlatganlar. Bayramlarga kolbasa, hil-hil, golubsi va boshqalarni tayyorlaganlar. Go'shtni uzoq saqlash uchun tuzlab, muzlatganlar.

Ukrainaliklar xamirdan turli, tvorogli vareniklar, kartoshkali, olchali bo'g'irsoqlarni ajoyib tarzda tayyorlaganlar. Ukraina borshiga qizil lavlagi, karam va boshqa sabzavotlar, to'ng'iz go'shti, yog'i solib tayyorlangan. Kundalik taomlar qatorida: sut, sariyog', qatiq, bochkalarda tayyorlangan tuzlangan tvorog (sir) kirgan. Non bug'doy va suli unidan, xamirdan yumaloq yoki cho'zinchoq shaklda qilib pishirilgan: xamirturushli yoki u solinmagan xamirdan turli piroglar, pampushka, korj, nalisniklar, qo'ymoq tayyorlangan. Non mahsulotlari oilaviy va taqvim marosimlarida katta o'rin tutgan. U mehmondo'stlikning, to'kinlikning ramzi bo'lib, har bir ushog'ini uvol qilmaslikka intilishgan.

Ukrainlarning sevimli ichimligi – kvas bo'lgan. Quritilgan mevalardan kompot (uzvar) ham tayyorlashgan. Ko'pchilik uy sharoitida turli spirtli ichimliklarni, xususan, aroq samogon (gorilka) qilishgan. Ukrainlarda XIX asrdan choy ichish an'anasi shakllanadi. Regional xususiyatiga ko'ra choy o'rniga yalpiz, namatak, smorodina va boshqa mahalliy o'simliklardan damlashgan. So'nggi paytlarda boshqa xalqlardan chuchvara, belyashi, palov, beshbarmoq, sho'rva, kabob kabi taomlar qabul qilindi.

Kiyimlari. An'anaviy ukrain kiyimlari chiroyli va nafis bo'lgan. Ayollar kiyimi–tunikasimon ko'ylak XX asrning boshlariga qadar ham uy, ham ko'cha kiyimi bo'lgan. Tikilmagan derga deb nomlangan kiyimni ayollar XIX asrdan tikilgan yubkalarga almashtirgan. Havo sovuq paytda yengsiz nimcha: korsetka, kiptar kiyishgan. Bayram kiyimi barcha viloyatlarda plaxta bo'lib, uyda to'qilgan katak jun matodan, kashtalangan kiyim (yopinchiq) bo'lgan.

Qizlar sochlarini uzun qilib o'rib, so'ng boshi atrofida o'raganlar. Sochlarini tasmalar, gullar bilan bezashgan. Ayollar bosh kiyimlari chepchiklarini (ochipki), sochiqsimon bosh kiyimlari: namitki, obrusi, ro'mollarni turli ranglilari, hajmi, bog'lash usullari bo'lgan. Ayollar kiyimlari zeb-ziynatlar: bilaguzuklar, sirg'alar, bo'yin, ko'krak taqinchoqlar, munchoqlar, tangalardan yasalgan – monisto va boshqalar bo'lgan.

Erkaklar kiyimida sorochka (ko'ylak) – ingichka tik kashtali, tasmali, yoqali, etagi keng yoki tor ishtonga kiritilgan, yengsiz nimcha va tasma beldan tepada kiyilgan. Boshga yozda somonpoyadan bril-shlyapa, qolgan paytda kigizdan yoki qorako'l teridan bo'lgan silindir shakli-

dagi telpak kiyilgan. Ko'plab ukrain qishloqlarida yaqin paytlargacha an'anaviy qo'zi terisidan telpak (kuchma), qishki quloqchin – treux, malaxay kiyilgan. XIX asr oxiridan kartuz, keyinchalik kepka tarqaladi. Kuz-qish faslida erkaklar ham, ayollar ham, rus kaftaniga o'xshash uzun uyda to'qilgan oq, qo'ng'ir yoki qora movutdan svita va opancha deb nomlangan kiyim kiyishgan. Yomg'irda kopyushonli kobenyak, qishda uzun po'stin – kojux kiyishgan.

Eng keng tarqalgan oyoq kiyimi bir bo'lak charmdan tikilgan chereviki – tufli yoki botinkalar bo'lgan. Poleseda lichaki – choriq kiyishgan. O'ziga to'q aholida choboti – etik kiyilgan. Ukrainada fabrikada tikilgan charm poyabzal XIX asr oxiridan boshlab ommalasha borgan. So'nggi yillarda ukrainlar identifikatsiyasini kuchaytirish uchun milliy kiyimlarni tiklashga, bayramlarda kiyishga harakat qilinmoqda.

Jamoaviy va oilaviy hayot. Qishloqlarda XIX asr oxirilarigacha patriarxal munosabat unsurlari saqlangan. Aholi hayotida gromada – qo'shnichilik jamoasi katta o'rin tutgan. An'anaviy o'zaro yordam, hordiq, uylanmagan yigitlar yig'inlari, yangi yil kolyadki va shedrovkalari saqlangan.

Ukrainada XIX-XX asr boshlarida 2-3 avlod vakillaridan iborat oilalar ko'pchilikni tashkil qilgan. Mol-mulk barcha oila a'zolariga tegishli bo'lgan.

Zamonaviy ukrain oilalarida ichki munosabatlarda demokratlashish bilan birgalikda oila instituti ahamiyatining o'sishi, bolalar tarbiyasiga e'tiborning kuchayishi, ularga etnik qadriyatlarni tanishtirish siyosati yuritilmoqda.

Dinlari. Markaziy va Sharqiy Ukrainada provaslav dini, G'arbiy Ukrainada grek-katolik va uniatlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Ayni paytda aholida diniy tasavvurlar – ajinalar, rusalkalar, domovoylarga ishonch saqlangan. Vujudga kelgan sinkretizm – udum-marosimlar, bayramlarda namoyon bo'ladi.

Taqvim bayramlari. Ukrainlar ijtimoiy hayotlarida taqvim bayrami va marosimlar muhim o'rin tutadi. Ularning ko'pchiligi xristian taqvimiga moslashtirilgan. Xususan, svyatki bayrami kechasida o'tkaziladigan ziyofatlar, non, don, fol ochish, karnavallar, kolyadki va shedrovkalar bilan bog'liq afsungarlik harakatlari kuzatiladi. Pasxada sayllar, birgalashib qo'shiq aytish, raqslarga tushish, marosim taomlari: kulich,

bo'yalgan tuxumlar, kolbasa, qovurilgan to'ng'iz bolasi, asal iste'mol qilish va boshqalar qishloqlarda hozirga qadar o'tkaziladi.

Oilaviy marosimlar. Ukrainlarning zamonaviy nikoh to'ylarida qishloqdami yoki shaharda bo'lishidan qat'i nazar, an'anaviy to'ylardagi ko'pgina urf-odatlar saqlangan. Unga sovchilik, karavay udumi, sovg'alar almashish, kelinning sepini keltirish, «to'y poezdi», «jo'ralar» va «boyar», kelinga haq to'lash, kelin-kuyovni tantanali kutib olish, to'y ziyofati kabilar. So'nggi yillarda cherkovda nikoh marosimini o'tkazish tobora keng tus olib bormoqda.

Farzand tug'ilishi va tarbiyasi bilan bog'liq ko'plab eski an'analar doya ayollar bilan birgalikda yo'qolib ketdi. Eski odatlardan saqlangani chaqaloqqa sovg'a keltirish, cherkovda chaqalog'ni cho'qintirib kum va kuma tanlashning tiklanishini ko'rsatish mumkin.

Dafn marosimi bilan bog'liq an'analar qisman saqlanib kelmoqda. Tunda marhum oldida o'tirib chiqish, psaltirni o'qish, dindorlarga cherkovda marosim o'tkazish shular jumlasidandir. Dafndan qaytib darhol xotirlash ziyofatini, to'qqizini, qirqini, yilini o'tkazishda xotirlash marosimlari turli cherkov bayramlari jumladan, Pasxaga qo'shib o'tkazilishi ham keng tarqalgan.

Zamonaviy Ukraina aholisi tarkibidagi etnik guruhlar. Ukrainada 130 dan ortiq millat, xalq, elat vakillari yashaydilar. Ular orasida eng ko'p sonlisi ruslardir. Qrim va Xerson viloyatlarida 270 ming qrim-tatarlari yashamoqda. Ular turkiy tilli (xazar, qipchoq, mo'g'ul va boshqalar) qabilalarining mahalliy tavrlar, kimmeriylar, alanlar bilan aralashuvidan shakllanganlar. Siganlar (lo'lilar) XV asrdan Yevropada ko'chib yurib Ukrainaga XVII asrda kelib qolgan. Ular Xerson, Zaporoje, Odessa viloyatlarida, Qrimda yashaydilar.

Yahudiylar – yid, ayid. Tillari ivrit. Ukraina yahudiylari bugungi kunda rus va ukrain tillarida so'zlashadilar. Ukrainada 1989-yili o'tkazilgan aholi ro'yxati bo'yicha 486 ming yahudiy yashagan.

3. Moldova Respublikasi deyarli to'liq Dnestr va Prut daryolari oralig'ida joylashgan. Faqat Pridnestrove – Dnestrning chap sohilida bo'lib, unda moldovaliklar-ukrainlar-ruslar aralash yashaydi. Moldovaning shimolida ukrainlar, Belitsk dashtida, Kodri o'rmonli adirlarida – moldovaliklar va Bujakda (turkcha burchakda) – gagauzlar joylashgan.

Hozirgi Moldovaning tarixiy nomi Bessarabiyadir. Moldova toponimi esa Bessarabiyaning g'arbiy Prutdan Karpat tog'larigacha yerlari nomlangan. Bessarabiya uzoq asrlar Usmoniy turklar ta'sirida bo'lgan. Buxarest shartnomasiga ko'ra (1812) Bessarabiya Rossiya tarkibiga, Prutorti Moldoviyasi (Moldoviya knyazligi) Valaxiya bilan birga 1859-yili hozirgi Ruminiyaning yadrosini tashkil etadi.

XX asr davomida Moldova taqdiri bir necha marta keskin o'zgargan. Uni 1918-yili Ruminiya egallaydi. SSSR 1940-yil Bessarabiyani qaytarib Moldova Sovet respublikasini tuzadi. Moldova 1991-yil mustaqillikka erishib hozirda Yevropa hamjamiyatiga kirishga harakat qilmoqda.

Aholining etnik tarkibi. Moldovaliklarning etnogenezi. Moldova hududi qadim zamonlardan Qora dengiz bo'yi dashtlaridan Bolqon yarim oroliga migratsiya yo'lida joylashgan. Mil. avv. II-I ming yilliklarda bu hududda frakiyaliklarga yaqin dehqonchilik qabilalari yashagan. Gerodot davrida (mil. avv. V asr) bu hududda skiflar, Strabon davrida (I asr) o'zaro qarindosh get va dak qabilalari, sarmatlar (eroniylar) joylashgan. Dastlab rimliklar, II asr oxirida gotlar, IV asrdan xunnlar, so'ng turkiy qabilalar – bijanaklar, qipchoqlar, tatarlar kelib o'rnashgan. Moldova orqali turkiy bulg'or qabilalari Bolqonga madyarlar (hozirgi vengerlar ajdodlari) Pannoniyaga o'tganlar.

Vlaxlar etnik jamoasi frakiylar-romanlar aralashuvidan vujudga keladi. Ulardan XIV-XV asrlarda moldovaliklar ajralib chiqqanlar. Antropologik jihatdan moldovaliklar o'rta bo'yli, yumaloq bosh, qora soch va ko'zi qora. O'zlarini moldoven deyishadi. Eng zich yashaydigan joylari Kodri. Moldovaliklar soni 3 millionga yaqin. Moldova tili roman til guruhining sharqiy shahobchasiga kirib, yozuvi lotin tili asosida shakllangan. Adabiy moldova tili XVII asrda vujudga kelgan.

Moldovaliklarning qo'shnilari. Moldovaning shimoliy hududlarida yashaydigan ukrainlar o'zlarini rusnaklar deb atashadi. Ularning ajdodlari zaporojeliklar bo'lgan deyishadi. Moldovadagi ruslar krepostnoy qaramlik, og'ir soliqlar, pomeshchiklar tayziqi tufayli XVII asr oxiridan qochib kelganlarning avlodlaridir.

Gagauzlar Moldovaning janubida yashaydigan turkiy aholi bo'lib, ularning umumiy soni 150 ming, undan 120 mingi Moldovada yashaydi. Olimlarning fikricha, gagauzlarning ajdodlari qipchoqlar va bijanaklar bo'lgan. Tillari – turkiy tillar guruhining o'g'uz kichik guruhidan, dini bo'yicha provaslaviyani qabul qilganlar.

Siganlar (lo'lilar) Moldovaga XV asrda kela boshlagan. Temirchilik, taqachilik, musiqa, raqslar bilan shug'ullanganlar. Moldovada yana bolgarlar va yahudiylar ham yashaydi.

Moldovaliklarning xo'jalik mashg'ulotlari. Donli ekinlardan Moldovada makkajo'xori yetakchi o'rinda. Bu ekinning Dunaybo'yi knyazliklarida joriy etilishini valash gospodari Kantakuzin nomi bilan (XVII asr) bog'lashadi. Makka moldovaliklarda keng tarqalib, undan quyuq bo'tqa (mamaliga)ni kesib, non sifatida yeyishadi. Uni odatda brinza bilan iste'mol qilishgan. Uzum yetishtirish bilan antik davrdan shug'illanishadi. Vinoni turli marosimlarda ichishgan. Vino orqali o'tgan ajdodlar bilan ramziy aloqa o'rnatilgan.

Uy-joylari. O'tmishda moldovaliklarning uy devorlari somon va mol go'ngi qo'shib tayyorlangan g'ishtdan qurilgan. Uyning tomi somon yoki qamish bilan yopilgan. O'rmonli hududlarda an'anaviy qurilish ashyosi yog'och bo'lgan. Uyning old qismi moldovaliklarda kasa-mare (katta uy) deyilgan. Uyning ichi va tashqarisi ohak bilan oqlangan. Uyning ichki qismi gilam (devor va polda) lar bilan bezatilgan. Zamonaviy uylar g'ishtdan, toshdan, shlakobetondan va boshqa ashyolardan qurilmoqda.

O'tmishda qo'shnichilik jamoasi an'analari kuchli bo'lgan moldovaliklar qishloqlarida uy butun qishloq ahli ko'magida qurilgan. Odamlar hasharga bayramga borgandek borishgan. Klaka – deb nomlangan ommaviy hasharlar boshqa tadbirlar, jumladan makka donini tozalashda ham qo'llanilgan.

Folklori va madaniyati. Moldovaliklarning milliy raqslari xora yoki jok (lot. yokus – o'yin) deb nomlangan. Uni cho'ponlar fluer nomli nay musiqasi ostida davra bo'lib, erkak va ayollar qo'l ushlashib o'tkazishgan. Moldovada lirik xalq qo'shiqlarini ham (doyna) yaxshi ko'rishadi. Dastlab doyna cho'ponlar qo'shig'i bo'lgan, uning birinchi qismi sekin cho'ponning og'ir hayotidan nolishi singari, ikkinchi qismi tezlashib raqsga tushishga undaydigan qilib aytilgan.

Moldovada mashhur fan va madaniyat arboblari geograf L.S.Berg, vrach N.V.Sklifosovskiy, me'mor A.V.Shusev va boshqalar yashab ijod qilganlar.

Savollar va topshiriqlar

1. Belaruslar haqida umumiy tavsif: tillari, antropologik tiplari va etnik tarixlari haqida gapirib bering.
2. Belaruslar xo'jaligidagi o'ziga xos xususiyatlarni so'zlab bering.
3. Belaruslar uy-joylari, kiyimlari va taomlaridagi transformatsiya jarayonlari qanday kechmoqda?
4. Oila, oilaviy turmush, taqvim marosimlarini so'zlab bering.
5. Ukrainlar tili, rasasi va etnik tarixiga oid ma'lumotlarni Internetdan to'plang.
6. Ukrainlar xo'jaligi va hunarmandchiligi nimalari bilan xususiyatlanadi?
7. Aholining uy-joylari, kiyimlari, taomlari haqida gapirib bering.
8. Ukrainlarda oilaviy marosimlar va taqvim bayramlarini ifodalab bering.
9. Moldovaliklar etnik tarkibi, tillari haqida gapiring.
10. Moldovaliklar xo'jaligi, moddiy va ma'naviy madaniyatidan nimalarni eslab qoldingiz?

XVIII-BOB. BOLTIQBO'YI XALQLARI

Boltiq dengizining janubi-sharqiy sohilida uchta: Estoniya (45 227 kv. km., aholisi 1,4 mln. kishi, 2018), Latviya (maydoni 64 589 kv. km., aholisi 1 mln. 935 ming kishi, 2018) va Litva (maydoni 65 301 kv. km., aholisi 2 mln. 827 ming kishi, 2018) davlatlari joylashgan.

1. Aholining shakllanishi. Boltiqbo'yida qadim zamonlardan ikki til oilasiga – ural (finn-ugor guruhi) va hind-yevropa (letto-litov guruhi) tillariga mansub aholi yashagan. Mil. avv. III ming yillik oxiri – II ming yillik boshlarida Boltiqbo'yining janubi-sharqiy hududlarida letto-litov qabilalalari: latish va litvaliklar ajdodlari ham janubdan kelib joylashgan. Ular ma'lum muddat qo'shnichilikda yashagan. Asta-sekin hududning janubiy va markaziy qismida boltiq tillari, shimolda fin tili ustunligi o'rnatiladi.

Litvaliklar, latishlar va estonlarning xalq sifatida shakllanishi IX-XII asrlarda bo'lgan. Keyingi asrlarda hududga daniyaliklar, nemislar tazyiqi boshlandi. Livon ordeni ritsarlari (1237) XIII asrda Latviya va Estoniyada mustahkam o'rnashadi. Nemis feodallari egallangan yerlarni undagi dehqonlari bilan bo'lib olishgan. Shaharlarga ham nemislarning ko'plab guruhlari kelib joylashadilar. Yillar o'tib Livoniyaning nufuzli aholisi – pomeshchik, ruhoniylar, sex hunarmandlari aksari mahalliy (ostzey) nemislardan bo'ladi. Tub aholi esa dehqonchilik bilan shug'ullangan.

Hokimiyatning qo'llashida latishlar va estonlarda katolik dini tarqala boshlaydi. XVI asrdan Yevropadan tarqalgan lyuteranlikni ko'proq pomeshchiklar qabul qilganlar. Ular mahalliy dehqonlarni ham lyuteranlikka o'tkazganlar. Latish, eston va liv tillaridagi lyuteran tilidagi diniy kitoblar 1525-yilda Lyubek shahrida chop etila boshlanadi.

Boltiqbo'yi xalqlaridan faqat litvaliklar 1240-yili kuchli davlat – Buyuk Litva knyazligini tuzadilar. Litvaliklar nemis ritsarlariga qattiq qarshilik ko'rsatishgan. Faqat XIII asrda g'arbiy litvaliklar (jemaytlar) nemislarning Tevton ordeni ritsarlari tomonidan bosib olindi.

Litva va Polsha nemis ritsarlariga qarshi muvaffaqiyatli kurashish maqsadida 1385-yili Krev uniyasini tuzib, Litva knyazi Yagaylo – ayni paytda Polsha qiroli ham bo'lgan. Gryunvald jangida (1410) Polsha-Litva qo'shinlari nemis ritsarlari qo'shinini yengadi. Natijada Litva va Polsha o'z mustaqilligini saqlab qoladi. Litvada 1387-yildan katolitsizm rasman qabul qilina boshlanadi. Polsha va Litva 1569-yili Lyublin uniyasini imzolab, Rech Pospolita davlatini tuzadi. XVII asrda Boltiqbo'yi yerlari uchun Daniya, Shvetsiya, Rossiya orasida qator urushlar bo'lib, Estoniya shvetsiyaliklar hukmiga o'tadi. Shvetsiya dvoryanlari egallagan hududlarida yirik yer egasiga aylanadilar.

Rus aholisi Boltiqbo'yi hududlarida XVII-XVIII asrlardan kela boshlab, ular aksari Rossiyada diniy tazyiqqa uchragan staroobryadchilar bo'lishgan. Ruslar Litvaning shimoli sharqida, Latviyaning sharqiy qismida Rigada, Chud ko'lining g'arbiy sohilida joylashgan. XVIII-XIX asr boshlarida Boltiqbo'yining janubi-sharqiy qismi deyarli to'lig'icha Rossiya tomonidan egallanadi. Ruslashtirish siyosati 1863-1864-yillardan hududda Litvadagi xalq qo'zg'oloni bostirilganidan keyin boshlandi. Lotin yozuvi 1865-yili taqiqlanib, faqat 1904-yil bu taqiq bekor qilinadi. Ruslashtirish siyosati Latviya va Estoniyada ham olib borilgan.

Latviya va Estoniyada XIX asr o'rtalaridan sanoat taraqqiyoti yuksalib, ularda ishlash uchun ruslar, ukrainlar, belaruslar ko'chib kela boshlaydilar. Aholining etnik tarkibini o'zgarishiga I jahon urushi, undan keyingi Grajdanlar urushi (1918-1920) katta ta'sir etadi.

Boltiqbo'yi davlatlarining mustaqilligini Rossiya 1920-yilda tan oladi. Lekin Germaniya bilan tuzilgan shartnomaga (1939) ko'ra 1940-yilning avgustida Litva, Latviya va Estoniyaga sovet qo'shinlari kiritilib, ular Sovet davlatiga qo'shib olinadi.

Litva, Latviya va Estoniya 1991-yil avgustida mustaqillikka erishib, Yevropa hamjamiyati hamda NATOning harbiy bloki a'zosiga aylandilar.

2. Zamonaviy etnik, antropologik tavsifi va diniy tarkibi. Mahalliy xalqlar o'zaro madaniy jihatdan yaqin bo'lsa-da, ularning barchasi qardosh tillarda so'zlashmaydilar. Litvaliklar (3 mln.), latishlar (1,4 mln.) hind-yevropa til oilasining boltiq guruhiga kiradi. Estonlar (1 mln.) ural til oilasini finn-ugor guruhiga mansub, ularga qardosh kam sonli livlar atigi 100 kishidan ko'proqni tashkil qiladi, ulardan faqat yarmi liv tilini ona tili deb biladi. Livlar qo'shni, madaniy jihatdan yaqin latishlar bilan aralashib ketgan.

4. Janubi-sharqiy Boltiqbo'yi xalqlarining moddiy madaniyati. *Shaharlari va qishloqlari.* Hududdagi ko'plab shaharlar ko'p asrlik tarixga ega. Jumladan, Tallin o'rnidagi manzilgoh arab geografi Muhammad al-Idrisiy tomonidan 1154-yili tilga olingan. Keyinchalik manzilgohda qal'a qurilib Toompea deb nomlangan. Daniyaliklar uni 1219-yili egallaganda Revel deb atab, bu nom 1917-yilga qadar saqlangan. Estonlar uni Tallin deb atab bu «Daniya shahri» ma'nosini bergan. Lyubek kodeksi bo'yicha shahar maqomini olgan Tallin (1248), Ganza ittifoqiga kirib (1285) uning muhim savdo markaziga aylanadi. Shaharning XIII-XVI asrlarda qurilgan qismi hozirgi kungacha yaxshi saqlangan. Riga yozma manbalarda dastlab 1201-yili eslanadi. Nomi shahar yonidan o'tgan daryochadan olingan. Unga yepiskop Albert va ganzalik nemis savdogarlari asos solishgan. Vilnyus (Litva poytaxti) knyaz Gediminas tomonidan 1323-yili asos solinsa-da, arxeologlarning aytishicha uning o'rnidagi aholi manzilgohi ilgaridan bo'lgan.

Uzoq asrlar davomida shaharlar aholisining katta qismini xorijliklar tashkil qilgan. Qishloq joylarida ko'p hovlili va yakka hovlili kishilar ham bo'lgan. XIX asr oxiridan kam uyli qishloqlar (xutorlar) hududda asosiy manzilgohlarga aylanib boradi.

Uy-joylari. Dehqonlar uylari aksari yog'ochdan yo'nib qurilgan. Litvaliklarda an'anaviy uy – ilgari bir xonali, o'rtasi ochiq o'choqli (namas) bo'lgan. Litvaning g'arbida bu xildagi uylar XVI asrga qadar ko'p bo'lgan. Keyinchalik asosiy uyning atrofida qo'shimcha xonalar qurila boshlanib u ko'p xonali binoga aylangan. O'choqning atrofiga g'isht urib, truba (kaminas) qo'yib, kaminga aylantiriladi. Sharqiy rayonlarda ruslarning yog'och uylari namunasidagi (pirkya yoki istaba) inshootlar qurilib, unda rus pechi ham bo'lgan. Xo'jalik binolari alohida joylashgan. Ulardan ombor, ayvon, hovlida hammom qurilgan.

Estoniya va Latviyaning shimolida an'anaviy turar joylar – riga – yog'ochdan qurilgan. Uylar somon tomli bo'lgan. Uyning orqa burchagida pech qurilgan. Dastlab unda tutun uchun truba qilinmagan. XIX asr o'rtalaridan pechlarni tutun chiqadigan moslama bilan qurishgan. Unda kuzda xashakni quritishgan, qolgan paytda o'zlari yashaganlar. Dastlab bir xonali rigalar keyinchalik bir yonidan qo'shimcha xonalar, ikkinchi tomonidan ombor qurilib, ko'p xonalik turar joyga aylana boradi. Hozirgi kunda ko'pchilik litvaliklar, latishlar,

Ruslar Latviyada 33 foiz, Estoniyada 29 foiz, Litvada 8 foiz aholini tashkil qiladi. Subetnik guruhlardan setular, latgallar moddiy va ma'naviy madaniyatlari bo'yicha qator o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Antropologik belgilari bo'yicha litvaliklar, latishlar va estonlar katta yevropeoid irqining shimoliy tipiga kiradi. Ular badan rangining o'ta oqligi, malla soch, baland bo'y, ko'k yoki qo'ng'ir ko'z, kalla va yuzining kattaligi bilan xususiyatlanadi. Ayni paytda aholining ayrim guruhlarida o'ziga xos xususiyatlar ham uchraydi.

Aholi diniy tasavvurlari bo'yicha ham bir xil emas. Litvaliklar aksari – katoliklardir. E'tiqodli latishlarning ko'pchiligi lyuteran, lekin Sharqiy Latviyada qisman katoliklar yetarlicha bor, estonlar – lyuteran va qisman provaslavlardir. Litvaliklarda dinning o'rni katta bo'lgan, latish va estonlar esa diniy e'tiqodda mo'tadilligi bilan ajralib turgan. Yevropadagi ateistlar va dinga e'tiqod qilmaydiganlarning eng katta foizi latviya va Estoniyada yashaydi.

3. Janubi-sharqiy Boltiqbo'yi aholisining an'anaviy va zamonaviy xo'jaligi. Estonlar, latishlar va litvaliklar an'anaviy xo'jaliklari asosini dehqonchilik va chorvachilik tashkil etgan. O'tmishda yerni ikki tishli omochning qator turlari bilan haydashgan. Hozirgi paytda yerni shudgorlashda zamonaviy texnikadan foydalanishmoqda. Asosiy ekinlar shimoliy rayonlarda suli va arpa, janubroqda – bug'doy hisoblanadi. Texnik ekinlardan shimolda – kartoshka, janubi-g'arbda – zig'irpoya yetishtiriladi. Chorvachilikda yirik shoxli qoramol va to'ng'iz boqish yetakchi o'rin tutadi.

Latviya va Estoniyaning sohilbo'yi rayonlarida asosiy xo'jalik – baliqchilik bo'lgan. Shunga qaramay o'tmishda baliqchilar aholining eng kambag'al qismi bo'lib, ular qo'shimcha xo'jalik bilan shug'ullanishga majbur bo'lganlar. Litvada bog'dorchilik va polizchilik ham rivojlangan.

XIX asr boshlarida krepostnoy qaramlik bekor qilinishiga qadar, aholini majburiy ishlatish keng qo'llanilgan. Qishloqlarda uy hunarmandchiligi bilan shug'ullanishgan. Shaharlarda hunarmandchilik nemislar, polyaklar va yahudiylar qo'lida bo'lgan. Boltiqbo'yi xalqlari, ayniqsa litvaliklar qahrabo qazib olish va unga ishlov berish bilan ham mashg'ul bo'lganlar. Manbalarda yozilishicha mil. avv. 50-yilda rimliklar ulardan qahrabo sotib olishgan.

estonlar zamonaviy uylarda yashashmoqdalar. Endilikda bu uylarda an'anaviy me'morchilikning ayrim xususiyatlari saqlangan, xolos.

Taomlari. Aholi taomlari asosini o'simlik va sut mahsulotlari tashkil qiladi. Sohilbo'yi rayonlarida baliq asosiy ozuqa bo'lgan. Estonlar o'tmishda nonni (aksari suli unidan) ko'p iste'mol qilishgan. Leyb (non) eston tilida umuman ovqatni anglatadi. Qolgan barcha taomlar (go'sht, baliq, yog' kabilar) ilgari leyvakirvane – nonga qo'shimcha deyilgan. Sutni aksari qatiq tarzida ichishgan. Sutdan tvorog, qaymoq, pishloq, slivki tayyorlangan. An'anaviy eston taomlari – arpa yormasidan bo'tqa, karam sho'rva, kartoshka, no'xat sho'rva va turli baliqlardan iborat. Estoniyaning janubida talqon, setularda nordon arpadan kisel ommalashgan. Taom kvas bilan ichilgan. Bayramlarda odatda to'ng'iz go'shtini iste'mol qilishgan.

Latishlar taomlari asosini un-donlar, no'xat, kartoshka, shuningdek, sut va undan mahsulotlar tashkil qilgan. Go'shtlardan ko'proq to'ng'iz go'shti ishlatilgan. Latishlar turli baliqlar: seld, kilki, salaka yeyishadi. Birinchi taomlar: no'xat, kartoshka va boshqa sabzavotlardan sho'rvalar bo'lgan.

Litvaliklar kartoshkadan taomlarni xush ko'radilar. Uni dasturxonga qaymoq, tvorog, sut bilan tortishgan. Sabzavotlardan lavlagi, karam qo'shib go'shtli sho'rva qilishadi. Yozda sovuq borshni qaymoq bilan ichishgan. Ikkinchi taom – oladi, quymoq qirilgan kartoshkadan tayyorlangan. Litvaliklar ham to'ng'iz go'shtini ko'proq ishlatadilar. Janubi-sharqiy Boltiqbo'yi xalqlari yevropaliklar taomlarini, ko'proq nemislar, polyaklar va ruslar taomlarini ham o'zlashtirganlar.

Kiyimlari. Janubiy sharqiy Boltiqbo'yi xalqlari kiyimlari mahalliy nam sovuq iqlimga mos. Ayollar an'anaviy kiyimlari – uzun jun gazlamadan tayyorlangan yubka, ko'ylak, kofta, yelkalariga yopinchiqlardan iborat. Turli mahalliy variantlari bo'lishiga qaramasdan Boltiqbo'yi xalqlari kiyimlarida o'xshashlik jihatlari ko'p. Qiz va ayollarning bayram kiyimlari – zig'irpoyadan tayyorlangan matodan ko'ylak, jun matodan yubka, yengsiz nimcha yoki kofta, kamarlar, yopinchiq, bosh kiyimlaridan iborat. Bayram poyabzali qattiq poshnada, qo'njisi yumshoq: teridan yoki o'simlik tolasidan choriqlar edi. Qizlar bosh kiyimi tepasi ochiq gulchambar, tasmalar bo'lgan. Ayollar boshlarini to'liq yopishlari sochiqsimon bosh kiyimi, qalpoqchalar, ro'mollar bo'lgan. Qizlar uylarda yalang bosh yurganlar.

Boltiqbo'yida uch xalq kiyimlari o'z xususiyatlariga ega. Eston ayollari kiyimlari–tunikasimon ko'ylak, uning ustidan kalta bluzka va yo'l-yo'l matoli yubkalardan iborat bo'lgan. Estoniyaning g'arbida yubkaga turli rangdagi iplardan kashtalar tikilgan. Setu ayollari kiyimlarida yopiq sarafan, kiyimlarida oq, oq-malla ranglar ko'proq uchragan. Ularning kiyimlarini yumaloq konussimon ko'krak taqinchog'i – fibulalar to'latgan.

Latish ayollari ham tunikasimon ko'ylaklar va yo'l-yo'l matodan yubkalar kiyganlar. Tepasiga koftalar, yengsiz nimchasimon kiyimlar kiyishgan. Uning ustidan oq jundan yoki zig'irpoyadan (ba'zida kashtasi bilan) yelkaga tashlanadigan yopinchiqlari bo'lgan. Latviyaning g'arbida an'anaviy ayollar kiyimlari metalldan kamar va taqinchoqlari bo'lgan yorqin ko'k yopinchiq bilan to'latilgan.

Latgal ayollari tunikasimon qizil kashtali ko'ylakni katak yoki oq yubka bilan birga kiyganlar. Yengsiz va yengli koftalar Latgaliyada keng tarqalmagan. Yelkaga zig'irpoyadan to'qilgan – katak yoki oq yopinchiq tashlangan. Litva ayollari kiyimi ham tunikasimon ko'ylak, yengsiz kofta, tepadan pastga tomon yo'l-yo'l yubka va yelkaga yopinchiqdan tashkil topgan.

Erkaklar an'anaviy kiyimi nisbatan kam o'ziga xoslikka ega bo'lgan. Erkaklar kiyimi asosini to'qilgan gazlama ko'ylak, kalta yoki uzun ishton, kurtka tashkil qilgan. Ustki kiyimlarini jundan yoki teridan kamar bilan bog'lab yurishgan.

Janubi-sharqiy Boltiqbo'yi aholisi orasida XIX asr o'rtalaridan ayollarning shahar (yevropacha) kostyumlari yoyila boshlab, XX asrning boshlarida barcha hududlarda ayollar kiyimida shahar liboslari yetakchi o'rin egallaydi. Erkaklar an'anaviy kiyimlari ham XIX asr o'rtalaridayoq shahar kostyumi tomonidan surib chiqarilgan. Hozirgi kunlarda an'anaviy kiyimlarni bayramlar, to'ylarda, turli badiiy havaskorlar ansambllarida ko'rish mumkin. Ba'zida ichki orollarda an'anaviy kiyimdagi ayollar uchraydi.

5. Boltiqbo'yi xalqlarida oilaviy munosabatlar. Janubi-sharqiy Boltiqbo'yi aholisi uchun kichik (monogam) oilalar, asosan ota-onalar hamda farzandlarini yashashi ancha vaqtdan buyon odatiy holdir. O'tmishda oilada yagona xo'jayin ota bo'lgan. Ota xo'jalik ishlarida yetakchilikni uddalay olmasa mavqe katta o'g'ilga o'tgan. U uy va yer maydoniga merosxo'r bo'lgan. Kichik o'g'illarga ma'lum qism meros

tegsa, qizlarga faqat kelinlik sepi berilgan. Ba'zida kichik ukalar oilada xizmatkorlar darajasida bo'lganlar.

6. Ma'naviy madaniyati. Estonlar, latishlar va litvaliklar xalq madaniyatlarida ko'plab umumiyliklar mavjud. Bu qo'shiq, musiqa, raqs va boshqa san'at turlarida kuzatiladi.

Janubi-sharqiy Boltiqbo'yi xalqlarining milliy uyg'onishi XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlanadi. Bu paytda ko'plab yangi maktablar qurilib, ularda ona tilida o'qitish muhimligi masalasi ko'tarilgan. Ko'plab klublar ochilib, turli to'garaklar, havaskorlar jamiyatlari tashkil qilingan. Xalq qo'shiqlari, rivoyatlari, maqollarini yig'ish, yozib olish faoliyati boshlanadi. Eston shoiri F. Kreytsvald (1803-1882) xalq qo'shiqlari va rivoyatlari asosida «Kalevipoet» (Kalevaning o'g'li) qissasini yozadi. Latish shoiri A.Pumpur (1841-1903) xalq afsonalari va rivoyatlari asosida «Lachplesis» (Ayiqni yenguvchi) dostonini yaratib unda latishlarning nemis ritsarlari bilan urushlarini tavsiflagan. Litvaliklarda xalq jangovar dostonlari kam saqlangan. Ayni paytda ularda asosan qizlar ijro etadigan lirik qo'shiqlar – dastnilar katta o'rin tutadi. Shunga o'xshash xalq qo'shiqlari latishlarda ham tarqalgan.

Janubi-sharqiy Boltiqbo'yi xalqlarida xor bo'lib ijro etiladigan qo'shiqlar ham ommalashgan. Estonlarda ilk qo'shiqchilik bayrami 1869-yili, latishlarda 1873-yilda o'tkazilgan. Bu bayramlarda ko'plab qo'shiqchilik xorlari, professional kompozitorlar va musiqachilar hamda keng qo'shiq havaskorlari ommasi ishtirok etib keladi.

Eston, latish, litvaliklar xalq amaliy san'ati ham rang-barang. Bu badiiy to'qimachilik, kashtachilik, yog'och o'ymakorligi, sopol buyumlar yasash – shular jumlasidandir.

7. Hozirgi kundagi Litva, Latviya va Estoniyadagi etnoslararo munosabatlar. Boltiqbo'yi davlatlaridagi zamonaviy etnoslararo munosabatlar, ulardagi hokimiyatning rusiyzabon aholiga nisbatan siyosati bilan belgilanmoqda. Ma'lumki, Latviya va Estoniyada rusiyzabon aholi foiz jihatidan ancha ko'p. Litva hukumati bu borada mahalliy ruslarga nisbatan loyal siyosat olib borib, mustaqillikning dastlabki davridayoq nol variantini e'lon qildi. Unga ko'ra, shu sanadan oldin respublikaga kelib, ro'yxatdan o'tib muqim yashayotganlarga millati va tilidan qat'i nazar grajdanlik beriladigan bo'ldi. Natijada ko'pchilik litvalik bo'lmagan aholi bu qonundan foydalandilar.

Latviya va Estoniya hukumatlari nol variantini qabul qilishdan bosh tortdilar. Ushbu respublikalarda grajdanlik 1940-yilgacha yashaganlar va ularning avlodlariga berildi. Tabiiy bu toifaga ko'pchilik rusiyzabon aholi kirmaydi. Qolganlar uchun grajdanlik olish qator talablarni bajarish sharti (xususan, davlat tilini bilish, mamlakat tarixi va konstitutsiyasidan imtihon topshirish) qo'yiladi. Oqibatda Latviya va Estoniyada ancha rusiyzabon aholi grajdanlik ololmay qoldi. Bu esa ushbu aholi guruhlari huquqlarining cheklanishiga olib keldi. Latish va eston tillarini bilish davlat tashkilotlariga qabul qilinishida, maorif va oliy ta'lim tizimida talab qilinmoqda.

Savollar va topshiriqlar

1. Boltiqbo'yi xalqlarining shakllanish bosqichlari qanday kechgan?
2. Internet ma'lumotlari asosida aholining an'anaviy va zamonaviy xo'jaliklari haqida gapirib bering.
3. Aholining etnik tarkibi, tillari va rasalari haqida hikoya qiling.
4. Boltiqbo'yi aholisining turar joylari, taomlaridagi transformatsiyalar qanday kechmoqda?
5. Kiyimlaridagi etnik jihatlarni ifodalab bering.
6. Aholining ma'naviy madaniyati xususiyatlari qanday?
7. Boltiqbo'yi mamlakatlaridagi etnik munosabatlar va ularning istiqbollarini so'zlab bering.

XIX-BOB. ROSSIYA XALQLARI

Avvalgi boblardan birida Osiyo qit'asi doirasida Sibirning tub aholisi haqida so'z yuritilgan edi. Endi Rossiya Federasiyasining boshqa hududlaridagi etnoslariga ham e'tibor berish zarur. Bu boradagi tavsifni mamlakatdagi eng yirik xalq – ruslardan boshlash ma'qul.

1. Ruslar joylashishi, tili va shevalari. Ruslar yoki velikoroslar – dunyodagi eng yirik va ko'p sonli xalqlardan biridir. 2018-yili o'tkazilgan aholi ro'yxati bo'yicha ruslar 142 856 432 kishi (mamlakat aholisining deyarli 80 foizini) tashkil etadi. Yana millionlab ruslar dunyoning boshqa mamlakatlarida (30 mln. atrofida) yashaydilar. Sharqiy Yevropa hududidan tashqari ruslar nisbatan zich joylashgan rayonlar: Adigeya, Buryatiya, Boshqirdiston, qo'shni mamlakatlar Ukraina, Belarus, Latviya, Estoniya, Litva, Qozog'iston, Kanada, AQSh hisoblanadi. Statistik ma'lumotlarga qaraganda XIX-XX asrning boshlariga qadar Rossiyadan 3,5 mln. kishi, 1917-yildan keyin – 1,5-2 mln. kishi xorijga ketgan. Rossiya va yaqin xorij mamlakatlaridan tashqari Yevropada 150 ming, Amerikada 1 milliondan ortiq, Kanadada 70-80 ming, Fransiyada 40-50 ming ruslar yashaydi.

Rus tili hind-Yevropa til oilasining sharqiy slavyan guruhiga kiradi. Yozuvi kirillitsa IX asrda joriy etilgan. Aholi ikki, «o» harfiga urg'u beruvchi hamda shimoliy rusda «a» harfini ishlatuvchilarga bo'linadi.

Antropologik tasnifi. Ruslar katta yevropeoid rasasi vakillaridir. Shimoliy hududlarda atlantika-boltiq kichik rasasi baland bo'yi, ko'zi va sochining moviyligi hamda mallaligi bilan xususiyatlanadi. Shimoli-sharqiy zonada sharqiy-belomor tipiga mansub bo'lgan aholi yashaydi. Janubiy ruslarda O'rtayer dengizi va mongoloid rasasi unsurlari ham uchraydi. Bu ruslarning ko'plab asrlardan buyon mongoloid rasasi vakillari bilan o'zaro yaqinlikda yashagani va aralashgani oqibatidir. Sharqiy hududlardagi ruslarda (Ural, Volgabo'yi, Sibir) mongoloidlik belgilari kuchliroq namoyon bo'ladi.

Dinlari. Rusda X asr oxiridan pravoslaviya rasmiy din tusini oladi. Norasmiy jihatdan xristianlikdan oldingi diniy tasavvurlar, staroobryadchilar (XVII asrdagi cherkov islohotini qabul qilmaganlar) va boshqa sektalar doimo bo'lgan. Jumladan xristian payg'ambar va avliyolardan Ilya payg'ambar momoqaldiroq va yashinni boshqarib, Perunning vazifalarini; Paraskeva-Patnitsa ayollar homiyligini; avliyo Vlasiy qadimgi Velesning – cho'ponlar va chorva rahnamoligini olgan. Ruslar maishiy hayotida: domovoy, rusalkalar, jin-ajinalarga ishonch uzoq muddat saqlanib qolgan.

2. Ruslarning etnik tarixi. Qadimgi slavyan qabilalari alohida guruhga mil. avv. I ming yillikning ikkinchi yarmida ajraladi. Keyinchalik antik mualliflar asarlarida ularni antlar va venedlar nomlari bilan atashgan. Slavyanlar nomi ilk bor VI asrda yozma manbalarda uchraydi. Ularning ilk vatanlari – Markaziy va Sharqiy Yevropa, aniqrog'i Elba va Dnepr daryolari oralig'i bo'lgan. Aynan shu hududdan milodiy I ming yillikning birinchi yarmida slavyanlarning bir qismi sharqqa, Dneprning o'rta va yuqori oqimiga, shimolga – Ilmen ko'li atrofiga (sharqiy slavyanlar) ko'chadi.

Sharqiy slavyan qabilalari (polyanlar, drevlyanlar, vyatichlar, krivichlar, ilmen slovenlari va boshqalar) IX asrda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotlari darajasi bo'yicha davlat tuzish arafasida edilar. Tashqi xavf yuzaga keladi, Osiyo ko'chmanchi qabilalari: bijanaklar, qipchoqlar hujumlari ushbu jarayon omillaridan biri bo'ladi. Kiyev Rusi (IX-XII asrlar) doirasida qadimgi rus elati shakllanadi.

Rus so'zining kelib chiqishi fanda aniqlanmagan. Rus yerlari tushunchasi XII asrda sharqiy slavyanlar yashagan barcha hududlarni anglatgan. Qadimgi Rus elati keyinchalik shakllangan sharqiy slavyan xalqlari – belaruslar, ruslar, ukrainlarga asos bo'ladi. Kiyev Rusi davlatiga ko'plab qo'shni xalqlar: merya, meshera, ves, vod, ijora va boshqalar qo'shilgan.

Kiyev Rusi XII-XIII asrlarda feodal tarqoqlik davriga kirib, bu hol uni chet bosqinchilari (mo'g'ullar, shved va nemis ritsarlari) hujumiga uchratadi. XIV asrdan Rus yerlarini yangi markaz – Moskva atrofida birlashuvi boshlanadi. Moskva davlatini shakllanishi davomida rus elati, uning o'zini anglashi, etnik, hudud, xo'jalik va davlat haqidagi tasavvurlari shakllanadi. XIV-XVI asrlarda – rus adabiy tilining

bosqichma-bosqich shakllanish davri bo'ladi. XVI asr oxirida Rossiyada ko'plab shaharlar hunarmandchilik va savdo markazlariga aylanadi.

Moskva Rusi XVII asrning ikkinchi yarmidan Rossiya deb atala boshlandi. U yirik, ko'p millatli markazlashgan hokimiyatli davlatga aylanadi.

Rus millati. Rus xalqini XVII-XIX asrlarda asta-sekin zamonaviy millatga aylanishi, ijtimoiy munosabatlarning taraqqiyoti va yangi kapitalistik xo'jalik va turmushning elementlarini shakllanishi bilan bog'liq edi. Mamlakatning markaziy rayonlarida aholining zich joylashuvi dehqonlarni Volgabo'yi, Ural, Sibirga ko'chib u yerlarni koloniyaga aylantirib, o'zlashtirishiga yo'l ochadi.

Rossiyada ilgaridan yuqori toifa tarkibiga rus bo'lmagan etnoslar oliy ijtimoiy toifalarini qo'shish an'anasi bo'lgan. So'nggi feodal jamiyati ijtimoiy strukturasi XVIII asrda shakllanib, unda beshta asosiy toifalar bo'lgan. Dvoryanlar va ruhoniylar soliqlardan ozod qilingan, qolganlar – savdogarlar, meshchanlar va dehqonlar – imtiyozli toifalar va butun davlat amaldorlarini ta'minlashga majbur edilar. Jamiyatning ijtimoiy toifalarga bo'linishi to 1917-yil fevral inqilobiga qadar saqlandi.

Rossiyada XIX asrda 90 foizdan ortiq aholi dehqonlar bo'lgan. Faqat krepostnoy qaramlikning bekor qilinishi (1861) sanoatni rivojlana borishiga turtki bo'ladi.

XX asrning so'nggi o'n yilliklarida mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat keskin o'zgarib, aholining migrasiyaga moyilligi keskin o'sdi. Ruslar ilgarigi milliy chet viloyatlarni tashlab, markaziy va janubiy hududlarga ko'cha boshladi. Natijada ko'plab hududlarda ruslar soni qisqarib bormoqda. Qolaversa sobiq sovet respublikalaridan xususan, O'zbekistondan Rossiyaga ketgan ruslar ham iqlimi nisbatan yumshoq bo'lgan Rossiya qoratuproq zonasiga, markaziy hududlardagi unchalik yirik bo'lmagan shaharlarga borib joylashganlar.

3. Rossiyaning subetnik guruhlari. Rus xalqining joylashgan asosiy hududida ikki sheva – shimoliy va janubiy ruslar guruhlari bo'lgan. Bu hududlar orasida o'rta rus zonasi Oka va Volga havzasi ham mavjud. Mo'g'ullar hukmronligidan keyingi davrda aynan shu hudud rus davlatchiligi asosi, rus elatining rus xalqiga aylangan joyi bo'ladi. Aynan shu hududda umumrus adabiy tili shakllangan. Ko'plab asrlar davomida Sharqiy Yevropa hududlarida tarqalgan rus

xalqi guruhlarida xo'jalik, madaniyat va turmushda ma'lum tafovutlar shakllangan. Bu guruhlarga nisbatan subetnik guruhlar atamasi qo'llaniladi.

Smolensk va Pskov oblastlarida madaniyati bo'yicha belaruslarga yaqin subetnik guruh shakllangan, uni ikki xalq orasidagi o'tish tipi deb aytish mumkin. O'rta Volgabo'yida XVI-XIX asrlarda shakllangan rus aholisi moddiy madaniyati va xo'jaligida finn-ugor va Ural-Volgabo'yi turkiy xalqlariga xos madaniy belgilarni uchratishi mumkin.

Janubiy ruslar tarkibida ilgari «bir hovliliklar» deb nomlangan guruh ajralib turgan. Ularning aksari harbiy xizmatdagi aholi avlodlari bo'lib, dasht hududlarini qo'riqlash uchun XVI-XVII asrlarda ko'chirilgan. Ular alohida yashaganliklari tufayli qishloqlari, uy-joylari, ayollari kiyimlarida ko'plab o'ziga xosliklar shakllangan.

Shimoliy ruslar Oq dengiz, Arxangelsk, Murmansk guberniyalariga borib joylashib, mahalliy geografik nomlar bilan poozerliklar, pomoreliklar va boshqa nomlar bilan atalib, mahalliy sharoitlarga mos uy-joylar, madaniy-xo'jalik tipi yaratganlar.

4. Xo'jalik: an'anaviylik va zamonaviylik. *Qishloq xo'jaligi mashg'ulotlari.* Ruslarning asosiy mashg'ulotlari qadimdan dehqonchilik bo'lgan. Rus dehqonlari yerning tuzilishiga qarab og'ir plug, yengil omoch yoki boshqa tipdagi uskunalari yordamida shudgor qilganlar. Hosilni o'roqlar bilan o'rib, bog'lab ovin deb nomlangan maxsus xonalarda quritishgan. Donni qo'l tegirmonlari, shamol yoki suv tegirmonlarida un qilganlar.

Dehqonchilikning eng muhim yo'nalishi: donli ekinlar – arpa, suli (shimolda), bug'doy (janubda), qo'noq, grechixa (qora javdar), no'xat kabilar bo'lgan. Texnik ekinlardan zig'irpoya, kanop ekishib, ulardan olingan toladan mato to'qishgan. Sabzavotlardan piyoz, karam, turp, dukkaklilar va boshqalar yetishtirilgan. Xo'jalikning yordamchi sohalariga baliqchilik, ovchilik, termachilik, asal to'plash (yovvoyi asalarilar asalini olish), qo'ziqorin, o'rmon mevalari terish kirgan.

Chorvachilik ham xo'jalikda o'z o'rniga ega bo'lgan. Yirik shoxli mol omochga, plugga qo'shilishidan tashqari go'sht, sut mahsulotlari manbayi bo'lgan. To'ng'iz boqish Rossiyaning deyarli barcha hududlarida keng tarqalgan.

XIX asrdan qishloq xo'jaligidagi sezilarli o'zgarishlar boshlangan. Yangi ekinlar joriy qilinib, avvaldan ekilganlari maydonlari kengaygan. Kartoshka, qand lavlagi, kungaboqar, mamlakat janubida tamaki, uzum, tarvuz yetishtirish ko'paygan. Ingichka junli qo'y boqish faol rivojlana boshlaydi. Shunga qaramasdan Rossiyada ocharchilik tez-tez takrorlanib turgan.

Shaharlar aholisi 70 foizga ko'payganiga qaramay mamlakat aholisining atigi 10 foizi shaharlarda yashagan. Faqat XX asrning 50-yillarida Rossiyada shahar aholisi qishloqnikidan yuqori foizni tashkil eta boshladi.

Hunarmandchilik va sanoat. Ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiyoti, qishloq jamoalarida mehnat taqsimoti, asrlar davomida turli hunarmandchilik sohalarini mustaqil yo'nalishlarga: kulolchilik, temirchilik, toshkesarlik va boshqalarga bo'linishiga olib keladi.

Rossiyada krepostnoylik bekor qilinganidan so'ng kapitalistik taraqqiyotga yo'l ochilib yirik industrial rayonlar: Markaziy (Moskva atrofida), Shimoli-g'arbiy (Peterburg atrofida), Ural kabilar shakllanadi. Temir yo'llar quriladi. Metallurgiya, tekstil va boshqa sanoat turlari rivojlanadi. Burjuaziya va ishchilar sinflari soni o'sadi. Yirik sanoat bilan birgalikda kichik ishlab chiqarish (teri-ko'nchilik, sopol, temirchilik va boshqalarda), yuz minglab kichik kustarlar faoliyat yuritganlar. Millionlab shahar va qishloq aholisi hunarmandchilikni dehqonchilik bilan qo'shib olib borganlar. Rossiyada dehqonlarni qishloq xo'jalik ishlari tugagach, kuz-qish fasllarida shaharlarga ketib ishlashlari ham keng tus olgan.

5. Ruslarning moddiy madaniyati. *Qishloqlar va qishloqchalar.* Ruslarda yuztadan ortiq xo'jalik yashaydigan, cherkovi bo'lgan manzilgohlar qishloq deb atalgan. Shimoliy va Shimoli-g'arbiy viloyatlarda XIV asrdan ko'p sonli hovlilari bo'lmagan qishloqchalar vujudga kelgan. Stanitsa deb janubiy viloyatlardagi: Don, Terek, Kuban daryolari bo'ylab yashayotgan kazaklarning aholi punktlari nomlangan. Sibirda rus kolonistlari barpo etgan aholi manzilgohlari Pochinki va Zaymishelar bo'lgan.

Shaharlari. Ular paydo bo'lishi va me'morchilik-loyiha qiyofalariga ko'ra turli-tuman bo'lgan. Qishloq joylaridagi qal'a yoki feodal kremli bo'lajak shaharga asos bo'lishi mumkin edi. Shaharlar hunarmandchilik markazlari, pomeshchiklar uylari, monastirlar atrofida ham vujudga kelgan.

Shaharlar murakkab ijtimoiy tizimga ega bo'lgan. Ijtimoiy yaqin (meshchanlar, dvoryanlar, savdogarlar), etnik (ruslar, tatarlar, ukrainlar) yoki kasbi-kori bo'yicha (etikdo'zlar, temirchilar, qurolsozlar) guruhlar shakllanib, birgalikda yashashga, mavzelar tashkil etishga intilganlar.

XIX asr oxiri – XX asrda ruslar yashaydigan hududlarda shaharlar soni keskin ko'payadi. Shaharlar Rossiya aholisi turmushi va madaniyatiga katta ta'sir ko'rsatib muhim etnomadaniy, integrasiya, ichki va tashqi etnoslararo aloqalarni kuchayishiga omil bo'lib xizmat qilgan.

Uy-joylari. Ruslarning uy-joylari turli xil va tiplarda qurilgan. Uylarni ko'rinishiga etnosiyosiy omillar va ijtimoiy tafovutlar ta'sir etgan. Aholining boy qatlamlari uylari sifati va qulayligi bo'yicha kambag'allarnikidan keskin farq qilgan. Dehqonlar turar joylarida mahalliy xususiyatlar kuzatilsa, shaharlarda ham bu xildagi keskin farqlar saqlangan.

Shimoliy hududlar turar joylari keskin tabiiy iqlim sharoitida shakllangan. Arxangelsk, Novgorod, Vologda va yana qator Shimoliy viloyatlarda o'rmonlarning ko'pligi tufayli uy devorini yog'ochdan yo'nib (vyansi), qulfi kalit qilib ko'tarishadi. Yog'ochlarni bir-biriga mahkamlashning qator usullari mavjud. Shimoldan uzoqlashgan sari dehqonlarning uylari shunchalik baland qurilganligini ko'rish mumkin. Shimolda uylar ikki qavatli bo'lib, tomi ikki tomonlama qilib yopilgan. Shu tariqa bitta binoda mol uchun og'ilxona, pichan va qishloq xo'jalik qurollari ombori pastda, yashash xonalari tepada joylashgan. Bunday qurilish majmuasini uy-hovli deb atash mumkin. Shimoliy rus viloyatlarida uch xonali uy eng keng tarqalgan bo'lib, xo'jalik binolari bilan birga ko'cha yuzida uzun inshoot ko'rinishida bo'lgan. Uyning eshiklari, derazalari va boshqa qismlari o'yma naqshli me'moriy elementlari bilan bezatilgan.

Moskva, Vyatka, Ryazanning shimolida, Kaluga va boshqa guberniyalarda o'rta rus uy-joylar tipi kengroq tarqalgan. Uni mustaqil tipdan ko'ra, o'tish ko'rinishidagi turar joylar deb atagan ma'qul. Uylar yog'ochdan qurilgan. Lekin bu viloyatlarda uylarni baland, ustma-ust

qurishga hojat bo'lmaganidan bir qavatli qilib qurilgan. Tomini ikki yoki to'rt yoqlama qilib, ustini somon (poxol) bilan yopishgan. Uyni odatda uch xonali qilib qurishgan. Xo'jalik binolari asosan uyning yonida yoki orqasida tiklangan. Uyning old tomoni derazalari naqshlangan taxtalar bilan bezatilgan.

Rossiyaning Yevropa qismi janubiy hududlarida boshqa tipda uy-joylar bino qilingan. Bu turar joylarni belaruslar va ukrainlarning uylari bilan umumiy elementlari ko'p. Yog'ochdan yo'nib qurilgan uylardan tashqari bu rayonlarda turluk (daraxt shoxlari)dan mustahkam bo'yra to'qib, uning ustidan loy bilan suvashgan. Somonli loydan devor yoki xom g'ishtdan qurilgan uylar bo'lib, yog'och uylardan boshqalari suvalib, tashqi va ichki tomondan oqlangan. Bunday uylar aksari bir qavatli bo'lib, taxtadan poli, ko'pincha tuproqli poli va to'rt tomonlama, somonli tomi bilan xususiyatlidir. Uylar ikki yoki uch xonali bo'lgan. Ko'chada uyning orqa devori qaragan hovli ochiq bo'lib xo'jalik binolari erkin joylashtirilgan. Hozirgi kunda bunday tipdagi klassik uylarni uchratish mushkul. Endilikda bu hududlarda nisbatan qulay, g'ishtli uylar qurilmoqda.

XX asrning o'rtalaridan uy-joylar loyihasi va qurilishi soddalashib, standartlashib bordi. Ma'lum tipdagi loyiha bo'yicha qurilishlar keng tus oldi. Uyning ichida mebel, maishiy texnika ham barchada bir xil: oshxona, yotoqxona, bolalar xonalari uchun zarur mebellar yildan-yilga ko'payib bordi. An'anaviy me'morchilik elementlaridan turli bezaklar, dekor, yog'och o'ymakorligi namunalari saqlanib qolgan, xolos.

Kiyimlari. Etnografik ma'lumotlar rus xalqi kiyimlarini uchta asosiy kompleksga: shimoliy rus, janubiy rus va o'rta rus bo'linishini ko'rsatadi. Ularning areallari shevalaridagi tafovutlar, hududlari bilan deyarli mos keladi. Ayrim lokal variantlar: g'arbiy rus kiyimlari kompleksi, Sibir staroobryadchilari, kazaklar kiyimlari ham mavjud.

Rus ayoli va erkaklarining an'anaviy liboslari asosini zig'ir tolasi yoki kanopdan to'qilgan mato tashkil qiladi. Uning bichimini tunikasimon deb nomlanadi. Bu xildagi ko'ylakning bichimi yengil bo'lib, maroning bukilgan joyida boshni kiritish uchun kesib joy qilingan. Ikki yoni tepada yeng qo'yiladigan joygacha tikilgan. Qizlar uchun o'tmish-

da bu ko'ylak ham uyda, ham tashqarida kiyishga mo'ljallangan, ayollar uning ustidan yana boshqa kiyim ham kiyganlar.

Shimoliy rus ayollari kiyimi kompleksida ko'ylakdan tashqari sarafan kiyilgan. Uni turli matodan, turli rangdagi gazlamalardan tikishgan. Shimolda bosh kiyimlari ham turlicha bo'lgan. Kokoshnik ustidan ro'mol, kashtalangan yopinchiq yoki oddiy ro'mol o'rab yurishgan. Qizlar yalangbosh yoki yengil tasma, gulchambar, bog'ich bilan yurishlari mumkin edi. Ayollar kiyimlarini majburiy elementi kamar taqish bo'lib, ular bilan bog'liq ko'plab udum-odatlar bor edi.

Janubiy rus ayollari kiyimi kompleksida ham uzun ko'ylak, ponyova o'rab (tikilmagan) kiyiladigan ponyova (yubka) bo'lgan. Ponyova turli rangdagi matolardan qilingan. Ayollar oldilariga zapon deb nomlangan fartuk taqqanlar. Janubiy rus ayollari kiyimlari ichida eng murakkabi bosh kiyimlari edi. Ulardan biri – «hakka» bir necha qismdan iborat bo'lib, ba'zida shox ko'rinishini olgan.

O'rta rus ayollari kiyimlari kompleksi shimoliy rus va janubiy rus kostyumlari xususiyatlarini mujassamlagan, uning uchun xususiyatli jihat XIX asrda yubka, koftalarining kiyila boshlanishidir. An'anaviy xalq kiyimlarini aholi hayotidan aynan shu jarayon surib chiqardi.

Rus erkak dehqonlarining kiyimlari turlari ko'p bo'lmagan. Odatda ular zig'ir tolasidan to'qilgan matodan yoki movutdan ko'krak kesimi to'g'ri tikilgan ko'ylak va juda keng bo'lmagan ishtonni kiyishgan. Bosh kiyimlari XIX asrda kigizdan shlyapa, baland silindr qalpoqlar, qishda qo'y terisidan turli (malaxay, treux) telpaklar kiyilgan.

Ustki kiyimlar – erkaklarda ham, ayollarda ham bir xil: qo'y terisidan po'stin, zipun va boshqalar kiyilgan. Dehqonlarning oyoq kiyimlarida qator regional tafovutlar bo'lgan. Eng ko'p kiyiladigani choriq ko'proq daraxt po'stlog'i tolasi, ba'zida arqon bilan bog'langan. Ayrim joylarda ishlov berilmagan teridan (porshna) oyoq kiyimi qilingan. Boy kishilar teridan baland qo'njli etiklar kiyganlar. XIX asr boshlaridan baland etiklar, kigizdan valenkilar kiyila boshlanadi. XIX asr oxirida rus qishloqlariga fabrika poyabzali va rezina kalishlar kira boshladi.

Rus aholisi kiyimlarida jamiyatning ijtimoiy-toifaviy bo'linishi ham o'z aksini topgan. Ayniqsa dvoryanlar kiyimlari ajralib turgan. Uni G'arbiy Yevropa namunalarida, modaga qat'iy rioya qilgan holda tikishgan.

Savdogarlar, meshchanlar ham o'z toifalariga monand kiyinishgan. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida rus kostyumiga sanoat darajasida kiyimlarni tayyorlash va sotish, ko'plab shahar modasi (ayniqsa ayollar kiyimlarida)ning tarqala borishi ta'sir etadi. Ayni shu paytdan pinjak, shim, palto, fabrika mo'ynali telpaklari va boshqalar urfga kirgan.

Hozirgi kunda ruslarni shahar va qishloq aholisi kiyimlari bir-biridan farq qilmaydi. An'anaviy xalq kiyimlarini badiiy xalq ansambllari ishtirokchilarida, fol'klor jamoalarida, muzeylarda ko'rish mumkin. Hozirgi davrda milliy kiyimlarga qiziqish kuchaymoqda. Kashtachilik, milliy naqsh san'ati o'z mavqeini saqlab kelmoqda.

6. Jamoa munosabatlari va oilaviy turmush. *Jamoa.* Rossiya qishloqlari hayotini tashkil etishdagi o'ziga xos xususiyati qo'shnichilik jamoasining mavjudligidir. Jamoada o'rmon, o'tloq, suv havzalari, xashak o'rish uchun dalalar singari mulklar bo'lgan. Ekin maydonlari jamoa a'zolariga bo'linib, har bir oila tomonidan o'z mehnat qurollari bilan ishlov berilgan. Yig'ilgan hosildan pomeshchikka obrok, davlatga soliq to'langanidan so'ng qolgani oila mulkiga aylangan.

Rus qishloq jamoasi o'zining ijtimoiy-iqtisodiy holati bo'yicha xilma-xil bo'lib, bu faqat mulkchilikda emas, ba'zida etnik tarkibda ham kuzatiladi. Jamoa qator ijtimoiy-iqtisodiy va mafkuraviy vazifalarni bajargan. Jumladan ijtimoiy hayotning barqarorlashtirgan, o'z a'zolarining axloqiy me'yorlariga rioya qilishini, oilada mulkiy, ajralish muammolarini, meros masalalarini, homiylik va boshqa ishlarni nazorat qilgan. Hasharlar, bayramlar, to'ylarni tashkil qilish ham jamoa an'analariga kirgan. Jamoani oila boshliqlari yig'inida saylangan oqsoqol boshqargan.

Oila. Ruslarda ham XVIII-XIX asrlarda yirik patriarxal oilalar an'anasi bo'lgan. Ruslar hayotining oilaviy tashkil etilishining bu xildagi ko'rinishi XX asrning birinchi choragigacha davom etgan. Yirik bo'lmagan oilalarning turli variantlari uchragan. Lekin bunday oilalar a'zolari odatda 25-30 kishidan oshmagan. Ayol turmushga chiqar ekan erining oilasiga kirgan. O'g'illar uylanganlaridan so'ng ota-onasini yonida qolib, ular bilan umumiy xo'jalik yuritgan.

Xo'jalikni ko'pchilik bo'lib boshqarish oila a'zolariga ma'lum majburiyatlarni yuklaydi. Xo'jalikni yuritish, oilaning maishiy turmushida qat'iy ierarxiyaga rioya qilingan. U kichiklarning kattalarga so'zsiz bo'ysunishida, erning xotin ustidan boshchiligida kuzatiladi. Oiladagi o'zaro munosabatlar avtoritar patriarxal xususiyatda bo'lgan. Uy egasi (bolshak) va uning xotini (bolshuxa) oilaning barcha mablag'lari, a'zolari taqdirini hal etishga mutassadilik qilganlar.

Kapitalistik munosabatlarning taraqqiyoti rus oilasining ko'plab tomonlariga ta'sir etdi. Ayrim oila a'zolarining shaharga pul ishlagani ketishi, kichiklarning kattalarga so'zsiz bo'ysunishining buzilishi, o'g'illarning o'z huquqlarini namoyish etib, oila mulkidan o'z hissalarini talab qilishlari kabi holatlar boshlandi. Rus oilalarining parchalanishi XIX asr oxirida boshlanadi. Bu jarayon juda uzoq davom etib, mahalliy sharoitlar bilan bevosita bog'liq holda kechgan.

Oilaning parchalanishi – o'zaro munosabatlarga chek qo'yish bo'lmagan, albatta. Shahardami yoki qishloqda yangi ajralib chiqqan oilalarni imkon darajasida katta oilaga yaqinroq joylashtirishga harakat qilingan. Kichik oilalar ko'pincha ikki avlod ota-onalar va farzandlaridan iborat bo'ladi. Kichik monagam oilani ichki tizimi ancha demokratik. Bu jarayonlarning taraqqiyoti ayniqsa shaharlarda, ishchilar oilalarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Oilaviy marosimlari. Inson hayotidagi muhim bosqichlarning tantanali yoki salobatli bo'lishini nikoh to'yi, farzand tug'ilishi va dafn marosimlari ta'minlaydi. Nikoh to'yi eng yorqin va tantanali marosimdir. Nikoh udumlari o'zida qadimgi afsungarlik, xalq an'analarini, qo'shni xalqlar madaniy ta'sirini mujassamlashtirgan, Ruslarda ushbu marosim davrlar o'tishi bilan murakkab tus olgan. Nikoh to'yiga uzoq asrlardan buyon faqat oilaviy emas jamoaviy hodisa, voqea sifatida qaralgan. Ayniqsa nikoh marosimi cherkovda tantanali o'tkazilishi uning ishtirokchilarida katta taassurot, kelin-kuyovga katta ma'suliyat yuklagan.

XX asrda rus xalqiga ham sovet hokimiyatining ateistik mafkurasi katta salbiy ta'sir o'tkazdi. Rasmiy idoralarda tuzilgan nikoh oilaning zaiflashuviga, minglab bolalarning tirik yetimga aylantirib, bolalar uylariga topshirilishini oddiy holatga aylantirdi.

Dafn marosimlari ham keskin o'zgarishlarga uchradi. Cherkovda cho'qintirilmagan kishining marosimi ham grajdanlik udumiga aylantirilib, asosiy an'ana – xotirlash, to'qqizini, qirqini, yilini o'tkazish

bo'lib qoldi. Uni ham barcha oilalar, ayniqsa shahar sharoitida yashayotganlar o'tkazayotgani yo'q. Ota-onalarini qariyalar uyiga topshirish, uy-joylarni turli hiyla-nayranglar bilan o'z nomlariga o'tkazib, ota-onalarini ko'chaga chiqarib yuborish faqat shaharlarda emas, qishloqlarda ham ko'payib bormoqda.

Taqvim udumlari ruslarda tabiat bilan bog'lanib, bu aholining asosiy faoliyati va hayotini ta'minlash vosita omillari bilan izohlangan. Bu udumlar negizida sharqiy slavyanlarning qadimiy odatlari elementlari yotadi. Bu udumlar Rojdestvo – cho'qinish kompleksi, qishni kuzatish, bahorni qarshilash (maslenitsa), verb haftasi, troitsa, hosil bayrami bilan bog'liq. Birinchi va so'nggi don bog'lamlarini e'zozlanishi ham shular jumlasidandir.

7. Rus folklori. Rus folklori an'anaviy janrlari orasida eng qadimgi turi – marosim qo'shiqlaridir. Qo'shiqlar oiladagi muhim voqealarni (oilaviy to'ylar, dafn marosimlari), taqvim bayramlarini (kolyadki va vesnyankilar) ham qo'shiqlar, musiqa jo'rligida nishonlashgan. Rus xalq qo'shiqlari ham syujetlari boyligi bilan ajralib turadi. Unga sevgi, oila haqida, yamshiklar, hazil-satirik va boshqa qo'shiqlar kiradi. Adabiyotning yuksalishi, savodxonlikning tarqalishi bilan Rossiyada rus shoirlari she'rlaridan qo'shiqlar yaratila boshlandi.

Rus ertaklari ham qiziqarli va turli-tumandir. Ulardagi qahramonlar: ahmoq Ivan, aqlli Vasilisa, Baba yaga, o'lmas Kashey va boshqalar siymosida, ko'plab maqollar, matallar va topishmoqlarda xalqning hayot mazmuni, donishmandligi o'z aksini topgan.

Rus xalq musiqasi ham rang-barang, unda vokal tomoni cholg'u qismidan ustun turadi. Rus musiqali asboblariga gusli, doira, nog'ora, nay, balalayka, XIX asrdan gitara, garmon kabilar kiradi.

Qadimdan ruslarda raqs va o'yinlar musiqa yoki qo'shiqlar jo'rligida ijro etilgan. XIX-XX asrlardagi urbanizatsiya va murakkab ijtimoiy jarayonlar rus an'anaviy madaniyatini keskin o'zgartirdi.

8. Amaliy san'ati. Kashtachilik – xalq amaliy san'atining qadimdan keng tarqalgan turidir. Kashtalar yuzlab yillar davomida an'anaviy naqshlarini saqlagan. Xalq turmushida bu naqsh va kashtalar bilan kiyimlar, sochiqlar, yopgichlar, dasturxonlar bezalgan. XVII asrdan boshlab Rossiyaning ko'plab viloyatlari ayniqsa Vologda, Nijegorod va Moskva guberniyalarida nafis to'r (kashtali to'r) to'qish keng tus oldi.

Bu nafis san'at markazlarining ayrimlari hozirga qadar saqlanib kelmoqda. Ruslar kiyimlarni bezashda marjonlardan foydalanish, gul bosish va boshqa badiiy san'at usullarini ham qo'llashadi.

Rossiyaning o'rmonli mintaqalarida ilgaridan yog'ochga badiiy ishlov berib, o'yma idishlar, o'yinchoqlar, mebellar, mehnat qurollari va boshqalarni yasashgan. Uylarning devori ham boy va nafis ko'rinishda bo'lgan.

XX arning boshlariga qadar qishloqlarda, viloyatlardagi shaharlarda yog'ochdan uylarning derazalarini, old fasadini (old tomonini) naqshinkor bezash keng yoyilgan. Eng boy o'ymakorlik san'ati namunalari shimoldagi va Volgabo'yi qishloq uylarida saqlangan bo'lib, ular XIX asrning ikkinchi yarmida bunyod etilgan.

Volgabo'yi, Uraloldi, Angaraoldi va boshqa hududlarda uylarni o'simliklardan olingan va moy bo'yoqlar bilan bo'yash keng tarqalgan. Badiiy san'at turlaridan biri – beresta (qayin daraxti po'stlog'i)dan turli idishlar yasash, ularga naqshlar tushirish, metallga badiiy ishlov berish, sopol tayyorlash (Gjel, Yaroslavl, Lipetsk, Skopin) markazlari bo'lgan. Loydan o'yinchoqlar tayyorlash markazlari – Vyatka, Tula, Arxangelsk, Penza guberniyalari bo'lgan. Eng mashhurlari Dimkovoda tayyorlangan o'yinchoqlar edi.

9. Rus yozuvchilarining asarlarida etnik mavzu. Rus xalqining etnik tarixi uning Yevropa va Osiyo xalqlari bilan keng tarixiy-madaniy aloqalarda bo'lganini tasdiqlaydi. Rus xalqining ma'naviy madaniyati yuksak rivojlangan adabiyot (A.S.Pushkin, N.A.Nekrasov, L.N.Tolstoy, F.M.Dostoevskiy, A.P.Chexov va boshqalar)da o'z aksini topgan. Rus adabiyotining o'ziga xos xususiyati – u o'zida xalq vatanparvarligini mafkuraviy g'oya sifatida mujassamlashtirib, tarixga hurmat, boshqa xalqlarning yutuqlari va madaniyatlariga ehtiromni ifoda etadi. Vatanparvarlik va baynalmilalchilik mavzusi XIX asrda ijod qilgan ko'plab rus yozuvchilari asarlarida kuzatiladi. Xususan, A.S.Pushkin, M.Y. Lermontov, L.N.Tolstoy asarlarida Kavkaz mavzusi alohida o'rin tutadi.

10. Ural-Volgabo'yi xalqlari. *Aholining shakllanish tarixi.* Ural-Volgabo'yiga O'rta Volga havzasidan Ural tog'larigacha bo'lgan hudud kiradi. Mil. avv. I ming yillikda Volga (Itil) havzasiga finn-ugor tilli aholi kelib joylashgan. Ularning avlodlari mil. avv. I ming yillikning ikkinchi yarmidan uchta xalq – mariy, mordva va udmurtlarga asos solgan.

I ming yillikning birinchi yarmida O'rta Volga va Azov bo'yi dashtlariga turkiy tilli xalqlar, xususan, bulg'orlar kela boshladi. Turkiy xalqlar X-XIII asrlarda ilk feodal davlatlari – Volga Bulg'oriyasini tuzgan. Bu davlat Sharqiy Yevropa iqtisodiy va siyosiy hayotida muhim o'rin tutgan. Volga Bulg'oriyasi aholisi Ural-Volgabo'yi xalqlarini: tatarlar, chuvashlar, qisman boshqirdlarning shakllanishiga asos bo'ladi.

Mo'g'ullar bosqini tufayli Volga Bulg'oriyasi o'z faoliyatini to'xtatadi. Keyinchalik bu hududlar Oltin O'rda xonligiga kiritiladi. XV asrda Oltin O'rdadan Qozon xonligi ajralib chiqadi. Rus podshosi Ivan IV Grozniy 1552-yili Qozonni egallab xonlikni tugatadi.

Ural-Volgabo'yi hududi qadimdan Yevropa va Osiyo chegarasidagi turli rasalarning aloqalar hududi bo'lgan. Tarixiy-etnografik oblast xalqlari o'z qiyofalarida mongoloidlik va yevropeoidlik xususiyatlarini mujassamlashtirganlar.

Ural-Volgabo'yi xalqlari orasida eng shimolda joylashgan udmurtlar va besermanlar Kama – Vyatka daryolari havzasida yashaydilar. Udmurtlardan g'arb tomonida mariylar joylashgan. Regionning g'arbi va janubi-g'arbida mordva xalqi yashab ular haqidagi ilk yozma ma'lumotlar VI asrga oiddir. Mordvalar ikki etnik guruhga: erzya va mokshaga bo'linadi. Erzya va mokshalar tili qardosh bo'lsa-da ular turlichadir. Volganing o'ng sohilida chuvash-viryallar daryo oqimi yuqorisida, chuvash-anatrilar quyiroqda yashaydilar. Hududning o'rtasida Volgabo'yi tatarlari istiqomat qiladilar. Tatar nomi XIX asrdan ushbu xalqda etnonim sifatida mustahkamlangan. Unga qadar ular o'zlarini bulg'orlar deyishgan. Volgabo'yi tatarlari ikki guruhga: qozon tatarlari va mishar tatarlariga bo'linadi.

Tatarlardan sharqda va janubiy sharqda Uraloldi va Uralorti hududlarida boshqirdlar yashaydi. Bu etnonim X asrdan ma'lum. Boshqirdlar xotirasida qadimgi urug' – qabila bo'linishi saqlanib qolgan. Bunday guruhlar soni qirqqa yaqin (yurmat, burzyan, usergan) bo'lib, bu borada boshqirdlar O'rta Osiyo xalqlariga o'xshashdir.

Yuqoridagi etnoslar soni olti yuz mingdan (mariyliklar) 3 mln. kishigacha (tatarlar), ularning barchasi Rossiya Federatsiyasi tarkibidagi milliy respublikalardir. Boshqirdiston, Mariy El, Mordoviya, Tatariston, Udmurtiya va Chuvashiyalar ko'p millatli respub-

likalardir. Ularda ruslar – eng yirik etnik guruh, ayni vaqtda tatarlar, chuvashlarning yarmi, mordavalarning uchdan biri o'zga hududlarda yashashadi.

Tillari Ural va Oltoy til oilalariga kiradi. Ural til oilasining perm guruhiga udmurt va besermanlar tillari kiradi. Volga-finn til guruhiga mordva (erzya va moksha) va mariy tillari birlashgan.

Oltoy til oilasi hududda turkiy tillari guruhiga kiradi: boshqird, tatar va chuvash tillari. Boshqird va tatar tillari qipchoq guruhiga mansub. Yozuv tatarlarda 1927-yilgacha arab alfaviti, 1928-39-yillari lotin grafikasi, so'ng kirillcha alfavit qabul qilinadi. Qolgan etnoslar yozuvi XIX asrda, kirillcha alfavit asosida yaratilgan.

Volgabo'yi xalqlari xo'jaliklari dehqonchilik va chorvachilikdan iborat bo'lib, u mahalliy geografik imkoniyatlar doirasida shakllangan. Yerni plug bilan xususan, mahalliy kashfiyot – oldida g'ildiragi bo'lgan saban bilan ag'darishgan. Bu ish quroli olimlarning fikricha bulg'orlar davridan ishlatilgan. Volgabo'yi va Uraloldi hududlarida chorvachilik ham yaxshi rivojlangan. Qo'y otarlari, yilqi uyurlari, qoramol podalari bo'lib, boshqirdlar xo'jaligida ko'chmanchi va yaylov o'troq chorvachiligi katta o'rin tutgan.

Ural-Volgabo'yida yovvoyi asalarilar asalini yig'ish ham ancha yuksalgan. Keyinchalik sohaning rivojlanishi asalarichilikni eng mashhur kasblardan biriga aylantirdi. Hozirgi kunda Ural Volgabo'yi xalqlari yangi zamonaviy ishlab chiqarish: yuksak texnika va texnologiyaga asoslangan sanoat va agrar sohalarini yuksaltirmoqda. Chuvashiya avvaldan xmel yetishtirish bo'yicha ixtisoslashgan. U Rossiyaning asosiy xmel ishlab chiqaruvchisidir. Boshqirdiston qimizi va asali bilan shuhrat qozongan. Udmurtiya va Mordoviya yog'och tayyorlash va yog'ochni qayta ishlash sanoati markazlaridir, Tataristonda uzoq o'tmishdan teri-ko'nchilik, po'stin, oyoq kiyimlari, kigiz bosish undan valenkilar tayyorlash bilan shug'ullanganlar.

Udmurtlar, mariylar, chuvashlar, mordvalar qishloq uylari o'rta rus o'lkasi aholisinikiga o'xshash yog'ochdan yo'nib, ikki tomonlama qilib yopilgan uylardir. Bu uylarni ko'chaga qaragan tomonida uch yoki to'rtta derazasi bo'lgan. Volgabo'yi va Uraloldi qishloqlarida bu xildagi uylar hozirgi kunda ham keng tarqalgan.

Aholining qadimgi udum marosimlari, ta'ab va odatlari taomlarda saqlanmoqda. Volga – Ural regioni uchun turli piroglar (gummalar) – ochiq va yopiq ko'rinishida, go'shtli, sabzavotlardan, kartoshkadan, donlardan, mevalardan qo'shib tayyorlash xususiyatlidir. O'ziga xos piroglar cheryomuxa va kalinadan tayyorlanadi. Turkiy xalqlar uchun turli go'shtli taomlar: uy kolbasalari (tatar va boshqird qazilari), chuvash shirtani (mol qorniga go'sht qiymasini solib pishirish), boshqird beshbarmog'i, tatarlar chak-chaklari uzoq-uzoqlarda ham mashhur.

Volgabo'yi va Uraloldi fin xalqlari taomlarida: quymoq, non, turli bo'tqalar, piroglar, bo'g'irsoqlarning o'rni katta. Chuchvara ham barcha aholi vakillarida milliy taomga aylangan. Uyga kelgan mehmonni yoki yo'l-yo'lakay kirgan yo'lovchini mehmon qilish odati hozirgi kungacha saqlangan.

Oila va oilaviy marosimlar. Tatar va boshqirdlarda uy erkaklar va ayollar qismlariga bo'linadi. Uyning isitish vositasi (pechi) joylashgan qismi ayollariniki hisoblanadi.

O'tmishda oilaviy turmush ko'p sonli urf-odatlar, marosimlar bilan to'la bo'lgan. Nikoh ota-onalar roziligi bilan tuzilgan. Udmurtlar, mariylar va mordvalarda yoshi katta qizlarni yosh bolalar bilan nikohi holatlari uchragan. Unda uyga qo'shimcha xizmatchi olish asosiy maqsad bo'lgan. Bu hol folklorda ham o'z aksini topgan. Tatar va boshqirdlarda qiz tomonga qalin puli to'lash odati bo'lsa, mordvalarda qadimgi udum kelinni eri tomondagi erkaklar bilan gaplashmaslikka harakati saqlangan.

XIX asrda ayrim xalqlarda yirik, bo'linmagan oilalar saqlanib ularda 20-30 tagacha kishi bo'lgan. Endilikda yirik oilalar deyarli uchramaydi. Kichik ikki avlod vakillaridan bo'lgan oilalarda odatda 3-6 ta kishi mavjud, xolos.

Ma'naviy madaniyati. Folklori. Turkiy, finn-ugor xalqlari folklor an'analari bir-biridan katta farq qiladi. Xususan, boshqirdlar folklorida qahramonlik dostonlari muhim o'rinni egallaydi. «O'rol botir», «Aqbulat» dostonlarida boshqirdlarning afsonaviy ajdodlari, ularning sehrli qanotli otlari va boshqa syujetlar mavjud. Tatarlar folklorida baytlar ayniqsa mashhur, unda shoirlar turli voqealarni adabiy she'riy qissalarga aylantirganlar. Ural-Volgabo'yi xalqlari folklorida qo'shiqlar

alohida o'rin egallaydi. Bu qo'shiqlar aksari tarixiy mavzularga bag'ishlangan.

11. Quyi Volgabo'yi qalmiqlari. Qalmiqlar Qalmiqiya respublikasida (poytaxti Elista shahri) yashashadi. Ular joylashgan Volga daryosining quyi oqimi – cho'l-dasht zonasidir. Qalmiqiya haqida o'ziga xos tarixiy-etnografik hudud sifatida so'z yuritilishi mumkin. Hudud O'rta Osiyo va Qozog'iston, Ural-Volgabo'yi shuningdek, Shimoliy Kavkaz bilan chegaradosh bo'lishi qalmiqlarning xo'jalik madaniy tiplarida o'z aksini topgan. Jumladan, yaqin o'tmishda qalmiqlar ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanganlar, bu ularni O'rta Osiyoliklar bilan yaqinlashtiradi. Baliqchilik va qovun-tarvuz yetishtirish Quyi Volgabo'yi bilan, dehqonchilik va bog'dorchilik Shimoliy Kavkaz xalqlari bilan aloqalar natijasidadir.

Qalmiqlar – Yevropaning yagona mo'g'ul tilli aholisidir. Ularning ajdodlari oyratlar – Markaziy Osiyolik qabilalar bo'lib hozirgi hududlariga Jung'oriyadan (Mo'g'ulistonning g'arbidagi tarixiy viloyat) kelganlar. Ular Rossiya chegaralarida XVII asrning boshlarida paydo bo'lib, XVII asrning ikkinchi yarmida yirik qalmiq xonligini tuzganlar. XX asrning 20-30-yillaridan qalmiqlar o'troq hayotga o'tsalar-da chorvachilik, eng avvalo qo'ychilik ularning xo'jaligi asosi bo'lib qolmoqda. Yirik shoxli mollarning qalmiq zoti o'zining «marmar» go'shti bilan nom qozongan.

Deyarli to'rt asrdan buyon bir-biridan keskin farq qiladigan xalqlar qurshovida yashagan qalmiqlar o'z mongoloid rasasini saqlab, bu borada mo'g'ullar va buryatlarga yaqin. Qalmiqlarning o'tmishdagi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi xo'jaliklari ta'siri ularning taomlari tizimida yaqqol kuzatiladi. Ozuqada sut va undan mahsulotlar, xamir va go'sht afzal ko'riladi. Ayniqsa yosh yilqi va qo'y go'shti qadrlanadi. Mevalar, sabzavot hamda ko'katlar kam, ular ham qo'shni xalqlar ta'sirida iste'mol qilinadi. Qalmiqlar choyi – jombaga qovurilgan un, tuz, yog', sut, muskat yong'og'i solishadi.

Qalmiqlarning turmush tarzi keskin o'zgarganligi tufayli ularning moddiy madaniyatidagi qadimgi unsurlar uzil-kesil yo'qotildi. Jumladan, ularning o'tovga o'xshash ko'chma uylari XX asrning birinchi yarmida rus va umum Yevropa turar joylari ta'sirida butunlay yo'qotilgan.

Dinlari – buddizmning lamaizm turidir. Bu ularni faqat qo'shnilaridan emas, balki barcha Yevropa xalqlaridan farqlaydi.

Qalmiqlarning qahramonlik dostonlari «Jangar» XV asrning o'rtalarida yaratilgan. U avloddan avlodga doston tarzda jangarchinlar ijrosida o'tib kelgan. Qalmiqlar 1943-yili fashistlarga yordam ko'rsatganlikda asossiz ayblanib, Sibirga surgun qilinganlar. Bu jazo 13 yil davom etib, ular o'z vatanlariga 1957-yili qaytganlar. Hozirgi Qalmiqiya respublikasi aholisining 50 foizi qalmiqlar, 40 foizi ruslar. Qalmiqlarning umumiy soni – 180 ming kishidir.

12. Shimoliy Kavkaz xalqlari. *Hududi va etnik tarixi.* Shimoliy Kavkaz – Rossiya Federatsiyasi tarkibiga kiradi. Geografik jihatidan Shimoliy Kavkaz Yevropaga, Kavkazorti esa G'arbiy Osiyoga kiradi. Ular orasidagi tabiiy chegara Katta Kavkaz tog'lari maydoni jihatidan katta bo'lmasa-da, turli-tuman xalqlar, tillar va madaniyatlarning mavjudligi bilan xususiyatlanadi. Bu borada Dog'iston alohida o'rin tutadi. O'rta asr arab geograflari Kavkazni «tillar tog'i» deb bejizga atamaganlar.

Til borasida xilma-xillikka mahalliy xalqlarning kelgindi etnoslar bilan o'zaro aloqalari ham o'z hissasini qo'shgan. Natijada osetinlar (600 mingdan ortiq) eron tilli, qorachoylar (173 ming), bolqorlar (75 ming), qumiqlar (286 ming) turkiy tilli xalqlarga aylanganlar. Antropologik tadqiqotlar ushbu xalqlarni kavkaz tillarida so'zlashuvchi tog'lik guruhlar bilan qardoshligini tasdiqlamoqda.

Mahalliy aholining qadimgi tillari so'zsiz Kavkaz tillari bo'lib, ular uchun xilma-xillik xususiyatlidir. Dog'istonda bir voha, hatto ovul (masalan Kubachi) aholisining tili o'z qo'shnilari tilidan keskin farqlanadi. Ayni paytda yirik til jamoalari: avarlar (594 ming), lezginlar (295 ming), osetinlar kabilar mavjud. Bu holning yana bir izohi – geografik jihatdan bo'linib yashash deyish mumkin.

Shimoliy Kavkazda turli etnik nomlar mo'ldir. Ekzoetnonimlar – boshqa xalqlar tomonidan berilgan etnonimlar; endoetnonimlar – o'zlariga o'zlari bergan nomlar. Ulardan chechenlar (1 milliondan ortiq) yoki ingushlar – bu ekzoetnonimlardir, ular o'zlarini naxchiy va galgai (vaynaxlar – ularning yana bir nomlari) deb ham ataydilar. Osetinlar kabardinlarni kasagi, balkarlarni aslar, chechenlarni setsenaga, ingushlarni madal deyishadi.

Shimoliy Kavkaz xalqlarinining etnik tarixi ham murakkab. Paleolit davri ashyolarini topilishi hududda odamlarni qadimdan yashab kelayotganini tasdiqlaydi. Shimoliy Kavkazda qadimda janubdan bir necha migrasiya to'lqinlari bo'lgan. Neolitda mil. avv. VII-V ming yilliklarda o'zlashtirish xo'jaligidan ishlab chiqarish xo'jaligiga o'tila boshlandi. Hozirgi Chechenistan hududida mil. avv. III-II ming yilliklar g'arbiy tomondan kelgan migrantlar bilan G'arbiy Osiyodan kelayotgan kura-araks madaniyati aholisi harakati to'xtatiladi. Ushbu etnik guruhlar assimiliyasiyasidan Dog'iston va nax tillari shakllangan. Mil. avv. II ming yillik oxirida Shimoliy Kavkaz aholisi Janubi-sharqiy Yevropaning dasht qabilalarining kuchli ta'siriga uchraydi. Olimlar bu qabilalarni hind-yevropa tilli aholi bo'lganligini faraz qilishadi.

Markaziy Kavkaz aholisi dashtlardan kelganlar bilan aralashib til assimiliyasiyasiga kirishgan. Odatda bunday holatlarda ikki tillik vujudga kelgan. Kavkazning sharqida va Dog'istonda dashtlik qo'shnilarning kelib joylashishi etnik taraqqiyot va mahalliy xalqlar – chechenlar, ingushlar, Dog'iston xalqlarining tillarini o'zgartirmaydi. Ayni paytda arxeologlar tog'li xalqlar moddiy madaniyatiga sarmat unsurlari kirganligini tasdiqlaydi.

Xunnlarning bostirib kirishi sharqdan boshlanadi. Ular tog'lardagi vohalarga kirmay, dengizoldi yo'lagidan o'tadilar. Xunnlarning bir qismi tog' oldi adirlari, Kaspiy bo'yida joylashganlar. Ularning tillari turkiy bo'lib, Dog'iston va G'arbiy Kaspiybo'yi aholisining turkiylashishiga turtki beradilar. Xunnlardan so'ng G'arbiy Kavkazga kelgan bulg'orlar ham Shimoliy Kavkaz xalqlarining turkiylashuviga o'z hissalarini qo'shadilar.

Shimoliy Kavkazning tub etnoslari orasida bir xalq borki, uning kelib chiqishi Kavkaz bilan bog'langan emas. Lekin uning tarixi hudud bilan uzviy bog'liq. Bu no'g'aylar (58 ming) bo'lib, ular hozirda Kavkazoldi dashtlarining bir qismini egallaganlar. No'g'aylarning ajdodlari o'tmishda ko'chmanchi hayot kechirganlar, keyinchalik o'troqlashganlar. No'g'ay xalqi tarixi Oltin O'rda xonligi doirasida XIV asr oxirida boshlangan. Dastlab Edigey boshchiligida Mang'it o'rdasi tashkil topgan.

Asrlar davomida Shimoliy Kavkaz xalqlari ustidan o'z hukmronligini o'rnatish uchun Turkiya, Eron, Rossiya va boshqa davlatlar kurash

olib borgan. Bu kurashlarda Rossiya g'olib chiqib, XIX asrning ikkinchi yarmida hududda o'z hukmronligini to'liq o'rnatadi.

Oktyabr to'ntarishidan so'ng (1917) Shimoliy Kavkazda sovet hokimyatida avtonom respublikalar tizimi yaratilib, u hozirga qadar davom etib kelmoqda. Ikkinchi jahon urushi yillari chechen, ingush, kabardin, balkar va boshqa xalqlar deportatsiya qilinib, o'z vatanlariga XX asrning 50-yillari oxirida qayta oladilar, xolos. Bu xalqlar murakkab sharoitlarda ham o'z tillari, dini, milliy madaniyatlarini asray bildilar.

Xo'jaligi. Dehqonchilik. Kavkaz umuman Shimoliy Kavkaz ko'plab ekinlar, poliz va mevalar vatani sifatida tanilgan. Dehqonchilik qadimdan ko'pchilik aholining asosiy mashg'uloti bo'lib kelmoqda. Dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari aholining asosiy ozig'ini tashkil etadi. Baland tog'lar ustida agar bir parcha yer bo'lsa mahalliy aholi vakillari undan foydalangan, tog'larda sun'iy ekin maydonlari qilishga intilgan. Xalq rivoyatida istehzoli bir narsa ta'kidlangan. Tog'li kishi ustidagi chakmonini (kigizdan qilingan ustki kiyim) yerga tashlaganda «o'z yeri»ni topa olmagan, sababi yer to'lig'icha chakmon ostida qolgan ekan. Bu kichik yer maydonlari tog'dan tushayotganda ayniqsa yaxshi ko'rinadi. Donli ekinlar, sabzavotlardan tashqari bu yerlarda uzum, qovun-tarvuz, behi, o'rik mevalari yetishtiriladi.

Chorvachilik. Dehqonchilik chorvachilikdan alohida holda deyarli uchramaydi, sababi yerni omochda haydash, yuk tashish uchun ish hayvonlarni zarurligi qadimdan ma'lum. Otlar aksari minish uchun boqilgani sababli, asosiy tortish kuchi ho'kizlar bo'lgan. Sigirlar va qo'ylar aholini sut va undan mahsulotlar, go'sht bilan ta'minlagan. Osetin-xristianlar to'ng'iz ham boqishgan. Parranda boqish ham Shimoliy Kavkaz xalqlari qishloq xo'jaligining barqaror qismidir. Xo'jalikning yordamchi sohalari ov, baliqchilik, asalarichilik, ipakchilik bo'lgan.

Hunarmandchilik. Xo'jalik faoliyatida muhim o'rin egallaydi. To'qimachilik, movut to'qish, kulolchilik, gilamdo'zlik, metallga ishlov berish, sangtaroshlik, yog'ochsozlik, suyakka naqsh solish bilan keng aholi qatlamlari shug'ullangan. Dog'istondagi Kubachi qishlog'ining oltin va kumushdan turli buyumlar yasovchi ustalarini uzoq mamlakatlarda ham tanishadi. Arab geograflari IX asrda kubachiliklarni forscha «zirixgeran» (sovutsoz)lar deb ataganlar. Ushbu qishloq erkaklarining asosiy ishi ma'danga ishlov berish va qurolsozlik bo'lgan. Jang qurollari,

sovutlari Kavkazda, Eronda, Turkiyada, XIX asr oxirida Rossiya va G'arbiy Yevropada yuqori baholangan. XX asrdan Kubachida zeb-ziynatlar va uy jihozlari (qumg'onlar, qadahlar, choynaklar va boshqa narsalar) yasala boshlanib, bu faoliyat hozirga qadar davom etmoqda.

Diniy e'tiqodlari, taqvim marosimlari. Xo'jalik mashg'ulotlari – hayot asosidir. Yer sug'orish uchun suv, iqlim va boshqa tabiiy sharoitlar – ularning barchasi Shimoliy Kavkaz xalqlarining alohida kuzatuvi va e'zozlashi sababchisi bo'lgan. Yerni aholi muqaddas bilib unga jahl bilan tupurish, zaruratsiz o'tkir uchli narsalarni unga tiqish taqiqlangan. «Yer meni jazolasin» matali yillar o'tib qasam ichish turiga aylangani bejiz emas. Tog'liklar mehnati og'ir bo'lib, asosiy oziq – nonga yetishish talay qiyinchiliklarni yengib o'tishni talab qilgan. Non afsungarlik kuchiga ega hisoblanadi, uni yomon ko'zdan asrash xususiyatiga ega deb bilishgan. Darginlar (Dog'iston xalqlaridan biri) tantana va bayramlarda nonni qo'g'irchoq shaklida pishirib, bayramlardan so'ng birgalikda iste'mol qilganlar. Nonni pichoq bilan kesish mumkin bo'lmagan (qo'l bilan sindirilgan), nonni ustidan sakrash taqiqlangan. Yog'ingarchilik bo'lmasa qurbonlik qilish, «Sustxotin»ga o'xshash qo'g'irchoq yasab, uning ustiga suv sepib, suv ilohidan yomg'ir so'rashgan.

Chorvaning mo'lligi boylik ramzi bo'lgan. Shuning uchun molni ko'paytirishga alohida e'tibor qaratilgan. Bu jarayonni muvaffaqiyatini ta'minlash uchun turli irim-marosimlar o'tkazilgan. Yomon ko'zlardan asrash uchun otning kalla suyagini qo'ralarga o'rnatib qo'yishgan.

Kavkazliklarda butun xo'jalik yili davrlarga bo'linib, turli irim marosimlari bilan nishonlangan. Bu bayramlarning cho'qqisi bahorgi tun va kunni tenglashgani – 22 martda o'tkazilgan. Avarlar va laklarda: makka uni, loviya, bug'doy, qora murch, molni (qo'yni) kuzda quritib qo'yilgan oyoqlari va iliklari, sut va tuz ishlatilgan. Ot, buqa, xo'roz ko'rinishidagi nonlar, xankal tayyorlanadi. Qishloqlarda tunda olov yondirib, qishning ramziy qo'g'irchoq aksini, katta yog'och g'o'lalarni yondirib pastga yumalatishgan. Gulxandan sakrab o'tib turli kasalliklardan forig' bo'lishlariga ishonganlar.

Moddiy madaniyati. Shimoliy Kavkaz xalqlari asrlar davomida tabiiy sharoitga mos hayot ta'minotini yaratishgan. Uning muhim qismi an'anaviy maishiy madaniyat (qishloqlar, uy-joylar, kiyimlar, taomlar, mehnat qurollari, transport vositalari kabilar)dir.

Qishloqlari. Baland tog'lardagi qishloqlar o'ziga xos va rang-barang. Tabiiy sharoitga mos qurilgan uylar – ko'rinishidan asalari uyalariga o'xshaydi. Aholi sonini o'sishi, yerning tanqisligi tog'li aholini tog'oldi va daryolar vohalariga ko'chib tushishiga majbur qilgan. Ayrim bir hovlili uylar bir-biridan nisbatan uzoq joylashgan ovullarni tashkil etgan. Asta-sekin oila a'zolari ko'payib, yangi uylar qurilgan, ovullar kengayib qishloqlarga aylangan. Zamonaviy qishloqlarda ham qarindoshlarga ozgina imkoniyat tug'ildi, deguncha yaqin joydan uy qurib joylashishga harakat qilinadi. O'tmishda uy-joylarni tartibsiz qurishgan, hozirda ko'cha va mavzelar tartib bilan qurilmoqda.

Shaharlari. Shimoliy Kavkazdagi eng qadimgi shahar – Derbent 2000 yillik yubileyini o'tkazgan. Qolgan shaharlar XVIII-XIX asrlarda bunyod etilgan. Mozdok, Kizlyar shaharlari 1780-yilda tashkil topgan. XIX asrning birinchi yarmida Petrovsk-Port (hozirgi Mahachqal'a) ga asos solinadi. Vladikavkaz, Grozniy shaharlariga ham shu davrda tamal toshi qo'yilgan. Ushbu shaharlar XIX asr oxiridan yevropalashgan madaniy-maishiy standartlarni tog'li aholiga o'tkazish omiliga aylanadi.

Shaharlarda dastlab rusiyzabon aholi yashagan. Lekin 1920-yillardan boshlab mahalliy xalqlar foizi oshib borgan. Shaharlarda universitetlar, ilmiy markazlar, milliy teatrlar, nashriyotlar, kutubxonalar va madaniyatning boshqa professional sohalari vujudga keladi.

Uy-joylari. Shimoliy Kavkaz xalqlarining zamonaviy turar joylari konstruksiyasi, qurilish ashyolari, ichki ko'rinishi va jihozlari bo'yicha juda o'xshash. O'tmishda tafovutlar katta bo'lgan, o'rmoni bo'lmagan tog'li hududlarda: Dog'istonda uylarni toshdan, Qorachoyda – yog'ochdan qurishgan. Tekislik joylarda asosiy qurilish ashyosi somonli loydan qilingan xom g'isht bo'lgan. Ulardan tashqari devoriga bo'yra ustidan loy suvalgan, shuningdek sinchli uylar bo'lgan. Checheniston va Ingushiyani, Osetiya va qisman Bolqoriyani ba'zida «minoralar mamlakati» deyishgan. Ko'plab tog'li qishloqlarda hozirga qadar yarim vayron bo'lgan uylar orasida viqorli jangovar minoralar uchraydi. Bu qishloqlarga tengsiz me'moriy ko'rinish beradi. Bu minoralar XVI-XVIII asrlarda bunyod etilgan. Dushman xavfi bo'lgan paytlarda ularda bir necha oila yashiringan.

An'anaviy Kavkaz uylarining muhim elementi – o'choq, uyni isitish va taom tayyorlashga xizmat qilgan. O'choq – uy va oila bilan qiyoslangan. Qorachoylarda o'choq oldidagi toshni o'rnatish o'z ahamiyatiga ko'ra uyni asosiga birinchi yog'ochni qo'yishga tenglashtirilib, marosim maxsus duolar bilan o'tkazilgan. O'choq ustidagi zanjirga, qozonga va hatto o'choqdagi ko'mir va kulni ham muqaddas deb bilishgan. O'choq ustidagi zanjir oila birligining ramzi bo'lgan.

An'anaviy Kavkaz uylarida mehmonlar uchun alohida xona – qo'noq (lug'aviy ma'nosi do'st, birodar) qurishgan. Odatda uning alohida tashqaridan kiriladigan eshigi bo'lgan. Unda hech kim yashamaydi, lekin hozirgi kunda ham qishloq uylarida bu inshoot mavjud.

Kiyimlari. Tabiiy-iqlim sharoitlari, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti va turli shakldagi madaniy aloqalar Shimoliy Kavkaz xalqlari kiyimlarida umumiy xususiyatlarni vujudga keltirgan. Bu ayniqsa deyarli barcha xalqlarda bir xil bo'lgan erkaklar kiyimida kuzatiladi. Erkaklar kiyimi – cherkeska, beshmet yoki ko'ylak, keng yoki tor ishton, teri yoki saxtiyondan tikilgan qo'njli va yumshoq poshnali poyabzaldan iborat. Albatta kamar (teridan kumush yoki oddiy metalldan qo'shimcha bezak bilan), xanjar, qorako'l yoki boshqa terilardan turli fasondagi telpaklar, kigizdan kundalik bosh kiyimlari bo'lgan. Yo'lga chiqqanda qo'shimcha chakmon va boshliq olingan. Tog'liq kishi qanchalik kambag'al bo'lmasin doim xanjari, kamari bo'lgan.

Ayollar va qizlar kiyimlarining o'zgarmas qismida uzun tunikasimon ko'ylak, ishton bo'lgan. Boshi va yelkasini ro'mol bilan yopishgan. Bayramlarda ko'ylak ustidan kumushdan qistirg'ichlar bilan kaftancha ko'ylaklari, tillo iplardan kashtalar bilan bezatilgan.

Ayollar kiyimi qizlarnikidan faqat ayrim jihatlari bilan farq qilgan. Qorachoy va bolqor ayollari boshida ikkita ro'mol birini tasma sifatida, ikkinchisini ustidan bog'lab kiyishgan. Chechen ayollari sochlarini chuxta deb nomlangan tikilgan qopcha ichiga joylashtirgan. Dog'iston ayollari kiyimlari va taqinchoqlari ham xilma-xil bo'lgan.

Taomlari. Shimoliy Kavkaz xalqlarining ko'pchiligida taomlari asosi sut mahsulotlari va sabzavotlardan iborat. Eng avvalo non xamirturishli yoki xamirturish solinmagan xamirdan qilingan. Abazinlarda bo'tqa suli unidan, makka yoki bug'doy unidan tayyorlanib, issiq holatda pishloq, qatiq, ziravorlar, qayla qo'shib dasturxonga

tortilgan. Bu xamir taom e'zozli hisoblanib, uni aziz mehmonlarga tayyorlashadi.

Odatda Kavkaz xalqlari go'shtli kabobni ko'p iste'mol qilishadi, degan fikr ko'p uchraydi. Amalda esa kavkazliklar mollari soni bilan ko'proq faxrlanishib, go'shtni bayramlarda, to'ylarda yeyishadi.

Kavkazda eng keng tarqalgan mashhur taomi – kabobni ilgari endi so'yilgan molning, qo'yning jigari, buyragidan qilishgan. Aynan shu xildagi kabob delikates (tansiq taom) hisoblanadi. Shimoliy kavkazliklar oshxonasida Dog'iston xinkalisi – avar, qo'miq, lak va boshqa xalqlarda keng yoyilgan. Unda qiymani xamirda mantiga o'xshatib pishirib, u sho'rva va pishirilgan go'sht bo'laklari bilan qo'shib tortiladi. Tog'liklar dasturxonida albatta pishloq, qatiq, qorachoy va bolqorlarda ayron ichimlik sifatida keng tarqalgan. Kavkazliklarning barchasi turli ko'katlar – kinza, ukrop, piyoz, sarimsoq kabilarni ko'p iste'mol qilishadi. Shimoliy Kavkazda ham uzumdan turli vinolar ko'p tayyorlanadi.

Oila va oilaviy turmush. Oila – faqat ijtimoiy va xo'jalik birligi emas, etnosni yaratuvchi hamda saqlovchi vositasidir. Oila qurish masalasiga Kavkazda juda mas'uliyat bilan qarashadi. Oila qurishga monelik qiladigan qator to'siqlar bo'lib ulardan biri qarindoshlikdir. Ko'pgina Kavkaz xalqlarida to'rt avlod doirasida qarindoshlar nikohi taqiqlangan. Qarindoshlar safi kengayib, nikohga kiruvchilar sonini cheklaydigan holatlardan biri bolaga doyalik qilgan ayol, chaqaloqqa qandaydir sabab bilan ko'krak bergan ayolning oilasi ham kirgan.

Tadqiqotchilar Kavkazdagi otaliq sun'iy qarindoshlik odatini keng o'rganishgan. Bolaning boshqa biron oilada ma'lum muddat bo'lishi, tarbiyalanishi ushbu qarindoshlik turini kengaytirgan. Aksari bola yangi oilada tug'ilganidan 15-16 yoshgacha tarbiyalangan. Otaliqni tanlash, bolaning berilishi, uni qaytishi ko'plab udum-marosimlarning bajarilishi bilan amalga oshirilgan. Adiglarda otaliqlik dehqonlar toifasida kengroq tarqalgan. Odat bu xildagi munosabatlarni qon-qarindoshlikka tenglashtirgan.

Sun'iy qarindoshlik usullari ko'p bo'lgan. Uning ahamiyati katta ekanligi, bu orqali qonli xun olinishining to'xtatilishini ko'rsatish mumkin. Mojaroni to'xtatish maqsadida 4-10 yoshgacha bo'lgan o'g'il bolani o'g'irlab, boqib, so'ng sovg'a-salomlar bilan ota-onasiga qaytarishgan. Hozirda sun'iy qarindoshlikning barcha turlaridan eng qat'iy saqlanayotgani sut qarindoshligidir.

Yangi oilaning yaratilishi – murakkab nikoh to'yi udum-marosimlarini o'tkazayotgan ko'p sonli qarindoshlarni bir necha kun davom etadigan bayramidagi eng muhim paytdir. Yangi oilaga farzand tilash to'y dasturxonida tovuq va tuxumlarni qo'yilishida kuzatiladi. Kelin kuyovning uyiga kirishidan oldin uning ustidan konfetlar, don sochishadi.

Shimoliy Kavkazda ham patriarxal oilalar uzoq vaqt hukmronlik qilgan. Ayollar oilada itoatkor holatda bo'lgan.

Ijtimoiy munosabatlari. Shimoliy Kavkaz xalqlarining alohida guruhlari ijtimoiy taraqqiyot darajasi XVIII-XIX asrlarda anchagina farqlangan. Dog'istonliklarda jumladan, adiglarda feodal jamiyatga xos ijtimoiy tabaqalanish kuzatilsa, vaynaxlarda patriarxal jamoalar, urug'-jamoachilik tartiblari hukm surgan.

Kabardinlar, cherkeslar, abazin va avarlarda zodagonlar toifasiga xonlar, knyazlar kirsa, ularga itoat etuvchi qaram dehqonlar va uy qullari – oddiy xalq vakillari bo'lgan. Ayni paytda adiglarning bir qismi Dog'istonni ayrim xalqlarida dehqonlarning erkin jamoalari bo'lib, ular hech kimni «xo'jayin»ligini tan olishmagan.

Qishloq jamiyatlarida ilgaridan qon-qarindoshlik birlashmalari shakllanib, ular bir necha yirik oilalardan tashkil topib, uzviy bog'langanlar. Chechen va ingushlarda ularni tayp yoki gar, avarlarda – tuxum deyilgan. Ushbu xalqlar hayotida ular birdamlik va ozaro aloqalarni ta'minlashda muhim o'rin tutgan.

Kavkaz xalqlari turli-tuman bo'lsa-da, ularda ko'plab umumiy odat-udumlar shakllangan. Jumladan, Kavkaz mehmondo'stligini tadqiqotchilar XIX asrda ijtimoiy hayotning asosiy negizi, qonuni deb atashgan. O'zaro yordam – uy qurish, yerga ishlov berish, o'tin tayyorlash va boshqa ishlarda qo'llanilgan. O'zaro yordamni oilaviy marosimlar – to'ylar, dafn va xotira tadbirlari ham talab qilgan. Jumladan to'y harakatlari va to'yona berish har bir jamoa a'zosi o'z qarindoshlariga oilasi a'zolariga yordam berganidek qarashi odat bo'lgan. Kavkazda ham «Uzoqdagi qarindoshdan, yaqindagi qo'shni yaxshi» maqoli amalda bo'lgan.

Ijtimoiy hayotda odat me'yorlariga qat'iy rioya qilingan. Uni buzish insonning jamoadan quvg'in qilinishiga olib kelishi mumkin edi.

Bu odat, udum, diniy e'tiqod bilan uzviy bog'lanmagan, lekin u asrlar davomida tog'ning murakkab sharoitida shakllangan «yozilmagan qonuniyatlari»dandir.

Folklori va badiiy adabiyoti. Shimoliy Kavkaz xalqlari hayotida o'tmish va hozirgi kun ajablanarli holda uyg'unlashib ketgan. Hozirda ularning barchasida yozuv, o'z tillaridagi maorif tizimi, oliy ta'lim, moddiy va ma'naviy madaniyati mavjud.

Shimoliy kavkazliklar og'zaki ijodlari – ularning turmushi, mehnati va ongini mujassam etgan. Qo'shiqlar, rivoyatlar, ertaklar, maqollar, matallar, topishmoqlar vatanga, o'z-o'lkasiga muhabbat, jangchining jasurligi, sevganining nazokatli munosabatini tarannum etgan. Folklorda nart dostonlari Shimoliy Kavkaz xalqlarining ko'pchiligida tarqalsa-da, ayniqsa osetinlar she'riyatida to'liq namoyon bo'lgan. Dostonlar qahramonlari – pahlavonlar va mehnatkashlar, ovchilar, chorvadorlar, qisman dehqonlarning qahramonlik faoliyatlari, qasos olishlari, ilohlarga qarshi ochiq kurashlari o'z aksini topgan. Folklor hozirga qadar yaxshi saqlangan. Mahalliy xalqlarning faqat keksa avlodi emas, yoshlari ham folklorga qiziqishlari yuksak darajada ekanligi xususiyatli.

Folklor professional badiiy madaniyat, ayniqsa adabiyotning shakllanishiga asos bo'lgan. Shimoliy Kavkazda adabiyotning she'riyat sohasi ayniqsa yuksalgan. Jumladan, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida lezgin shoiri Sulaymon Stalskiy (1869-1937), osetin Kosta Xetagurov (1859-1906), avar Gamzat Sadasa (1877-1951), uning o'g'li Rasul Gamzatov (1923-2003), bolqor shoiri Qaysin Quliev (1917-1985), kabardin Alim Keshokov (1914-2001) O'zbekistonda ham ko'p mehmon bo'lib, yozuvchi, shoirlar bilan do'stona munosabatlarda bo'lishgan.

Savollar va topshiriqlar

1. Rus xalqining joylashishi, til va shevalari haqida so'zlab bering.

2. Ruslarning etnik tarixi, rus millatining shakllanishi bosqichlari qanday kechgan?

3. Aholining xo'jaligida an'anaviylik va zamonaviylik nimalardan iborat? Tahlil eting.

4. Ruslar moddiy madaniyatidagi transformatsion jarayonlari haqida nimalarni bilasiz? Uy-joylar, kiyimlar, taomlar o'tmishda va hozir qanday bo'lganligini so'zlab bering.

5. Ruslarda jamoa munosabatlari va oilaviy turmush qanday kechgan?

6. Ma'naviy madaniyatlarini o'ziga xosliklari haqida gapirib bering.

7. Ural-Volgabo'yi xalqlari etnologiyasi haqida nimalarni eslab qoldingiz?

8. Quyi Volgabo'yi qalmiqlari haqida so'zlab bering?

9. Shimoliy Kavkaz etnologiyasi haqida nimalarni bilasiz?

10 Shimoliy Kavkazliklarning xo'jaligi, diniy e'tiqodlari, taqvim marosimlari qanday bo'lgan?

11. Kavkaz xalqlari moddiy madaniyati o'ziga xosliklari nimalardan iborat?

12. Kavkazda jamoa tartiblari, oilaviy munosabatlardagi xususiyatlarni tavsiflab bering.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. *Barbara A. West.* Encyclopedia of the Peoples of Asia and Oceania. – New York, 2008. – 1002 p.
2. *Alan Barnard, Jonathan Spencer.* Encyclopedia of social and cultural anthropology. – London & New York, 2002. – 664 p.
3. *Burbank V. K.* An Ethnography of Stress. The Social Determinants of Health in Aboriginal Australia. – New York, 2011. – 160 p.
4. *Ingold T.* Making: Anthropology, archaeology, art and architecture. – London, 2013. – 176 p.
5. *Patrick Vinton Kirch & Roger C. Green.* Hawaiki, Ancestral Polynesia An Essay in Historical Anthropology. – Cambridge University Press, 2001. – 400 p.
6. *Robert L. Winzeler.* The Peoples of Southeast Asia Today: Ethnography, Ethnology, and Change in a Complex Region. – USA: AltaMira Press, 2011. – 317 p.
7. *Salimov T.O'.* Avstraliya va Okeaniya xalqlari. – Toshkent, 2003. –110 b.
8. Этнология. /Под ред. *Мисковой Э.В, Мехедова Н.А, Пименова В.В.* – М.: Культура, 2005. – 640 с.
9. *Jabborov I.M.* Jahon etnologiyasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2005. –351 b.
10. *Ashirov A.* Etnologiya. – Toshkent, 2014. – 544 b.
11. *Маликов А.М.* Современная этнология в странах Центральной Азии: основные направления исследований и методология // Новейшая история Центральной Азии: проблемы теории и методологии. – М.: ИВ РАН, 2018. – С. 227–246.
12. Народы мира. Серия. – М., 1954-1966 гг.

Ilmiy jurnallar:

Journal of Human Evolution.
https://wiki.ucl.ac.uk/display/Mahara/CG03+-+Journals

Internet resurslari:

lib.rus.com.
http://mirknic.com genesis.com.

MUNDARIJA

So'z boshi 2

Etnologiyaga kirish 5

I-bob. Avstraliya xalqlari etnologiyasi 19

II-bob. Okeaniya orollari: Mikroneziya, Melaneziya va Yangi Gvineya etnologiyasi 25

III-bob. Polineziyaliklar 33

IV-bob. Shimoliy va shimoli-sharqiy Afrika etnologiyasi 40

V-bob. Tropik va janubiy Afrika xalqlari 53

VI-bob. Old Osiyo etnologiyasi 70

VII-bob. Kavkazoldi etnologiyasi 83

VIII-bob. O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlari 97

IX-bob. Janubiy Osiyo etnologiyasi 116

X-bob. Markaziy va Sharqiy Osiyo mamlakatlari 138

XI-bob. Janubi-sharqiy Osiyo xalqlari 153

XII-bob. Shimoliy Osiyo (Sibir) xalqlari 167

XIII-bob. Shimoliy Amerika xalqlari 190

XIV-bob. Markaziy, Janubiy Amerika va Vest-Indiya xalqlari 212

XV-bob. G'arbiy, Shimoliy, Markaziy va Janubiy Yevropa xalqlari 228

XVI-bob. Sharqiy Yevropa xalqlari 249

XVII-bob. Belarus, Ukraina, Moldova xalqlari 266

XVIII-bob. Boltiqbo'yi xalqlari 282

XIX-bob. Rossiya xalqlari 290

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati 316

UO'K: 572.9(=1/=8)(075)
KBK 63.5(0)
S 26

Tursun Salimov

Jahon xalqlari etnologiyasi. O'quv qo'llanma [Matn] / Tursun Salimov. *O'zbekistonning eng yangi tarixi masalalari bo'yicha Muvofiqlashtiruvchi-metodik markaz.* – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2018. – 320 b.

ISBN 978-9943-19-497-7

TURSUN SALIMOV

JAHON XALQLARI ETNOLOGIYASI

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
«Fan» nashriyoti
Toshkent–2018

Muharrir
Nizomiddin Islomov
Badiiy muharrir
Umid Sapayev
Sahifalovchi
Hasan Maqsud

Nashriyot litsenziyasi AI № 266, 15.07.2015-y.
18.12.2018-yilda bosishga ruxsat etildi.
Qog'oz bichimi 60 × 84 $^{1}/_{16}$. «Cambria» garniturasi.
Kegli 11 Shartli bosma tabog'i 18,6. Nashriyot hisob tabog'i 19,1.
Adadi 150 nusxa. Buyurtma raqami 52. Bahosi shartnoma asosida.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
«Fan» nashriyotida nashrga tayyorlandi va chop etildi.
100047, Toshkent sh., Yahyo G'ulomov ko'chasi, 70-uy.

67848 c.

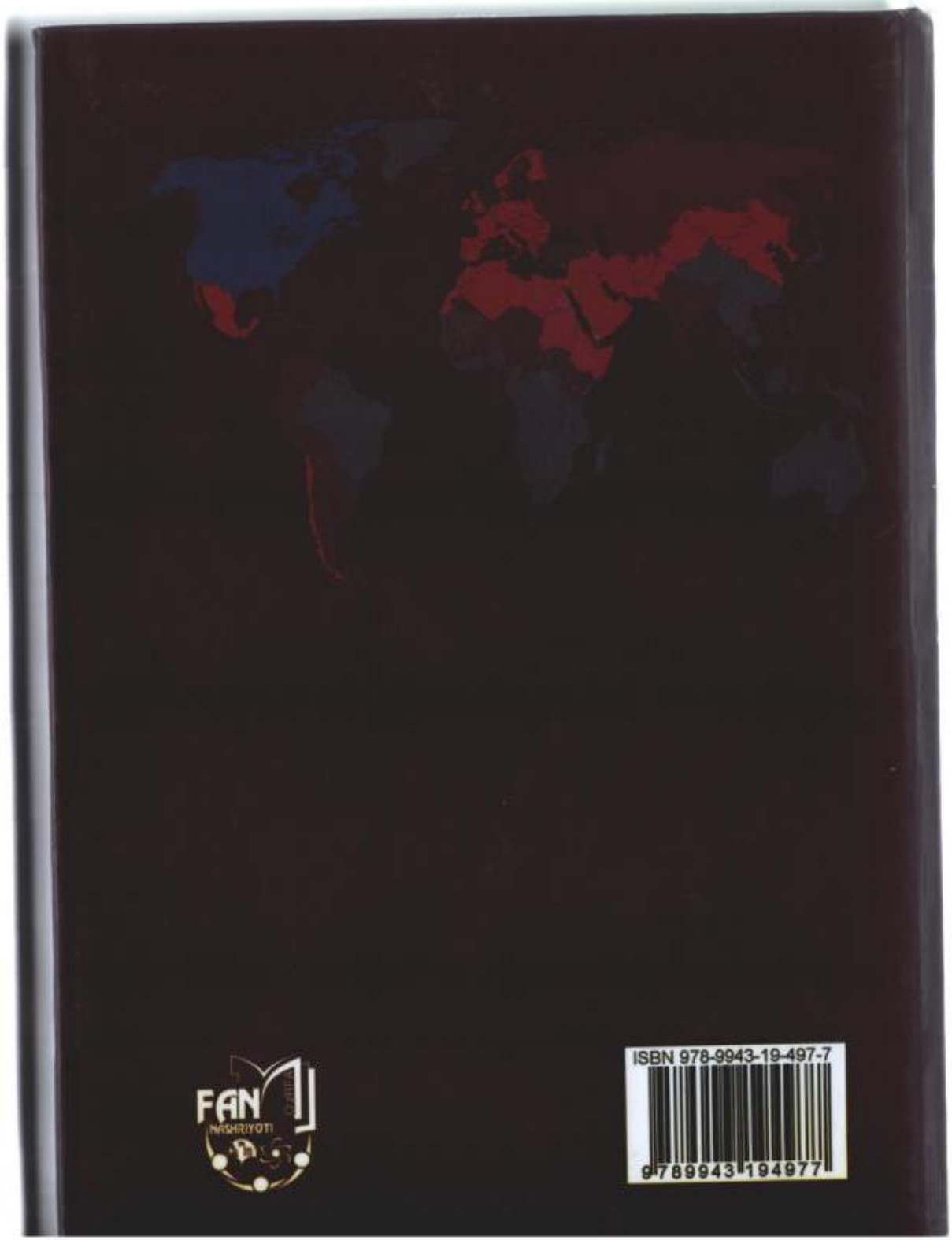

ISBN 978-9943-19-497-7